

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№2
SI
Vol. 8
2026

Astana

Turkic Studies Journal

2026, Volume 8, Special Issue, Number 2

Published 4 times a year

Astana, 2026

TURKIC STUDIES JOURNAL 2026, Volume 8, Special Issue, Number 2 ISSN (print)2664-5157 ISSN (online)2708-7360

Founder and publisher: L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editorial Board and Advisory Councıl

Editor-in Chief

Sydykov, Yerlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chief

Shaimerdinova, Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Nevskaya, Irina Anatolevna, Dr., Professor, Goethe University (Frankfurt, Germany)
Temirgazina, Zifa Kakbaevna, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan)

International Advisory Councıl

Boroffka, Nikolaus, Doctor of Archaeology, Professor, German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany)
Birsel Karakoc, PhD, Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Dybo, Anna Vladimirovna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, RF)
Chimiza Lamazhaa Kuder-oolovna, Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Ivanics, Mária, Dr., Professor, University of Szeged (Szeged, Hungary)
Lysenko, Yuliya Aleksandrovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Sitdikov, Airat Gabitovich, Doctor of Historical Sciences, Academician AS RT, A.Kh. Khalikov Archaeology Institute of the AS RT; Kazan (Volga Region) Federal University (Kazan, RF)
Tabaldiev, Kubatbek Shakievich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)
Tieshan, Zhang, Dr., Professor, Institute of Minority Languages and Literatures of Minzu University of China, (Beijing, China)

Editorial Board

Bakhtikireeva, Uldanai Maksutovna, Doctor of Philology, Professor, Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, RF)
Bolelov, Sergey Borisovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, State Museum of Oriental Art, (Moscow, RF)
Duisekova, Kuliyash Kerimbekovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Ekici, Metin, Dr., Professor, Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Galimullina, Alfiya Foatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, RF)
Károly, László, PhD, Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Kydyr, Torali Edilbayuly, Candidate of Philology, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Khabdulina, Maral Kalymzhanovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Omarov, Bauyrzhan Zhumakhanuly, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sabitov, Zhaxylyk Muratovich, PhD, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)
Samashev, Zainolla Samashevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Seregin, Nikolai Nikolaevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)
Silantev, Igor Vitalievich, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Selyutina, Iraida Yakovlevna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)
Talant Mawkanuli, PhD, professor, Director of Turkic and Central Eurasian Studies Program, Washington University (Seattle, USA)
Tazhibayeva, Saule Zhaksylykbaevna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Tishkin, Alexey Alekseevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Tybykova, Larisa Nikolaevna, Candidate of Philological Sciences, Ass. Professor, Gorno-Altai State University (Gorno-Altaisk, RF)
Tsagaan, Turbat, PhD, National University of Mongolia, (Ulaanbaatar, Mongolia)
Voyakin, Dmitriy Alekseyevich, Candidate of Historical Sciences, International Institute for Central Asian Studies by the UNESCO (IICAS) (Samarkand, Uzbekistan)
Yusupova, Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Kazan Federal University (Kazan, RF)
Amalbekova, Maral Bimendievna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Sharip, Amantay Zharylkasynuly, Doctor of Philology, Associate Professor, Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Frequency: 4 times a year. Founded in 2019.
Official website of the journal: https://tsj.enu.kz
Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Astana, 2 K. Satpayev Str.
E-mail: turkicjornal@gmail.com
DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI

Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Registration number No KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж).

© L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2026
© Turkic Studies Journal, 2026

TURKIC STUDIES JOURNAL 2026, Volume 8, Special Issue, Number 2 ISSN (print)2664-5157 ISSN (online)2708-7360

Құрылтайшы және баспагер: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Редакциялық алқа және Редакциялық кеңес

Бас редактор

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Гете университеті (Франкфурт, Германия)
Темиргазина Зифа Какбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан)

Халықаралық редакциялық кеңес

Бороффка Николаус, археология докторы, профессор, Неміс археология институты (Берлин, Германия)
Бирсель Каракоч, PhD, Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Дыбо Анна Владимировна, филология ғылымдарының докторы, профессор, РҒА, Тіл білімі институты (Мәскеу, РФ)
Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, философия ғылымдарының докторы, Тываның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Мария Иванич, доктор, профессор, Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Лысенко Юлия Александровна, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық қатынастар және тарих институты, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)
Ситдиков Айрат Габитович, тарих ғылымдарының докторы, ТР ҒА академигі, ТР ҒА А.Х. Халиков атындағы Археология институты; Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)
Табалдыев Кубатбек Шакиевич, тарих ғылымдарының докторы, Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)
Тиешань Чжан, доктор, профессор, Аз ұлттардың тілдері мен әдебиеті институты, Миньцзу университеті (Пекин, Қытай)

Редакциялық алқа

Бахтикиреева Улданай Максутовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, РФ)
Болелов Сергей Борисович, тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс халықтарының өнері мемлекеттік музейі (Мәскеу, РФ)
Дуйсекова Куляш Керимбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгей Университеті, Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Галимуллина Альфия Фоатовна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)
Ласзло Карой, PhD, Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Хабдулина Марал Калымжановна, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Омаров Бауыржан Жумаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Сабитов Жақсылық Муратович, PhD, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)
Самашев Зайнолла Самашевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Астана, Қазақстан)
Серегин Николай Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)
Силантьев Игорь Витальевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)
Селютина Ираида Яковлевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)
Талант Мауқанұлы, PhD, профессор, Түркі және Орталық Еуразия зерттеулер бөлімінің директоры, Вашингтон университеті (Сиэтл, АҚШ)
Тажибаева Сауле Жақсылықбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Тишкин Алексей Алексеевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)
Тыбыкова Лариса Николаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (Таулы-Алтай, РФ)
Цагаан Төрбат, PhD, Моңғолияның Ұлттық университеті (Ұланбатыр, Моңғолия)
Воякин Дмитрий Алексеевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия халықаралық зерттеулер институты (Самарқан, Өзбекстан)
Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)
Амалбекова Марал Бимендиевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Мерзімділігі: жылына 4 рет. 2019 жылы құрылған. Журналдың сайты: https://tsj.enu.kz
Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2. E-mail: turkicjornal@gmail.com
DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. NoKZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2026
© Turkic Studies Journal, 2026

TURKIC STUDIES JOURNAL 2026, Volume 8, Special Issue, Number 2 ISSN (print)2664-5157 ISSN (online)2708-7360

Учредитель и издатель: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Редакционная коллегия и редакционный совет

Главный редактор

Сыдыков Ерлан Батташевич, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Заместители главного редактора

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Невская Ирина Анатольевна, доктор, профессор, Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)
Темиргазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана (Павлодар, Казахстан)

Международный редакционный совет

Бороффка Николаус, доктор археологии, профессор, Немецкий археологический институт (Берлин, Германия)
Бирсель Каракоч, PhD, профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Дыбо Анна Владимировна, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания РАН (Москва, РФ)
Чимиза Кудер-ооловна Ламажаа, доктор философских наук, Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Мария Иванич, доктор, профессор, Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Лысенко Юлия Александровна, доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)
Ситдиков Айрат Габитович, доктор исторических наук, академик Академии наук Республики Татарстан, Институт археологии Академии наук Республики Татарстан (Казань, РФ)
Табалдыев Кубатбек Шакиевич, доктор исторических наук, Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)
Тиешань Чжан, доктор, профессор, Институт языков и литературы национальных меньшинств, Университет Миньцзу (Пекин, Китай)

Редакционная коллегия

Бахтикиреева Улданай Максутовна, доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов (Москва, РФ)
Болелов Сергей Борисович, кандидат исторических наук, Государственный Музей искусств народов Востока (Москва, РФ)
Дуйсекова Куляш Керимбековна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Галимуллина Альфия Фоатовна, доктор педагогических наук, доцент, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Ласзло Карой, PhD, профессор тюркских языков, кафедра лингвистики и филологии, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Кыдыр Торали Едилбаевич, кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, (Алматы, Казахстан)
Хабдулина Марал Калымжановна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Омаров Бауыржан Жумаханулы, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Сабитов Жаксылык Муратович, PhD, Научный институт изучения Улуса Джучи (Астана, Казахстан)
Самашев Зайнолла Самашевич, доктор исторических наук, профессор, Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Серегин Николай Николаевич, доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)
Силантьев Игорь Витальевич, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)
Селютина Ираида Яковлевна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)
Талант Мауканулы, PhD, профессор, директор программы тюркских и центрально-евразийских исследований, Вашингтонский университет (Сиэтл, США)
Тажибаева Сауле Жаксылыкбаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Тыбыкова Лариса Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, РФ)
Цагаан Төрбат, PhD, Национальный университет Монголии (Улан-Батор, Монголия)
Воякин Дмитрий Алексеевич, кандидат исторических наук, Международный институт центрально-азиатских исследований (Самарканд, Узбекистан)
Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Амалбекова Марал Бимендиевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Шарип Амантай Жарылкасынулы, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, ответственный секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Периодичность: 4 раза в год. Год основания 2019. Официальный сайт журнала: https://tsj.enu.kz
Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. К. Сатпаева, 2. E-mail: turkicjornal@gmail.com
DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI
Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство No KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж).

© Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2026
© Turkic Studies Journal, 2026

Turkic Studies Journal
Special Issue, 2 (2026)

CONTENT

Textology of Turkic Written Monuments

I.A. Nevskaya (Novosibirsk, Russia; Frankfurt, Germany) Foreword..... 8

Article ***R.A. Avakova*** (Almaty, Kazakhstan), ***A.A. Avaliyev*** (Almaty, Kazakhstan), ***Ye. Bayat*** (Almaty, Kazakhstan) The functioning of the verb bol- in analytical constructions in legal documents of Uyghur civil acts of the 10th-14th centuries *(in Russian)*..... 32

Article ***K.K. Aubakirova*** (Almaty, Kazakhstan), ***M.M. Issakhanova Kırca*** (Kyzylorda, Kazakhstan) A textual analysis of the manuscript 'Kitab al-Muqaddima' in the Mamluk-Kipchak language (15th century): based on the Ayasofya MS 1451 and Fiqh Hanafi MS 721 versions *(in Kazakh)*..... 56

Article ***M.V. Vyzhlakov*** (Vienna, Austria) 4TB: A new tool to study Tocharian A - Old Uyghur parallels *(in English)*..... 77

Article ***T.Z. Kaiyrken*** (Astana, Kazakhstan) The Chinese inscription on the Kultegin monument: a historical and source analysis *(in Kazakh)*..... 93

Article ***I.L. Kyzlasov*** (Moscow, Russian Federation) On the basics of textual criticism of Runic inscriptions *(in Russian)*..... 116

Article ***T. Moldabay*** (Astana, Kazakhstan) Translation and scholarly commentary on the Old Uyghur script copy of Latafat-nama (the Otrar library collection) *(in Kazakh)*..... 143

Article ***I.A. Nevskaya*** (Novosibirsk, Russia; Frankfurt, Germany), ***M.V. Vavulin*** (Oskemen, Kazakhstan), ***L.N. Tybykova*** (Gorno-Altaisk, Russia, Altai Republic) A new interpretation of the Tuekta IV (A 88) inscription based on its 3D documentation *(in Russian)*..... 156

Article ***K.B. Sultanbek*** (Almaty, Kazakhstan) The medical manuscript ‘Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb’: transcription and fundamentals of scientific and textual analysis *(in Kazakh)*..... 178

Article ***E.R. Usmanova*** (Karaganda, Kazakhstan), ***R.M. Zhumashev*** (Karaganda, Kazakhstan), ***G.T. Yedgina*** (Karaganda, Kazakhstan), ***I.P. Panyushkina*** (Tucson, USA) The Karsakpay epigraphic monument on Altynshoky Hill in the landscape of Tamerlane’s 1391 military campaign *(in Russian)* 198

Article ***E. Uçar*** (Jena, Germany) Resolving high-vowel ambiguity (⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩) in OCR-derived Old Turkic editions: an edition-metadata-driven disambiguation layer *(in English)*..... 229

Article ***T.K. Chorotegin (Tchoroev)*** (Bishkek, Kyrgyz Republic) The place, time and method of writing the ‘Dīwān Lughāt al-Turk’ by Mahmud Kashgari Barskani *(in Russian)*..... 242

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal
Special Issue, 2 (2026)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы / Текстология тюркских письменных памятников

И.А. Невская (Новосибирск қ., Ресей; Франкфурт қ., Германия) Алғысөз.....

И.А. Невская (г. Новосибирск, Россия; г. Франкфурт, Германия) Предисловие..... 8

Article ***Р.А. Авакова*** (г. Алматы, Казахстан), ***А.А. Авалиев*** (г. Алматы, Казахстан), ***Е. Баят*** (г. Алматы, Казахстан) Функционирование глагола *bol-* в аналитических конструкциях в правовых документах уйгурских гражданских актов X-XIV веков.....

Р.А. Авакова (Алматы қ., Қазақстан), ***А.А. Авалиев*** (Алматы қ., Қазақстан), ***Е. Баят*** (Алматы қ., Қазақстан) X-XIV ғасырлардағы ұйғыр азаматтық актілерінің құқықтық құжаттарындағы аналитикалық құрылымдардағы *bol-* етістігінің қызметі *(на русском)*..... 32

Article ***К.К. Аубакирова*** (Қызылорда қ., Қазақстан), ***М.М. Исаханова Кырджа*** (Алматы қ., Қазақстан) Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «Китаб Муқаддима» қолжазбасына (XV ғасыр) мәтінтанулық талдау: Айа-Софийа MS 1451 және Фиқһ Ханафи MS 721 нұсқалары негізінде.....

К.К. Аубакирова (г. Кызылорда, Казахстан), ***М.М. Исаханова Кырджа*** (г. Алматы, Казахстан) Текстологический анализ рукописи «Китаб Муқаддима» на мамлюкско-кыпчакском языке (XV век): на основе версии Айя-София MS 1451 и Фикх ханафи MS 721 *(қазақша)*..... 56

Article ***М.В. Выжлаков*** (Вена қ., Австрия) 4ТВ: Тохар А және көне ұйғыр параллель мәтіндерін зерттеуге арналған жаңа құрал.....

М.В. Выжлаков (г. Вена, Австрия) 4ТВ: новый инструмент для изучения тохарских А и древнеуйгурских параллельных текстов *(на английском)* 77

Article ***Т.З. Қайыркен*** (Астана қ., Қазақстан) Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтін: тарихи-деректанулық талдау.....

Т.З. Кайыркен (г. Астана, Казахстан) Китайская надпись на памятнике Кюль-тегин: историко-источниковедческий анализ *(қазақша)*..... 93

Article ***И.Л. Кызласов*** (г. Москва, Российская Федерация) К основам текстологии памятников руни́ческого письма.....

И.Л. Кызласов (Мәскеу қ., Ресей Федерациясы) Руналық жазу ескерткіштері мәтінтануының негіздері *(на русском)*..... 116

Article ***Т. Молдабай*** (Астана қ., Қазақстан) Көне ұйғыр графикасымен жазылған «Латафатнама» шығармасының көшірмесіне аударма және түсініктеме (Отырар кітапханасы қорынан).....

Т. Молдабай (г. Астана, Казахстан) Перевод и комментарий к копии «Латафат-наме», написанной древнеуйгурским письмом (из фонда библиотеки «Отырар») *(қазақша)*..... 143

Article ***И.А. Невская*** (г. Новосибирск, Россия; г. Франкфурт, Германия), ***М.В. Вавулин*** (г. Усть-Каменогорск, Казахстан), ***Л.Н. Тыбыкова*** (г. Горно-Алтайск, Россия, Республика Алтай) Новое прочтение надписи Туекта IV (А 88) на основе ее 3D-документирования .....
И.А. Невская (Новосибирск қ., Ресей; Франкфурт қ., Германия), ***М.В. Вавулин*** (Өскемен қ., Қазақстан), ***Л.Н. Тыбыкова*** (Таулы Алтай қ., Ресей, Алтай Республикасы) 3D-құжаттау негізінде Түйекті IV (А 88) жазуын жаңаша оқу *(на русском)*..... 156

Article ***К.Б. Сұлтанбек*** (Алматы қ., Қазақстан) *'Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb'* медициналық қолжазбасы: транскрипциясы, ғылыми және мәтіндік талдау негіздері
К.Б. Султанбек (г. Алматы, Казахстан) Медицинская рукопись *'Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb'*: транскрипция, основы научного и текстового анализа *(қазақша)* 178

Article ***Э.Р. Усманова*** (г. Караганда, Казахстан), ***Р.М. Жумашев*** (г. Караганда, Казахстан), ***Г.Т. Едгина*** (г. Караганда, Казахстан), И.П. Панюшкина (г. Тусон, США) Эпиграфический памятник «Карсакпайская надпись» на сопке Алтыншокы в ландшафте военного конфликта 1391 года Амира Тимура.....
Э.Р. Усманова (Қарағанды қ., Қазақстан), ***Р.М. Жумашев*** (Қарағанды қ., Қазақстан), ***Г.Т. Едгина*** (Қарағанды қ., Қазақстан), **И.П. Панюшкина** (Тусон қ., АҚШ) Әмір Темірдің 1391 жылғы әскери қақтығыс ландшафтындағы Алтыншоқы төбесінен табылған «Қарсақпай жазуы» эпиграфиялық ескерткіші *(на русском)*..... 198

Article ***Э. Учар*** (Йена қ., Германия) OCR арқылы цифрланған көне түркі мәтіндері басылымдарындағы қысаң дауыстылардың (⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩) көпмәнділігін басылым метадеректеріне сүйене отырып ажырату: дизамбигуация қабаты .....
Э. Учар (г. Йена, Германия) Разрешение неоднозначности гласных верхнего подъёма (⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩) в OCR-оцифрованных изданиях древнетюркских текстов: слой дизамбигуации, основанный на метаданных издания *(на английском)*..... 229

Article ***Т.К. Чороев*** (Чоротегин) (г. Бишкек, Кыргызская Республика) О месте, времени и методе написания труда *«Диван лугат ат-турк»* Махмуда Кашгари Барскани .....
Т.К. Чороев (Чоротегин) (Бішкек қ., Қырғыз Республикасы) Махмұд Қашқари Барсқанидың *«Диуани лұғат ат-түрк»* еңбегінің жазылу орны, уақыты және әдісі туралы *(на русском)*..... 242

Foreword

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-8-31

The special issue of *Turkic Studies Journal* (Astana, Kazakhstan) is dedicated to the theme **"Textology of Turkic Written Monuments."** First, we would like to clarify our understanding of the terms *textology and Turkic written monuments.*

By *Turkic written monuments,* we refer not only to the earliest texts composed in Turkic languages using a particular script during a specific historical period. Research in this field may encompass written monuments recorded in a wide variety of writing systems, including runic inscriptions; texts written in Sogdian, Uyghur, Manichaean, Syriac, and Arabic scripts; texts composed in Brahmi and Tibetan scripts; as well as texts written in Latin and Armenian alphabets and in various forms of Cyrillic writing, among others.

Turkic written monuments are likewise not limited to the earliest medieval written documents in Turkic languages. For us, the key criterion is whether a given text can be regarded as a historical written monument of a particular Turkic language. For languages that developed a written tradition relatively recently (for example, in the nineteenth or even the twentieth century), such historical linguistic monuments include their earliest attestations and first published texts. These comprise materials collected by researchers and recorded using various systems of scholarly transcription, as well as the first primers, dictionaries, grammars, and translations of religious texts into these languages by missionaries (for example, translations of the Bible or the Qur'an).

The editorial board adopts a broad definition of *textology* as a scholarly field encompassing a wide range of studies that enable researchers to read, reconstruct, and reproduce the text of a historical written monument and to understand its meaning. Through such work, we gain access to information about the culture, history, and worldview of the ethnic communities whose languages are represented in these monuments.

Textological research may address a wide range of important issues, which can be grouped as follows:

1) Decipherment and reconstruction of the text itself, including:

– the identification and reading of textual signs, particularly in manuscripts and inscriptions that are poorly preserved;

– the reconstruction of lost or damaged passages through the use of parallel texts (the textological component in the classical sense of textology) as well as modern technological methods, such as spectral imaging and three-dimensional analysis of the text-bearing medium (parchment, paper, papyrus, cuneiform fragments, rock surfaces, etc.);

– the study of the orthographic characteristics of the writing system employed, including the inventory of signs, variation in their forms, their functions and meanings, patterns of their combination, and orthographic conventions;

For citation: I.A. Nevskaya Foreword // *Turkic Studies Journal.* 2026. V. 8. №2SI. P. 8-31. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-8-31

Дәйексөз үшін: И.А. Невская Алғысөз // *Turkic Studies Journal.* 2026. Т. 8. № 2SI. 8-31 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-8-31

Для цитирования: И.А. Невская Предисловие // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. №2SI. С. 8-31. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-8-31

– the transliteration and transcription of the text;
– the investigation of its phonetic, morphological, syntactic, and lexical features;
– the translation and interpretation of the text.

2) Intertextuality, that is, the study of a given text in relation to other texts, including:
– the determination of the genre to which the monument belongs;
– the identification of genre-specific features characteristic of the broader corpus of texts within that genre;
– the identification of common motifs and formulaic expressions (for example, epic formulas in epic texts), as well as typical textual components and the means by which they are expressed (for example, the expression of lamentation or regret in epigraphic texts);
– the comparison of a particular version of a text (for example, a manuscript copies of a well-known sutra) with other extant versions in order to identify textual variants, divergences, and distinctive features;

– stemmatology (from Latin *stemma,* "family tree"), a branch of philological textology concerned with reconstructing the history of a text and establishing its genealogical tree *(stemma codicum)* through the analysis of surviving manuscripts and their textual variants; in other words, determining the origins and subsequent development of different versions of a text;
– the study of translations of a text into other languages and the identification of the original source text underlying each translation, among other related issues.

3) Comparative and Historical Linguistic Research Based on Texts, aimed at identifying, describing, and dating particular linguistic phenomena attested in historical texts from specific periods, both within related and unrelated languages.

4) Historical and Cultural Interpretation of Texts, without which an adequate understanding of a text is often impossible. Written monuments, in turn, provide unique and irreplaceable firsthand evidence concerning the language, culture, and history of the peoples to whom they belong.

Closely related to this already extensive, though by no means exhaustive, range of problems addressed by textology is the creation of electronic corpora of historical texts of various types. Such corpora are linked to textological research through a reciprocal and mutually reinforcing relationship. On the one hand, the construction of such databases is impossible without preliminary textological work, including the selection of texts for inclusion, the structuring of databases according to their intended users, and the formulation of specific research objectives. On the other hand, these databases facilitate textological investigations and contribute to their objectivity by providing access to extensive and diverse textual materials, while simultaneously enabling their analysis through statistical methods.

Another important aspect of textological research is the integration of heterogeneous data and databases into unified knowledge networks. Such networks connect specialized databases from different disciplines and fields of study and make it possible to conduct simultaneous searches across all of them. Services of this kind are already provided by some libraries and are currently under development elsewhere.

Even this brief overview of the themes and issues addressed by textological and related research demonstrates the extent to which these areas are interconnected and mutually dependent, a fact that is clearly illustrated by the contributions included in the present volume.

This special issue of *Turkic Studies Journal* represents the first attempt to implement such a broad approach to textological studies in practice. At first glance, some of the articles included may appear to belong to fields rather distant from "pure" or classical textology. Alongside studies devoted to the textology of Old Turkic and Middle Turkic written monuments, the issue contains articles addressing the historical context of the creation of particular monuments, as well as

contributions dedicated to electronic databases of Turkic written heritage. The largest group of contributions is devoted to the textology of Old Turkic written monuments. This category includes the following studies: I.L. Kyzlasov's *Toward the Foundations of the Textology of Runic Inscriptions;* I.A. Nevskaya, M.V. Vavulin, and L.N. Tybykova's *A New Reading of the Tuekta IV (A 88) Inscription Based on 3D Documentation;* T. Moldabay's *Translation and Commentary on a Copy of the Latāfat-nāma Written in the Old Uyghur Script (from the Collection of the Otyrar Library);* R.A. Avakova, A.A. Avaliev, and E. Bayat's *The Functioning of the Verb bol- in Analytic Constructions in Legal Documents of Uyghur Civil Acts from the Tenth to Fourteenth Centuries;* and T.Z. Qaiyrken's *The Chinese Inscription on the Kultegin Monument: A Historical and Source-Critical Analysis.*

I.L. Kyzlasov's article synthesizes the results of his longterm research on the runic written monuments of Eurasia and presents the principal elements of his conception of the Old Turkic runic tradition. These include the deep roots and original sacred character of an ancient protorunic priestly script; the literacy and education of the users of the Asian runic script and the hereditary existence of a professional class of scribes in the Second Eastern Turkic Khaganate on the Orkhon during the first third of the eighth century; evidence for the existence of archetypes of stone-carved epitaphs in the form of wooden rods inscribed on all sides; the preservation of a particular genre of ancient ritual poetry – funerary lamentation – in the Yenisei epitaphs produced between the eighth and twelfth centuries in the Old Khakas state; the retention in both Orkhon and Yenisei epitaphs of the especially archaic ascending "staircase" method of writing, whereby texts were read from the bottom line upward; the status of local runic writing as an official script in the Uyghur and Old Khakas states after the adoption of Manichaeism as a state religion; the consequent emergence of monastic communities and the spread of literacy; and the appearance of a new category of runic inscriptions – religious rock inscriptions of either personal devotional or broader missionary content – alongside the epitaphic texts traditionally carved on stelae within the Orkhon and Yenisei traditions.

The article by I.A. Nevskaya, M.V. Vavulin, and L.N. Tybykova presents a revised interpretation of the Tuekta IV runic inscription from the Altai Mountains, based on data obtained through digital photogrammetry. The study illustrates the long and often challenging process of establishing the true content of the rock inscriptions of the Altai region. Traditional methods used in the study of Altai runic monuments, such as direct-contact analysis, often prove insufficient because of the specific characteristics of these inscriptions. The runes are distinguished by extremely fine incisions, small-sized characters, partially damaged surfaces, and the presence of petroglyphs from different periods. Since 2017, the authors have employed three-dimensional documentation methods that provide highly detailed recordings of individual signs. Through the analysis of the resulting three-dimensional data, the authors identified and corrected several errors in the original reading and interpretation of the Tuekta IV inscription (signs 1-16), achieved a more precise identification of all signs in the initial section of the second line comprising the first twenty-one characters, and proposed a possible interpretation of the central segment of the inscription (signs 17-23), which had previously remained undeciphered. The probable decipherment of the symbols in the second line also made it possible to revise earlier readings and interpretations proposed by fellow Turkologists. As a result, the authors offer a new and more substantiated interpretation of the inscription as a whole and expand the known lexical inventory of Old Turkic through the well-founded reading of the verb *s(ä)č-l(i)n-* 'to be chosen, to be selected', a form not previously attested.

T. Moldabay's article presents a translation of *Latāfatnāma,* based on a copy of the Kabul version written in the Old Uyghur script and preserved in the collection of the Otyrar Library of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. The text comprises 56 pages and 313

lines. This monument reflects linguistic features characteristic of the Turkic language of the Karakhanid period. At the time when Latāfatnāma was composed by Khujandi, a common literary koine was generally in use. This literary language incorporated elements of local dialects and enjoyed a broader circulation than earlier literary languages. The dialectal basis of this koine differed from that of such works as *Kutadgu Bilig* and *Atabat al-Haqāʾiq*. The author's research demonstrates that the language most closely related to that of *Latāfatnāma* is Khwarezmian Turkic. The primary aim of the study was to translate the work, provide commentary, and introduce the text into scholarly circulation. The research includes an analysis of the history of the monument's study and of the historical figures associated with it, while also offering a number of original scholarly interpretations. On the basis of the lines *Tabīʿatdın çıḳardım naẓm bisyār / acunda bulmadım ikev ḫarīdār* ("I composed many poems reflecting my nature, yet I found not even two patrons in this world"), the author suggests that Khujandi may have produced other works as well, thereby expanding the corpus of known authors who contributed to the literary culture of that period.

The article by R.A. Avakova, A.A. Avaliev, and E. Bayat examines the functioning of the verb *bol-* within analytic constructions found in legal and juridical documents, drawing on a corpus of Uyghur civil acts dating from the tenth to the fourteenth centuries. The authors focus primarily on phraseological combinations and the semantics of expressions containing this verb, which serves a key role in the formation of legal modality, predicative relations, and conventional formulae characteristic of the administrative written language of Old Uyghur during this period. The study is based on a wide range of Uyghur civil documents from the tenth to fourteenth centuries, including contracts of sale, debt acknowledgements, marriage agreements, and other legal texts, thereby also providing valuable insight into the legal norms of the time. This article offers the first comprehensive analysis of the functioning of the verb *bol-* in Uyghur civil acts. The authors demonstrate that *bol-* was widely employed as an auxiliary verb, combining with nouns, adjectives, and converbs in analytic constructions and forming a variety of stable legal formulae and juridical clichés.

T.Z. Qaiyrken's article is devoted to a historical and source-critical analysis of the Chinese inscription on the Kultegin monument. The Kultegin monument constitutes one of the most important sources of information on the history of the Ancient Turks and their diplomatic relations with the Chinese Empire during the early medieval period. The stele was erected in 732 CE in honor of Kultegin, the son of Elteris Qutluq Qağan, the founder of the Second Turkic Khaganate. Three sides of the monument bear an inscription in Old Turkic, while the fourth side contains a text in Chinese. Together, these inscriptions recount the history of the Ancient Turkic khaganates, their relations with neighboring states, and the internal struggles among Turkic tribal confederations. The article presents a new and refined reconstruction of the Chinese text, together with translations of its reconstructed fragments. The Chinese inscription contains detailed information regarding dates, locations, historical figures, and significant events, enabling it to serve as an important source for the verification of other historical records, particularly the Old Turkic inscription on the same stele. The author demonstrates the interrelationship among three major sources of information concerning the events described in the Kultegin inscription: the traditional Chinese dynastic chronicles, the Old Turkic runic inscription, and the Chinese text on the monument itself. Considered together, these sources provide a reliable and multifaceted account of the history of the Ancient Turkic khaganates and their interactions with other contemporary states.

The category of studies devoted to **the textology of Middle Turkic written monuments** includes the articles by K.K. Aubakirova and M. M. Isakhanova Kyrdzha, *A Textological Analysis*

of the Mamluk-Kipchak Manuscript "Kitāb Muqaddima" (Fifteenth Century): *Based on the Aya Sofya MS 1451 and "Fiqh Ḥanafī" MS 721 Versions, and by* K.B. Sultanbek, *The Medical Manuscript "Kitāb-ı ʿIlm-i Ṭıbb": Transcription and Foundations of Scholarly and Textual Analysis.*

The article by K.K. Aubakirova and M.M. Isakhanova Kyrdzha examines a religious monument written in a Middle Turkic language, namely Kipchak, in Arabic script during the Mamluk period. The study focuses on manuscript versions of *Kitāb Muqaddima,* translated into Mamluk-Kipchak by the Islamic scholar Abū Layth al-Samarqandī, a native of Samarkand. Particular attention is devoted to an Egyptian version of the manuscript that had not previously been introduced into scholarly circulation and about which very little information had been available in Turkological scholarship. As a result of the research, the authors provide a detailed description of this newly identified Egyptian manuscript and compare it with the previously known Istanbul version. Most importantly, the manuscript itself is introduced into academic circulation for the first time. Through textological analysis, the authors establish that the manuscript belongs to the Mamluk-Kipchak written tradition. The orthographic features and graphic characteristics of the monument demonstrate its close correspondence to manuscripts typical of the Mamluk period from the thirteenth to the fifteenth centuries. The *Fiqh Ḥanafī* MS 721 version may be regarded as an important pedagogical tool employed in Islamic madrasas for explaining Arabic religious texts to a Kipchak-speaking audience. Consequently, this written monument constitutes a valuable source not only for the social history of Mamluk Egypt but also for the history of the peoples of the Dasht-i Qipchaq region, whose societies maintained close historical and cultural ties with the Mamluk world.

K.B. Sultanbek's article, *The Medical Manuscript "Kitāb-ı ʿIlm-i Ṭıbb": Transcription and Foundations of Scholarly and Textual Analysis,* presents a transcription of the first two pages of this Chaghatay manuscript, together with a textological analysis and an index-dictionary of the first page of the text. The period extending from the fifteenth to the twentieth century in the history of the Turkic peoples is commonly referred to as the "Chaghatay period." Although religious literature predominated during this era, numerous works devoted to other fields of knowledge were also produced. The medical manuscript *Kitāb-ı ʿIlm-i Ṭıbb* is preserved in the National Academic Library of the Republic of Kazakhstan. While a codicological description of the manuscript already exists, the work itself has not previously been introduced into scholarly circulation. The present article partially addresses this gap. The study demonstrates that *Kitāb-ı ʿIlm-i Ṭıbb* is among the most extensive medical monuments of medieval Turkic written culture. Its complete decipherment, transcription, and textological analysis have the potential to substantially expand our understanding of both medical practice and medical terminology in the Turkic world of the period. By presenting an initial transcription and analytical framework, the author lays the groundwork for future research on this important but hitherto understudied source.

Two particularly noteworthy contributions are devoted to situating **Turkic written monuments within their historical context:** the article by E.R. Usmanova, R.M. Zhumashev, G.T. Edgina, and I. P. Panyushkina, *The Epigraphic Monument "The Karsakpai Inscription" on Altynshoky Hill within the Landscape of Amir Timur's 1391 Military Campaign,* and the article by T.K. Choroev (Chorotegin), *On the Place, Time, and Method of Composition of Maḥmūd al-Kāshgharī al-Barskānī's Dīwān Luġāt al-Turk.*

The article by E.R. Usmanova, R.M. Zhumashev, G.T. Edgina, and I.P. Panyushkina presents a comprehensive interdisciplinary study of the cultural and historical complex situated on Altynshoky Hill in the Ulytau region of Kazakhstan. This complex emerged in connection with Amir Timur's military campaign against Tokhtamysh, the khan of the Golden Horde, in

1391. The authors focus on the concept of the landscape of military conflict as a distinctive historical and cultural space in which material objects acquire sacred and commemorative significance. The epigraphic monument known as “Timur’s Stone,” or the “Karsakpai Inscription,” together with the *kurgan-oboo* located at the edge of which the inscribed stone stands, is interpreted as a set of interconnected elements forming a single commemorative complexa “site of memory.” The concept of *lieu de mémoire* (“site of memory”) enables the authors to identify the mechanisms through which a historical event becomes symbolically embedded within the material environment. As they note, this approach facilitates the integration of archaeological, historical, and source-critical evidence within a unified analytical framework. It may be added that one of the most significant components of this particular site of memory is the bilingual inscription itself, which naturally brings epigraphic, linguistic, and palaeographic evidence into the scope of analysis. The authors demonstrate that the monument reflects the continuity of the Turkic written tradition within the political culture of Amir Timur’s era. On the one hand, the use of the Uyghur script to record a Chaghatay-language text attests to the preservation of ancient Turkic scribal practices in official commemorative communication at the end of the fourteenth century. On the other hand, the combination of an Arabic formula with a Turkic text illustrates the synthesis of Islamic concepts of political authority and Turkic state-administrative traditions. The inscription functioned as a political and commemorative marker of Timur’s campaign against Tokhtamysh in 1391 and served as a material instrument for the construction of historical memory and the symbolic representation of power within medieval Turkic political culture. Considered together with the kurgan, which the authors interpret as both a ritual and a thermotechnical structure, the Altynshoky complex emerges as a unique example of the sacralization of a military-conflict landscape. It embodies a synthesis of Turkic-Mongolian traditions, Islamic ideological concepts, and local environmental and cultural practices associated with the appropriation of the steppe landscape.

The article by T.K. Choroyev (Chorotegin) investigates the place, time, and method of composition of Maḥmūd al-Kāshgharī al-Barskānī’s *Dīwān Luġāt al-Turk,* relying primarily on a textological analysis of the work itself. Maḥmūd al-Kāshgharī, one of the most distinguished representatives of the culture and scholarship of the “Golden Age of Islam,” was born into the family of the ruler of the Barskhan (Issyk-Kul) principality in the eastern part of the Karakhanid Khaganate sometime between 1029 and 1038 CE. Unfortunately, neither the year nor the place of his death is known. Since only one of his works the *‘Dīwān Luġāt al-Turk’* has survived, the reconstruction of his intellectual biography and scholarly legacy remains a particularly challenging task. Maḥmūd al-Kāshgharī is widely regarded as the first Turkologist, ethnologist, linguist, and cartographer of Turkic origin, as well as a member of the ruling dynasty of the Muslim Karakhanid state. Drawing upon source-critical evidence, the author argues that this Arabic-script work was not composed in Kashgar, as is often assumed, but rather in the Middle East, specifically within the central territories of the Abbasid (Baghdad) Caliphate, which at the time had come under the political influence of the Turkic-speaking Seljuk sultans. The article further demonstrates that the period 464-469 AH (1072-1077 CE) should be regarded as the time during which the work was written. Particular emphasis is placed on the fact that Maḥmūd al-Kāshgharī did not compile his work according to the conventional lexicographic model characteristic of earlier Arabic dictionaries. Instead, he developed a unique format that combined lexicographical and grammatical description with dialectological, ethnocultural, and cartographic approaches. In a broader sense, the *Dīwān* may therefore be viewed as an encyclopedic work rather than a dictionary in the narrow sense of the term. The author also proposes that the international scholarly community should widely commemorate in 2027 the 950th anniversary of the

completion of the *Dīwān Luġāt al-Turk* (1077-2027), recognizing it as a monument of enduring significance for the intellectual history of humanity. This article provides an excellent example of how the results of textological and source-critical research can exert a direct influence on contemporary public consciousness and on modern practices of cultural memory and commemoration.

Finally, two contributions in this special issue fall within the category of **creating electronic databases and corpora of Turkic written monuments:** M.V. Vyzhlakov's article, *4TB: A New Tool for the Study of Tocharian A and Old Uyghur Parallel Texts,* and E. Uçar's article, *Disambiguating High Vowels (*⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩*) in OCR-Digitized Editions of Old Turkic Texts: A Disambiguation Layer Based on Edition Metadata.*

M.V. Vyzhlakov's article presents 4TB, an online corpus developed for the study of Tocharian A and Old Uyghur. Its primary objective is to collect and align Tocharian A text fragments with their Old Uyghur parallels and, in the future, with corresponding Sanskrit versions. Since existing digital resources provide relatively comprehensive coverage of Tocharian texts, whereas corpora of Old Turkic texts remain incomplete, even a partially aligned parallel corpus constitutes a significant contribution to comparative linguistic research and the stemmatological study of Buddhist religious literature. Within the corpus, alignment is not performed at the token level – that is, at the level of individual word forms, but rather at a higher textual level, owing to the absence of reliable word-forword correspondences between the languages. Because sentence segmentation is often problematic in the source materials, the author introduces a more flexible analytical unit, the "passage." Passages are further grouped into "passage groups" to accommodate differences among manuscripts and are subsequently aligned across languages while allowing for textual discrepancies such as omissions and additions. This methodology preserves textual coherence while facilitating comparison between parallel versions. It should also be noted that the structure of the database itself effectively establishes the passage as the primary unit of comparative analysis across parallel texts in different languages. The corpus incorporates a range of core functionalities, including dictionaries, search tools, editing modules, semi-automatic lemmatization, and mechanisms for future expansion and development. As the author observes, "Overall, 4TB represents a scalable platform that can be utilized in future corpus-based projects." It promotes cross-linguistic research involving Tocharian and Turkic languages while simultaneously expanding access to these materials for non-linguists, including scholars of Buddhist studies.

E. Uçar's article addresses the problem of ambiguity in the representation of high vowels in OCR-digitized editions of Old Turkic texts, where the graphemic distinction between ⟨ï⟩, ⟨i⟩, and ⟨ı⟩ is frequently neutralized and reduced to a single form, ⟨i⟩. This constitutes a significant challenge for the construction of textual databases of historical Turkic languages, arising from the orthographic conventions of individual editions and the variability of editorial traditions. As a result, a substantial portion of the original graphemic information is lost during the digitization process, thereby reducing the reliability of subsequent linguistic and philological analyses. To address this issue, the author proposes a specialized disambiguation layer integrated into a two-level TEI-P5 encoding system *(orig/reg)*. This layer combines metadata derived from specific editions with linguistically motivated rules, including lexical inventories of permitted forms, morphological constraints, vowel harmony patterns, and profiles of borrowed vocabulary. Rather than concealing ambiguity, the proposed approach preserves it explicitly, ensuring that it remains accessible for subsequent philological examination and interpretation. The framework developed by the author offers four major advantages. First, it operates directly on the "noisy" output produced by Optical Character Recognition

(OCR), making it particularly suitable for the large number of digitized editions that cannot realistically be retranscribed manually. Second, it formalizes editorial decisions through clear and human-readable "edition profiles." Third, by employing a structure with explicitly defined ⟨source⟩ and ⟨cert⟩ tags, every disambiguation decision can be reversed at the level of an individual token – a capability that has not previously been available. Fourth, the framework is highly extensible: incorporating a new edition requires only the creation of an appropriate edition profile, without any modification of the core processing algorithm. Taken together, these features make it possible to bring OCR-derived corpora of Old Turkic texts into alignment with contemporary standards of digital philology, whose fundamental principles include reproducibility of results and collaborative scholarly engagement. Furthermore, the proposed framework serves as a valuable complement that enhances the analytical and interpretive potential *(VATEC)* (Erdal M., Gippert J., Röhrborn K., Zieme P., Nevskaya I., Knüppel M., Özertural Z., Taube J., 2003. Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus. [Electronic resource]. Available at: https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de) and Dictionary of Uighur *(Uigurisches Wörterbuch) (Wilkens,* J. Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021. 930 p.). By preserving orthographic uncertainty in a systematic and transparent manner, it expands the methodological toolkit available for future digital research on the written heritage of the Turkic languages.

In concluding this overview of the contents of the special issue of *Turkic Studies Journal,* I would like to emphasize that the articles collected herein vividly demonstrate the interrelationship and mutual dependence of texts and the historical and cultural contexts in which they were created. Texts written in historical languages constitute the most direct and significant sources of our knowledge about historical events, as well as the languages and cultures of the peoples who produced them. Textological research brings into scholarly circulation texts written in different periods and in a wide variety of writing systems, many of which would remain inaccessible to both researchers and the wider public without the painstaking work of decipherment and analysis. At the same time, consideration of the historical, cultural, and ethnic context is indispensable for a proper understanding of the meaning of these texts.

Each written monument, which integrates both the text as a material object, whether a book, scroll, papyrus, cuneiform tablet, inscribed stele, or rock inscription, and the text as its intellectual content, may itself be regarded as a distinctive "site of memory" or, more precisely, a "repository of memory." Within such a repository, text, language, ethnicity, and history constitute interconnected elements of a single complex. From this perspective, the text, much like a *lieu de mémoire,* functions as a mechanism for the symbolic inscription of historical events within the material world. Such an approach enables the integration of textological, ethnographic, archaeological, historical, and source-critical data into a unified analytical framework.

I.A. Nevskaya
Doctor of Philological Sciences, Professor
Guest Editor of the Special Issue of *Turkic Studies Journal*
ORCID: 0000-0003-0980-0090
E-mail: nevskayairina60@gmail.com

Алғысөз

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-8-31

Turkic Studies Journal журналының (Астана, Қазақстан) арнайы шығарылымы «Түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы» тақырыбына арналған. Ең алдымен, «мәтінтану» және «түркі жазба ескерткіштері» терминдерін қалай түсінетінімізді айқындап бергіміз келеді.

«Түркі жазба ескерткіштері» деп түркі тілдерінде белгілі бір әліпбимен белгілі бір уақыт ішінде жазылған ең ежелгі мәтіндер ғана ұғынылмайды. Мұндай зерттеулер ескерткіштер хатқа түскен әртүрлі жазу түрлерін: руналық жәдігерлерді, соғды, ұйғыр, манихей, сирия және араб әліпбиіндегі, сондай-ақ брахми, тибет, латын, армян, кирилл графикасының түрлі нұсқаларындағы және басқа жүйедегі мәтіндерді қамтуы мүмкін.

Сонымен қатар, «түркі жазба ескерткіштері» ұғымы түркі тілдеріндегі ең бастапқы ортағасырлық жазба құжаттардың мезгілдік шеңберімен шектелмейді. Біз үшін келесі өлшем маңызды: зерттеліп отырған мәтінді белгілі бір түркі тілінің тарихи жазба ескерткіші деп бағалауға бола ма? Жазу дәстүрі таяу өткен уақытта (мысалы, он тоғызыншы немесе тіпті жиырмасыншы ғасырда) қалыптасқан тілдер үшін мұндай тілдік тарихи ескерткіштерге сол тілдерде алғаш рет таңбаланған немесе жарияланған дүниелер – зерттеушілер жинап, ғылыми транскрипциялардың әр алуан түрімен хатқа түскен материалдар, сондай-ақ әліппелер, сөздіктер, грамматикалық құралдар немесе бұл тілдерге миссионерлер аударған діни кітаптар (мысалы: Інжіл немесе Құран) жатады.

Біз «мәтінтану» терминінің алуан түрлі зерттеулерді қамтитын, тарихи жазба ескерткіштің МӘТІНІН оқып, қайта пайымдауға және оның МАҒЫНАСЫН түсінуге, сол арқылы бұл ескерткіштер жазылған тілдердің иесі болып табылатын этностардың мәдениеті, тарихы мен дүниетанымы туралы ақпарат алуға мүмкіндік беретін ғылыми бағыт ретіндегі кең ауқымды анықтамасын пайдаланамыз.

Мәтінтанулық зерттеулер бірқатар өзекті проблемаларды шешуге арналып, келесі түрде топтастырылуы мүмкін:

1) Мәтіннің **мазмұнын ашу**, оған:

– мәтіндердің таңбаларын, әсіресе нашар сақталғандарын ажыратып тану,

– параллель мәтіндерді (мәтінтанудың классикалық түсініктегі мәтінтанулық құрама бөлігі) және заманауи техникалық мүмкіндіктерді (мәтін тасымалшысын: пергаментті, қағазды, папирусты, сына жазуының фрагментін, жартас бетіндегі таңбаларды және т.б. спектралды немесе үшдименционалды талдау) пайдалана отырып, жоғалған үзіктерді «қалпына келтіру»,

– пайдаланылып отырған жазудың орфографиялық ерекшеліктері (таңбалар жиынтығы, олардың пішіндік нұсқалары, мағыналары, үйлесімділік сипаттары, орфография ережелері),

– ескерткіш мәтінінің транслитерациясы мен транскрипциясы,

– оның фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық ерекшеліктерін зерттеу,

– мәтіннің аудармасы және түсіндірмесі жатады;

2) **интертекстуалитет**, яғни аталмыш мәтінді басқа мәтіндердің аясында зерттеу, оған:

– аталмыш ескерткіштің жанрын анықтау,

– бұл жанрдың мәтіндер жиынтығына тән жанрлық ерекшеліктерін табу,

– мәтіннің ортақ жерлері (мысалы; эпос мәтіндеріндегі эпикалық формулалар) мен қалыпты бөліктерін және оларды көрсету тәсілдерін (мысалы: эпиграфикалық мәтіндердегі өкінішті білдіру) анықтау,

– айырмашылықтары мен жеке ерекшеліктерін анықтау үшін мәтіннің аталмыш нұсқасын (мысалы, белгілі сутраның тізімін) қолда бар басқа мәтіндермен салыстыру,

– стемматология (лат. *Stemma* – шежіре ағашы), филологиялық мәтінтанудың бізге жеткен қолжазбалар мен олардың әртүрлі оқылымдарының негізінде мәтіннің тарихын және оның генеалогиялық ағашын (стеммасын) қалпына келтірумен айналысатын бөлімі, яғни мәтін нұсқаларының пайда болуы мен әрі қарайғы даму жолдарын анықтау,

– мәтіннің басқа тілдерге аудармаларын зерттеу мен түпнұсқа мәтінді – әр аударманың негізін анықтау және т.с.с. жатады;

3) белгілі бір дәуірдегі тарихи мәтіндерге тән, туыс немесе туыс емес тілдердегі белгілі бір лингвистикалық құбылыстарды табуға, сипаттауға және олардың мерзімін анықтауға бағытталған **лингвистикалық салғастырмалы және салыстырмалы-тарихи** зерттеулер;

4) мәтіннің **тарихи және мәдениеттанулық түсіндірмесі,** онсыз көп жағдайда мәтінді ұғыну мүмкін емес. Өз кезегінде, жазба ескерткіштер қайсыбір халықтың тілі, мәдениеті мен тарихы туралы бірегей және ештеңе ауыстыра алмайтын мәліметтерді «сол қалпында» ұсынады.

Мәтінтану шешетін проблемалардың тіпті де толық емес тізіміне әртүрлі типтегі **тарихи мәтіндердің электронды корпусын жасау** жанама түрде қосылады. Олар да мәтінтанумен екі жақты өзара ықпалы бар байланыстар арқылы тоғысады. Бір жағынан, мұндай базаларды жасау мәліметтер базасына енгізу үшін мәтіндерді таңдау, мәліметтер базасын олардың адресаттары мен алға қойылған зерттеу міндеттеріне сәйкес құрылымдау бойынша алдын ала атқарылатын мәтінтанулық жұмыстарынсыз мүмкін емес. Басқа жағынан қарағанда, мұндай базалар мәтінтанулық зерттеулерді жүргізуге және оларды кең ауқымды әрі алуан түрлі мәтіндік материалдар негізінде объективтендіруге септігін тигізіп, оны қатарлас түрде статистикалық әдістер арқылы бағалауға мүмкіндік береді.

Әртүрлі пәндер мен салалар бойынша жекелеген тар мамандандырылған мәліметтер базасын байланыстыратын және олардың барлығында бір мезгілде іздеу жасауға мүмкіндік беретін біртұтас білім жүйесіне алуан түрлі деректер мен мәліметтер базасын енгізу, қосалқы болса да, мәтінтанулық зерттеулер жүргізудің тағы бір маңызды қыры болып саналады. Мұндай қызметті бірқатар кітапханалар ұсынып үлгерді немесе үйлестіріп жатыр.

Мәтінтанулық және онымен іргелес зерттеулердің тақырыбы мен проблемаларына осындай қысқаша шолу жасаудың өзі олардың өзара тығыз ұштасып жатқандығын және бірін-бірі айқындайтынын көрсетеді, бұл шығарылымның мақалалары да соны айғақтайды.

Turkic Studies Journal журналының арнайы шығарылымы тәжірибе жүзіндегі мәтінтанулық зерттеулерге осындай кең көзқарасты қолданудың алғашқы талпынысы болып табылады. Онда орналастырылған кейбір мақалалар, бір қарағанда, «таза», классикалық мәтінтанудан біршама алшақ білім салаларына қатысты сияқты болып көрінеді: көне түркі және орта түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы бойынша мақалалармен қатар арнайы шығарылымда белгілі бір ескерткіштің жазылуының тарихи контекстіне, сондай-ақ жазба түркі ескерткіштерінің электрондық базаларына арналған мақалалар да бар.

Ұсынылған түрлі санаттағы мақалалар ішіндегі ең ауқымдысы – **көне түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы**. Оған келесі мақалалар жатады: И.Л. Кызласовтың «*Руналық жазу ескерткіштері мәтінтануының негіздері*» (орысша), И.А. Невская, М.В. Вавулин мен Л.Н. Тыбыкованың «*3D-құжаттау негізінде Түйекті IV (A 88)*

жазуын жаңаша оқу» (орысша), Т. Молдабайдың *«Көне ұйғыр графикасымен жазылған «Латафатнама» шығармасының көшірмесіне аударма және түсініктеме (Отырар кітапханасы қорынан)»* (қазақша), Р.А. Авакова, А.А. Авалиев пен Е. Баяттың *«X-XIV ғасырлардағы ұйғыр азаматтық актілерінің құқықтық құжаттарындағы аналитикалық құрылымдардағы bol- етістігінің қызметі»* (орысша), сондай-ақ Т.З. Қайыркеннің *«Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтін: тарихи-деректанулық талдау»* (қазақша) мақалалары.

И.Л. Кызласовтың мақаласы оның Еуразия руналық жазба ескерткіштеріне арналған көп жылдық зерттеулерін жинақтап, көне түркі руналық жазба дәстүріне қатысты көзқарастарының келесі негізгі қағидаларын қамтиды: ежелгі проторуналық абыздық жазудың терең тамырлары мен түпкілікті киелілігі; азиялық руна жазуы тасымалшыларының сауаттылығы мен білімдарлығы және Орхонда орналасқан Екінші Түркі қағанатында VIII ғасырдың алғашқы үштігінде бітікшілердің мұрагерлікпен осы кәсіпті игерген ерекше сословиесінің өмір сүргендігі; тасқа қашалған эпитафиялардың протографтары – барлық жағы жазуға толы ағаш таяқшалардың бар болғандығының айғақтары; Ежелгі хакас мемлекетінде VIII ғасырдан бастап XII ғасыр бойына жазылған енисей эпитафияларында көне ғұрыптық поэзияның бір түрі – жоқтау жырының сақталып қалғандығы; орхон және енисей эпитафияларында жазудың өрлемелі саты түріндегі (мәтіндер төменгі қатардан жоғары қарай оқылады) архаикалық тәсілінің із тастағандығы; манихейлікті мемлекеттік дін ретінде қабылдаған Ұйғыр және Ежелгі хакас мемлекетінде жергілікті руналық жазудың ресми мәртебеге ие болғандығы; соның нәтижесінде оларда монахтар қауымдары құрылып, сауаттылықтың таралуы; орхон және енисей дәстүріндегі тасбағандарда жазылған эпитафиялық мәтіндерге қосымша түрде руналық жазулардың жаңа түрінің – жартас бетіне түсірілген, жеке дұға жасау немесе кең ауқымдағы уағыздық мазмұны бар діни жазулардың пайда болуы.

И.А. Невская, М.В. Вавулин мен Л.Н. Тыбыкованың мақаласы цифрлық фотограмметрия әдісін қолдану арқылы алынған мәліметтер негізінде Таулы Алтайдағы Түйекті IV руналық жазуының нақтыланған түсіндірмесі болып табылады. Ол Алтайдағы жартас жазуларының шынайы мазмұнын ашып берудегі ұзақ та кедергіге толы жолды сипаттайды. Алтай руналық ескерткіштерін зерттеудің контактілі талдау секілді дәстүрлі әдістері көп жағдайда алтай жазуларының ерекшеліктеріне байланысты жеткілікті дәрежеде тиімді болмай жатады. Бұл ескерткіштердің руналары өте жіңішке сызықтарымен, ұсақ таңбаларымен, бетінің ішінара зақымдалғанымен, сондай-ақ әртүрлі дәуір петроглифтерінің болуымен сипатталады. 2017 жылдан бастап мақала авторлары әр таңбаны дәл анықтаудың жоғары деңгейін қамтамасыз ететін құжаттаудың үш өлшемді әдісін пайдаланып келеді. Үш өлшемді мәліметтерді талдау барысында авторлар Түйекті IV жазуының бастапқы оқылымы мен түсіндірмесіндегі кейбір қателерді анықтады (1-16), алғашқы 21 таңбаны қамтитын екінші қатардың бүкіл әуелгі бөлігіндегі таңбалардың неғұрлым дәл танылымына қол жеткізді және жазудың бұрын өздері оқи алмаған ортаңғы фрагменттерінің (17-23 таңбалар) ықтимал түсіндірмесін ұсынды. Сондай-ақ, жазудың екінші қатарындағы символдардың ықтимал оқылымы мәтіннің ілгеріде әріптес түркітанушылар ұсынған оқылымы мен түсіндірмесін түзетуге мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде бұл мақалада бүкіл жазудың жаңа, неғұрлым дәлелденген түсіндірмесін ұсынуға, сонымен қатар бұрын анықталмаған *s(ä)č-l(i)n*- ‘сайлану, сайланған болу’ етістігін дәлелді түрде оқу арқылы көне түркі тілінің түркітанушыларға белгілі сөздік қорын кеңейтуге қол жеткізілді.

Т. Молдабай өз мақаласында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Отырар» кітапханасы қорында сақтаулы тұрған «Латафатнама» кітабының Кабул

нұсқасының аудармасын ұсынған. Мәтін 56 беттен және 313 жолдан тұрады. Бұл ескерткіште Қарахан дәуіріндегі көне түркі тілінің ерекшеліктері көрініс тапқан. Хожандидің авторлығымен жазылған «Латафатнама» дәуірінде әдетте жергілікті диалектілермен араласқан және ілгерідегі әдеби тілдерге қарағанда кеңірек таралған жалпы әдеби койнэ пайдаланылды. Бұл койнэнің диалектілік негізі, мысалы, «Құтадғу білік» пен «Атабат ул-хакаик» шығармаларының тілінен өзгеше болды. Автор жүргізген зерттеудің нәтижесінде «Латафатнама» тіліне хорезм түркшесі ең жақын тұрғаны анықталды. Зерттеудің мақсаты ретінде кітапты аудару, оның түсіндірмесін жасау және мәтінді ғылыми айналымға енгізу қойылған. Зерттеу барысында ескерткіштің зерттелу тарихына талдау жасалған және оған қатысты тарихи тұлғалар қарастырылған, сонымен қатар кейбір жекелеген ғылыми түсіндірмелер ұсынылған. *«Tabīʿatdın çıḳardım naẓm bisyār / acunda bulmadım ikev ḫarīdār* («Табиғатымнан көп жыр жаздым, Бірақ әлемде екі алушы таппадым») деген жолдарға сүйене отырып, автор Хожандидің басқа да еңбектері болуы мүмкіндігін жорамалдайды, сол арқылы сол дәуірде көркем шығарма жазған авторлардың қатарын молайтады.

Р.А. Авакова, А.А. Авалиев пен Е. Баяттың мақаласында X-XIV ғасырлардағы ұйғыр азаматтық актілерінің материалы негізінде заңдық және құқықтық құжаттардың аналитикалық құрылымдары ішіндегі *bol-* етістігінің қызметі қарастырылады. Авторлар аталмыш етістік бар фразеологиялық оралымдар мен тіркестердің мазмұнын зерттеуге айрықша көңіл бөлген, өз кезегінде бұл етістік сол дәуірдегі көне ұйғыр тілінің заңдық модальділігін, предикативті қатынастарды және іскерлік жазудың типтік формулаларын қалыптастыруда негізгі қызметті атқарды. Жұмыста X-XIV ғасырлар ауқымындағы ұйғыр азаматтық актілерінің сату-сатып алу келісімшарттарын, қарыз қолхаттарын, неке келісімшарттарын және басқа да заңдық құжаттарды қамтыған мәтіндері пайдаланылған, бұл сонымен қатар оқырманға сол замандағы құқықтық нормалармен танысуға мүмкіндік береді. Авторлар алғаш рет *bol-* етістігінің ұйғыр азаматтық актілерінде атқарған қызметіне кешенді талдау жүргізген. *Bol-* етістігі аналитикалық құрылымдарда зат есімдермен, сын есімдермен және көсемшелермен ұштасып әрі тұрақты заңдық клишелерді жасай отырып, белсенді түрде көмекші етістік ретінде қолданылатындығы нақтыланды.

Т.З. Қайыркеннің мақаласы Күлтегін ескерткішіндегі қытай жазуын тарихи-дерек-танулық тұрғыдан талдауға арналған. Күлтегін ескерткіші – ежелгі түркілердің тарихы және олардың Қытай империясымен ерте ортағасырдағы дипломатиялық қатынастары бойынша аса маңызды ақпарат көздерінің бірі. Бағантас 732 жылы Екінші Түркі қағанатының негізін қалаушы Елтеріс Құтлық қағанның ұлы Күлтегіннің құрметіне қойылған. Тасбағанның үш жағында көне түркі тіліндегі, ал төртінші жағында қытайша жазу орналасқан. Оларда ежелгі түркі қағанаттарының тарихы, олардың басқа байырғы мемлекеттермен байланыстары, сонымен қатар түркі тайпалық одақтарының өзара ішкі тартыстары туралы баяндалады. Мақалада қытайша мәтіннің жаңадан жасалған реконструкциясы, сондай-ақ оның «қалпына келтірілген» үзіктерінің аудармасы ұсынылған. Қытайша мәтінде мезгіл, мекен, тарихи тұлғалар мен оқиғалар туралы егжей-тегжейлі мәліметтер қамтылған, бұл оны басқа дереккөздердің, атап айтқанда, осы тасбағандағы көне түркі жазуының шынайылығын тексеруге мүмкіндік береді. Мақала авторы Күлтегін ескерткішінде баяндалатын оқиғалар туралы үш ақпарат көзінің – дәстүрлі қытай жылнамаларының, көне түркі руналық жазуының және жәдігердегі қытайша жазудың арасындағы өзара байланысты ашып көрсетеді, ал олардың жиынтығы ежелгі түркі қағанаттарының тарихы мен олардың басқа байырғы мемлекеттермен қатынастары жайында жеткілікті түрде шынайы ақпарат береді.

Ортағасырлық жазба ескерткіштердің мәтінтануына К.К. Аубакирова мен М.М. Исаханова Кырджаның *«Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «Китаб Муқаддима» қолжазбасына (XV ғасыр) мәтінтанулық талдау: Айа-Софийа MS 1451 және Фиқһ Ханафи MS 721 нұсқалары негізінде»* (қазақша) және К.Б. Сұлтанбектің *«'Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb' медициналық қолжазбасы: транскрипциясы, ғылыми және мәтіндік талдау негіздері»* мақалалары жатады.

К.К. Аубакирова мен М.М. Исаханова Кырджаның «Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «Китаб Муқаддима» қолжазбасына (XV ғасыр) мәтінтанулық талдау: Айа-Софийа MS 1451 және Фиқһ Ханафи MS 721 нұсқалары негізінде» мақаласында мәмлүктер дәуірінде араб графикасымен орта түркі, нақты айтқанда, қыпшақ тілінде жазылған діни ескерткіштердің бірі зерттеледі. Мақалада Самарқан қаласының тумасы, ислам ғұламасы Әбу Лайс әс-Самарқанди мәмлүк-қыпшақ тіліне аударған «Китаб Муқаддима» мәтінінің қолжазба нұсқасы, бұрын ғылыми айналымға енгізілмеген, түркітану ғылымында мәліметі өте аз қамтылған мысырлық нұсқасымен бірге қарастырылады. Зерттеу нәтижесінде қолжазбаның жаңадан табылған мысырлық нұсқасы егжей-тегжейлі сипатталып, бұрыннан белгілі ыстанбұлдық нұсқамен салыстырылады; ең бастысы – қолжазба ғылыми айналымға енгізіледі. Мәтінтанулық талдау нәтижесінде қолжазбаның мәмлүк-қыпшақ жазба дәстүріне жататындығы айқындалды. Ескерткіштің жазу үлгісінің ерекшеліктері мен графикалық сипаттамалары авторларға қолжазбаның XIII-XV ғасырлардағы мәмлүк дәуіріне тән ескерткіштерге сәйкес келетіндігін анықтауға мүмкіндік берді. Фикх Ханафи MS 721 нұсқасын ислам медресесінде араб тіліндегі діни мәтіндерді қыпшақ тілді аудиторияға түсіндіруге арналған маңызды оқу құралы деп қарастыруға болады, ал бұл нәрсе аталмыш жазба ескерткішті мәмлүктер дәуіріндегі Мысыр қоғамының тарихына ғана қатысты емес, сонымен қатар тығыз тарихи-мәдени байланыста болған Дешті Қыпшақ аймақтары халықтарының тарихы бойынша да құнды дереккөзге айналдырады.

К.Б. Сұлтанбектің *«'Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb' медициналық қолжазбасы: транскрипциясы, ғылыми және мәтіндік талдау негіздері»* мақаласында аталмыш шағатайлық қолжазбаның алғашқы екі бетінің транскрипциясы, олардың мәтінтанулық талдауы және мәтіннің бірінші бетінің индекс-сөздігі берілген. Түркі халықтарының XV-XX ғасырлардағы тарихи дәуірі «шағатай кезеңі» деген атаумен белгілі. Діни шығармалардың басымдығына қарамастан, бұл дәуірде білімнің әртүрлі салаларына қатысты мәтіндер де дүниеге келді. «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» медициналық қолжазбасы Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасында сақтаулы, оның кодикологиялық сипаттамасы бар, бірақ бұл шығарма осы күнге шейін ғылыми айналымға енгізілмеген. Бұл осы рефератталған мақалада ішінара жасалады. Аталмыш шығарманың ортағасырлық түркі жазба ескерткіштері санатына жататын ең көлемді медициналық жәдігерлердің бірі екендігі анықталды. Оның толық мазмұнының тарқатылуы мен мәтінтанулық тұрғыдан өңделуі сол дәуірдің медицинасы және медициналық терминологиясы туралы біздің біліміміздің көкжиегін әлдеқайда кеңейтеді.

Келесі өте қызықты екі мақала түркі жазба ескерткіштерін тарихи контексте қарауға бағыт ұстанған: Э.Р. Усманова, Р.М. Жумашев, Г.Т. Едгина мен И.П. Панюшкинаның *«Әмір Темірдің 1391 жылғы әскери қақтығыс ландшафтындағы Алтыншоқы төбесінен табылған «Қарсақпай жазуы» эпиграфиялық ескерткіші»* (орысша) және Т.К. Чороевтың (Чоротегиннің) *«Махмұд Қашқари Барсқанидың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің жазылу орны, уақыты және әдісі туралы»* (орысша) мақалалары.

Э.Р. Усманова, Р.М. Жумашев, Г.Т. Едгина мен И.П. Панюшкинаның мақаласы Әмір Темірдің 1391 жылы Алтын Орда ханы Тоқтамысқа қарсы жорығы аясында қалыптасқан

Алтыншоқы (Ұлытау облысы, Қазақстан) мәдени-тарихи кешенін пәнаралық тұрғыдан кешенді түрде зерттеу болып табылады. Онда материалдық нысандар сакралды-мемориалдық мәнге ие болған. «Қарсақпай жазуы» деген атпен белгілі «Темір тасы» эпиграфиялық ескерткіші және шетінде жазуы бар тас орналасқан қорған-оба «жад орнын» құраған біртұтас кешеннің өзара байланысты элементтері ретінде түсіндіріледі. Мақала авторлары атап өткендей, «lieu de mémoire» – «жад орны» тұжырымдамасы тарихи оқиғаның материалдық ортада символдық бекітілу тетіктерін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл археологиялық, тарихи және деректанулық мәліметтерді біртұтас талдау моделіне біріктіруді қамтамасыз етеді». Аталмыш нақты «жад орнының» аса маңызды құрама бөліктерінің бірі ретінде екі тілді жазуды да айтуға болады, бұл авторлар жүргізген талдаудың ауқымына эпиграфиялық, лингвистикалық және палеографиялық мәліметтерді заңды түрде қамтиды. Авторлар эпиграфиялық ескерткіштің Әмір Темір дәуірінің саяси мәдениетіндегі түркі жазба дәстүрінің сабақтастығын көрсететіндігін анықтаған: бір жағынан, шағатай тіліндегі мәтінді жазу үшін ұйғыр графикасының қолданылуы XIV ғасырдың аяғындағы ресми мемориалдық коммуникацияда ежелгі түркі жазба тәжірибесінің сақталғанын дәлелдейді, ал екінші жағынан, араб формуласы мен түркі мәтінінің үйлесімі ислам билік идеологиясы мен түркі мемлекеттік-әкімшілік дәстүрінің синтезін танытады. Жазу 1391 жылғы Әмір Темірдің Тоқтамысқа қарсы жорығы оқиғасын тіркейтін саяси-мемориалдық белгі қызметін атқарады және «ортағасырлық түркі саяси мәдениетінде тарихи жадты құрастырудың және билікті символдық түрде ұсынудың материалдық құралы болып табылады». Ғұрыптық және жылутехникалық құрылыс ретінде түсіндірілетін қорғанмен бірге Алтыншоқы кешені әскери қақтығыс кеңістігін қасиеттендірудің бірегей үлгісі ретінде қарастырылады, онда түрік-моңғол дәстүрі, ислам идеологиясы және дала ландшафтын игерудің жергілікті табиғи-мәдени тәжірибелерінің элементтері біріктірілген.

Т.К. Чороевтың (Чоротегиннің) мақаласында Махмұд Қашқари Барсқанидың *«Диуани лұғат ат-түрк»* еңбегінің жазылу орны, уақыты мен әдісі ең алдымен шығарманың өзін мәтінтанулық талдаудың негізінде зерттеледі. «Исламның алтын ғасыры» кезеңіндегі түркі халықтарының мәдениеті мен ғылымының көрнекті өкілі болған Махмұд Қашқари Қарахан қағанатының шығыс бөлігіндегі Барсқан (Ыстықкөл) аймағы бегінің отбасында шамамен 1029 және 1038 жылдар аралығында дүниеге келген: өкінішке қарай, оның қайтыс болған жылы мен орны белгісіз. Біздің заманымызға оның еңбектерінің бірі – *«Диуани лұғат ат-түрк»* қана жеткен, сондықтан бұл тұлғаның шығармашылық өмірі мен ғылыми мұрасын зерттеу – күрделі мәселе. Махмұд Қашқари Барсқани мұсылман Қарахан қағанатының билеуші әулетінен шыққан алғашқы түркітанушы-этнолог, лингвист және және картограф болып саналады. Дереккөздердің мәліметтеріне сүйене отырып, мақала авторы Махмұд Қашқари Барсқанидың араб графикалы еңбегі Қашқарда емес, Таяу Шығыста, атап айтқанда, түркі тілді селжүк сұлтандарының саяси бақылауында болған Аббасид (Бағдат) халифатының орталық аймақтарында жазылған деп санайды. Мақалада бұл еңбектің хижра бойынша 464-469 / милади бойынша 1072-1077 жылдары жазылғаны дәлелденеді. Сондай-ақ, мақалада Махмұд Қашқари Барсқанидың еңбегі бұрынғы араб сөздіктеріне тән классикалық сөздік форматында емес, сөздікке тән және грамматикалық, сондай-ақ диалектологиялық, этномәдени және картографиялық (жинақтай келгенде, энциклопедиялық деп атауға болады) тәсілдерді біріктірген ерекше форматта жазылғаны айтылған. Сонымен қатар автор ғылыми қауымдастыққа 2027 жылы Махмұд Қашқари Барсқанидың «Диуан» еңбегінің

(1077-2027) жазылғанының 950 жылдығын адамзаттың ғылыми тарихы үшін маңызды мұра ретінде кеңінен атап өтуді ұсынады. Бұл – Т.К. Чороев жүргізген мәтінтанулық және деректанулық талдау нәтижелері заманауи қоғамдық сана мен біздің дәуіріміздің мәдени-мемориалдық тәжірибесіне тікелей әсер ете алатындығын көрсететін жағдай!

Және, соңғысы, арнайы шығарылымның екі мақаласы түркі жазба ескерткіштерінің электрондық базасын жасау мәселесіне қатысты жазылған, олар: М.В. Выжлаковтың *«4TB: Тохар А және көне ұйғыр параллель мәтіндерін зерттеуге арналған жаңа құрал»* (ағылшынша) және Э. Учардың *«OCR арқылы цифрланған көне түркі мәтіндері басылымдарындағы қысаң дауыстылардың (⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩) көпмәнділігін басылым метадеректеріне сүйене отырып ажырату: дизамбигуация қабаты»* (ағылшынша) мақалалары.

М.В. Выжлаковтың мақаласында Тохар А және көне ұйғыр тілдерін зерттеуге арналған 4TB онлайн-корпусы таныстырылады. Оның мақсаты – Тохар А тіліндегі мәтін үзінділерін көне ұйғыр (әрі қарай санскрит тілімен) тіліндегі сәйкес нұсқаларымен жинақтай отырып сәйкестендіру. Қолданыстағы сандық ресурстарда тохар мәтіндері салыстырмалы түрде толық ұсынылғанымен, көне түркі мәтіндерінің корпустары әлі де толық емес күйде қалып отыр, ал бұл жағдай тіпті ішінара жасалған сәйкес мәтіндер корпусының өзін буддалық діни мәтіндерді салыстырмалы-салғастырамалы зерттеу мен стемматологиядағы елеулі ғылыми үлеске айналдырады. Корпуста фрагменттерді сәйкестендіру токен – сөзформа деңгейінде емес, сөзбе-сөз сәйкестіктің болмауы себебінен одан жоғарырақ деңгейде жүзеге асырылады. Сөйлемдер бойынша сегментацияның күрделілігіне байланысты автор тарапынан «пассаж» деп аталатын неғұрлым икемді бірлік енгізіледі. Пассаждар манускрипттер арасындағы айырмашылықтарды ескеру мақсатында «пассаж топтарына» біріктіріліп, содан соң тілдер арасында сөздердің түсіп қалуы мен қосылуы сияқты ауытқуларды назарға ала отырып сәйкестендіріледі. Мұндай тәсіл мәтіннің тұтастығын сақтайды. Сонымен қатар мәтіндер базасын осылай құрылымдау пассажды әртүрлі тілдердегі сәйкес мәтіндердің арасындағы салғастырмалы талдаудың бірлігі ретінде алдын ала анықтап беретіндігін атап өтеміз. Корпус бірқатар негізгі функцияларды (сөздіктер, іздеу қызметі, редакциялау модулі мен жартылай автоматты лемматизация, әрі қарай толықтыру мен дамыту мүмкіндіктері) қамтиды. Автор айтқандай: «Жалпы алғанда, 4TB – болашақ корпус жобаларына бейімделетін платформа. Ол тохар және түркі тілдерін салыстырмалы зерттеуге мүмкіндік беріп, материалдарды лингвист емес мамандарға, оның ішінде буддологтарға да, қолжетімді етеді».

Э. Учардың мақаласында OCR арқылы цифрланған көне түркі мәтіндеріндегі ⟨ï⟩, ⟨i⟩ және ⟨ı⟩ арасындағы графемалық айырмашылық көбінесе ⟨i⟩ түріне дейін бейтараптанатын қысаң дауыстылардың көпмәнділігі мәселесі қарастырылады. Бұл тарихи түркі тілдерінің мәтіндік мәліметтер базасын жасау үшін өзекті мәселе, олар жекелеген басылымдардың орфографиялық ерекшеліктерінен және редакциялық дәстүрлердің вариативтілігінен туындайды. Соның салдарынан цифрландыру барысында бастапқы графемалық ақпараттың елеулі бөлігі жоғалып, кейінгі лингвистикалық және филологиялық талдаулардың шынайылығын төмендетеді. Бұл мәселені шешу үшін зерттеуде TEI-P5 екі деңгейлі кодтау жүйесіне *(orig/reg)* интеграцияланған арнайы дизамбигуация қабаты ұсынылады. Ол нақты басылымдардың метадеректерін лингвистикалық белгілерге негізделген ережелермен біріктіреді, соның ішінде рұқсат етілген лексикалық тізімдер, морфологиялық шектеулер, дауысты дыбыстар үндестігінің үлгілері және кірме сөздер профилін де қоса алады. Мұндай ұстаным

көпмәнділікті жасырмайды, оны ашық күйде сақтап, әрі қарайғы филологиялық талдау мен түсіндірмені қолжетімді етеді. Автор ұсынған әрекет тәсілінің (фреймуорк) төрт маңызды артықшылығы бар. Біріншіден, ол символдарды оптикалық танудың (OCR) «шулы» нәтижелерімен тікелей жұмыс істеп, бұл қолдан қайта теру мүмкін емес көптеген цифрланған басылымдарға мейлінше сәйкес келеді. Екіншіден, ол редакторлық шешімдерді айқын, адамға түсінікті «басылым профилі» түрінде рәсімдейді. Үшіншіден, айқын берілген тегтері ⟨source⟩ және ⟨cert⟩ бар құрылымды пайдаланудың арқасында көпмәнділікті жоюдың кез келген қадамы жекелеген токен деңгейінде күшін тоқтатауы ықтимал, біздің бұрын мұндай мүмкіндігіміз болған жоқ. Төртіншіден, мәліметтер базасын кеңейту мүмкіндіктері пайда болады: жаңа басылымды қосу үшін өңдеудің негізгі алгоритміне өзгерістер енгізбей-ақ сәйкес профильді жасау жеткілікті. Барлық бұл ерекшеліктер OCR әдісі арқылы алынған көне түркі мәтіндері корпусын шешуші қағидалары нәтижелердің қайталанымдығы мен ұжымдық өзара әрекеттестік болып табылатын цифрлық филологияның заманауи талаптарына сәйкестендіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл инструментарий Исламға дейінгі мәтіндер секілді мұқият іріктелген ресурстардың мазмұн тереңдігін байытатын тамаша қосымша ретінде қызмет етеді: электронды корпус (VATEC) (Erdal M., Gippert J., Röhrborn K., Zieme P., Nevskaya I., Knüppel M., Özertural Z., Taube J., 2003. Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus. [Electronic resource]. Қолжетімді: https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de) және Ұйғыр сөздігі (Uigurisches Wörterbuch) (Wilkens, J. Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021. 930 p.).

Turkic Studies Journal журналының арнайы шығарылымының мазмұнына жасалған шолудың қорытындысы ретінде мен оған енгізілген мақалалардың мәтіннің және оның жазылуының тарихи-мәдени контексінің өзара байланысы мен өзара өзектестігін айқын көрсететіндігін атап өткім келеді. Тарихи тілдердегі мәтіндер оларды жасаған халықтардың тарихи оқиғалары, тілі мен мәдениеті туралы біздің біліміміздің мейлінше тура және маңызды дереккөзі болып табылады. Мәтінтанулық зерттеулер әртүрлі дәуірде әртүрлі графикада жазылған мәтіндерді ғылыми айналымға қосады, ал бұл мәтіндер олардың мазмұнын тарқату жолындағы қажырлы еңбексіз оқырмандар мен зерттеушілердің қалың қауымына қолжетімді болмайды. Сонымен бірге, тарихи және мәдени-этникалық контекстті ескеру жазылған мәтіннің мәнін түсіну үшін міндетті нәрсе болып саналады.

Мәтінді материалдық нысанға айналдыратын әр жазба ескерткіш (кітап, шиыршық қағаз, сына жазу қалақшалары, жазуы бар тасбағандар мен жартастар және т.б.) пен оның мазмұнын қамтитын мәтін, яғни зияткерлік нысан, ерекше «жад орны» немесе, дәлірек айтқанда, «жад қазынасы» болып табылады, ондағы мәтін, тіл, этнос және тарих – біртұтас жүйенің өзара байланысты бөлшектері. Бұл тұрғыдан қарағанда, «жад орны» секілді, мәтін де тарихи оқиғаларды материалдық ортада рәміздік сипатта орнықтырудың тетігі болып табылады. Мұндай ұстаным мәтінтанулық, этнографиялық, археологиялық, тарихи және деректанулық мәліметтердің интеграциясын қамтамасыз етеді.

И.А. Невская
филология ғылымдарының докторы, профессор,
***TSJ* арнайы шығарылымына жауапты тұлға**
ORCID: 0000-0003-0980-0090
E-mail: nevskayairina60@gmail.com

Предисловие

DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-8-31

Специальный выпуск журнала *Turkic Studies Journal* (Астана, Казахстан) посвящен теме «Текстология тюркских письменных памятников». Прежде всего, мы хотели бы пояснить наше понимание терминов «текстология» и «тюркские письменные памятники».

Под «тюркскими письменными памятниками» понимаются не только самые древние тексты, написанные на тюркских языках каким-то определенным алфавитом в какой-то определенный период времени. Подобные исследования могут охватывать различные виды письма, на которых памятники были написаны: рунические памятники, тексты на согдийской, уйгурской, манихейской, сирийской, арабской письменности, тексты на брахми и на тибетской письменности, тексты, написанные латинской и армянской письменностью, различными видами кириллического письма и так далее.

«Тюркские письменные памятники» равным образом не ограничены временными рамками только самых первых средневековых письменных документов на тюркских языках. Для нас важен следующий критерий: можно ли исследуемый текст оценить как исторический письменный памятник некоего тюркского языка? Для языков, развивших письменность в весьма обозримом прошлом (например, в девятнадцатом или даже в двадцатом столетии), такими историческими языковыми памятниками являются их первые фиксации или первые публикации на этих языках – материалы, собранные исследователями и записанные разными видами научных транскрипций, а также первые буквари, словари, грамматики или переводы на эти языки религиозных книг миссионерами (например: Библии или Корана).

Мы используем широкое определение термина «текстологии» как научного направления, охватывающего самые различные исследования, которые дают нам возможность прочитать и воспроизвести ТЕКСТ исторического письменного памятника и понять его СМЫСЛ и, тем самым, получить информацию о культуре, истории и мировоззрении этносов – носителей языков, на которых написаны эти памятники.

Текстологические исследования могут быть посвящены решению целого ряда актуальных проблем, которые можно сгруппировать следующим образом:

1) **расшифровка** самого текста, включающая:

– распознавание знаков текстов, особенно тех, которые находятся в плохой сохранности,

– «восстановление» утраченных фрагментов, используя параллельные тексты (текстологическая составляющая в классическом понимании текстологии) и современные технические возможности (спектральный или трехдименциональный анализ носителя текста: пергамента, бумаги, папируса, фрагментов клинописи, скальных поверхностей и т.д.),

– орфографические особенности используемой письменности (инвентарь знаков, вариативность их форм, их значения, особенности их комбинаторики, правила орфографии),

– транслитерацию и транскрипцию текста памятника,

– исследование его фонетических, морфологических, синтаксических и лексических особенностей,

– перевод и интерпретация текста;

2) **интертекстуалитет**, т.е. исследования данного текста в контексте других текстов, включающие:

– определение жанра данного памятника,

– выявление жанровых особенностей, присущих массиву текстов этого жанра,

– выявление общих мест (например: эпических формул в текстах эпосов) и типичных компонентов текста и способов их выражения (например: выражение сожаления в эпиграфических текстах),

– сравнение данного варианта текста (например, списка известной сутры) с имеющимися другими для выявления их расхождений и индивидуальных особенностей,

– стемматологию, (от лат. *stemma* – родословное древо), раздел филологической текстологии, занимающийся воссозданием истории текста и построением его генеалогического древа (стеммы) на основе анализа дошедших до нас рукописей и их разночтений, т.е. определение пути появления и дальнейшего развития вариантов текста,

– изучение переводов текста на иные языки и определение оригинального текста – основы для каждого перевода и т.п.;

3) **лингвистические сопоставительные и сравнительно-исторические исследования** на основе текста, направленные на выявление, описание и датировку тех или иных лингвистических явлений, свойственных историческим текстам в определенную эпоху, в родственных и неродственных языках;

4) **историческое и культурологическое толкование** текста, без которого понимание текста часто оказывается невозможным. В свою очередь, письменные памятники дают уникальные и ничем не заменимые сведения «из первых рук» о языке, культуре и истории того или иного народа.

К этому далеко не полному списку комплекса проблем, решаемых текстологией, примыкает **создание электронных корпусов исторических текстов** разных типов. Они также связаны с текстологией двусторонними взаимообусловливающими связями. С одной стороны, создание таких баз невозможно без предварительной текстологической работы по выбору текстов для включения в базу данных, структурированию баз данных в зависимости от их адресатов и поставленных исследовательских задач. С другой стороны, такие базы данных способствуют проведению текстологических исследований и их объективизации на широком и разнообразном текстовом материале, параллельно давая возможность оценить его статистическими методами.

Еще одним, хотя и вспомогательным, но важным аспектом проведения текстологических исследований является включение разнородных сведений и баз данных в единую сеть знаний, которая соединяет отдельные узкоспециальные базы данных по разным дисциплинам и отраслям и позволяет производить поиск по всем ним одновременно. Такие сервисы уже предоставляются некоторыми библиотеками или разрабатываются.

Даже этот краткий обзор тематики и проблематики текстологических и сопряженных с ними исследований показывает, что они все тесно переплетаются между собой и обусловливают друг друга, что иллюстрируют и статьи данного издания.

Спецномер журнала *Turkic Studies Journal* является первой попыткой осуществить данный широкий подход к текстологическим исследованиям на практике. Некоторые статьи, помещенные в него, относятся, на первый взгляд, к областям знаний, достаточно далеким от «чистой», классической, текстологии: наряду со статьями по текстологии древнетюркских и среднетюркских письменных памятников, спецномер содержит статьи, посвященные историческому контексту создания того или иного памятника, а также статьи, посвященные электронным базам письменных тюркских памятников.

Самая обширная из представленных категорий статей – это **текстология древнетюркских письменных памятников.** К ней относятся следующие статьи: статья И.Л. Кызласова *К основам текстологии памятников рунического письма,* статья И.А. Невской,

М.В. Вавулина и Л.Н. Тыбыковой *Новое прочтение надписи Туекта IV (A 88) на основе ее 3D-документирования,* статья Т. Молдабая *Перевод и комментарий к копии «Латафатнаме», написанной древнеуйгурским письмом (из фонда библиотеки «Отырар»),* статья Р.А. Аваковой, А.А. Авалиева и Е. Баята *Функционирование глагола bol- в аналитических конструкциях в правовых документах уйгурских гражданских актов X-XIV веков,* а также статья Т.З. Қайыркена *Китайская надпись на памятнике Кюль-тегин: историко-источниковедческий анализ.*

Статья И.Л. Кызласова обобщает его многолетние исследования рунических письменных памятников Евразии и представляет основные положения его воззрений на древнетюркские рунические письменные традиции: глубинные корни и изначальная святость древнего проторунического жреческого письма; грамотность и образованность носителей азиатского рунического письма и наследственное существование особого профессионального сословия писцов во Втором Восточнотюркском каганате на Орхоне в первую треть VIII века; свидетельства наличия протографов камнеписных эпитафий – исписанных со всех сторон деревянных стержней; сбережение одного из видов древней обрядовой поэзии – погребального плача – в енисейских эпитафиях, создававшихся с VIII по XII век в Древнехакасском государстве; сохранение в орхонских и енисейских эпитафиях особенно архаичного способа письма по восходящей лесенке (тексты читались от нижней строки к верхней); статус местного рунического письма как официального в Уйгурском и Древнехакасском государствах, принявших манихейство как государственную религию; как следствие, создание в них монашеских общин и распространение грамотности; появление нового вида рунических надписей в дополнение к эпитафийным текстам орхонской и енисейской традиции, писавшихся на стелах, – наскальных религиозных надписей индивидуально молитвенного или широкого проповеднического содержания.

Статья И.А. Невской, М.В. Вавулина и Л.Н. Тыбыковой представляет уточненную интерпретацию рунической надписи Горного Алтая Туекта IV, основанную на данных, полученных с применением метода цифровой фотограмметрии. Она иллюстрирует долгий и полный препятствий путь постижения истинного содержания наскальных надписей Алтая. Традиционные методы изучения рунических памятников Алтая, такие, как контактный анализ, часто оказываются недостаточно эффективными из-за особенностей алтайских надписей. Руны на этих памятниках характеризуются крайне тонкими линиями, мелкими знаками, частичной разрушенностью поверхностей, а также наличием петроглифов различных эпох. С 2017 года авторами статьи применяются трехмерные методы документирования, обеспечивающие высокую степень детализации фиксации каждого знака. В процессе анализа трехмерных данных авторами были выявлены и исправлены некоторые ошибки в первоначальном прочтении и интерпретации надписи Туекта IV (знаки 1-16), была достигнута более точная идентификация знаков всей начальной части второй строки, охватывающей первые 21 знак, и предложена возможная интерпретация срединных фрагментов надписи (знаки 17-23), ранее ими не прочитанных. Вероятная расшифровка символов второй строки надписи также позволила скорректировать ранее предложенные коллегами-тюркологами прочтения и интерпретации текста. В результате в данной статье удалось сформулировать новую, более обоснованную, интерпретацию всей надписи, а также расширить известный тюркологам словарный состав древнетюркского языка за счет обоснованного прочтения глагола *s(ä)č-l(i)n-* ‘выбираться, быть избранным’, ранее не фиксировавшегося.

Статья Т. Молдабая дает перевод книги «*Латафатнама»,* копии кабульской версии, написанной древнеуйгурским письмом, которая хранится в фонде библиотеки

«Отырар» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Текст состоит из 56 страниц и 313 строк. В этом памятнике отразились языковые особенности древнетюркского языка эпохи Караханидов. В эпоху создания *«Латафатнама»* автора Ходжанди, как правило, использовалось общее литературное койнэ, которое было смешано с местными диалектами и было более широко распространено, чем предшествовавшие литературные языки. Диалектная основа этого койнэ была иной, чем, например, языка «Кутадгу билиг» и «Атабат ул-хакаик». В процессе проведенного исследования автором статьи было установлено, что языком, наиболее близким к языку «Латафатнама», является хорезмский тюркский. Целью исследования был перевод книги, её комментирование и введение текста в научный оборот. В процессе исследования проведён анализ истории изучения памятника и связанных с ним исторических личностей, а также предложены отдельные научные интерпретации. Исходя из строк *«Tabī`atdın çıḳardım naẓm bisyār / acunda bulmadım ikev ḫarīdār* (Я написал много стихов, отражающих мою природу, но я не нашел двух адресатов в мире)», автор статьи предположил существование и иных трудов Ходжанди, тем самым расширив круг авторов, писавших литературные произведения той эпохи.

Статья Р.А. Аваковой, А.А. Авалиева и Е. Баята рассматривает функционирование глагола *bol-* в составе аналитических конструкций юридических и правовых документов на материале уйгурских гражданских актов X-XIV вв. Основное внимание авторов было сосредоточено на исследовании фразеологических сочетаний и семантики выражений с данным глаголом, который, в свою очередь, выполняет основную функцию формирования юридической модальности, предикативных отношений и типовых формул деловой письменности древнеуйгурского языка того периода. В работе использованы тексты уйгурских гражданских актов периода X-XIV веков, охватывающие договоры купли-продажи, долговые расписки, брачные контракты и прочие юридические документы, что попутно дает читателю возможность познакомиться с правовыми нормами того времени. Авторы впервые провели комплексный анализ функционирования глагола *bol-* в уйгурских гражданских актах. Было установлено, что глагол *bol-* активно используется как вспомогательный глагол, сочетаясь с существительными, прилагательными и деепричастиями в аналитических конструкциях, создавая устойчивые юридические клише.

Статья Т.З. Қайыркена посвящена историко-источниковедческому анализу китайской надписи на памятнике «Кюль-тегин». Памятник Кюль-тегину – один из важнейших источников информации по истории древних тюрков и их дипломатических отношений с Китайской империей в раннем средневековье. Стела была воздвигнута в 732 году в честь Кюль-тегина, сына основателя Второго Тюркского каганата Ельтериса Кутлук-кагана. На трех сторонах стелы находится текст на древнетюркском языке, а на четвертой стороне – на китайском. Они повествуют об истории древнетюркских каганатов, их отношениях с другими древними государствами, а также о междоусобной борьбе тюркских племенных союзов. В статье представлена новая уточненная реконструкция китайского текста, а также перевод его «восстановленных» фрагментов. Китайский текст содержит детализированные сведения о времени, месте, исторических лицах и событиях, что позволяет использовать его для верификации других источников, в частности, древнетюркского текста на этой же стеле. Автор статьи раскрывает взаимосвязь трех источников информации о событиях, описываемых в надписи Кюльтегина: традиционных китайских хроник, древнетюркской рунической надписи и китайского текста памятника, которые в совокупности дают достаточно достоверную информацию об истории древнетюркских каганатов и их отношениях с другими древними государствами.

К **текстологии среднетюркских письменных памятников** относятся статьи К.К. Аубакировой и М.М. Исахановой Кырджа *Текстологический анализ рукописи «Китаб Муқаддима» на мамлюкско-кыпчакском языке (XV век): на основе версии Айя-София MS 1451 и «Фикх ханафи» MS 721 и* К.Б. Султанбека *Медицинская рукопись "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb": транскрипция, основы научного и текстового анализа.*

В статье К.К. Аубакировой и М.М. Исахановой Кырджа *Текстологический анализ рукописи «Китаб Муқаддима» на мамлюкско-кыпчакском языке (XV век): на основе версии Айя-София MS 1451 и «Фикх ханафи» MS 721* рассматривается один из религиозных памятников на среднетюркском, а именно кыпчакском, языке, написанный арабской графикой в эпоху мамлюков. В статье рассматриваются рукописные версии текста «Китаб Мукаддима», переведенные на мамлюкско-кыпчакский язык исламским учёным Абу Лайсом ас-Самарканди, выходцем из города Самарканд, включая ранее не введённую в научный оборот египетскую версию, о которой в тюркологической науке имелось очень мало сведений. В результате исследования было проведено подробное описание вновь выявленной египетской версии рукописи, её сравнение с ранее известной стамбульской версией; а главное – рукопись была введена в научный оборот. В результате текстологического анализа было установлено, что рукопись относится к мамлюкско-кыпчакской письменной традиции. Особенности письма и графические характеристики памятника позволили авторам установить, что рукопись соответствует образцам, характерным для памятников мамлюкского периода XIII-XV веков. Версия Фикх Ханафи MS 721 можно рассматривать как важный учебный инструмент в исламском медресе, предназначенный для объяснения религиозных текстов на арабском языке в кыпчакоязычной аудитории, что делает данный письменный памятник ценным источником не только по истории общества Египта эпохи мамлюков, но и по истории народов региона Дешт-и Кипчак, находившихся в тесных историко-культурных контактах.

Статья К.Б. Султанбека *Медицинская рукопись "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb": транскрипция, основы научного и текстового анализа* представляет транскрипцию первых двух страниц данной чагатайской рукописи, их текстологический анализ и индекс-словарь первой страницы текста. Историческая эпоха тюркских народов XV-XX веков широко известна под названием «чагатайский период». Несмотря на преобладание религиозных сочинений, в данную эпоху также создавались тексты, относящиеся к различным областям знаний. Медицинская рукопись «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» хранится в Национальной академической библиотеке Республики Казахстан, имеется её кодикологическая характеристика, но данное произведение до настоящего времени не было введено в научный оборот. Это частично делает реферируемая статья. Было установлено, что данное произведение является одним из наиболее объёмных медицинских памятников средневековой тюркской письменности. Ее полная расшифровка и текстологическая обработка значительно расширят наши знания о медицине и медицинской терминологии той эпохи.

Две очень интересные статьи направлены на то, чтобы поставить **тюркские письменные памятники в исторический контекст:** статья Э.Р. Усмановой, Р.М. Жумашева, Г.Т. Едгиной и И.П. Панюшкиной *Эпиграфический памятник «Карсакпайская надпись» на сопке Алтыншокы в ландшафте военного конфликта 1391 года Амира Тимура и* статья Т.К. Чороева (Чоротегина) *О месте, времени и методе написания труда «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари Барскани.*

Статья Э.Р. Усмановой, Р.М. Жумашева, Г.Т. Едгиной и И.П. Панюшкиной представляет собой комплексное междисциплинарное исследование культурно-исторического

комплекса на сопке Алтыншокы (область Улытау, Казахстан), сформированного в контексте военного похода Амира Тимура против хана Золотой Орды Тохтамыша в 1391 г. В центре внимания авторов находится анализ ландшафта военного конфликта как особого историко-культурного пространства. В нем материальные объекты приобретают сакрально-мемориальное значение. Эпиграфический памятник «Камень Тимура», известный как «Карсакпайская надпись», и курган-обоо, на краю которого находится камень с надписью, интерпретируются как взаимосвязанные элементы единого комплекса, сформировавшего «место памяти». Концепция *lieu de mémoire* «место памяти» позволяет «выявить механизмы символического закрепления исторического события в материальной среде. Такой подход обеспечивает интеграцию археологических, исторических и источниковедческих данных в единую аналитическую модель, как отмечают авторы статью. Можно добавить, что одной из важнейших составляющей данного конкретного «места памяти» является и двуязычная надпись, что закономерно включает и эпиграфические, лингвистические и палеографические данные в скопус анализа, проведенного авторами. Авторами было установлено, что эпиграфический памятник отражает преемственность тюркской письменной традиции в политической культуре эпохи Амира Тимура: с одной стороны, использование уйгурской графики для записи текста на чагатайском языке свидетельствует о сохранении древнетюркской письменной практики в официальной мемориальной коммуникации конца XIV в., а с другой – сочетание арабской формулы и тюркского текста демонстрирует синтез исламской идеологии власти и тюркской государственно-административной традиции. Надпись выполняет функцию политико-мемориального маркера похода Амира Тимура против Тохтамыша в 1391 г. и «выступает материальным инструментом конструирования исторической памяти и символической репрезентации власти в средневековой тюркской политической культуре». В совокупности с курганом, интерпретируемым авторами как ритуальное и теплотехническое сооружение, комплекс Алтыншокы рассматривается как уникальный пример сакрализации пространства военного конфликта, объединяющего тюрко-монгольские традиции, исламскую идеологию и локальные природно-культурные практики освоения степного ландшафта.

В статье Т.К. Чороева (Чоротегина) исследуются место, время и метод написания труда *«Диван лугат ат-турк»* Махмуда Кашгари Барскани методами, в первую очередь, текстологического анализа самого данного произведения. Махмуд Кашгари, выдающийся представитель культуры и науки «Золотой эпохи ислама», родился в семье бека Барсканского (Иссык-Кульского) удела в восточной части Караханидского каганата между 1029-1038 годами; год и место его смерти, к сожалению, неизвестны. Только один из его трудов – *«Диван лугат ат-турк»* – дошел до наших дней, поэтому изучение его творческой жизни и его научного наследия – это сложная задача. Махмуд Кашгари считается первым тюркологом-этнологом, лингвистом и картографом, выходцем из правящей династии мусульманского Караханидского каганата. На основе источниковедческих данных, автор статьи считает, что изучаемый арабографический труд Махмуда Кашгари был написан не в Кашгаре, а на Среднем Востоке, а именно в пределах центральных районов Аббасидского (Багдадского) халифата, подпавшего под политическую зависимость султанов – тюркоязычных Сельджукидов. В статье доказывается, что 464-469 г.х. / 1072-1077 гг. н.э. были временем написания данного труда. В статье также подчеркивается, что труд Махмуда Кашгари был выполнен не в классическом словарном варианте, характерном для предыдущих арабских словарей, а в уникальном варианте, сочетавшем как словарные и грамматические, так и диалектологические,

этнокультурные и картографические (обобщая, можно сказать, энциклопедические) подходы. Автором также предлагается научной общественности широко отмечать в 2027 году 950-летие со дня завершения Махмудом Кашгари (1077-2027) «Дивана» как важного наследия для научной истории человечества. Это тот случай, когда результаты текстологического и источниковедческого анализа, проведенного Т.К. Чороевым, могут самым непосредственным образом повлиять на современное общественное сознание и культурно-мемориальную практику нашего времени!

И, наконец, две статьи спецномера относятся к категории **создания электронных баз тюркских письменных памятников:** статья М.В. Выжлакова *4TB: новый инструмент для изучения тохарских A и древнеуйгурских параллельных текстов* и статья Э. Учара *Разрешение неоднозначности гласных верхнего подъёма* (⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩*) в OCR-оцифрованных изданиях древнетюркских текстов: слой дизамбигуации, основанный на метаданных издания.*

Статья М.В. Выжлакова представляет *4TB* – онлайн-корпус, разработанный для исследования тохарского A и древнеуйгурского языков. Его цель – собрать и выровнять тохарские A фрагменты с их древнеуйгурскими (а в дальнейшем и санскритскими) параллелями. Поскольку в существующих цифровых ресурсах тохарские тексты представлены относительно полно, а корпусы древнетюркских текстов остаются неполными, это делает даже частичный параллельный корпус значимым вкладом в сравнительно-сопоставительные исследования и стемматологию буддийских религиозных текстов. В корпусе выравнивание фрагментов осуществляется не на уровне токена – словоформы, а на более высоком уровне из-за отсутствия надежного пословного соответствия. В связи с проблематичностью сегментации по предложениям автором вводится более гибкая единица – «пассаж». Пассажи объединяются в «группы пассажей» для учета различий между манускриптами и затем выравниваются между языками, допуская расхождения, такие, как пропуски и добавления. Такой подход сохраняет связность текста. Попутно заметим, что такое структурирование базы текстов предопределяет и пассаж как единицу сопоставительного анализа между параллельными текстами на разных языках. Корпус включает ряд основных функций (словари, поисковые функции, модули редактирования и полуавтоматическую лемматизацию, возможности дальнейшего пополнения и развития). Как отмечает автор: «В целом, 4TB представляет собой масштабируемую платформу, которая может быть использована в будущих корпусных проектах. Он способствует межъязыковым исследованиям тохарских и тюркских языков и расширяет доступ к материалу для нелингвистов, включая буддологов.»

Статья Э. Учара рассматривает проблему неоднозначности гласных верхнего подъёма в OCR-оцифрованных древнетюркских текстах, в которых графемное различие между ⟨ï⟩, ⟨i⟩ и ⟨ı⟩ часто нейтрализуется до ⟨i⟩. Это актуальная проблема для создания баз текстовых данных исторических тюркских языков, которая обусловлена орфографическими особенностями отдельных изданий и вариативностью редакционных традиций. В результате значительная часть исходной графемной информации утрачивается в процессе цифровизации, что снижает надёжность последующего лингвистического и филологического анализа. Для решения данной проблемы в работе предлагается специализированный слой дизамбигуации, интегрированный в двухуровневую систему кодирования TEI-P5 (orig/reg). Он сочетает метаданные конкретных изданий с лингвистически обусловленными правилами, включая лексические списки разрешённых форм, морфологические ограничения, модели гармонии гласных и профили заимствованных слов. Такой подход не скрывает неоднозначность, а сохраняет её в явном виде, обеспечивая доступность для последующего филологического анализа и

интерпретации. Предлагаемый автором способ действия (фреймворк) обладает четырьмя важными преимуществами. Во-первых, он работает непосредственно с «зашумленными» результатами оптического распознавания символов (OCR), что идеально подходит для множества оцифрованных изданий, которые невозможно перенабрать вручную. Во-вторых, он оформляет редакторские решения в виде четких, понятных человеку «профилей издания». В-третьих, благодаря использованию структуры с явно заданными тегами ⟨source⟩ и ⟨cert⟩, любой шаг по устранению неоднозначности может быть отменен на уровне отдельного токена – возможность, которой мы ранее не располагали. В-четвертых, возможности расширения базы данных: для добавления нового издания достаточно создать соответствующий профиль, не внося изменений в основной алгоритм обработки. Все эти особенности позволяют привести корпуса древнетюркских текстов, полученные методом OCR, в соответствие с современными требованиями цифровой филологии, ключевыми принципами которой являются воспроизводимость результатов и коллективное взаимодействие. Кроме того, данный инструментарий служит отличным дополнением, обогащающим содержательную глубину таких тщательно курируемых ресурсов, как *Тексты доисламского периода: электронный корпус* (VATEC) (Erdal M., Gippert J., Röhrborn K., Zieme P., Nevskaya I., Knüppel M., Özertural Z., Taube J., 2003. Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus. [Electronic resource]. Available at: https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de) и *Уйгурский словарь (Uigurisches Wörterbuch)* (*Wilkens,* J. Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2021. 930 p.).

В качестве заключения обзора содержания специального номера журнала *Turkic Studies Journal* мне хочется подчеркнуть, что помещенные в нем статьи наглядно показывают взаимосвязь и взаимообусловленность текста и историко-культурного контекста его создания. Тексты на исторических языках являются наиболее непосредственным и важным источником наших знаний об исторических событиях, языке и культуре создавших их народов. Текстологические исследования вводят в научный оборот тексты, написанные в разные эпохи различными видами письма, которые без кропотливой работы по их расшифровке недоступны широким кругам читателей и исследователей. В то же время учет исторического и культурно-этнического контекста является обязательным для понимания смысла написанного текста.

Каждый письменный памятник, интегрирующий текст как материальный объект (книгу, свиток, папирус, клинописные таблички, стелы и скалы с письменами и т.п.) и текст как его содержание, т.е. интеллектуальный объект, также является своеобразным «местом памяти», или, точнее, «сокровищницей памяти», в которой текст, язык, этнос и история – это взаимосвязанные элементы единого комплекса. С этой точки зрения текст, подобно «месту памяти», также является механизмом символического закрепления исторических событий в материальной среде. Такой подход обеспечивает интеграцию текстологических, этнографических, археологических, исторических и источниковедческих данных.

И.А. Невская
доктор филологических наук, профессор,
ответственная за спецвыпуск *TSJ*
ORCID: 0000-0003-0980-0090
E-mail: nevskayairina60@gmail.com

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal Special Issue, 2 (2026) 32-55
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Textology of Turkic Written Monuments / Түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы / Текстология тюркских письменных памятников

Article

Функционирование глагола *bol-* в аналитических конструкциях в правовых документах уйгурских гражданских актов X-XIV веков

Р.А. Авакова[a], *А.А. Авалиев[b], Е. Баят[c]

[a]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы*
ORCID: 0000-0003-4631-17552
(E-mail:raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz)
[b]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы*
ORCID: 0000-0001-5284-8693
*(E-mail: adildok@mail.ru). *Автор для корреспонденции: adildok@mail.ru*
[c]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы*
ORCID: 0009-0002-0130-20
(E-mail: erbolat.bayat@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова: *древнеуйгурский язык, правовые документы, глагол bol-, аналитические конструкции, правовой статус, гражданские акты, вспомогательный глагол, юридический и правовой дискурс, семантика, историческая грамматика.*

МРНТИ 16.41.25

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-32-55*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается анализ и функционирование глагола *bol-* в составе аналитических конструкций юридических и правовых документов на материале уйгурских гражданских актов X-XIV вв. Основное внимание сосредоточено на исследовании фразеологических сочетаний и семантики выражений с данным глаголом, который, в свою очередь, выполняет основную функцию формирования юридической модальности, предикативных отношений и типовых формул деловой письменности древнеуйгурского языка того периода. Целью данной статьи является выявление особенностей функционирования глагола *bol-* в аналитических конструкциях правовых и юридических документов уйгурских гражданских актов X-XIV веков, а также определение его семантических функций в системе древнеуйгурского языка того времени. Исследование опирается на методологию, включающую сравнительно-исторический, описательный, структурно-семантический и контекстуальный анализ. В качестве эмпирической базы были использованы тексты уйгурских гражданских актов периода X-XIV веков, охватывающие договоры купли-продажи, долговые расписки, брачные контракты и прочие юридические документы. Научная новизна работы состоит в том, что впервые проведен комплексный анализ функционирования глагола *bol-* в уйгурских

© Р.А. Авакова, А.А. Авалиев, Е. Баят, 2026

гражданских актах, а также выявлены особенности употребления аналитических конструкций в юридическом дискурсе средневекового уйгурского языка. Предыдущие исследования не затрагивали эти аспекты. Исследование выявило, что глагол *bol-* активно используется как вспомогательный глагол, сочетаясь с существительными, прилагательными и деепричастиями в аналитических конструкциях, создавая устойчивые юридические клише. Форма *bolsun* этого глагола является наиболее распространенной в юридических документах в значении повелительного наклонения, служит для выражения предписаний, желаний или нормативных требований, характерных для правовой сферы того периода. Данная форма дает возможность выразить понятия права на собственность, статусные отношения и юридическую ответственность, что подтверждается примерами, часто встречающимися в правовых документах: *'ärklig bolsun'* – обозначение владения, *'korsuz bolsun'* – освобождение от ответственности, *'korlu bolsun'* – возложение ответственности. Данные конструкции служат для формирования прав и обязанностей сторон в договорах. Исследование показало, что семантический потенциал глагола *bol-* в правовых документах уйгурских текстов достаточно высок, он выражает несколько значений: основное его значение «быть» и «становиться», он также имеет модально-правовую окраску, передавая смыслы долженствования, разрешения, условности или запрета. В комбинации с именными компонентами *bol-* формирует предикативные конструкции, которые обеспечивают недвусмысленность юридических формулировок, данные конструкции способствуют унификации языка документов и установлению устойчивой правовой терминологии.

R.A. Avakova[a]
[a]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
ORCID: 0000-0003-4631-17552
(E-mail:raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz)

***A.A. Avaliyev**[b]
[b]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
ORCID: 0000-0001-5284-8693
(E-mail: adildok@mail.ru)
*Corresponding author: adildok@mail.ru

Received 15 March 2026. Revised 16 April 2026. Accepted 17 May 2026. Available online 30 June 2026.

Для цитирования: Р.А. Авакова, А.А. Авалиев, Е. Баят Функционирование глагола *bol-* в аналитических конструкциях в правовых документах уйгурских гражданских актов X-XIV веков // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2SI. С. 32-55. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-32-55

For citation: R.A. Avakova, A.A. Avaliyev, Ye. Bayat The functioning of the verb *bol-* in analytical constructions in legal documents of Uyghur civil acts of the 10th-14th centuries // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2SI. P. 32-55. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-32-55

Ye. Bayat[c]
[c]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*
ORCID: 0009-0002-0130-20
(E-mail: erbolat.bayat@mail.ru)

The functioning of the verb *bol-* in analytical constructions in legal documents of Uyghur civil acts of the 10th-14th centuries

Abstract. This article examines the analysis and functioning of the verb *bol-* within analytical constructions in legal documents based on Uyghur civil acts from the 10th to 14th centuries. The study focuses on phraseological combinations and the semantics of expressions involving the verb *bol-*, which plays a key role in forming legal modality, predicative relations, and standard formulas of business writing in Old Uyghur. This study aims to identify the characteristics of the verb *bol-* in analytical constructions within 10th-14th-century Uyghur civil acts and to determine its semantic functions in the Old Uyghur language. This study employs a methodology comprising comparative-historical, descriptive, structural-semantic, and contextual analyses. The empirical basis consists of Uyghur civil deed texts from the 10th-14th centuries, including sales contracts, promissory notes, marriage contracts, and other legal documents. This work is scientifically novel because it is the first comprehensive analysis of the verb *bol-* in Uyghur civil documents, identifying the peculiarities of analytical constructions in medieval Uyghur legal discourse. Previous studies did not address these aspects. The study reveals that the verb *bol-* is used primarily as an auxiliary verb that combines with nouns, adjectives, and participial forms in analytical constructions to create stable legal clichés. The form *bolsun* is the most common in legal documents. It appears in the imperative mood to express prescriptions, intentions, or normative requirements characteristic of the legal sphere during that period. Through this form, concepts such as property rights, status relations, and legal responsibility are established. Examples frequently found in legal documents include *'ägkligbolsun',* which denotes ownership; *'korsuzbolsun'*, which denotes exemption from liability; and '*korlubolsun',* which denotes the imposition of responsibility. These constructions define the rights and obligations of the parties in agreements. The semantic field of the verb *bol-* expands significantly in the examples presented, encompassing dozens of meanings. While its primary meanings are "to be" and "to become," *bol-* acquires a modal-legal nuance, conveying meanings of obligation, permission, conditionality, or prohibition. In combination with nominal components, *bol-* forms predicative constructions that ensure clarity and unambiguity in legal formulations. These constructions contribute to standardizing document language and establishing stable legal terminology.

Keywords: Old Uyghur language, legal documents, verb *bol-*, analytical constructions, legal status, civil acts, auxiliary verb, legal discourse, semantics, historical grammar.

Р.А. Авакова[a]
[a]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
ORCID: 0000-0003-4631-17552
(E-mail:raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz)

***А.А. Авалиев**[b]
[b]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
ORCID: 0000-0001-5284-8693
(E-mail: adildok@mail.ru)
*Байланыс үшін автор:adildok@mail.ru

Е. Баят[c]
[c]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
ORCID: 0009-0002-0130-20
(E-mail: erbolat.bayat@mail.ru)

X-XIV ғасырлардағы ұйғыр азаматтық актілерінің құқықтық құжаттарындағы аналитикалық құрылымдардағы *bol-* етістігінің қызметі

Аннотация. Мақалада X-XIV ғасырларға тән көне ұйғыр ескерткіштеріндегі азаматтық актілер негізіндегі құқықтық құжаттардың аналитикалық құрылымындағы *bol-* етістігінің қызметі мен қолданысы лингвистикалық, тарихи-филологиялық тұрғыдан қарастырылады. Аталмыш етістікпен жасалған фразеологиялық тіркестер мен олардың семантикасын талдауға айырықша назар аударылады. Өйткені бұл етістік көне ұйғыр тілінің байырғы жазба дәстүрінде фразеологиялық, идиомалық құрылымдарды түзуде және заңдық, предикативтік қатынастар мен стандартты формулаларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Осы мақаланың зерттеу мақсаты X-XIV ғасырлардағы ұйғыр азаматтық актілеріндегі құқықтық және заңдық құжаттар құрамындағы *bol-* етістігінің аналитикалық құрылымдарда қолданылу ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ сол кезеңдегі көне ұйғыр тілі жүйесіндегі семантикалық қызметтерін айқындау болып табылады. Зерттеу салыстырмалы-тарихи, сипаттамалы, құрылымдық-семантикалық және контекстуалдық талдау әдістеріне негізделеді. Эмпирикалық дереккөз ретінде X-XIV ғасырлардағы ұйғыр азаматтық актілерінің мәтіндері, атап айтқанда сатып алу-сату келісімдері, қарыз қолхаттары, неке шарттары және өзге де құқықтық құжаттар пайдаланылды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – алғаш рет *bol-* етістігінің ұйғыр азаматтық актілеріндегі қызметіне кешенді талдау жасалып, ортағасырлық ұйғыр тілінің құқықтық дискурсындағы аналитикалық құрылымдардың қолданылу ерекшеліктері анықталды. Бұған дейінгі зерттеулерде бұл мәселелер арнайы қарастырылмаған. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, *bol-* етістігі есімдермен, сын есімдермен, көсемше тұлғаларымен тіркесе отырып, негізгі емес, көмекші етістік ретінде белсенді қолданылған және аналитикалық құрылымдарда тұрақты құқықтық клишелерді қалыптастырған. Бұйрық рай формасында қолданылатын *bolsun* формасы сол кезеңнің құқықтық тәжірибесіне қатысты талаптарды, ниеттерді және нормативтік ережелерді айқындайтын құқықтық құжаттардағы ең жиі кездесетін түрі болып табылады. Осы форма арқылы меншік құқығы, мәртебелік қатынастар және құқықтық жауапкершілік секілді ұғымдар бекітілген. Бұл құрылымдар шарттарда бекітілген тараптардың құқықтары мен міндеттерін айқындайды. Мәселен, құқықтық мәтіндерде жиі кездесетін мысалдар: *ärkligbolsun* «иелік етуді», *korsuzbolsun* «жауапкершіліктен босатуды», *korlubolsun* «жауапкершілік жүктеуді» білдіреді. Келтірілген мысалдардан

bol- етістігінің семантикалық өрісінің едәуір кеңейіп, ондаған мағыналарды қамтығанын көруге болады. Ол негізінде «болу» және «айналу» мағыналарымен қатар, «міндеттілік», «рұқсат», «шарттылық» немесе «тыйым» сияқты модальды-құқықтық реңктерді де білдіреді. Есім компоненттерімен тіркескенде *bol-* етістігі предикативтік құрылымдарды қалыптастырып қана қоймай, құқықтық тұжырымдардың нақтылығы мен айқындығын қамтамасыз етуге қатысады және құжат тіліне бірізділік беріп, тұрақты құқықтық терминологияның қалыптасуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: ескі ұйғыр тілі, құқықтық құжаттар, *bol-* етістігі, аналитикалық конструкциялар, құқықтық мәртебе, азаматтық актілер, көмекші етістік, құқықтық және сот дискурсы, семантика, тарихи грамматика.

Введение

Данное исследование посвящено анализу значений глагола *bol-* в структуре аналитических конструкций в древнеуйгурском языке в юридических и правовых документах, нарративных гражданских актов X-XIV веков. Исследование представляет собой важное направление в современной тюркологии, включающее в себя лингвистическую, историко-филологическую и правовую характеристики. Древнеуйгурские деловые документы, найденные преимущественно в Восточном Туркестане и провинции Ганьсу, являются уникальными историческими источниками, отражающими хозяйственную и социально-экономическую жизнь населения, прежде всего Турфанского Идикутства, а также процессы становления письменной юридической традиции. Древнеуйгурский язык демонстрирует устойчивые формульные конструкции, в которых основную роль играет глагол *bol-* в устойчивых фразеосочетаниях и идиоматических выражениях, выступающий как грамматическая и семантическая основа в нарративно-правовых документах.

Актуальность нашего исследования обусловлена несколькими факторами. Во-первых, несмотря на значительный интерес к древнеуйгурским текстам, большая часть научных работ сосредоточена либо на религиозных памятниках, либо на общих вопросах грамматики, тогда как язык светских, особенно правовых, документов остается недостаточно изученным. Между тем именно такие тексты наиболее полно отражают живую практику употребления языка в официальной и бытовой сферах. Во-вторых, глагол *bol-* является одним из наиболее частотных и функционально нагруженных элементов тюркских языков, однако его роль в формировании устойчивых фразеологических сочетаний и аналитических конструкций в юридическом дискурсе до сих пор не получила системного описания. В-третьих, исследование семантики и синтаксической функции *bol-* в данных текстах позволяет глубже понять процессы грамматикализации и развития предикативных структур в исторической перспективе.

Анализ материалов показывает, что в правовых документах глагол *bol-* активно используется в различных типах конструкций: в модально-волевых формулах *ärklig bolsun* «пусть будет владельцем», в конструкциях с отрицательной семантикой *korsuz bolsun* «пусть будет свободным от ответственности», а также в условных и деепричастных формах *bolup, bolsar,* выражающих причинно-следственные и временные отношения.

Эти устойчивые выражения формируют основу юридического языка, обеспечивая точность и однозначность интерпретации правовых норм. Таким образом, изучение данных конструкций позволяет выявить механизмы формирования юридической терминологии и синтаксических моделей.

Целью настоящего исследования является комплексный анализ функционирования глагола *bol-* в составе аналитических конструкций древнеуйгурских правовых документов X-XIV веков с акцентом на его семантические, синтаксические и фразеологические особенности. Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач: во-первых, выявить и классифицировать основные типы конструкций с глаголом *bol-*; во-вторых, определить их семантические функции в контексте правового дискурса; в-третьих, проанализировать устойчивые фразеосочетания и формулы, в которых используется данный глагол; в-четвертых, рассмотреть особенности его употребления в различных грамматических формах (повелительное наклонение, условные конструкции, причастные и деепричастные формы); в-пятых, установить роль *bol-* в формировании аналитических предикатов и выявить его вклад в развитие синтаксической структуры древнеуйгурского языка.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые предпринимается системное описание глагола *bol-* именно в рамках юридического дискурса древнеуйгурских текстов. В отличие от предыдущих исследований, где глагол рассматривался преимущественно в общем грамматическом контексте, в настоящем исследовании глагол анализируется как ключевой элемент и, в свою очередь, демонстрирует правовую основу в текстах того периода. Внимание уделяется таким фразеосочетаниям и устойчивым выражениям, как *ärklig bolsun, korlug bolsun, korsuz bolsun*, которые показывают основную функцию юридических формул и отражают нормативный характер юридических и правовых документов.

Помимо этого, научная новизна исследования проявляется в семантическом анализе данных конструкций, устанавливается, что глагола *bol-* не только выражает базовое значение «быть» или «являться», но он также может выражать и модально-оценочные оттенки, связанные с юридическим предписанием, и выступает в качестве разрешения или запрета. В некоторых документах глагол выступает как средство выражения правового статуса субъекта, закрепляя его положение в системе преимущественных или социальных отношений жителей того периода. В документах часто встречаются конструкции типа *ärklig bolsun,* которые фиксируют право владения каким-либо имуществом, землей или рабом. Фразеосочетание *korsuz bolsun* выражает освобождение от ответственности, что свидетельствует о значимом использовании глагола в правовой сфере.

Таким образом, наше исследование показывает функционирование глагола *bol-* в древнеуйгурских правовых и юридических документах, демонстрирует нам не только представления о грамматике и семантике в сопоставительном аспекте в изучении тюркских языков, но и вносит вклад в познание правого языка и письменной традиции Центральной Азии. Полученные результаты могут быть использованы в дальнейших лингвистических, исторических и сравнительных исследованиях, а также при воссоздании языковой картины мира средневековых уйгуров Турфанского Идикутства.

Материалы и методы исследования

Настоящее исследование направлено на анализ функционирования глагола *bol-* в структуре аналитических конструкций юридических и правовых документов на основе древнеуйгурских гражданских актов X-XIV веков Турфанского Идикутства. В качестве базового материала для исследования были использованы опубликованные тексты уйгурских деловых и правовых документов из Восточного Туркестана; данные документы включают купчие, договоры займа, акты передачи собственности движимого и недвижимого имущества. Ключевыми источниками послужили издания с транскрипцией и переводом древнеуйгурских рукописей, в частности, сборник под редакцией Л.Ю. Тугушевой, а также работы китайских и уйгурских исследователей, содержащие корпус текстов и их интерпретации. В исследование были включены примеры с различными типами контекстов употребления глагола *bol-*, что позволило обеспечить репрезентативность выборки.

Материал исследования представляет собой корпус фрагментов юридических документов, в которых зафиксированы конструкции с глаголом *bol-* в различных грамматических формах (повелительно-желательное наклонение bolsun, причастные формы *bolmiš,* условные формы *bolsar*, деепричастия *bolup* и др.). Особое внимание уделялось устойчивым формульным выражениям, характерным для правового дискурса, таким, как закрепление права собственности, освобождение от обязательств, установление ответственности и санкций.

Методологическую основу исследования составили методы описательной, сравнительно-исторической и функционально-семантической лингвистики. В первую очередь применялся метод сплошной выборки, в рамках которого из исследуемых источников извлекались все случаи употребления глагола *bol-* в юридических текстах. Это позволило сформировать корпус примеров, отражающих различные типы аналитических конструкций. Далее использовался метод контекстуального анализа, направленный на выявление семантических и синтаксических особенностей функционирования глагола в каждом конкретном случае. Контекст исследовался как на уровне отдельного предложения в целом, так и в рамках целого контекста документа. При этом для перевода использовался древнеуйгурский словарь, что дало для анализа возможность учитывать прагматические и дискурсные особенности правовых текстов.

В процессе нашего исследования используется комплекс взаимодополняющих методов. Сравнительно-исторический подход применяется нами для сопоставления конструкций с аналогичными явлениями в других тюркских языках (древнетюркском, караханидско-ханском) и определения степени сохранности грамматических моделей и семантики на последующих этапах языкового развития. Это помогло установить, что глагол *bol-* выполняет универсальную для тюркских языков функцию связки и вспомогательного элемента, однако в древнеуйгурских правовых и юридических документах его функция расширяется за счет участия в формировании устойчивых правовых формул.

Функционально-семантический анализ был ориентирован на выявление значений, реализуемых данным глаголом в аналитических конструкциях: показано, что глагол

bol- выражает разнообразные модальные и аспектуальные значения, такие, как предписание, разрешение, обязательство, состояние и результат.

Кроме того, структурно-семантический анализ дал возможность выделить и проанализировать основные типы аналитических конструкций с участием данного глагола: конструкции именного сказуемого, конструкции с причастными и деепричасттными формами других глаголов, а также сложные предикативные конструкции с несколькими зависимыми компонентами. В ходе исследования учитывались историко-культурные и социально-экономические особенности социума того периода, так как правовые документы отражают практически социальные практики средневекового уйгурского общества, включая отношения собственности, долговые обязательства и социальную иерархию.

Степень изученности темы

Изучение древнеуйгурских деловых документов X-XIV вв. имеет длительную и многоэтапную историю, однако до сих пор остается неполным и требует дальнейшего комплексного изучения, имеются работы по грамматике в целом, но мало изучена лексика. Начальный этап исследования связан с деятельностью выдающихся тюркологов своего времени – В.В. Радлова, С.Е. Малова и А. фон Лекока. Особую роль во введении древнеуйгурских письменных памятников в научный оборот сыграли труды В.В. Радлова, заложившие основы их филологического и лексикографического изучения. С.Е. Малов продолжил данное направление, сосредоточив внимание на публикации и переводе древнеуйгурских текстов, классифицируя их по типам – религиозным, юридическим, литературным и философским направлениям. В свою очередь А. фон Лекок в ходе немецких экспедиций в Восточный Туркестан выявил и систематизировал многочисленные рукописи, тем самым создав эмпирическую базу для последующих исследований. В середине XX века получили значительное развитие работы китайских и японских ученых: Фэн Цзяшен сосредотачивался на анализе социально-экономического содержания документов и их исторического контекста, он подробно описал в своей работе социальную и экономическую жизнь Идикутства. Значительный вклад в систематизацию древнеуйгурского письменного наследия внесли Мамору Хосоя и Нобуо Ямада, разработавшие методы датировки и классификации древнеуйгурских текстов на основе мировых коллекций. Особое место среди исследователей данного направления занимает Р. Арат, труды которого посвящены текстологическому анализу, переводам и сопоставительному изучению языковых особенностей древнеуйгурских памятников. Следует отметить, что многие тюркологи по-разному переводили и транскрибировали тексты древнеуйгурских памятников, что обусловило различия в научных подходах и принципах интерпретации.

Данное исследование характеризуется попыткой дать комплексный анализ языка и структуры документов. В трудах китайского исследователя Гэн Шиминя подчеркивается значимость деловых текстов как важного источника для изучения социально-экономической жизни средневековых уйгуров, при этом он отмечает сохранение ряда нерешенных вопросов, связанных с интерпретацией терминологии и уточнением датировки. Российский тюрколог и уйгуровед Л.Ю. Тугушева в работе «Уйгурские

деловые документы X-XIV вв. из Восточного Туркестана» осуществила публикацию, перевод и комплексный анализ текстов, раскрывая их языковую особенность, структурную характеристику как важного источника по социальной и экономической жизни того периода.

В сборнике М. Сайит и И. Юсуп свидетельствуют о том, что данные документы обладают устойчивыми формульными структурами и отражают развитую правовую практику того периода, включая договоры купли-продажи, займов, аренды, а также тексты различных форм социальных отношений, в том числе рабства и наследования.

Анализ

Уйгурский язык восточно-туркестанских текстов был сформирован как литературный язык в государстве Кочо (Гоачан), существовавший, начиная с середины IX в. до середины XIII века, на территории Восточного Туркестана, это нынешняя территория Турфанского оазиса. Древнеуйгурский язык, выступая в качестве основного литературного языка, сыграл важную роль в культурном развитии и расцвете княжества Кочо со столицей в Гоачане. На его основе был осуществлён перевод многочисленных литературных, философских, религиозных и юридических текстов (Тенишев, 1997: 54). По мнению С. Малова, «почти весь основной священный канон буддийской письменности был переведен уйгурами на свой язык и хранился в монастырских библиотеках» (Малов, 1951: 142).

Переписчики рукописей нередко упоминали себя в колофонах, фиксируя своё имя и участие в создании текста. В деловых документах обязательно указывались имена писцов, обозначаемых терминами *bitigči* и *petkaci.* Судя по большому количеству сохранившихся источников и отдельным сведениям об их авторах, составителями текстов были не только профессиональные писцы: грамотность была достаточно широко распространена среди тюркского населения Восточного Туркестана. Переписыванием религиозных сочинений занимались как представители монастырской среды, так и миряне, для которых эта деятельность воспринималась как религиозное служение, подвиг или исполнение обета (Литвинский, 1992: 360). Древнетюркский термин *bitigči,* происходящий от слова *bitig* «письмо», «книга» (ДТС, 1969: 104), обозначающий писца или переписчика, занимавшегося как литературными, так и административными текстами. Такие люди играли важную роль в делопроизводстве и культуре письма. Термин *petkaci* обозначает писца, чаще связанного с оформлением деловых и хозяйственных документов, этот термин встречается реже и, вероятно, имел более узкое или специализированное значение. Оба понятия отражают развитую письменную традицию в обществе тюрков Восточного Туркестана.

Согласно «Краткой истории уйгуров», в Турфанском Идикутстве отсутствовала система права, хотя судопроизводство и правовые отношения регулировались документами, закрепляющими права собственности на землю, виноградники, рабов, а также финансовые обязательства, связанные с ростовщичеством и соблюдалось неукоснительно (Исхаков, 1991: 152).

По мнению С. Шена, турецкого тюрколога, древнеуйгурский язык характеризовался высокой функциональной гибкостью и развитой письменной традицией, что спо-

собствовало его широкому использованию в различных сферах общественной жизни древних уйгуров. Это подтверждается значительным корпусом правовых документов – договоров, долговых расписок, завещаний, брачных соглашений и административных документов, свидетельствующих о том, что в рассматриваемый период были развиты социально-экономические традиции (Şen, 2020: 39).

Р. Арат отмечает, что взаимоотношения между частными лицами в древнетюркском обществе строились на основе государственных правовых норм, регулирующих соответствующие сферы, поскольку вне правового поля заключённые договоры утрачивали бы своё значение. Анализ сохранившихся правовых документов показывает, что значительная их часть фиксировала сделки, которые с современной точки зрения могут показаться избыточно формализованными. Так, даже кратковременная аренда вьючного животного сопровождалась составлением письменного акта в присутствии свидетелей с детальным указанием условий оплаты, сроков исполнения обязательств и мер ответственности сторон. Аналогичным образом оформлялись и незначительные денежные займы, что позволяет предположить наличие зачаточных форм финансово-кредитных отношений, близких к ранним проявлениям банковской деятельности. Особый интерес представляет практика документального оформления временной передачи зависимого лица (служанки) с последующим составлением отдельного акта, подтверждающего её возврат вместе с имуществом и отсутствие взаимных претензий. При этом предусматривалась разветвлённая система штрафных санкций в пользу различных уровней власти, размеры которых существенно превышали стоимость потенциально спорного имущества. Несмотря на ограниченность источников и необходимость дальнейшего комплексного исследования, представленные материалы позволяют предположить высокий уровень правовой регламентации общественных отношений и значительную степень приверженности населения установленным нормам, а также дают ценную информацию о взаимодействии индивидов с государственными институтами и социальными структурами (Arat, 1964: 12).

Хотя точное время создания большинства этих текстов до сих пор является предметом дискуссий, принято считать, что они были написаны в период с X по XIV век, причем большая часть сохранившихся документов относится к XIII и XIV векам. Однако некоторые наблюдения позволяют предположить, что документы, не содержащие монгольских элементов, могли появиться раньше. Это делает корпус древнеуйгурских правовых текстов особенно важным не только для исторической лингвистики, но и для изучения истории договоров и культурной истории Центральной Азии.

Древнеуйгурские юридические документы, благодаря своему содержанию, служат ценным источником как для исторических исследований, так и для изучения тюркских языков. Поскольку они создавались представителями общества без стремления к литературной обработке, эти тексты дают возможность анализировать не только письменную норму, но и особенности живой, разговорной речи той эпохи. Авторами таких документов выступали либо сами участники правовых сделок, либо специальные писцы, известные как битикчи; при этом в текстах широко применялись сокращения при передаче устойчивых формул и выражений (Keskin, 2019: 237).

Как отмечает С. Коркмаз, переход уйгуров к оседлому образу жизни и их тесный контакт с Китаем, степень отражения в данных документах традиционных правовых

представлений древних тюрков остаётся предметом научной дискуссии. Несмотря на отсутствие всестороннего сравнительного анализа уйгурских юридических текстов с китайскими источниками, в отдельных их положениях отчётливо прослеживается влияние китайской правовой традиции (Korkmaz, 2022: 253). Р.Сарал подчеркивает, что юридические документы выступают отражением социальной, политической, экономической и культурной жизни древних уйгуров. В этом контексте выявление и анализ лексического состава данных текстов имеет большое значение для изучения тюркского языка и истории (Saral, 2023: 267).

В тюркских языках глагол *bol-* занимает ключевое положение среди вспомогательных глаголов, выступая базовым элементом формирования предикативных и аналитических конструкций (Erdal, 2004: 259). Его семантическое ядро связано с выражением становления, перехода в иное состояние, завершённости действия и изменения признаков. В отличие от глагола *er-,* который преимущественно обозначает статическое бытие, глагол *bol-* акцентирует динамический аспект, отражая процессы возникновения, формирования и достижения определённого состояния.

В древнеуйгурском языке данный глагол функционировал как важнейшее средство образования сложных синтаксических структур, сочетаясь как с именными, так и с глагольными основами. В рамках таких конструкций *bol-* способен передавать широкий спектр грамматических значений, включая модальные, аспектуальные и результативные оттенки. Кроме того, он активно использовался в письменной традиции, способствуя формированию разнообразных типов аналитических построений (Eraslan, 2023: 424). В тюркологической литературе глагол *bol-* интерпретируется как грамматический показатель, благодаря его полуфункциональности занимает важное место в развитии аналитических конструкций и расширении предикативного потенциала предложений правовых документов, показывая особенность употребления глагола *bol-* . Таким образом, изучение глагола *bol-* в корпусе древнеуйгурских деловых документов открывает возможности для более глубокого понимания его грамматической природы и специфики языка в замкнутой сфере, где социальные отношения, права собственности и правовая реальность письменного текста формировались посредством стандартизированных глагольных конструкций.

Согласно словарю Г. Вилькенса, глагол *bol-* в древнетюркском и древнеуйгурском языках характеризуется как высоко полисемантичная лексико-грамматическая единица, обладающая широким функциональным диапазоном. Его основное значение связано с выражением бытийности и становления, включая такие семантические компоненты, как «быть», «становиться», «возникать» и «появляться», что позволяет сопоставить его с санскритским корнем bhū-. Помимо этого, глагол *bol-* способен передавать дополнительные смысловые оттенки, связанные с участием и причастностью «быть вовлечённым», «принимать участие», принадлежностью и соотнесённостью «принадлежать», «относиться», «быть полезным», а также с направленностью и характером действия «заниматься», «проявлять заботу». В ряде контекстов он выражает процессы развития и изменения «развиваться», «возрастать» и может обозначать зависимость. В деепричастной форме *bolup* данный глагол функционирует как обстоятельственный компонент, указывающий на роль или качество «в качестве», «как». В составе аналитических конструкций, в частности, в сочетании с суффиксом

-guluk, он приобретает модальное значение долженствования, выражая необходимость или обязанность. Таким образом, глагол *bol-* выступает одним из ключевых элементов древнеуйгурского языка, обеспечивая реализацию экзистенциальных, процессуальных, модальных и синтаксических значений в структуре высказывания (Wilkens, 2021: 187).

В древнеуйгурских юридических документах глагол *bol-* участвует в образовании терминологических формул, которые регулярно употребляются в однотипных правовых ситуациях и благодаря этому приобретают устойчивый характер. Такие сочетания с *bol-* функционируют не как свободные словосочетания, а как закреплённые правовые формулы, выражающие определённые юридические значения. В ряде случаев они могут рассматриваться как фразеосочетания, а наиболее частотные и структурно устойчивые из них – как составные глаголы, поскольку их значение формируется не отдельным глаголом *bol-*, а всей конструкцией в целом.

Семантические функции фразесочетаний с глаголом bol- в юридических документах:

1.Функция юридического закрепления права владения, обладания и полномочия: ärklig bolsun

С точки зрения частотности и функциональной нагрузки в древнеуйгурских юридических текстах ведущую позицию занимает словосочетательная модель с глаголом *bol-*, реализующая значение юридического установления права владения, обладания и полномочий. Наиболее типичной формой её выражения является формула *ärklig bolsun*, которая образует устойчивое ядро делового письма данного периода (Тугушева, 1975: 72).

В данной конструкции глагол *bol-* выступает в составе именного предиката и утрачивает собственно лексическое значение «становиться», переходя в сферу грамматикализованной, перформативной функции. Его семантика в этом контексте заключается не в описании состояния, а в юридическом акте его установления: субъект «становится» владельцем не как результат процесса, а как следствие самого речевого акта, зафиксированного в документе. Таким образом, сочетание *ärklig bolsun* выражает значение нормативного предписания и закрепления статуса, выполняя функцию правовой санкции.

Анализ текстов, опубликованных Л.Ю. Тугушевой, показывает устойчивость данной модели в формулах передачи имущества (земли, участка, виноградника, раба):

enčük ärklig bolsun «пусть Энчюк будет полноправным владельцем»;

kuus temür baxsï ärklig bolsun «пусть Куус Темир-бахши будет господином (владельцем)»;

suldan buq-a ärklig bolsun «пусть Султан Бука будет владельцем»;

kingsun … ärklig bolsun «пусть Кингсун будет владельцем».

Аналогичная словосочетательная структура с глаголом *bol-* последовательно воспроизводится и в сборнике М. Саита и И. Юсупа, где она используется в актах передачи различных объектов собственности:

an tiräk ärklig bolsun «пусть Ан Тирек будет господином»;

basmïl ärklig bolsun «пусть Басмыл будет господином»;

basa togrıl ärklig bolsun «пусть Баса Тогрыл будет господином»;

äniqük iqi ärklig bolsun «пусть Эничюк Ики будет господином»;

bitigdäki kuus tämür bahxï ärklig bolsun «пусть Куус Темир-бахши, указанный в документе, будет господином»;

udqï buq-a äsän ikäqū ärklig bolsun «пусть Удкы Бука и Эсен оба будут господами».

Та же модель фиксируется и в материалах, опубликованных Гэн Шиминем:

šiwsay tayši ärklig bolsun «пусть Шивсай Тайши будет господином».

Повторяемость данной конструкции в корпусе юридических документов различного происхождения свидетельствует о её формульном характере и высокой степени грамматикализации. В сочетании с именем существительным *ärklig* глагол *bol-* формирует устойчивое словосочетание с юридически значимой семантикой, в которой реализуется значение санкционирования, закрепления и легитимации имущественного статуса.

Таким образом, конструкция *ärklig bolsun* представляет собой типовую правовую формулу, посредством которой фиксируется новое имущественное положение субъекта и придаётся ему официальный, юридически признанный статус.

…bu tört sïcï ïcindäki bir engiz yerkä bitigdäki quus temür baxsï erklig bolsun (Тугушева, 2013: 22)

«…на эту одну ровную землю внутри этих четырёх границ пусть Куус Темир-бахши, имеющий запись, будет господином»;

bu puking atl(ī)y qarabaš üzä kingsun ayaïyqa tegimlig ärklig bolzun (Тугушева, 2013: 26)

«Владельцем этого раба по имени Пукинг пусть будет Кингсун, достойный почитания»;

bukrabax üzä mingyiltümənk(ün)k(ä) tägiantiräk ärklig bolsun (Sayit, Yüsüp, 2000: 148).

«На этого раба на тысячу лет и десять тысяч дней (навечно) пусть Ан Тирек будет господином».

2. Функция распределения ответственности, поручительства и освобождения от претензий, оформляемая через конструкции *korlug / korlu / u korsuz bolsun*.

Данная группа примеров также характеризуется высокой степенью устойчивости и, как правило, непосредственно следует за формулами юридического закрепления права собственности. В материалах Л.Ю. Тугушевой после утверждения статуса владельца регулярно фиксируются конструкции с глаголом *bol-*, реализующие распределение правовой ответственности:

yuldučï kiši korlu bolsun «пусть тот, кто попытается отнять, будет виновным / понесёт ответственность»;

yuldaçï kiši korlu bolsun «пусть поручитель будет ответственным (гарантом)»;

yuldačï kiši korlug bolsun «пусть поручитель будет ответственным»;

čamlayučï kiši-lär korlug bolsun «пусть лица, чинящие препятствия, будут ответственными».

Параллельно функционируют конструкции освобождающего характера:

enčük eči korsuz bolsun «пусть старший брат Энчюк будет свободен от ответственности»;

inäcï korsuz bolsun «пусть Иначи будет освобождён от поручительства»;

eničük korsuz bolsun «пусть Эничюк будет свободен от ответственности»;

bedrüz korsuz bolsun «пусть Бедрюз будет освобождён от поручительства».

Аналогичные словосочетательные модели с глаголом *bol-* представлены и в издании М. Саита и И. Юсупа:

an tiräk korsuz bolsun «пусть Ан Тирек будет свободен от ответственности»;

yultaqi kixi korlug bolsun «пусть поручитель будет ответственным»;

basmïl korsuz bolsun «пусть Басмыл будет освобождён от поручительства»;

yuldagï kixi korlug bolsun «пусть поручитель будет ответственным»;

əniqük iqi korsuz bolsun «пусть Эничюк Ики будет свободен от ответственности».

В материалах Гэн Шиминя фиксируется тот же структурно-семантический шаблон:

yultacï kisi korlug bolsun «пусть поручитель будет ответственным»;

šiwsay tayši korsuz bolsun «пусть Шивсай Тайши будет освобождён от поручительства».

С семантической точки зрения данные конструкции демонстрируют важную функцию глагола *bol-* как средства распределения юридических ролей в рамках сделки. В сочетаниях типа *korlu / korlug bolsun* глагол выражает наделение субъекта статусом ответственного лица, гаранта или посредника, тогда как в конструкции *korsuz bolsun* реализуется значение освобождения от ответственности при наличии юридически значимого документа.

Иначе говоря, если формула *ärklig bolsun* выполняет функцию закрепления права собственности, то словосочетательные модели с *korlu(g) bolsun и korsuz bolsun* обеспечивают правовую защиту этого права, его процессуальную устойчивость и юридическую легитимность сделки.

čamlayučï kišilär korluğ bolsun (Тугушева, 2013: 33)

«Пусть чинящие препятствия люди будут ответственными (букв. защитниками)»;

bubidig tudabedrüz korüsuz bolsun (Тугушева, 2013: 34)

«При наличии этого документа пусть Бедрюз будет свободным от поручительства (не несёт ответственности)»;

yultaqi kixi korluğ bolsun (耿世民, 2006: 99)

«Пусть поручитель будет ответственным (букв. защитником)».

3. Функция условно-запретительная и регулятивная

В данных случаях форма *bolup* используется для обозначения неопределённого круга лиц, потенциальных нарушителей или условий действия нормы. Особенно типичны конструкции вида *kim kim … bolup*, зафиксированные у Тугушевой, а также в издании М. Саита и И. Юсупа:

bu yêr-kä kim kim m-ä bolup čamlamasun-lar «Кто бы ни был на этой земле, пусть не посягают»;

kim kim mä bolup čam čarīm qïlmasun-lar «Кто бы ни был, пусть не чинят препятствий и притеснений»

bérim-cimiz aqamïz inimiz kim kim
mä bolup cam carïm qïlmasunlar
apam birök camlasarlar bu kisi
tengincä iki kisini bérip sözläri (Тугушева, 2013: 30)

«Наши наследники, наши старшие и младшие братья, кто бы они ни были...»;

«...кто бы ни оказался [таковым], пусть не чинят споров, препятствий и притеснений»;

«Если же кто-либо станет оспаривать (это) или предъявлять притязания, то этому лицу...»;

«...пусть, представив двух равных / соответствующих свидетелей, подтвердят свои слова».

В подобных формулах *bolup* выполняет обобщающую функцию: запрет адресуется не конкретному лицу, а любому возможному субъекту, который может выступить нарушителем. В более широком административном материале Гэн Шиминя регулятивная роль *bol-* проявляется и в ряде других конструкций.

4. Мотивирующая и обстоятельственно-причинная функция

В подобных формулах *bolup* выполняет обобщающую функцию: запрет адресуется не конкретному лицу, а любому возможному субъекту, который может выступить нарушителем. В более широком административном материале Гэн Шиминя регулятивная роль *bol-* проявляется и в ряде других конструкций:

bolmazun «пусть не будет несправедливым»;

tängi bolsar «если слова документа будут согласованы»;

uqyul bolsar «если будет понято»;

ämti taqi bolsar «если теперь случится»;

tüssiz bolsar «если будет безналоговым»;

tängsiz bolsar «если окажется неравным».

Эти примеры демонстрируют, что *bol-* активно используется для выражения условий действия нормы, допустимости, согласованности, запрета и оценки. Таким образом, третья по значимости функция *bol-* связана не столько с передачей имущества, сколько с регуляцией поведения, условий и правовых последствий.

Baliqta qiwrx aryangliy sang isdwri säli bolup (耿世民, 2006: 71)

«…находясь в городе, собравшись (букв. соединившись) советом (сангидвари)…»;

biz ayaini (läri)miz birlä bolup (耿世民, 2006: 93)

«Мы, находясь (будучи) вместе с нашими законными (правами/обычаями)…».

5. Экзистенциально-условная функция

Прежде всего это проявляется в конструкциях, передающих отсутствие, нехватку или потенциальную невозможность исполнения обязательства. Наиболее наглядно данная функция представлена в долговых документах у Тугушевой:

bêrginäq yok bar bolsar-män «если у меня не окажется того, что нужно отдать / если у меня не будет подлежащего возврату долга»;

m(e)n ïrsul yok bar bolsar-män «если у меня не окажется имущества / если у меня не будет наличного достояния»;

bêrgincä yok bar bolsar-män «если у меня не окажется того, что следует вернуть / если у меня не будет средств для возврата».

В этих случаях *bol-* входит в устойчивую конструкцию *yoq bar bolsar,* выражающую отсутствие у должника предмета возврата. Сходная условно-экзистенциальная модель фиксируется и в текстах Гэн Шиминя:

küd bolsar «если будет нужда»;

uqyul bolsar «если будет понято»;

söz tängi bolsar «если слова документа будут согласованы».

Здесь *bol-* уже не связано с установлением права владения, а описывает возможное состояние дел, от которого зависят последующие действия. Тем самым глагол выступает важным средством выражения юридической условности и неопределённости.

tigüy-tä yüz böz altim qac ay tu[t]s[ar]-m(ä)n(?) on böz asiy

birlä köni berü[r]-m(ä)n bergincä yoq bar bolsa[r]-m(ä)n

evt(ä)ki-lär köni bérzün bu tamya (Тугушева, 2013: 38)

«В Тигюе я получил сто кусков ткани; по истечении нескольких месяцев я обязуюсь вернуть десять кусков ткани вместе с процентом (добавкой)».

«Если же у меня не окажется того, что следует вернуть (если не будет возможности выплатить долг), пусть мои домашние (члены семьи, домочадцы) выплатят полностью. Это – моя печать (подтверждение)».

6. Функция перехода в состояние, социального и институционального статуса

Особую ценность в этом отношении представляют примеры из книги Гэн Шиминя, где *bol-* фиксирует переход в новый статус:

käuluy oyul bolup «став сыном Кяулуя»;

toyin bolup «став монахом»;

köngülincä toyin bolup «по своему желанию став монахом»;

il qan adinga toyin bolup buyan birzün «став монахом во имя страны и хана».

К той же группе относятся:

Yyacöi bolmis «был/стал лесником»;

az … köp bolti «малое стало большим»;

tört yoli bos bolsun и tört yoli bos bolup «пусть станет полностью свободным / став полностью свободным».

Эти примеры показывают, что функциональный потенциал глагола *bol-* значительно шире: он используется не только для выражения имущественных отношений, но и для обозначения перехода человека в иной социальный, религиозный или функциональный статус. Таким образом, в языке документов один и тот же глагол служит средством как имущественно-правовой, так и статусной предикации.

bilirüčün toquz yastuqča birip yulup altım män.

iš sayta ya iqa kim kä ulug yol bolup,

äwimni bar qïmïg ilä basïrap yorizun (耿世民, 2006: 101)

«Осознанно я получил девять мешков имущества (товара).

Если возникнет соответствующее обстоятельство, пусть всё моё имущество и дом будут полностью изъяты (в счёт обязательства)».

7. Результативно-констатирующая и удостоверительная функция

Данная функция представлена менее широко, однако отличается высокой показательностью. К ней относятся, например:

men asïy bolmiš «я, Асый, был / присутствовал / являлся свидетелем»;

is bolmismu «дело, которое было (совершилось)»;

bolmiš в значении уже состоявшегося состояния.

В этих случаях глагол *bol-* не выражает предписания или санкции, а служит для фиксации свершившегося факта – присутствия, завершённости или наличного положения дел. Такая функция особенно значима для удостоверительных и повествовательных частей документа, где требуется зафиксировать участие лица или подтвердить факт завершения действия. Несмотря на сравнительно меньшую частотность, именно она демонстрирует связь *bol-* с категорией документально зафиксированной фактичности.

Таблица 1. Семантические функции аналитических конструкций с глаголом bol-.
Table 1. Semantic Functions of the Analytical Constructions with the Verb bol-.
1-кесте. Аналитикалық құрылымдардағы bol- етістігінің семантикалық қызметтері.

№	Семантическая функция	Типичные конструкции	Значение / функция	Примеры
1	Юридическое закрепление права владения	*ärklig bolsun*	Закрепление имущественного права, признание владельца	*kingsun ärklig bolsu*n «пусть Кингсун будет владельцем»
2	Распределение ответственности и поручительства	*korlu(g) bolsun, korsuz bolsun*	Назначение ответственного лица либо освобождение от ответственности	*yultaqi kixi korluğ bolsun*
3	Условно-запретительная и регулятивная	*kim kim … bolup, bolmazun, bolsar*	Выражение запрета, условия, допустимости, правовой нормы	*kim kim mä bolup čam qïlmasunlar*
4	Обстоятельственно-причинная / мотивирующая	*birlä bolup, … bolup*	Обозначение совместности, причины, сопутствующего обстоятельства	*biz ayainlärimiz birlä bolup*
5	Экзистенциально-условная	*yoq bar bolsar, küd bolsar*	Указание на наличие/отсутствие условий исполнения обязательства	*bergінčä yoq bar bolsar-män*
6	Переход в состояние или социальный статус	*toyin bolup, oyul bolup*	Переход субъекта в новый социальный или религиозный статус	*toyin bolup* «став монахом»
7	Результативно-констатирующая	*bolmiš, bolti*	Фиксация свершившегося факта, удостоверение действия	*is bolmišmu* «дело состоялось»

Как показано в таблице 1, семантические функции аналитических конструкций с глаголом *bol-* показывают его многофункциональность в древнеуйгурском юридическом языке X-XIV вв. Наиболее частотной является конструкция *ärklig bolsun,* закрепляющая право собственности. Аналитические конструкции *korlu(g) bolsun u korsuz bolsun* выражают ответственность и освобождение от обязательств. Конструкции с *bolup, bolsar* и *bolmazun* используются для передачи условий, запрета и нормативных предписаний. Аналитические конструкции *toyin bolup* и *oyul bolup* обозначают переход в новый социальный статус, а *bolmiš* и *bolti* фиксируют завершённость и удостоверение факта. Таким образом, аналитические конструкции с глаголом *bol-* выступают важным средством выражения правовых и предикативных значений в древнеуйгурских документах.

Таблица 2. Семантические функции аналитических конструкций с глаголом *bol-* в его различных грамматических формах в древнеуйгурских правовых документах X-XIV вв.

Table 2. Semantic functions of the analytical constructions with the verb *bol-* in its various grammatical forms in Old Uyghur legal documents of the 10th-14th centuries.

2-кесте. X-XIV ғасырлардағы көне ұйғыр құқықтық құжаттарындағы *bol-* етістігінің семантикалық қызметтері мен грамматикалық формалары.

Грамматическая форма	**Семантическая функция**	**Тип конструкции**	**Пример из источника**	**Перевод / значение**	**Источник**
bolsun	Юридическое закрепление права собственности	Именной предикат	*ärklig bolsun*	«пусть будет владельцем / господином»	Тугушева, 2013
bolsun	Назначение ответственности	Юридическая санкция	*korluğ bolsun*	«пусть будет ответственным / поручителем»	Sayit, Yüsüp, 2000
bolsun	Освобождение от ответственности	Освободительная формула	*korsuz bolsun*	«пусть будет свободным от ответственности»	Тугушева, 2013
bolup	Обстоятельственно-причинная функция	Деепричастная конструкция	*biz ayainlärimiz birlä bolup*	«будучи вместе с нашими законными правами»	耿世民, 2006
bolup	Условно-регулятивная функция	Обобщённо-условная конструкция	*kim kim mä bolup*	«кто бы ни был»	Тугушева, 2013
bolsar	Экзистенциально-условная функция	Условная конструкция	*yoq bar bolsar-män*	«если у меня не окажется»	Тугушева, 2013
bolsar	Регулятивно-правовая функция	Условие действия нормы	*tängi bolsar*	«если слова документа будут согласованы»	耿世民, 2006
bolsar	Оценочно-правовая функция	Условная оценка	*tängsiz bolsar*	«если окажется неравным»	耿世民, 2006
bolmazun	Запретительная функция	Негативно-модальная конструкция	*bolmazun*	«пусть не будет»	**耿世民**, 2006

bolmiš	Результативно-удостоверительная функция	Констатирующая форма	*men asïy bolmiš*	«я был / являлся свидетелем»	耿世民, 2006
bolmiš	Фиксация завершённого действия	Результативная конструкция	*is bolmišmu*	«дело состоялось»	耿世民, 2006
bolti	Переход в состояние	Результативно-статусная форма	*az … köp bolti*	«малое стало большим»	耿世民, 2006
bolup	Переход в социальный статус	Статусная конструкция	*toyin bolup*	«став монахом»	耿世民, 2006
bolup	Социально-институциональная функция	Статусная модель	*oyul bolup*	«став сыном»	耿世民, 2006

Таблица 2 демонстрирует, что глагол *bol-* в древнеуйгурских юридических документах функционирует как многофункциональный грамматический центр аналитических конструкций. Наиболее продуктивными являются аналитические конструкции с формами *bolsun* и *bolsar,* обслуживающие сферу юридического предписания, санкции и условности, тогда как конструкции с формами *bolup* и *bolmiš* преимущественно выражают обстоятельственные, статусные и результативно-констатирующие значения.

Полученные результаты

Систематизация примеров употребления аналитических конструкции с различными грамматическими формами глагола *bol-* в древнеуйгурских документах позволяет выстроить их функциональный ряд следующим образом: от юридического закрепления прав и статусов, распределения ответственности, условно-запретительных и регулятивных значений, до выражения причин, условий, отсутствия, нужды, согласованности, обозначения перехода в новый статус и фиксации уже произошедших событий. При этом ядром употребления *bol-* в древнеуйгурских документах является правовая предикация, а остальные функции, составляя его периферию, демонстрируют богатство грамматико-семантических возможностей глагола. Иными словами, в древнеуйгурском деловом письме *bol-* выступает не просто как глагол бытия, но и как основной языковой механизм формирования аналитических конструкций, посредством которых текст формирует нормы, распределяет юридические роли, описывает условия, мотивирует действия и фиксирует изменения статуса.

Анализ показал, что наиболее часто встречается конструкция *ärklig bolsun,* которая служила для юридического закрепления прав на владение землей, виноградниками, рабами и другим имуществом. На втором месте по частоте употребления находятся конструкции *korlu/korlugu korsuz bolsun,* которые регулировали вопросы распределения ответственности, поручительства и освобождения от дальнейших претензий. Таким

образом, основное применение глагола *bol-* в данном корпусе текстов связано с санкционированием правового статуса и обеспечением законности сделок.

Исследование также выявило, что функциональные возможности *bol-* не ограничиваются формулами владения и ответственности. В условно-запретительных конструкциях типа *kim kim … bolup* он используется для распространения правового запрета на неопределенный круг лиц, то есть на любого возможного нарушителя. В деепричастной форме *bolup* глагол описывает причинно-мотивационный и обстоятельственный контекст юридических действий, связывая состояние нужды, совместности или возникшей необходимости с последующим заключением сделки. В условных моделях *bol-* выражает отсутствие, нужду, согласованность или возможное наступление определенного состояния, от которого зависят правовые последствия. Эти наблюдения позволяют заключить, что древнеуйгурский деловой язык использовал *bol-* как универсальный механизм для формулирования норм, условий и юридически значимых состояний.

Выводы

Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что глагол *bol-* занимает центральное место в системе документного языка и обладает широким функциональным диапазоном. Его употребление выходит далеко за пределы простого обозначения бытия или наличия и охватывает ключевые юридические и коммуникативные задачи.

Прежде всего, *bol-* выступает средством универсализации правовой нормы, позволяя адресовать предписания неопределённому кругу лиц. Одновременно он играет важную роль в формулировании условий действия нормы, выражении допустимости, запрета и согласованности, тем самым структурируя регулятивный аспект документов. Существенной является и его функция в моделировании ситуаций отсутствия или невозможности исполнения обязательств, где через устойчивые конструкции передаётся юридическая условность и неопределённость.

Не менее значима способность *bol-* оформлять переход в иной социальный или функциональный статус, что расширяет его применение за пределы имущественно-правовой сферы. Наряду с этим глагол используется для фиксации уже состоявшихся фактов, выполняя удостоверительную и нарративную функцию в тексте документа.

Таким образом, *bol-* представляет собой универсальный инструмент документного языка, объединяющий в себе функции выражения нормы, условия, статуса и фактичности, и обеспечивающий целостность и формализованность правового высказывания.

Литература

Абликим Ясен, 2001. Исследование языковой структуры светских документов на уйгурском письме из Турфана. Урумчи: Синьцзянский университет. 176 с.

Әһәт Аблимит, 1989. Қәдимки уйғур тили луғити. Үрүмчи: Шинҗаң яшлар-өсмүрләр нәшрияти. 548 с.

Исхаков Г.М., Литвинский Б.А., Шеркова Т.А., 1991. Краткая история уйгуров. Алма-Ата: Гылым. 254 с.

Литвинский Б.А., 1992. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: этнос, языки, религии. М.: Наука. 688 с.

Малов С.Е., 1951. Памятники древнетюркской письменности: тексты и исследования. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР. 451 с.

Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М., 1969. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука. 677 с.

Тенишев Э.Р., 1997. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек: Кыргызстан. 543 с.

Тугушева Л.Ю., 1975. Язык деловых документов как функционально-лингвистическая разновидность литературно-письменного языка в древнеуйгурском обществе. Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. Р. 70–73.

Тугушева Л.Ю., 2013. Уйгурские деловые документы X–XIV вв. из Восточного Туркестана. Москва: Восточная литература. 328 с.

Arat R. Rahmeti, 1964. Eski Türk Hukuk Vesikaları. Türk Kültürü Araştırmaları. 1(1). P. 1-53.

Caferoğlu A., 1993. Eski Uygur Sözlüğü. İstanbul: Endurum Kitabevi. 210 p.

Eraslan K., 2023. Eski Uygur Türkçesi Grameri. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. 550 p.

Erdal M., 2004. A Grammar of Old Turkic. Leiden; Boston: Brill. 575 p.

Keskin B., 2019. Eski Uygur hukuk belgelerinde kısaltmalar. International Journal of Old Uyghur Studies. 1(2). P. 233-248.

Korkmaz S., 2022. Uygur Hukuk Vesikaları Üzerine Türkçe Literatürün Hukuki Tahlili. Adalet Dergisi. 69. P. 249-291.

Saral R., 2023. Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri üzerine değerlendirme. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 63(1). P. 261-268.

Sayit M., Yüsüp I., 2000. Qedimki uyghur yéziqidiki wesiqiler. Ürümchi: Shinjang xelq neshriyati. 445 p.

Şen S., 2017. Eski Uygur Türkçesi dersleri. 3. baskı. İstanbul: Kesit Yayınları. 303 p.

Wilkens J., 2021. Handwörterbuch des Altuigurischen. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen. 929 p.

耿世民, 2006.《回□文社□□□文□□究》。北京：中央民族大□出版社. 327□

Reference

Ablikim Yasin, 2001. Issledovanie yazykovoj struktury svetskih dokumentov na ujgurskom pis'me iz Turfana [Research on the language structure of secular documents in Uyghur script from Turpan]. Urumchi: Sin'czyanskij universitet. 176 p. [in Russian].

Ahat Ablimit, 1989. Qädimki uyghur tili lughiti [Dictionary of the Old Uyghur language]. Urumchi: Shinjan yaşlar-ösmürlär näşriyati. 548 p. [in Uyghur].

Iskhakov G.M., Litvinskiy B.A., Sherkova T.A. et al., 1991. Kratkaya istoriya uygurov: [A Brief History of the Uyghurs]. Alma-Ata: Gylym. 254 p. [in Russian].

Litvinskiy B.A. (ed.), 1992. Vostochnyy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov'e: etnos, yazyki, religii: [Eastern Turkestan in Antiquity and the Early Middle Ages: Ethnos, Languages, Religions]. Moscow: Nauka. 688 p. [in Russian].

Malov S.E., 1951. Pamyatniki drevletyurkskoj pis'mennosti: teksty i issledovaniya [Monuments of ancient Turkic writing: texts and research]. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR. 451 p. [in Russian].

Nadelyaev V.M., Nasilov D.M., Tenishev E.R., Shcherbak A.M., 1969. Drevnetyurkskiy slovar': [Old Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka. 677 p. [in Russian].

Tugusheva L.Yu., 1975. Yazyk delovyh dokumentov kak funkcional'no-lingvisticheskaya raznovidnost' literaturno-pis'mennogo yazyka v drevneujgurskom obshchestve [The language of business documents as a functional-linguistic variety of the literary written language in ancient Uyghur society]. Pis'mennye pamyatniki i problemy istorii kul'tury narodov Vostoka [Written monuments and problems of the history of culture of the peoples of the East]. P. 70–73. [in Russian].

Tenishev E.R. (ed.), 1997. Yazyki mira. Tyurkskie yazyki: [Languages of the World. Turkic Languages]. Bishkek: Kyrgyzstan. 543 p. [in Russian].

Tugusheva L.Yu., 2013. Ujgurskie delovye dokumenty X–XIV vv. iz Vostochnogo Turkestana [Uyghur business documents of the 10th–14th centuries from East Turkestan]. Moskva: Vostochnaya literatura. 328 p. [in Russian].

Arat R. Rahmeti, 1964. Eski Türk Hukuk Vesikaları [Old Turkish Legal Documents]. Türk Kültürü Araştırmaları. 1(1). P. 1–53. [in Turkish].

Caferoğlu A., 1993. Eski Uygur Sözlüğü [Old Uyghur Dictionary]. İstanbul: Endurum Kitabevi. 210 p. [in Turkish].

Eraslan K., 2023. Eski Uygur Türkçesi Grameri [Grammar of Old Uyghur Turkish]. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. 550 p. [in Turkish].

Erdal M., 2004. A Grammar of Old Turkic. Leiden; Boston: Brill. 575 p.

Keskin B., 2019. Eski Uygur hukuk belgelerinde kısaltmalar [Abbreviations in Old Uyghur legal documents]. International Journal of Old Uyghur Studies. 1(2). P. 233–248. [in Turkish].

Korkmaz S., 2022. Uygur Hukuk Vesikaları Üzerine Türkçe Literatürün Hukuki Tahlili [Legal Analysis of Turkish Literature on Uyghur Legal Documents]. Adalet Dergisi. 69. P. 249–291. [in Turkish].

Saral R., 2023. Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri üzerine değerlendirme [An evaluation of Old Uyghur Turkish legal documents]. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 63(1). P. 261–268. [in Turkish].

Sayit M., Yüsüp I., 2000. Qedimki uyghur yéziqidiki wesiqiler [Documents in the Old Uyghur script]. Ürümchi: Shinjang xelq neshriyati. 445 p. [in Uyghur].

Şen S., 2017. Eski Uygur Türkçesi dersleri [Old Uyghur Turkish lessons]. 3. baskı. İstanbul: Kesit Yayınları. 303 p. [in Turkish].

Wilkens J., 2021. Handwörterbuch des Altuigurischen [Handy Dictionary of Old Uyghur]. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen. 929 p. [in German].

耿世民 (Geng Shimin), 2006. Huihuwen shehui jingji wenshu yanjiu [Research on Old Uyghur Socio-Economic Documents]. Beijing: Central Nationalities University Press. 327 p. [in Chinese].

Сведения об авторах:

Авакова Раушангуль Амирдиновна, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Казахстан.

Scpous ID: 55917762700

Авалиев Адильжан Алимжанович, PhD докторант, кафедра тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Казахстан.

Баят Ерболат, PhD, старший преподаватель, факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Казахстан.
Scpous ID: 44917762700

Information about the authors:
Avakova Raushangul Amirdinovna, Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan.
Scpous ID: 55917762700

Avaliyev Adilzhan Alimzhanowich, PhD Student, Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan.

Bayat Yerbolat, PhD, Senior Lecturer, Department of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Kazakhstan.
Scpous ID: 44917762700

Авторлар туралы мәлімет:
Авакова Раушангуль Амирдиновна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Түркітану және тіл теориясы кафедрасының меңгерушісі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан.
Scpous ID: 55917762700

Авалиев Адильжан Алимжанович, PhD докторант, Түркітану және тіл теориясы кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан.

Баят Ерболат, PhD, аға оқытушы, филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан.
Scpous ID: 44917762700

Вклад авторов:
Р.А. Авакова осуществляла критический анализ исследовательского материала, сформировала фундаментальную теоретическую основу работы; принимала участие в интерпретации полученных результатов и научном редактировании рукописи, обеспечив методологическую целостность и логическую последовательность изложения.

А.А. Авалиев – автор, ответственный за переписку; определил цель и задачи научной статьи, работал с материалами и методами исследования, осуществлял сбор и анализ теоретических источников, а также провел комплексный семантический анализ глагольных форм на основе сравнительного метода.

Баят Ерболат провел детальный семантический анализ глагола bol- и его аналитических конструкций; обеспечил интерпретацию юридических терминов в историко-филологическом аспекте.

Contributions of authors:

R.A. Avakova conducted a critical analysis of the research material and established the theoretical framework of the study. She participated in the interpretation of the results and the scientific editing of the manuscript, ensuring its methodological rigor and logical coherence.

A.A. Avaliyev (corresponding author) defined the aim and objectives of the study, developed the research methodology, collected and analyzed relevant theoretical sources, and conducted a comprehensive semantic analysis of verb forms using the comparative method.

Bayat Yerbolat carried out a detailed semantic analysis of the verb bol- and its analytical constructions and provided the interpretations of legal terminology from a historical and philological perspective.

Авторлық үлес:

Р.А. Авакова зерттеу материалдарын талдау жасады, жұмыстың іргелі теориялық негізін қалыптастырды; алынған нәтижелерді интерпретациялауға және қолжазбаны ғылыми редакциялауға қатысып, мазмұнның әдістемелік тұтастығы мен қисынды жүйелілігін қамтамасыз етті.

А.А. Авалиев – хат-хабарға жауапты автор; ғылыми мақаланың мақсаты мен міндеттерін айқындады, зерттеу материалдары мен әдістерімен жұмыс істеді, теориялық дереккөздерді жинақтау мен талдауды жүзеге асырды, сонымен қатар салыстырмалы әдіс негізінде етістік формаларына кешенді семантикалық талдау жүргізді.

Баят Ерболат bol- етістігі мен оның аналитикалық құрылымдарына егжей-тегжейлі семантикалық талдау жасады; құқықтық терминдердің тарихи-филологиялық тұрғыдан түсіндірілуін қамтамасыз етті.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal Special Issue, 2 (2026) 56-76
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі *«Китаб Муқаддима»* қолжазбасына (XV ғасыр) мәтінтанулық талдау: Айа-Софийа MS 1451 және Фиқһ Ханафи MS 721 нұсқалары негізінде[1]

***К.К. Аубакирова[a], М.М. Исаханова Кырджа[b]**

[a]*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті*
Қызылорда, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-9555-3753
*(E-mail: aubakirova.kunduzay@gmail.com). *Байланыс үшін автор: aubakirova.kunduzay@gmail.com*
[b]*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*
Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID:0000-0002-8067-4456
(E-mail:dr.meirim1991@gmail.com)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер: *мәтінтану, араб тілі, мәмлүк-қыпшақтар, мәмлүк-қыпшақ тілі, ортағасырлық қолжазбалар, түркі жазба ескерткіштері, әс-Самарқанди, «Китаб Муқаддима», Фиқһ Ханафи MS 721, Айа-Софийа MS 1451.*

ҒТАМР 16.41.25

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-56-76*

АННОТАЦИЯ

Кез-келген ұлттың тарихы мен діні, мәдениеті мен тілі туралы құнды деректер біздің заманға дейін жеткен көне жазба мұраларда сақталған. Түркі әлеміне ортақ осындай жазба мұралардың қатарына мәмлүктер дәуірінде араб графикасымен жазылған қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерді жатқызуға болады. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі лингвистикалық және әдеби ескерткіштер жан-жақты зерделеніп жүргенімен, діни еңбектер әлі де зерттеуді қажет етеді. Осы кезге дейін кейбір нұсқалары беймәлім болып келген қыпшақша діни еңбектердің бірі – *«Китаб Муқаддима»* қолжазбасы. Осы мақалада Самарқан қаласынан шыққан ислам әлемінің ғұламасы Әбу Ләйс әс-Самарқандидің мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған «Китаб Муқаддима» жазба ескерткішінің қолжазбалық нұсқалары, оның ішінде ғылыми айналымға енгізілмеген мысырлық (Фиқһ Ханафи MS 721) нұсқасы қарастырылады. Қолжазбаның ғылымда белгілі ыстамбұлдық нұсқасы (Айа-Софийа MS 1451) жан-жақты қарастырылса, кониялық (узлук) және басқа да қыпшақша нұсқалары әлі де кешенді түрде зерттелуі керек. Ал зерттеу нысаны ретінде алынған бұл қолжазбаның мысырлық нұсқасы туралы әлемдік түркітану ғылымында ешқандай мәлімет кездеспейді. Шетелдік қолжазбалар қорындағы ізденістер нәтижесінде Каир қаласындағы (Мысыр) Дар әл-кутуб кітапханасында сақталған «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-

[1] Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің AP27510517 «Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «Китаб Муқаддима Абу Ләйс әс-Самарқанди» қолжазбасындағы теолингвистикалық дискурс (XV ғасыр)» тақырыбындағы жоба аясында дайындалды.

© К.К. Аубакирова, М.М. Исаханова Кырджа, 2026

Самарқанди» («اللیث السمرقندي كتاب مقدمة أبو») қолжазбасының тағы бір қыпшақша нұсқасы анықталды. Қолжазба Фиқһ Ханафи бөлімінде 721 нөмірімен сақталған. Ұсынылып отырған мақаланың мақсаты – осы қолжазбаның жаңадан анықталған мысырлық нұсқасына толық сипаттама беріп, бізге белгілі ыстамбұлдық нұсқасымен салыстыра зерттеп, ғылыми айналымға енгізу. Қолжазбаны кешенді зерттеу мақсатында тарихи-салыстырмалы, графикалық құрылымды жүйелеу, деректанулық, палеографиялық, кодикологиялық және мәтінтанулық талдау әдістері қолданылды. Қолжазбаның палеографиялық сипаты оның жазу стилі, каллиграфия түрі, графикалық жүйесі, жазу тәсілі арқылы, ал кодикологиялық сипаты оның материалдық құрылымы, бет композициясы, қағаз сапасы, сия түрі және қосымша белгілері арқылы анықталды. Мәтінтанулық талдау нәтижесінде қолжазбаның мәмлүк-қыпшақ жазба дәстүріне жататыны анық байқалды. Жазу стилі мен графикалық ерекшеліктеріне сүйене отырып, оның XIII-XV ғасырлардағы мәмлүк кезеңіне тән үлгіге сәйкес құрастырылғаны айқындалды. Қолжазбаның Фиқһ Ханафи MS 721 нұсқасын араб тіліндегі діни мәтінді қыпшақ тілді аудиторияға түсіндіруге арналған ислами медреселік дәстүрдегі маңызды оқу құралы ретінде қарастыруға болады. Сондықтан бұл жазба ескерткіш мәмлүктер дәуіріндегі Мысыр қоғамы ғана емес, сонымен қатар олармен тарихи-мәдени байланыста болған Дешті қыпшақ халықтарына қатысты құнды дереккөз болып табылады.

***K.K. Aubakirova**[a]
[a]*Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-9555-3753
(E-mail: aubakirova.kunduzay@gmail.com)
*Corresponding author: aubakirova.kunduzay@gmail.com

M.M. Issakhanova Kırca[b]
[b]*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0002-8067-4456
(E-mail: dr.meirim1991@gmail.com)

A textual analysis of the manuscript 'Kitab al-Muqaddima' in the Mamluk-Kipchak language (15th Century): based on the Ayasofya MS 1451 and Fiqh Hanafi MS 721 versions

Abstract. Valuable information about the history, religion, culture and language of a nation is preserved in its ancient written heritage. Among the written monuments shared

Received 01 March 2026. Revised 02 April 2026. Accepted 05 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: К.К. Аубакирова, М.М. Исаханова Кырджа Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «Китаб Муқаддима» қолжазбасына (XV ғасыр) мәтінтанулық талдау: Айа-Софийа MS 1451 және Фиқһ Ханафи MS 721 нұсқалары негізінде // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2SI. 56-76 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-56-76

For citation: K.K. Aubakirova, M.M. Issakhanova Kırca A textual analysis of the manuscript 'Kitab al-Muqaddima' in the Mamluk-Kipchak language (15th century): based on the Ayasofya MS 1451 and Fiqh Hanafi MS 721 versions // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2SI. P. 56-76. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-56-76

by the Turkic world are Kipchak language texts written in Arabic script during the Mamluk era. Although linguistic and literary manuscripts in the Mamluk-Kipchak language have been extensively studied, religious works still require further research. One such work is the manuscript *"Kitab Muqaddimah",* of which some versions have remained unknown to researchers until recently. This article examines versions of this written monument translated into the Mamluk-Kipchakh language by Abu Layth as-Samarkandi, an Islamic scholar from Samarkand. Particular attention is given to the Egyptian manuscript version (Fiqh Hanafi MS 721), which has not previously been introduced into academic circulation. While the Istanbul manuscript (Ayasofya MS 1451) is well-known and has been the subject of extensive scholary research, the Konya (Uzluk) version and the other Kipchak copies have yet to be comprehensively studied. Moreover, no information on the Fiqh Hanafi MS 721 version has previously been available in Turkological sholarship. As a result of research conducted in foreign manuscript collections, an additional Kipchak version of Kitab Muqaddimah Abu Layth al-Samarqandi (كتاب مقدمة أبو الليث السمرقندي) was identified. This manuscript is preserved in the Dar al-Kutub Library in Cairo, Egypt, in the Hanafi Jurisprudence Collection under catalogue number 721. The aim of this study is to provide a comprehensive description of this newly identified Egyptian manuscript, compare it with the Istanbul version, and introduce it to the international scholarly community. To achieve this objective, historical-comparative, documentary, paleographic, codicological, textual, and graphic-structural analysis methods were employed. The manuscript's paleographic characteristics were examined through its script, calligraphic style, graphic system, and writing techniques, while its codicological features were analysed through its material composition, page layout, paper quality, ink, and auxiliary markings. The textual analysis demonstrated that the manuscript belongs to the Mamluk-Kipchak written tradition. Based on its script and graphic characteristics, it was determined that the manuscript was produced according to a model typical of the Mamluk period (13th-15th centuries). The Fiqh Hanafi MS 721 version served as an important educational text within the Islamic madrasa tradition, facilitating the explanation of Arabic religious works to a Kipchak-speaking audience. Consequently, this manuscript represents a valuable source for the study of both Egyptian society during the Mamluk era and the peoples of the Dasht-i Kipchak region, with whom Egypt maintained significant historical and cultural connections.

Keywords: textology, Arabic language, Mamluk-Kipchaks, Mamluk-Kipchak language, medieval manuscripts, Turkic written monuments, as-Samarkandi, "Kitab Muqaddimah", Fiqh Hanafi MS 721, Ayasofya MS 1451.

***К.К. Аубакирова**[a]
[a]*Кызылординский университет имени Коркыт Ата,*
Кызылорда, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-9555-3753
(E-mail: aubakirova.kunduzay@gmail.com)
*Автор для корреспонденции: aubakirova.kunduzay@gmail.com

М.М. Исаханова Кырджа[b]
[b]*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,*
Алматы, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-8067-4456
(E-mail: dr.meirim1991@gmail.com)

Текстологический анализ рукописи «Китаб Муқаддима» на мамлюкско-кыпчакском языке (XV век): на основе версии Айя-София MS 1451 и Фикх ханафи MS 721

Аннотация. Ценные сведения об истории, религии, культуре и языке любого народа отражены в древних письменных памятниках, дошедших до наших дней. К числу таких письменных памятников тюркской культуры относятся памятники на кыпчакском языке, записанные арабской графикой в эпоху мамлюков. Лингвистические и литературные памятники на мамлюкско-кыпчакском языке изучены достаточно широко, однако религиозные тексты изучены недостаточно и требуют дальнейших исследований. К числу таких религиозных памятников относится рукопись «Китаб Мукаддима». В данной статье рассматриваются рукописные версии текста *«Китаб Мукаддима»*, переведенные на мамлюкско-кыпчакский язык исламским учёным Абу Лайсом ас-Самарканди, выходцем из города Самарканд, включая ранее не введённую в научный оборот египетскую версию. Стамбульская рукописная версия, известная в научной литературе как Айя-София 1451, достаточно исследована, тогда как Стамбульская (Узлук конийская), как и другие версии, по-прежнему нуждается в дальнейшем исследовании. В то же время об египетской версии рукописи (Фиқh Ханафи MS 721), выбранной в качестве объекта данного исследования, в тюркологической науке фактически очень мало сведений. Авторы статьи, изучая зарубежные рукописные фонды, в библиотеке Дар аль-Кутуб в городе Каир (Египет) обнаружили кыпчакскую версию рукописи «Китаб Мукаддима Абу Лайс ас-Самарканди» («كتاب مقدمة أبو الليث السمرقندي»). Рукопись хранится в отделе ханафитского фикха под номером 721. Целью данной статьи является подробное описание вновь выявленной египетской версии рукописи, её сравнительное исследование со стамбульской версией и введение в научный оборот.

Для комплексного изучения рукописи были использованы методы историко-сравнительного, источниковедческого, палеографического, кодикологического, текстологического анализа. Палеографические особенности рукописи определяются на основе её письменного стиля, типа каллиграфии, графической системы и способа письма, тогда как её кодикологические характеристики – по материальной структуре, композиции страниц, качеству бумаги, типу чернил и дополнительным признакам. В результате текстологического анализа было установлено, что рукопись относится к мамлюкско-кыпчакской письменной традиции. Особенности письма и графические характеристики памятника позволили установить, что рукопись соответствует образцам, характерным для памятников мамлюкского периода XIII-XV веков. Версию Фикх Ханафи MS 721 можно рассматривать как важный учебный инструмент в исламском медресе, предназначенный для объяснения религиозных текстов на арабском языке в кыпчакоязычной аудитории. Таким образом, данный письменный памятник представляет собой ценный источник не

только по истории общества Египта эпохи мамлюков, но и по истории народов региона Дешт-и Кипчак, находившихся в тесных историко-культурных контактах.

Ключевые слова: текстология, арабский язык, мамлюко-кипчаки, мамлюкско-кипчакский язык, средневековые рукописи, тюркские письменные памятники, ас-Самарканди, «Китаб Мукаддима», Фикх Ханафи MS 721, Айя-София MS 1451.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлт болмысын сақтап қалу мақсатында елімізде ұлт тарихы қайта қаралып, ұлттық және рухани құндылықтарды қайта жаңғырту өзекті мәселеге айналды. Ұлттың тарихи-мәдени дамуын зерттеуде түркі халықтарының тарихы, мәдениеті мен дүниетанымы туралы мәліметтерді қамтитын, әртүрлі жазу үлгілерімен сақталып қалған жазба ескерткіштер құнды дереккөз болып табылады. Сондықтан түрлі мемлекеттік бағдарламалар мен гранттық қаржыландырулар негізінде көне жазба мұраларымыз шетелдік қолжазбалар қорынан әкелініп, қайта қарастырыла бастады. Түркі әлеміне ортақ жазба мұралар жүйесінде мәмлүктер тұсында түркі-қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер елеулі мәнге ие. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің қатарына араб және парсы тілдерінен түркі-қыпшақ тіліне аударылған діни мазмұндағы аударма еңбектерді де жатқызуға болады. Осындай еңбектердің бірі *«Китаб Муқаддима»* қолжазбасы ортағасырлық классикалық араб тілінен жоларалық (интерлиеарлық) әдіспен түркі-қыпшақ тіліне аударылған. Бұл – имам Әбу Ләйс ас-Самарқандидың X ғасырда араб тілінде жазылған «Әл-Муқаддима фи-с-салат» («المقدمة في الصلاة») еңбегінің мәмлүк-қыпшақ тіліне аударылған қолжазбасы. «Китаб Муқаддима» ерте кезеңдегі ғылымхал және фиқһ дәстүріндегі практикалық нұсқаулық мәтін ретінде қарастырылады. Шығарма ислам дінінің негізгі шарттары, мұсылманның бес парызының біріне жататын намаз, оның ішінде парыз, сүннет, уәжіп амалдар мен дәрет алу сияқты фиқһ іліміне қатысты көптеген мәселелер қарастырылған. Бұл еңбектің әлем кітапханаларында араб тіліндегі қолжазбалық нұсқаларымен қатар мәмлүктер дәуірінде түркі-қыпшақ және османдық кезеңдегі түрік тіліне аударылған нұсқалары да сақталып қалған. Осы жерден ханафи мәзһабының фиқһ ілімін үйрету мен таратуда бұл еңбектің жиі қолданылғанын байқауға болады. Қолжазбаның мәмлүк-қыпшақ тіліне бірнеше рет аударылғанынан еңбекті араб тілін меңгермеген түркітілді оқырмандарға, жалпы халыққа діни мазмұндағы мәтіндерді түсіндіру құралы немесе исламдық білім беру жүйесінде қолданылған оқу құралы ретінде қарастыруға болады. Қолжазбаның бірнеше қыпшақ тіліндегі нұсқада сақталуы мәтінтанулық мәселелерді туғызады. Қолжазбадағы мәтіндерге салыстырмалы мәтінтанулық талдау жүргізу кезінде нұсқалар арасындағы тілдік, орфографиялық, грамматикалық, лексикалық ерекшеліктермен қатар терминдік, мазмұндық ерекшеліктер айқындалды. Бұл мақаланың мақсаты қолжазбаның Фиқһ Ханафи 721 (бұдан әрі – MS 721) және Айа-Софийа 1451 (бұдан әрі – MS 1451) нұсқаларына салыстырмалы мәтінтанулық талдау жүргізу арқылы олардың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттер қойылды: қолжазбаның қыпшақ тіліне аударылған нұсқаларын анықтау; MS 721 нұсқасының толық ғылыми сипаттамасын жасау; палеографиялық және кодикологиялық талдау жасау; MS 721 және MS 1451 нұсқаларға мәтінтанулық талдау жасау; екі нұсқаны салыстыра отырып, ұқсастықтары

мен ерекшеліктерін айқындау; олардың түркі жазба ескерткіштер дәстүріндегі орнын анықтау. Біздің заманымызға дейін жеткен осы қолжазбалық нұсқаларды кешенді зерттеп, мәтінтанулық ерекшеліктерін анықтау қыпшақ жазба дәстүріндегі кейбір мәселелердің мәнін жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар мәмлүк-қыпшақ тіліндегі бұл жазба ескерткіштер түркі-араб мәдени-тілдік байланыстарының куәсі ғана емес, түркі халықтарының тарихы, діні, мәдениеті мен дүниетанымы туралы құнды мәтіндік дереккөз болып табылады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу тақырыбына қатысты негізгі материалдар ретінде Әбу Ханифа мәзһабының ғұламасы, Самарқан қаласынан шыққан Әбу Ләйс әс-Самарқандидың «Әл-Муқаддима фи-с-салат» атты діни мазмұндағы еңбегінің мәмлүктер дәуірінде араб графикалы қыпшақ тіліне аударылған «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» («كتاب مقدمة مقدمة أبو الليث السمرقندي» – «Әбу Ләйс әс-Самарқандидің кіріспе кітабы») қолжазбасының әртүрлі нұсқалары қолданылды. Бұл қолжазбаның ғылымда қыпшақ тіліне аударылған бірнеше нұсқалары анықталып, қолжазбалар тізбесінде көрсетіліп, ғылыми айналымға енгізілгенімен, кейбір нұсқалары әлі күнге дейін беймәлім болып келген. Осы зерттеуде Мысырдың Каир қаласындағы Дар әл-кутуб кітапханасының қолжазбалар қорынан анықталған «Китаб Муқаддима» ескерткішінің қыпшақ тіліне аударылған қолжазбалық нұсқасы бастапқы дерек ретінде қолданылады. Қолжазбаның мысырлық нұсқасы Фиқһ Ханафи бөлімінде 721 нөмірімен сақталған[1]. Қолжазбаның ыстамбұлдық нұсқасы Түркияның Ыстанбұл қаласындағы Сүлеймания кітапханасының Айа-Софийа бөлімінде 1451 нөмірімен сақталған[2]. Қосымша материал ретінде қолжазбаның қыпшақ тіліндегі өзге де нұсқалары қолданылды.

Зерттеу жұмысының әдістемелік негізін анықтауда деректанулық, палеографиялық, кодикологиялық, тарихи-салыстырмалы, мәтінтанулық талдау әдістері қолданылды. Кодикологиялық және палеографиялық әдістерді қолдану арқылы қолжазбаның нұсқалары туралы негізгі мәліметтер жинақталып, толық сипаттамасы жасалды. Палеографиялық талдау кезінде қолжазбаның жазу стилі, графикалық жүйесі, каллиграфия түрі, жазу техникасы, диакритикалық белгілері арқылы қыпшақша мәтіннің орфографиялық ерекшеліктері анықталды. Кодикологиялық талдау кезінде қолжазба материалы, сия түрі, бет композициясы, безендіру элементтері, қосымша белгілері (маригиналия, түзетулер) арқылы қолжазбадағы қыпшақша мәтіннің жасалу және қолданылу тарихы анықталды. Деректанулық әдіс арқылы қолжазба нұсқаларының ғылыми сипаттамасы, сақталған жері, ғылыми айналымдағы орны жүйеленді. Тарихи-салыстырмалы және мәтінтанулық талдау әдістері арқылы қолжазбаның MS 721 және MS 1451 нұсқаларының мәтіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтары, түркі жазба дәстүрімен байланысы айқындалды. Жоғарыда аталған әдістерді кешенді қолданудың нәтижесінде *«Китаб Муқаддима»* қолжазбасының нұсқаларында сақталған қыпшақша мәтін туралы құнды деректер жинақталды.

[1]Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди. Дар әл-кутуб кітапханасы, Фиқһ Ханафи бөлімі, MS 721.

[2]Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди. Сүлеймания кітапханасы, Айа-Софийа топтамасы, MS 1451.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркітану ғылымында мәмлүктер дәуіріндегі қыпшақша жазба мұралар мазмұнына қарай тілдік (сөздіктер мен грамматикалық трактаттар), әдеби, діни және соғыс өнеріне қатысты еңбектер деп қарастырылады. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі тілдік және әдеби еңбектер бірнеше тілге аударылып, транкрипциясы жасалып, кешенді зерттеліп жүрсе, діни мазмұндағы ескерткіштер әлі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Мәмлүктер дәуіріндегі қыпшақша ескерткіштер Я. Экманның зерттеуінде алғаш рет жеке зерттелсе, ескерткіштерге қатысты деректер Б. Аталай, А. Инан, Х. Кун, М.Т. Хоутсма, А. Зайончковский, Э. Наджип сияқты шетелдік және Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов, Ә. Керімұлы, А. Ибатов, С. Боранбаев сияқты отандық ғалымдардың еңбектерінде берілген. Кейін мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштер жеке-жеке зерттеліп, транскрипциясы мен аудармалары жасалып, баспадан жарияланып, жан-жақты қарастырыла бастады. Мысалы, «Әл-Идрак» Б. Аталай, А. Джафероғлу, Р. Ермерс, А. Мелек Өзйетгин, М. Маженова, Е. Есбосынов сияқты ғалымдардың, «Әт-Тухфа» Т. Арынов, Э.И. Фазылов, И. Зияева, Н.Б. Қонқабаева, «Тәржұман» Ә. Құрышжанов, А. Юнусов, Б. Сүйеркұл, А. Гаркавец, Қ.А. Қыдырбаев, «Булғат» Г.Р. Ғайнутдинова, А.А. Мустафаева, «Әл-Қауанин» С. Дүйсенов, Р. Топарлы, Қ. Аубакирова сияқты зерттеушілердің еңбектерінде әртүрлі қырынан зерттелген.

Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі бізге белгілі бес діни ескерткіш те зерттеу нысанына алынып, кейбірінің түсіндірмелері мен аудармалары жасалған. Діни мазмұндағы «Иршәдул-мулук» ескерткіші Р.Топарлының «İrşadül-müluk ves-selatin» (Toparlı, 1992a), Қ. Аубакированың «Иршәдул-мулук уәс-салатин» ескерткішіндегі (XIV ғ.) теолингвистикалық кеңістік» (Аубакирова, 2023) атты еңбектерінде берілсе, «Китаб фил-фиқһ» қолжазбасы Е. Куанышбаевтың зерттеуінде тілдік және құрылымдық жағынан қарастырылып, транскрипциясы жасалған (Kuanışbayev, 2006)[3]. Ж. Демирджидің зерттеуінде «Муққадиматул-Ғазнауиә» (Demerci, 1987)[4], М. Ағардың зерттеуінде «Китаб фил-фикһ би-лисант турки» жазба ескерткіші қарастырылған (Ağar, 1989)[5]. Д. Шалқаров пен Қ. Аубакированың еңбектерінде «Иршәдул-мулук» ескерткіші теолингвистикалық қырынан зерттеліп, діни лексикасы қарастырылған (Шалқаров, Аубакирова, 2023).

Зерттеу нысанына алынған *«Китаб Муқаддима»* ескерткішінің MS 1451 нұсқасына қатысты бастапқы мәліметтер Я. Экман мен К. Менгестің еңбектерінде берілген. Қолжазбаның MS 1451 нұсқасының көшірмесі мен француз тіліндегі түсіндірмесін алғаш рет А. Зайнчковский жариялаған (Zajackowski, 1962).

Р. Топарлының еңбегінде MS 1451 нұсқасының түпнұсқа мәтіні мен транскрипциясы берілген (Toparlı, 1992b). А. Өзканның зерттеуінде MS 1451 нұсқа негізге алынып, Узлук нұсқасы туралы мәліметтер беріліп, қолжазбаның тілдік ерекшеліктері көрсетілген (Özkan, 2000). Ф. Динлердің еңбегінде қолжазбаның Айа-Софийа 1451, 1442, 1449, Узлук 6993 және Сүлеймания 2383 нұсқаларындағы араб тіліндегі мәтінге талдау жасалған (Dinler, 2006)[6]. Қ.А. Садықбековтың зерттеуінде MS 1451 нұсқасының тілдік ерекшеліктері қарастырылып, мәтіннің транскрипциясы мен қазақ тіліндегі аудармасы

[3] Kuanışbayev E., 2006. Kitab fil-Fikh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Doktora tezi. Istanbul: 222 s.

[4] Demerci J., 1987. Muqaddimetil-Gazneveiyye fil-ibadat (Ziyaül-Maneviyye) tercümesi. Yüksek lisans tezi. Ankara.

[5] Ağar M.E., 1989. Kitab bi-lisant-Turki (İnceleme-Metin-Sözlük). Doktora tezi. Istanbul.

[6] Dinler, F., 2006. Ebu'l-Leys es-Semerkandî ve Mukaddimetü's-Salât isimli eserinin tahkiki. Yüksek lisans tezi. Sakarya: 165 s.

берілген. Бұл еңбекте MS 1451 нұсқасы жайлы айтылып, Узлук 6993 және MS 721 нұсқалары жайлы мәлімет берілмеген (Садықбеков, 2016). Соңғы жылдары MS 1451 нұсқасының тілдік ерекшеліктеріне және қолжазба материалдары негізінде түркі тілінің даму тарихына байланысты зерттеулер жасалып жүр (Садықбеков, 2025).

Түркі жазба ескерткіштерін жан-жақты зерттеп жүрген белгілі ғалым, шығыстанушы Т.Е. Қыдыр *«Китаб Муқаддима»* ескерткішін (MS 1451 нұсқасы) түпнұсқадан қазақ тіліне аударып, ғылыми сипаттамасын жасаған.

Бұл аударма «Дәстүрлі ислам жауһарлары» (2016) және М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты тарапынан дайындалған «Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы: Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жәдігерлер (діни-дидактикалық шығармалар)» (2020) атты еңбектерде жарияланған.

Ж. Өзгүрдің зерттеуінде қолжазбаның лексикалық ерекшеліктері туралы айтылған (Özgür, 2014). А. Өзканның еңбегінде MS 1451 және Узлук 6993 нұсқаларының көшірмелерімен бірге MS 1451 нұсқасындағы қыпшақша мәтіннің латын графикасындағы транскрипциясын берген (Özkan, 2018). А. Кылыч өз зерттеуінде А. Өзканның «Китаб Муқаддима» қолжазбасын зерттеуге арналған 2018 жылы жарық көрген еңбегін ерекше бағалайды (Kılıç, 2018). Зерттеуші М. Иссаханованың еңбектерінде ескерткіштің теолингвистикалық маңыздылығы (Иссаханова, 2024a) мен Әбу Ләйс әс-Самарқандидің мәмлүктер кезіндегі ислам діннің таралуындағы орны (Issakhanova, 2024b) туралы айтылады. Кристоф Д'Хульстердің зерттеуінде қолжазбаның бізге дейін сақталған бірнеше нұсқалары туралы мәлімет беріліп, Айа-Софийа 1448 нұсқасы зерттеу нысанына алынған (D'Hulster, 2025). Жоғарыда көрсетілген зерттеулерді сараптай отырып, бұл қолжазбаның белгілі нұсқаларының арасында MS 1451 нұсқасы баспадан шығарылып, жан-жақты зерттеліп, бірнеше тілге аударылса, Узлук 6993 нұсқасының сипаттамасы жасалып, баспадан шығарылған. Ал Айа-Софийа 1448 нұсқасы кейбір ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған. Зерттеу нысанына алынып отырған «Китаб Муқаддима» қолжазбасының MS 721 нұсқасы туралы ешқандай мәлімет кездеспейді. Сондықтан Самарқан қаласынан шыққан атақты Әбу Ләйстің «Китаб Муқаддима» қолжазбасының өзге де нұсқаларымен қоса MS 721 нұсқасын ғылыми айналымға енгізіп, оны кешенді түрде зерттеу қажеттілігі туындап отыр.

Талдау

Біздің заманымызға дейін «Китаб Муқаддима» ескерткішінің бірнеше қолжазбалық нұсқалары жеткен. Кейбір зерттеулерде қолжазбаның араб тіліндегі бірнеше нұсқасы, ал қыпшақ тіліне аударылған жалғыз нұсқасы сақталғаны айтылған. Ж. Демиржи қолжазбаның жалғыз белгілі нұсқасы Ыстанбұлдағы Сүлеймания кітапханасының Айа-Софийа бөлімінде сақталған деп көрсетеді (Demirci, 2003: 57). А. Өзканның зерттеуінде «Китаб Муқаддима» қолжазбасының Түркиядан табылған бірнеше нұсқалары көрсетілген (Özkan, 2018: 24). Олардың басым көпшілігі анадолы түрік тіліне аударылса, кейбірінде ғана мәмлүк-қыпшақ тіліндегі аудармасы сақталғандығы айтылады. Бұл зерттеуде MS 1451 және Узлук 6993 нұсқалары негізге алынған. Кристоф Д'Хульстердің зерттеуінде «Китаб Муқаддима» ескерткішінің мәмлүктер кезеңіне қатысты арабша және мәмлүк-қыпшақ тіліндегі бірнеше нұсқаларын көрсете отырып, Айа-Софийа 1448 қолжазбасы туралы айтылады. Ол «Китаб Муқаддиманың» Сұлтан Қайтбайға тиесілі болған үш нұсқасымен қоса мәмлүктер кезеңіндегі бірнеше қолжазбалық нұсқаларды көрсетеді:

– MS or. fol. 1624 (Берлин мемлекеттік кітапханасы (түркі тілімен бірге);

– Айа-Софийа 511/2 (Ыстанбұл, Сүлеймания жазба ескерткіштері кітапханасы, араб тілінде);

– Айа-Софийа 1442/1 (Ыстанбұл, Сүлеймания жазба ескерткіштері кітапханасы, араб тілінде);

– Айа-Софийа 1443/1 (Ыстанбұл, Сүлеймания жазба ескерткіштері кітапханасы, араб тілінде);

– Айа-Софийа 1449 (Ыстанбұл, Сүлеймания жазба ескерткіштері кітапханасы, түркі тілімен бірге);

– Айа-Софийа 1450 (Ыстанбұл, Сүлеймания жазба ескерткіштері кітапханасы, араб тілінде);

– Айа-Софийа 1451 (Ыстанбұл, Сүлеймания жазба ескерткіштері кітапханасы, түркі тілімен бірге, Qānṣūh al-Ghawrī;);

– Узлук 6993 (Кония халық кітапханасы, түркі тілімен бірге);

– MA VI 237 (Тюбинген университеттік кітапханасы, түркі тілімен бірге, Qāytbay);

– Айа-Софийа 1448 (Стамбұл, Сүлеймания жазба ескерткіштері кітапханасы, түркі тілімен бірге) (D'Hulster, 2025: 46-47).

«Китаб Муқаддима» қолжазбасының жоғарыда көрсетілген тізіміне мысырлық нұсқасын қосуға болады:

– Фиқh Ханафи 721 (Каир, Дар әл-кутуб уә әл-уәсаиқ әл-қәумийа кітапханасы, Фиқh Ханафи бөлімі, түркі тілімен бірге).

Осы зерттеу барысында палеографиялық, кодикологиялық және мәтінтанулық талдау арқылы қолжазбаның MS 721 нұсқасы MS 1451 нұсқамен салыстырыла зерттелді. Себебі MS 1451 нұсқасы бірнеше рет зерттеу нысанына алынып, транскрипциясы жасалып, басқа тілдерге аударылған. Сонымен қатар бұл нұсқада Әбу Ләйс әс-Самарқандидің «Әл-Муқаддима фи-с-салат» еңбегінің мәмлүк-қыпшақ тіліндегі толық аудармасы берілген. Бұл діни еңбек мәмлүк сұлтаны Әбу Насыр Қансуh әл-Ғауриге сыйға тарту етілген. Қолжазбаның колофонында (соңғы бетінде) еңбекті көшіруші Асанбай ибн Судан екендігі көрсетілген. Қолжазбаның жалпы көлемі 47 парақтан, 94 беттен тұрады. Қолжазба жақсы сақталған, өсімдік стиліндегі түрлі безендіру элементтері қолданылған, екі тілдегі мәтін де өте ұқыпты әрі түсінікті жазылып, харакаттары толықтай қойылған. Бұл еңбек безендірілген қолжазба (Illuminated manuscript) түріне жатады. Қолжазбаның бірінші беті геометриялық және өсімдік мотивті өрнектермен безендіріліп, ақ, қызыл, көк, алтын түстер қолданылған. Жақтаумен қоршалған мәтін аймағындағы жазулар иерархиялық құрылыммен (Hierarchical layout) берілген. Ең жоғары жағында «Китаб Муқаддима Әби Ләйс әс-Самарқанди» («كتاب مقدمة أبي الليث السمرقندي») деп жазылған. Орталық медальонда (Central medallion) еңбектің сұлтан Қансуh әл-Ғауриге арналғандығы көрсетілген. Ал төменгі бөлігінде «Имам Әбу Ханифа мәзhабы бойынша» деген жазулар бар. Қолжазбадағы араб тіліндегі негізгі мәтін гүлді өрнек (розетка) арқылы бөлінген. Қызыл, көк, алтын түстермен боялған. Қолжазбадағы «Айтты» (قال), «Бөлім» (فصل) және «Мәселе» (مسألة) сөздері қалың қаріппен алтын түсте ерекше үлгімен берілген. Мәтін қызыл және көк түспен сызылған жеңішке жақтаудың ішіне жазылған.

MS 721 нұсқаның библиографиялық сипаттамасында шығарманың аты «Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» («مقدمة أبي الليث السمرقندي»), ал авторының (муаллиф) толық аты-жөні Наср ибн Мұхаммед ибн Ахмад ибн Ибраhим әс-Самарқанди Имам әл-

Худа (نصـــر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم الســـمرقندي المعروف بإمام الهدى.) деп көрсетілген. Қолжазбаның соңғы бетіндегі (коллофонында) «Алла Тағаланың қолдауымен бұл шығарма аяқталды» (تمـت الرســـالـة بعون الله تعـالى) деген сөзден еңбектің толық жазылып біткенін аңғаруға болады. Осы бетте еңбектің 1120 жылдың жумада-л-ахира айында жазылып аяқталғандығы айтылады. Қолжазба көшірушісінің (насихтың) есімі анықталмаған. Қолжазба 48 парақ, 96 беттен тұрады. Қолжазбаның бірінші бетінде қарапайым жақтаудың ішіндегі (иелік белгісі) «Мысыр кітап ұйымы Уахид Сайед Абдел Азиз, 1981 ж.» (الهيئة المصرية للكتاب وحيد سيد عبد العزيز 1981) деген жазуға қарағанда қолжазба 1981 жылы осы ұйымда тіркелген сияқты. Қолжазбаның алғашқы бетінде түрлі жазу үлгісіндегі әртүрлі мазмұндағы көпқабатты жазбалар берілген. Кейбір жазуларды оқу мүмкін емес. Жүйесіз берілген маргинал жазулар, хадис мәтіні, діни терминдер, адам аттары кездеседі. Бұл жазбалар жүйесіз берілгендіктен оның толық мазмұнын анық жеткізу мүмкін болмады. Беттің жоғары бөлігінде иесі Али Ма‘расауи деп көрсетілген. Бұл бетте дөңгелек және октогон пішінді екі мөр қойылған, бірақ ішіндегі жазу өшірілгендіктен оқу мүмкін болмады. Мәтіннің ортадан жоғары бөлігінде Мұхаммед Али деген адам есімі жазылған. Бетте «Бисмилләһир рахманир рахим» тіркесі бірнеше рет жазылғанына қарағанда сынама бет ретінде қолданылуы да мүмкін.

Қолжазбаның екі нұсқасы да кодекс (Manuscript codex) түрінде құрастырылып, мәтін негізінен насх жазу үлгісімен берілген. Әріптер графикалық тұрғыдан түсінікті әрі жинақы берілгендіктен екі тілдегі мәтін де жеңіл оқылады. Насх жазу үлгісіне тән ерекшеліктер мен әріптер арасындағы аралықтар тең сақталған. MS 721 нұсқасына қарағанда MS 1451 нұсқасында екі тілдегі мәтін де өте түсінікті әрі әдемі жазу үлгісінде берілген. Екі нұсқаның да әр бетінде 12 жол, 6 жол арабша мәтін, оның астында 6 жол мәтіннің мәмлүк-қыпшақ тіліндегі интерлиеарлық (жоларалық) аудармасы берілген. Жолдағы сөз санында айырмашылықтар болғандықтан, бет саны мен мәтін беттерінде де өзгешелік бар. Араб тіліндегі негізгі мәтін қара сиямен, қыпшақ тіліндегі аударма мәтін қызыл сиямен берілген. Мәтіннің қыпшақ тіліндегі аудармасы араб графикасымен берілген. MS 721 нұсқасында қыпшақша мәтіндер ұсақ жазылған. Қолжазбаның MS 1451 нұсқасында араб тіліндегі мәтін толықтай қыпшақ тіліне аударылса (тек 2r бетіндегі 5ші қатар аударылмаған), MS 721 нұсқасында кейбір беттерде араб тілінде жазылған мәтіннің астына орын қалдырылғанымен, қыпшақша аудармасы берілмеген. Еңбекте сөз болатын діни мәселелер бірнеше фасыл, яғни бөлімдер бойынша толық берілген. MS 1451 нұсқасында арабша және қыпшақша мәтіннің толық харакаттары қойылса, MS 721 нұсқасында қыпшақша мәтін толық харакаттармен беріліп, арабша мәтіннің харакаттары кейбір беттерде берілмеген. Қыпшақша аударылған араб тіліндегі мәтіндердің харакаттары толық қойылған. MS 721 нұсқасында сызылған, көлбеу, маргинал жазбалар кездессе, MS 1451 нұсқасында ешқандай қосымша жазулар мен белгілер байқалмайды.

Қолжазбадағы мәтінге талдау жасау барысында MS 1451 нұсқасындағы араб тіліндегі мәтінде кейбір сөздер түсіп қалғандықтан, сәйкесінше ол сөздің мәмлүк-қыпшақ тіліндегі аудармасы да берілмегендігі анықталды. Араб тіліндегі мәтінде сөздердің харакаттарындағы өзгешеліктермен қатар лексикалық және орфографиялық ерекшеліктер кездеседі. Мысалы, қолжазбаның f. 1v бетіндегі араб тіліндегі мәтіннің жазылуында бірнеше ерекшеліктерді байқауға болады:

(1) *بسم الله الرحمن الرحيم*
(2) الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين،
(3) ولا عدوان إلا على الظالمين، والصلاة
(4) والسلام على خير البرية محمد وآله وصحبه
(5)أجمعين قال الفقيه أبو الليث رحمه الله
(6)اعلم بأن الصلاة فريضة قائمة، وشريعة.(MS 1451, *f. 1v)*

MS 1451 нұсқасында кітаптың мұқабасынан кейінгі негізгі мәтін басталатын бет басмаламен басталады (MS 1451, 1 v). Ал MS 721 нұсқасында бірінші жолда араб тілінде *«Бұл – Китаб Муқаддима Әбу Ләйс»* (هذا الكتاب مقدم أبو الليث) деп еңбектің атауы беріліп, басмала екінші жолда жазылған. Бұл бетте мәтін тек араб тілінде беріліп, түркі-қыпшақ тіліндегі аудармасы берілмейді. MS 721 нұсқасында *«Фақиһ Әбу Ләйс әс-Самарқанди айтты»* (*قال* الفقيه أبو الليث السمرقندي) деп берілсе, MS 1451 нұсқасында *«Фақиһ бу Ләйс айтты»* (*قال* الفقيه أبو الليث) деп көрсетіліп, Самарқанди сөзі түсіп қалған.

1-кесте. Араб тіліндегі мәтіннің ерекшеліктері.
Table 1. Features of the Arabic text.
Таблица 1. Особенности арабского текста.

MS 1451			MS 721		
Мысалдар	Транскрипциясы	Қолжазба беті	Мысалдар	Транскрипциясы	Қолжазба беті
الصلاة	aṣ-ṣalāt	f. 1v	الصلوة	aṣ-ṣalawāh	f. 1v
الصلوة	aṣ-ṣalawāh	f. 2r	الصلوات	aṣ-ṣalawāt	f. 2v
محمد وآله	*Muḥammadin wa ālihi*	f. 1v	محمد على و آله	*Muḥammadin ʿalā wa ālihi*	f. 1v
-	-	f. 1v	السمرقندي	as-samarqandī	f. 2r
فريضةٌ قائمةٌ، وشريعةٌ	farīḍatun qāʾimatun, wa sharīʿatun	f. 1v	فريضةً قائمةً، وشريعةً	farīḍatan qāʾimatan, wa sharīʿatan	f. 2r

MS 721 нұсқасындағы «*Muḥammadin ʿalā wa ālihi*» (محمد على و آله) тіркесі MS 1451 нұсқасында «*ʿalā*» (على) септеулігінсіз берілген. Араб тіліндегі *«намаз»* (الصلاة) деген сөз екі түрлі жазылған, MS 721 нұсқасында *«الصلوة»* деп уау (و) әрпі арқылы, А нұсқасында «الصلاة» деп әлиф (ا) арқылы жазылған. Бірінші нұсқада жекеше түрде (الصلوة) берілсе, келесі нұсқада көпше түрде (الصلوات) берілген. Тіпті диакритикалық белгілерді қоюда да өзгешелік кездеседі. Мысалы, MS 721 нұсқасында табыс септігіндегі *-ан* тануинімен берілген сөз MS 1451 нұсқасында атау септігіндегі -ун тануинімен жазылған (1-кесте).

(1)فقيه اَيْتَدِى أبو الليث كِمْ سَمَرْقَنْدِي شَهْرِنْدَنْدُرْ تَنكْرِى اَكَا رَحْمَةْ اَتْسُونْ
(2)سَنْ بِيلْ بتحقيق نماز فرض دُرْ دُوْغَرْ دُرْ دخي پيغمبرلر يُولْنِدَنْ بِرْ يُولْدُرْ
(3) ثابِتْدُرْ بَلِنْدى اُولْ نَمَازُكْ فَرْضِ اُولْمَسِى قِرَانْلَه
(4)دخي حديث اِيلَه دخي محمدُكْ اِجْمَاعِ دُرْ اَمَّا قُرْآنْ دَدُكُمِزْ تنكرى تعالى نُكْ قَولْيِدُرْ
(5)نَمَازِى دُورْغُوزُكْ دَخِى زَكَاتى وَرِنْكُزْ. تنكرى تعالى
(6) اَرِى تنكرى دخى يُوجه تنكرى بِزَه بُيُورْدِى نمازى وَقْتِلى وَقْتِنْدَه قِلْمَغِى .(MS 721, f. 2v)

(1) Факиһ айтды Әбу әл-Ләйс кім Самарқандий шәһриндандур Тәңрі әгә рахмат етсүн
(2) сен білҙ, битахқиқ намаз фард дүр дүғар дүр дахы пайғамбарлар йолыңдан бір йолдур
(3) сәбитдүр бәлінді ол намазуң фарды олмасы Құранла
(4) дахы хадис иле дахы Мұхаммадуң ижмағы дур әмма Құран дедігүмүз Тәңрі тағаланың қаулыдур
(5) намазы дұрғұзұң дахы зәкаті уеріңіз Тәңрі тағала
(6) әрі Тәңрі дахы йүже Тәңрі бізе бұйұрды намазы уақтылы уақтында қылмағы (MS 721, f. 2v).

Жоғарыда берілген қолжазбадағы қыпшақша мәтінге талдау жасау барысында нұсқалар арасындағы орфографиялық, лексикалық және морфологиялық ерекшеліктер анықталды. Араб тілінде кездеспейтін түркі тілдерінің фонетикалық жүйесіне тән ерекше дыбыстар араб әріптерінің астына қосымша нүктелердің қойылуы немесе әріптердің қатар келуі арқылы берілген. Мысалы, «п» – *«پ»*, «ч немесе ж» – *«چ»*, «ң» – *«ڭ»* немесе *«ك»* әріптері арқылы жасалған. Түркі тіліндегі «ң» дыбысы MS 721 нұсқасында *«ڭ»*, MS 1451 нұсқасында «ك» әріптері, ж дыбысы бірінші нұсқада *«چ»*, ал екінші нұсқада *«ج»* әріптері арқылы берілген. MS 721 нұсқасында Тәңір (تَنكْرِى) сөзіндегі «*ң*» дыбысы араб тіліндегі *кәф «ك»* және *нун «ن»* әріптерімен берілсе, ал MS 1451 нұсқасында «تَكْر» деп тек *кәф (ك)* әрпі арқылы жазылған. Бәжәл (البَجَلي) сөзі MS 721 нұсқасында араб тіліндегі *джим* (ج) әрпімен жазылса, ал MS 1451 нұсқасында осы әріпке қосымша нүкте қою арқылы (چ) әртүрлі берілген. Сөз соңындағы «т» дыбысы MS 1451 нұсқасында *тә* (ت) әрпімен таңбаланса, MS 721 нұсқасында *тә марбута* (ة) әрпімен көрсетілген. Түркі тіліндегі дауысты дыбыстар араб жазба дәстүріне тән диакритикалық белгілер мен созылыңқы дауыстылар (ا، و، ي) арқылы берілген (2-кесте).

2-кесте. MS 1451 және MS 721 нұсқалары арасындағы графемалық ерекшеліктер.
Таблица 2. Графемные особенности версий MS 1451 и MS 721.
Table 2. Grapheme features between MS 1451 and MS 721 versions.

MS 1451	MS 721	
ك	نْكِ	ң
چ	ج	ч, ж
ت	ة	сөз соңындағы т
ه، ا	ه	сөз соңындағы а, ә, е

Екі нұсқада да түркі фонетикалық жүйесіне сай дауысты дыбыстар әртүрі харакаттар арқылы берілген. Мысалы, араб тіліндегі «Құран дегеніміз» (دَدُكُمِزْ قُرْآنْ) деген тіркес MS 721 нұсқасында *Қураан дәдукумиз* (دَدُكُمِزْ قُرْآنْ) деп, MS 1451 нұсқасында *Қуран дидукумуз* (دِدُكُمُزْ قُرْانْ) деп жазылып, сөздегі әріптер бірдей болғанымен, харакаттары әртүрлі берілген. Бір сөздің түрлі харакаттармен берілуі қолжазбаның екі нұсқасында да жиі кездеседі. Дауысты дыбыстарды беруде MS 1451 нұсқасына қарағанда MS 721 нұсқасында араб тіліндегі созылыңқы дауыстылар жиі қолданылады. Мысалы, MS 1451 нұсқасында араб тіліндегі «*бұйрық*» (بُيُرُقْ) сөзі ешқандай созылыңқысыз *буйуруқ* (الأمر) деп көрсетілсе, MS 721 нұсқасында «уау» (*و*) созылыңқысы *(буйууруқ* (بُيُورُقْ) қолданылған. Сөз соңындағы «а, ә, е» дыбыстары MS 1451 нұсқасында «әлиф» (ا) арқылы, ал MS 721 нұсқасында «hə» (ه) әріптері арқылы берілген (بِزَا – بِزَه ، يُوجه – يُجا). Қолжазбадағы орфографиялық ерекшеліктер төмендегі кестеде мысалмен көрсетілген (3-кесте).

3-кесте. MS 1451 және MS 721 нұсқалары арасындағы орфографиялық ерекшеліктер.
Таблица 3. Орфографические особенности версий MS 1451 и MS 721.
Table 3. Orthographic features between MS 1451 and MS 721 versions.

MS 1451		MS 721		Араб тілінде
Мысалдар	Қолжазба беті	Мысалдар	Қолжазба беті	
تَكْرِ	f. 1v	تَنكْرِى	f. 2r	الله
سَقْلَكُزْ	f. 2r	سَقْلْنْكِزْ	f. 2v	حافظوا
بَجَل يَرِنْدَنْ	f. 2r	بَجَل اِيلِنْدَنْدُر	3 a	البَجَلي
رَحْمَتْ	f. 1v	رَحْمَةْ	f. 2r	رحمه
بُيُرُقْ	f. 2v	بُيُورُقْ	f. 2v	الأمر
دِدُكُمُزْ قُرْانْ	f. 2r	دَدُكُمِزْ قُرْآنْ	f. 2r	أما الكتاب
تعالنُوكْ قَولِدُرْ	f. 2r	تعالى نُكْ قَولْيِدُرْ	f. 2r	فقوله تعالى
بُيُرْدِى بِزَا	f. 2r	بِزَه بُيُورْدِى	f. 2r	أمرنا
تعالنُوكْ قَولِدُرْ	f. 2r	تعالى نُكْ قَولْيِدُرْ	f. 2r	فقوله تعالى
اَرِ تَكْرِى	f. 2r	اَرِى تنكرى	f. 2r	سبحانه
يُجا تَكْرِى	f. 2r	دخى يُوجه تنكرى	f. 2r	وتعالى

Қолжазба нұсқалары арасында біршама лексикалық ерекшеліктер кездеседі. Мысалы, шығарма авторының аты MS 721 нұсқасында дәл сол қалпында араб тіліндегі «әл» артиклімен бірге *Әбу әл-Ләйс* (أبو الليث) деп берілсе, MS 1451 нұсқасында *Ләйс* атасы (ليث اتاسى) деп түркі-қыпшақ тілінің ерекшелігіне негізделіп аударылған. Сонымен қатар араб тіліндегі «екенін, деп, расында» (بأن) сөзі MS 1451 нұсқасында қыпшақ тілінде *хақ* (حاق) деп аударылса, MS 721 нұсқасында *битахқиқ* (بتحقيق) деп «мен» (بِ) көмекші шылауы және «тахқиқ» (تحقيق) масдар сөзінің бірге жазылуы арқылы берілген (4-кесте).

4-кесте. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі мәтінде кездесетін араб лексикасы.
Таблица 4. Арабская лексика в текстах на мамлюкско-кыпчакском языке.
Table 4. Arabic vocabulary found in Mamluk-Kipchak texts.

MS 1451		MS 721		Араб тілінде
Мысалдар	Қолжазба беті	Мысалдар	Қолжазба беті	
ليث اتاسى	f. 1v	أبو الليث	f. 2r	أبو الليث
حاق	f. 1v	بتحقيق	f. 2r	بأن
عَالِمْلَرْ اتِفاقِ بِلَ	f. 2r	محمدُكْ اِجْمَاعِ دُرْ	f. 2r	وإجماع الأمة
نبي حديثى دِدُكُمُزْ	f. 2v	امَّا حديث	f. 2r	أما السنة
حَقْ تَكْرِى	f. 2r	تنكرى تعالى أولْ الله	f. 2r	فالله
خَبَرْ ورِلْدِى	f. 2v	رِوَايَتْ أولُونْدِى	f. 2r	رُوِيَ
فقيه	f. 1v	فقيه	f. 2r	الفقيه
فَرْضْ	f. 2v	فَرْضِ	f. 2r	فَرْض
رَمَضَانْدَه	f. 2r	رَمَضَان	f. 2v	رمضان

«Мұсылман үмметінің бірауызды келісімі» (إجماع الأمة) тіркесі *Мұхаммедүң ижма'ы дүр* (محمدُكْ اِجْمَاعِ دُرْ) және *'алимлер иттфақи билe* (عَالِمْلَرْ اتِفاقِ بِلَ) деп араб тіліндегі діни терминдер арқылы аударылған. Екі нұсқадағы қыпшақ тіліндегі аудармада араб тіліндегі діни терминдер жиі кездеседі (*уәжіп* (واجب), рамадан (رمضان), *фақih* (فقيه), *фард* (فَرْض). Араб тіліндегі діни лексикалық бірліктердің түркі тілінің жазба дәстүріне енгізілуі мәмлүк-қыпшақ тіліндегі басқа да діни еңбектерге тән құбылыс. Бұл көбіне аудармашының діни терминдердің мазмұнын дәл беру және діни дискурстағы біріздікті, терминологиялық тұрақтылықты сақтау қажеттілігінен туындаған болуы мүмкін. Сонымен қатар қасиетті мәтіндермен (Құран, хадис) интермәтіндік байланыстың сақталуын білдіреді. Дегенмен, кестеде берілген үзіндіден MS 721 нұсқасына қарағанда MS 1451 нұсқасында аударма барысында көп жағдайда қыпшақ тіліндегі лексемалар қолданылғаны байқалады (4-кесте).

Қыпшақ тіліндегі мәтінде араб тіліндегі діни терминдердің бір бөлігі өзгеріссіз араб тілінің тілдік ерекшеліктеріне сай қолданылса, кейбір діни ұғымдар мәмлүк-қыпшақ тіліндегі сөздермен тіркесуі немесе жалғау және жұрнақ сияқты тілдік элементтердің жалғануы арқылы берілген. Мысалы, араб тіліндегі «мүміндер» (المؤمنين) сөзі қыпшақ тілінде араб тіліндегі сөзге *-лар/-лер* (لَرْ) көптік жалғауының жалғануы арқылы *муминлəр* (مُؤْمِنْلَرْ) деп берілген. Бірқатар діни ұғымдар *-сіз/-сыз* (عَذَّابْسِزْ، حِسَابْسِزْ), *-дүр* (ثَابِتْدُرْ، رَسُولِدُرْ), *-лық/-лыг* (وَاجِبْ لِغ) сияқты қосымшалардың жалғануы арқылы жасалған. Екі нұсқада әртүрлі жасалу жолдары кездеседі. Мысалы, араб тіліндегі «уәжіп» (على الوجوب) сөзі MS 721 нұсқасында «уәжиб» (وَاجِبْ) және «олмақлық» (أولْمَق لق) сөздерінің тіркесуі арқылы

берілсе, MS 1451 нұсқасында *-лыг* (لغ) қосымшасының жалғануы арқылы «уәжиплығ» (وَاجِبْ لِغ) деп аударылған. MS 721 нұсқасында қосымшалар араб тіліндегі сөзге тікелей жалғанса, MS 1451 нұсқасында көп жағдайда араб тіліндегі сөз бен түркі тіліндегі қосымшалар бөлек жазылған (5-кесте).

5-кесте. Араб тіліндегі сөздерге түркі тілі элементтерінің жалғануы арқылы жасалған діни терминдер.
Таблица 5. Религиозные термины, образованные путём присоединения тюркских языковых элементов к арабским словам.
Table 5. Religious terms formed by attaching Turkic language elements to Arabic words.

MS 1451		MS 721		Араб тілінде
Мысалдар	Қолжазба беті	Мысалдар	Қолжазба беті	
ثابِتْدُرْ	f. 2r	ثابِتْدُرْ	f. 2v	ثابتة
مُومِنْلَرْ	f. 2r	مُؤْمِنْلَرْ	f. 2v	المؤمنين
وَاجِبْ لِغ اُسْتِنَه	f. 2r	وَاجِبْ اُولْمَق لق اُوسْتُه	f. 2v	على الوجوب
فَرْضِلغى	f. 2r	فَرْضِ اُولْمَسِى	f. 2r	فَرْضَتها
رَسُولِدُرْ	f. 2v	رَسُولِدُرْ	f. 2r	رسول
حِسَابْ سُزْ	f. 3v	حِسَابْسِزْ	f. 4r	بلا حساب
عَذّابْ سُزْ	f. 3v	عَذّابْسِز	f. 4r	لا عذاب

MS 721 және MS 1451 нұсқаларға мәтінтанулық талдау барысында бір мағынадағы немесе мағыналары ұқсас әртүрлі лексемалар қолданылғаны анықталды. Түрлі синонимдік қатарлардың қолданылуы мәтіннің мазмұнын өзгеріске ұшыратпағанымен, қыпшақша мәтіннің семантикалық және стильдік ерекшеліктерін көрсетеді. Мысалы, төмендегідей синонимдік қатарлар кездеседі: «етсун» (اَتْسُونْ) – «қылсун» (قلسون), «пайғамбарлар йолныдан бір йолдур» (پیغمبرلر یُولْنِدَنْ بِرْ یُولْدُر) – «дұғры йолдур» (دُغْرِى یُلْدُرْ), «екінді намазы» (اَكِندى نمازى) – «орта намазы» (اَرْتَه نَمازِى), «йоланден» (یُولْنِدَنْ) – «йеріндең» (یَرِنْدَنْ), «деді» (دِدِى) – «айтды» (اَیِتْدِى), «артық» (اَرْتُقْ) – «өзке» (اُزْكَه) (6-кесте).

6-кесте. MS 1451 және MS 721 нұсқалары арасындағы лексикалық ерекшеліктер.
Таблица 6. Лексические особенности версий MS 1451 и MS 721.
Table 6. Lexical features between MS 1451 and MS 721 versions.

MS 1451		MS 721		Араб тілінде
Мысалдар	Қолжазба беті	Мысалдар	Қолжазба беті	
تَنكْرِ رَحْمَتْ قلسون اَكَا	f. 1v	تَنكْرى اَكَا رَحْمَةْ اَتْسُونْ	f. 2r	رحمه الله
دُغْرِى یُلْدُرْ	f. 1v	پیغمبرلر یُولْنِدَنْ بِرْ یُولْدُرْ	f. 2r	شريعة

أُرْتَه نَمازى	f. 2r	اَكِندى نمازى	f. 2v	الصلاة الوسطى
بُيُرْدِى بِزَا	f. 2v	سَوَرْدى بِزَه	f. 2v	أمرنا
بَچَل يَرنْدَنْ	f. 2r	بَجَل اِيلِنْدَنْدُر	f. 2r	البَجَلي
اَيِتْدِى	f. 2r	دِدِى	f. 2r	قال
أُزْكَه	f. 2r	اَرْتُقْ	f. 2r	إلا

Қолжазба нұсқаларына талдау жасау арқылы сөйлемдегі қыпшақ тіліндегі сөздердің орналасу тәртібінде де ерекшеліктер анықталды. MS 721 нұсқасында етістік көбіне сөйлемнің соңында берілсе, MS 1451 нұсқасында араб тіліндегі сөйлем құрылысына сәйкес етістік бірінші орналасқан. Бұл жерден тілдік модельдердің өзара әсерін байқауға болады. Мысалы, «Фақиһ айтты» (قال الفقيه) тіркесі MS 721 нұсқасында «Фақиһ айтды» (فقيه اَيْتَدِى) деп түркі тілдерінің синтаксистік моделіне сәйкес бірінші бастауыш беріліп, баяндауыш кейін қойылған. Ал MS 1451 нұсқасында «айтды фақиһ» (فقيه اَيْتَدِى) деп баяндауыш бірінші беріліп, араб тіліндегі заңдылықтардың ықпалы сақталып қалған. Араб тіліндегі «Алла рақымына алсын» (رحمه الله) тіркесі MS 721 нұсқасында *Тәңрі ака рахмәт етсун* (تَنكْرى اَكَا رَحْمَةْ اَتْسُونْ), ал MS 1451 нұсқасында *Тәңрі рахмәт қылсұн аңа* (تَنكْرِ رَحْمَتْ قلسون اَكَا) деп берілген (7-кесте).

7-кесте. MS 1451 және MS 721 нұсқалары арасындағы синтаксистік ерекшеліктер.
Таблица 7. Синтаксические особенности версий MS 1451 и MS 721.
Table 7. Syntactic features between MS 1451 and MS 721 versions.

MS 1451		MS 721		Араб тілінде
Мысалдар	Қолжазба беті	Мысалдар	Қолжазба беті	
تَنكْرِ رَحْمَتْ قلسون اَكَا	f. 1v	تَنكْرِى اَكَا رَحْمَةْ اَتْسُونْ	f. 2r	رحمه الله
دُرْغُزُكْ نَمَازِى	f. 1v	نَمَازِى دُورْغُوزُكْ	f. 2r	أقيموا الصلاة
ورُكوُزْ زَكَاتى	f. 2r	دَخِى زَكَاتى وَرِنْكُزْ	f. 2r	وآتوا الزكاة
بُيُرْدِى بِزَا	f. 2r	بِزَه بُيُورْدِى	f. 2r	أمرنا
بُيُرْدِى بِزَا سَقْلَغَي بِشْ	f. 2r	بَشْ وَقْتِ نمازى سَقْلَيُونْ	f. 2r	أمرنا بمحافظة
وَقْتِ نمازى	f. 2v	وَقْتِلُو وَقْتِنْدَه قِلْمَغِى بُيُورْدِى	f. 2v	الصلوات الخمس

Нәтижелер

Палеографиялық талдау нәтижесінде MS 721 нұсқасының насх жазу үлгісіне негізделіп, кәсіби деңгейде көшірілгені, ал мәмлүк-қыпшақ тіліндегі аудармасы түркі жазба дәстүрінің ерекшеліктеріне толық сәйкес келетіндігі айқындалды. Кодикологиялық жағынан қолжазба толық кодекс ретінде қалыптасқан, оның бет құрылымы, жол саны және материалдық белгілері бұл нұсқаның ислам білім беру жүйесіне бейімделіп жасалғанын көрсетеді. Деректанулық талдау әдістері арқылы қолжазбаның мәмлүктер билігі кезіндегі (XIII-XV ғасырлар) жазу үлгісіне толық сәйкес

келетіні айқындалды. Мәтінтанулық талдау нәтижесінде анықталған мәмлүк-қыпшақ тіліндегі мәтіннің синтаксистік ерекшеліктері қолжазбаның тек көшірме емес, тарихи-мәдени жағдайларға байланысты синтаксистік қайта құрылымдану үдерісі арқылы өзгеріске ұшыраған аударма туынды екенін дәлелдей түседі. Түркі-қыпшақ тілінің құрылымдық заңдылықтарына тән ерекшеліктер (орфографиялық, грамматикалық, лексикалық және синтаксистік) еңбектің түркітілді оқырмандарға арналғандығын көрсетеді. Қолжазба нұсқасында түрлі безендірулер мен сәндік элементтердің кездеспеуі, жол жиегіндегі жазулар, алғашқы бетіндегі көпқабатты жазбалар, әртүрлі жазу үлгісі, бірнеше антропонимдер мен мөрлердің берілуі, парақ бетіндегі жазбалардың жүйесіздігі еңбектің бірнеше қолда болғандығын және қолданбалы сипатын білдіреді. Қолжазба толық түркі-қыпшақ тіліне аударылмаған, кейбір беттерде тек араб тіліндегі мәтін жазылғанымен, жол астына оның қыпшақша аудармасына орын қалдырылған. Араб тіліндегі негізгі мәтін харакатсыз жазылғанымен, түркі-қыпшақ тіліндегі аудармасы бар беттерде қыпшақша мәтінмен қоса арабша мәтіннің де толық харакаттары қойылған. Бұл құбылыс қолжазбаның сол кездегі медреселік дәстүрге сәйкес оқулық ретінде жазылып, дәріс кезінде оның аудармасы жасалып, харакаттары қойылып отырған деп пайымдауға негіз береді. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі мәтіннің түркі жазба дәстүріне сәйкес берілгенінен қолжазбаның араб тілін толық меңгермеген түркітілді аудиторияға арналып жасалғандығын айтуға болады. Араб тіліндегі діни мәтіндерді қыпшақ тіліне аудару – қыпшақ мәмлүктері билік еткен Мысыр қоғамына тән ерекше құбылыс. Қолжазбаның қолданбалы сипаттағы MS 721 нұсқасына қарағанда MS 1451 нұсқасының аса дәлдікпен, ұқыпты әрі түсінікті жазу үлгісімен беріліп, алтын түсте жоғары деңгейде безендіріліп, бірнеше түстердің қолданылуы, арабша және қыпшақша мәтіннің жүйелі түрде толық берілуі еңбектің арнайы мақсатта сый үшін дайындалғанын аңғартады.

Қолжазбаның MS 721 және MS 1451 нұсқаларына жасалған салыстырмалы мәтінтанулық талдау нәтижесінде нұсқалар арасындағы орфографиялық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік және мазмұндық ерекшеліктер айқындалды. Түркі тілінің фонетикалық жүйесіне тән дыбыстардың екі нұсқада араб тіліндегі әртүрлі әріптермен таңбалануы, әртүрлі диакритикалық белгілердің қолданылуы, кейбір әріптердің түсіп қалу немесе қосылу құбылыстары кездеседі. Бұл мәтіннің мазмұнына айтарлықтай ықпал етпейді. Бір сөздің әртүрлі графикалық нұсқада берілуі көшірушілердің немесе аудармашылардың жазу дәстүріне байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар екі нұсқада да түрлі тәсілдер арқылы араб тіліндегі діни терминдер түркі тілінің грамматикалық құрылымымен қатар қолданылған. Мұндай гибридті тілдік құрылым мәмлүктер кезіндегі діни еңбектерге тән тілдік құбылыс болып табылады. Нұсқалар арасында синтаксистік ерекшелік анық байқалады. MS 1451 нұсқасында көбіне араб тілінің ерекшелігіне тән баяндауыш бірінші қолданылса, MS 721 нұсқасында түркі тілінің жазба дәстүріне сәйкес бірінші бастауыш, сөйлем соңында баяндауыш берілген. Нұсқалар арасында мағыналары бір-біріне жақын әртүрлі лексемалар жиі қолданылып, синонимдік ауысулар кездеседі. Бұл лексикалық ерекшеліктер мәтіннің мазмұнына елеулі әсер етпегенімен, нұсқалардың стильдік және семантикалық ерекшелігін айқындай түседі. Зерттеу нәтижелері қыпшақша мәтінің мазмұны сақталғанымен, нұсқалар арасында орфографиялық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік ерекшеліктердің айқындығын көрсетті. Сондықтан қолжазба

нұсқаларының көшірме мәтін емес, әртүрлі мақсатта, әртүрлі ортада құрастырылып, сол кездегі тарихи-мәдени жағдайларға байланысты өзгерістерге бейімделген дербес аударма туындылар (нұсқалар) деп тұжырымдауға болады.

Қорытынды

Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер қатарына жататын «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» қолжазбасы мәмлүктер дәуіріндегі мәдени, тілдік және діни ерекшеліктерді қамтитын құнды дереккөз болып табылады. Бұл қолжазбаның араб және түркі тілдеріндегі бірнеше нұсқаларының біздің заманымызға дейін сақталуы, біріншіден, мазмұндық жағынан діни еңбектің сол дәуірдегі құндылығын көрсетсе, екіншіден, түрлі нұсқаларға салыстырмалы талдау жасау нәтижесінде түркі тілдерінің даму тарихындағы өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар жоларалық аударма арқылы оқу құралы ретінде құрастырылған бұл еңбек сол кездегі түркітілді халықтарға арналған медреселік ислами оқу жүйесінің айқын мысалы бола алады. Сондықтан бұл қолжазбаның бірнеше нұсқаларын қатар зерттеу арқылы мәмлүктер дәуіріндегі Мысыр қоғамы ғана емес, сонымен қатар олармен тарихи-мәдени тығыз байланыста болған Дешті қыпшақ халықтарына қатысты құнды деректерге қол жеткізуге болады.

Әдебиет

Аубакирова Қ.Қ., 2023. «Иршәдул-мулук уәс-салатин» ескерткішіндегі (XIV ғ.) теолингвистикалық кеңістік. Қызылорда: Жиенай. 160 б.

Дәстүрлі Ислам жауһарлары: орта ғасырларда (X–XVI ғғ.) жазылған діни еңбектер мен шығармалардан үзінділер жинағы, 2016. Астана. 392 б.

Demirci J., 2003. Cumhuriyet'in 80. Yilinda türkiye'de memlûk-kipçak türkçesi çalişmalari. Türkoloji Dergisi. 16(2). S. 53-63. https://doi.org/10.1501/Trkol_0000000031

D'Hulster K., 2025. Qayt Sharīfī's Turkic Class Notes and Tamurbāy's First Arabic Scribbles: Language and Education at the Mamluk Barracks. Mamlūk Studies Review. Vol. 28. P. 39-103.

Ежелгі дәуір әдебиетінің антологиясы: Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жәдігерлер (діни-дидактикалық шығармалар), 2020. Алматы: Evo Press. 576 б.

Исаханова М., 2024a. Теолингвистическая рукопись «Китаб Мукаддима Абу Ал-Лайс Ас-Самарканди» среди ценных рукописей на мамлюкско-кипчакском языке. Материалы второй международной научной конференции «Современная наука: фундаментальные и прикладные аспекты». Рим. 3-14 августа 2024 г. С. 29-33. https://doi.org/10.5281/zenodo.13344447

Issakhanova M., 2024b. The Importance of Abu Al-Lays As-Samarkandi in spreading Islam among the Mamluks and the significance of his manuscript "Al-Muqaddim fi-s-salat" («Introduction to prayer»). Materials of the XI International Scientific and Practical Conference "Theoretical and Practical Perspectives of Modern Science". Stockholm. Sweden. 27-28 August 2024. P. 27-28. https://doi.org/10.5281/zenodo.13647167

Kılıç A., 2018. Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî. Dil Araştırmaları. 12 (23). S. 330-333.

Özgür C., 2014. Memlûk Kıpçakçasıyla yazılmış Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin söz varlığı. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi. Eskişehir. S. 525–534.

Özkan A., 2000. Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî'nin dil özellikleri. SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. 5. S. 177-200.

Özkan A., 2018. Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysî's-Semerkandî: Giriş, inceleme, metin, dizinler, tıpkıbasım. Konya: Palet Yayınları. 275 s.

Садықбеков Қ.А., 2016. «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткіші және оның тілі. Алматы: Таңбалы. 412 б.

Садыкбеков К.А., 2025. -А, -е және -ұ, -ү көсемше жұрнақтарының функционалдық семантикалық ерекшеліктері (мәмлүк қыпшақ ескерткіштері негізінде). Tiltanym. 100 (4). Б. 36-44. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-36-44

Shalkarov D., & Aubakirova K., 2023. The reflection of religious worldviews in Islamic culture in the work «Irshad al-Muluuk wa as-Salatiin». Eurasian Journal of Religious Studies. 33(1). P. 58-67. https://doi.org/10.26577//EJRS.2023.v33.i1.r7

Toparlı R., 1992a. İrşadül-müluk ves-selatin. Ankara: TDK yayınları. 627 s.

Toparlı R., 1992b. Kitab Mukaddime Ebu Leys es-Semerkandî. Ankara: TDK yayınları. 100 s.

Zajackowski A., 1962. Le traite Arabe, Mukaddima d'Abou'l-Lait as-Samarkandi en Version Mamelouk-Kiptchak. Warszawa. 108 p.

Reference

Aubakirova Q.Q., 2023. Irshadul-muluk uas-salatin eskertkishindegi (XIV gh.) teolingvistikalyq kengistik [The theolinguistic space in the monument "Irshad al-Muluk wa al-Salatin" (14th century)]. Qyzylorda: Zhienai. 160 p. [in Kazakh].

Dasturli Islam jauharlary: orta gasyrlarda (X–XVI gg.) jazylgan dini enbekter men shygarmalardan uzindiler jinagy [Traditional Islamic Gems: excerpts from religious works and writings of the medieval period (10th–16th centuries)], 2016. Astana. 392 p. [in Kazakh].

Demirci, J., 2003. Cumhuriyet'in 80. Yilinda türkiye'de memlûk-kipçak türkçesi çalişmalari [Studies on Mamluk-Kipchak Turkish in Turkey on the 80th Anniversary of the Republic]. Turkoloji Dergisi. 16(2). P. 53-63. https://doi.org/10.1501/Trkol_0000000031 [in Turkish].

D'Hulster K., 2025. Qayt Sharifi's Turkic Class Notes and Tamurbay's First Arabic Scribbles: Language and Education at the Mamluk Barracks. Mamluk Studies Review. Vol. 28. P. 39-103.

Ezhelgi dauir adebietinin antologiyasy: Altyn Orda dauirindegi adebi zhadigerler (dini-didaktikalyk shygarmalar) [Anthology of Ancient Literature: Literary Heritage of the Golden Horde Period (religious-didactic works)], 2020. Almaty: Evo Press. 576 p. [in Kazakh].

Isahanova M., 2024a. Teolingvisticheskaya rukopis "Kitab Mukaddima Abu al-Lays as-Samarkandi" sredi tsennykh rukopisey na mamlyuksko-kipchakskom yazyke [Theolinguistic manuscript "Kitab Mukaddima Abu al-Lays as-Samarkandi" among valuable manuscripts in the Mamluk-Kipchak language]. Proceedings of the Second International Scientific Conference "Modern Science: Fundamental and Applied Aspects". Rome, 3-14 August 2024. P. 29-33. https://doi.org/10.5281/zenodo.13344447 [in Russian].

Issakhanova M., 2024b. The Importance of Abu al-Lays as-Samarkandi in Spreading Islam among the Mamluks and the Significance of His Manuscript "Al-Muqaddim fi-s-Salat" ("Introduction to Prayer"). Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference "Theoretical and Practical Perspectives of Modern Science". Stockholm, Sweden, 27-28 August 2024. P. 27–28. https://doi.org/10.5281/zenodo.13647167

Kılıç A., 2018. Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi. Dil Arastirmalari [The Introduction to the Book of Abu'l-Leysi's-Samarqandi. Language Studies]. 12 (23). P. 330-333. [in Turkish].

Ozgur C., 2014. Memluk Kipchakchasyla yazylmysh Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leys es-Semerkandi'nin soz varlygy [Vocabulary of the work "Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leys es-Semerkandi" written in the Mamluk-Kipchak language]. Turk Dunyasy Bilgeler Zirvesi [Summit of the Wise Men of the Turkic World]. Eskisehir. P. 525-534. [in Turkish].

Ozkan A., 2000. Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi'nin dil ozellikleri [Linguistic features of "Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi"]. SDU Fen-Edebiyat Fakultesi Sosyal Bilimler Dergisi. No. 5. P. 177-200. [in Turkish].

Ozkan A., 2018. Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi: Girish, inceleme, metin, dizinler, tipkibasym ["Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandi": Introduction, analysis, text, indices, facsimile]. Konya: Palet Yayinlari. 275 p. [in Turkish].

Sadykbekov Q.A., 2016. Kitab Muqaddima Abu Lays as-Samarkandi eskertkishi zhane onyn tili [The monument "Kitab Muqaddima Abu Lays as-Samarkandi" and its language]. Almaty: Tangbaly. 412 p. [in Kazakh].

Sadykbekov, K.A., 2025. -A, -e zhane -u, -u kosemshe zhurnaqtarynyng funkcionaldyq semantikalyq erekshelikteri (mamluk qypshaq eskertkishteri negizinde) [-A, -e and -u, -u converb suffixes: functional-semantic features (based on Mamluk Kipchak monuments)]. Tiltanym. 100 (4). P. 36–44. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-36-44 [in Kazakh].

Shalkarov D., Aubakirova K., 2023. The Reflection of Religious Worldviews in Islamic Culture in the Work "Irshad al-Muluuk wa as-Salatiin". Eurasian Journal of Religious Studies. 33 (1). P. 58-67. https://doi.org/10.26577//EJRS.2023.v33.i1.r7

Toparli R., 1992a. Irshadul-muluk ves-selatin [Irshad al-Muluk wa al-Salatin]. Ankara: TDK yayinlari. 627 p. [in Turkish].

Toparli R., 1992b. Kitab Mukaddime Ebu Leys es-Semerkandi [The book "Mukaddima" by Abu Leys as-Samarkandi]. Ankara: TDK yayinlari. 100 p. [in Turkish].

Zajackowski A., 1962. Le traite Arabe, Mukaddima d'Abou'l-Lait as-Samarkandi en Version Mamelouk-Kiptchak [The Arabic treatise "Mukaddima" by Abu'l-Lait as-Samarkandi in the Mamluk-Kipchak version]. Warszawa. 108 p. [in French].

Авторлар туралы мәлімет:

Аубакирова Кундузай Кыдырбаевна, PhD, шетел тілдері және аударма кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Әйтеке би көш., 29А, Қызылорда, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 56819100400

Исаханова Кырджа Мейрим Маликовна, PhD, Түркітану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 58569299900

Information about authors:

Aubakirova Kunduzay Kydyrbayevna, PhD, Senior Lecturer, Department of Foreign Languages and Translation, Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke Bi Str., Kyzylorda, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 56819100400

Meirim Malikovna Issakhanova Kırca, PhD, Department of Turkish Studies and History of Eastern Countries, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 58569299900

Сведения об авторах:

Аубакирова Кундузай Кыдырбаевна, PhD, старший преподаватель кафедры иностранных языков и перевода, Кызылординский университет им. Коркыт ата, ул. Айтеке би, 29А, Кызылорда, Республика Казахстан.

Scopus ID: 56819100400

Исаханова Кырджа Мейрим Маликовна, PhD кафедры тюркологии и истории стран Востока, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: 58569299900

Author contributions:

K.K. Aubakirova developed the general concept and methodology of the study, identified the paleographic features of the manuscript, and conducted the textual analysis of the material.

M.M. Isakhanova Kyrdzha determined the codicological characteristics of the manuscript, participated in the interpretation of the materials, edited the manuscript, and prepared it for publication.

Авторлық үлес:

К.К. Әубәкірова зерттеудің жалпы тұжырымдамасы мен әдіснамасын әзірледі, ескерткіштің палеографиялық ерекшеліктерін айқындады, материалға мәтінтанулық талдау жасады.

М.М. Исаханова Қырджа ескерткіштің кодикологиялық сипаттамаларын анықтады, материалдарды интерпретациялауға қатысты, қолжазбаны редакциялап, жариялауға дайындады.

Вклад авторов:

К.К. Аубакирова разработала общую концепцию и методологию исследования, определила палеографические особенности памятника, сделала текстологический анализ материала.

М.М. Исаханова Кырджа определила кодикологические характеристики памяника, участвовала в интерпретации материалов, редактировала и подготовила рукопись к публикации.

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal Special Issue,
2 (2026) 77-92
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

4TB: A new tool to study Tocharian A – Old Uyghur parallels

M.V. Vyzhlakov

University of Vienna, Vienna, Austria
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7813-6640
(E-mail: maksim.vyzhlakov@univie.ac.at)

ARTICLE INFO

Keywords:
Central Asian Buddhism, Maitreya, Maitreyasamiti-Nāṭaka, Maitrisimit nom bitig, Old Turkic, Old Uyghur, parallel corpus, Silk Road cultures, Tocharian A, translation corpus.

IRSTI 16.21.21

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-77-92*

ABSTRACT

The paper introduces 4TB, a web-based corpus developed to support research on Tocharian A and Old Uyghur. Its aim is to collect and align Tocharian A fragments with their Old Uyghur (and later Sanskrit) parallels, particularly the Tocharian A *Maitreyasamiti-Nāṭaka* and its Old Uyghur translation *Maitrisimit nom bitig*. Despite extensive scholarship, no complete editions of these texts are currently published. A Tocharian A edition is in preparation and will serve as the basis for the corpus, while 4TB focuses on assembling Old Uyghur parallel fragments as a foundation for a future full edition of the *Maitrisimit nom bitig*. Compared to existing digital resources, Tocharian is relatively well represented, whereas Old Turkic corpora remain limited, making even a partial parallel corpus a meaningful contribution. The paper discusses key problems of corpus design and development. Transliteration is omitted for both languages, while transcription is handled differently. For Tocharian A, it follows established conventions; for Old Uyghur, all data are normalized into a unified transcription system, with limited correction of outdated forms. Additional challenges arise from inconsistent transcription practices in the literature. Translations are provided as in the source publications (Russian for Tocharian A, mainly German for Old Uyghur), with plans to add automatic English translations. The corpus is structured around tokens as the smallest unit, but alignment operates on higher-level units due to the lack of reliable word-to-word correspondence. Because sentence segmentation is problematic, a flexible unit called a “passage” is introduced. Passages are grouped into “passage groups” to account for manuscript variation and are then aligned across languages, allowing for discrepancies such as omissions and additions. This approach preserves textual coherence and differs from standard KWIC-based corpus models. The corpus offers several core features. Dictionaries cover all lemmatized tokens and link forms and spellings with grammatical annotation. A concordance

Funded by the European Union

© M.V. Vyzhlakov, 2026

displays passages together with their parallels. Search tools support queries by spelling, form, lemma, and grammatical features, including cross-linguistic searches. Editing tools allow modification of texts and lexical data, with semi-automatic lemmatization and potential for further expansion. Overall, 4TB provides a scalable framework that can be used in future corpus projects. It facilitates cross-linguistic research on Tocharian and Turkic languages and improves access to the material for non-linguistic specialists such as Buddhologists.

М.В. Выжлаков
Венский университет, Вена, Австрия
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7813-6640
(E-mail: maksim.vyzhlakov@univie.ac.at)

4TB: новый инструмент для изучения тохарских А и древнеуйгурских параллельных текстов

Аннотация. В статье представлен 4TB – онлайн-корпус, разработанный для исследования тохарского А и древнеуйгурского языков. Его цель – собрать и выровнять тохарские А фрагменты с их древнеуйгурскими (а в дальнейшем и санскритскими) параллелями, прежде всего тохарский *Maitreyasamiti-Nāṭaka* и его древнеуйгурский перевод *Maitrisimit nom bitig*. Несмотря на обширную исследовательскую традицию, полные издания этих текстов до сих пор не опубликованы. В настоящее время готовится редакция тохарской версии, которая послужит основой для корпуса, тогда как 4TB сосредоточен на сборе древнеуйгурских параллельных фрагментов как основе для полного издания *Maitrisimit nom bitig* в будущем. По сравнению с существующими цифровыми ресурсами тохарские тексты представлены относительно полно, тогда как корпусы древнетюркских текстов остаются неполными, что делает даже частичный параллельный корпус значимым вкладом. В статье рассматриваются ключевые проблемы проектирования и разработки корпуса. Транслитерация для обоих языков не используется, тогда как транскрипция реализована по-разному. Для тохарского А она следует устоявшимся конвенциям, тогда как для древнеуйгурского все данные нормализованы в рамках единой системы транскрипции с исправлением некоторых устаревших форм. Дополнительные трудности связаны с неоднородностью транскрипционных систем в научной литературе. Переводы приводятся в соответствии с языками исходных публикаций (русский для тохарского А, преимущественно немецкий для древнеуйгурского), планируется добавление автоматического английского перевода. Корпус структурирован вокруг токенов как минимальных единиц, однако выравнивание

Received 25 February 2026. Revised 25 March 2026. Accepted 26 April 2026. Available online 30 June 2026.

For citation: M.V. Vyzhlakov 4TB: A new tool to study Tocharian A – Old Uyghur parallels // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2SI. P. 77-92. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-77-92

фрагментов осуществляется на более высоком уровне из-за отсутствия надежного пословного соответствия. В связи с проблематичностью сегментации по предложениям вводится более гибкая единица – «пассаж». Пассажи объединяются в «группы пассажей» для учета различий между манускриптами и затем выравниваются между языками, допуская расхождения, такие, как пропуски и добавления. Такой подход сохраняет связность текста и отличается от стандартных корпусных моделей, основанных на формате KWIC. Корпус включает ряд основных функций. Словари охватывают все лемматизированные токены и связывают формы и написания с грамматической разметкой. Конкорданс отображает пассажи вместе с их параллелями. Поисковые инструменты поддерживают запросы по написанию, форме, лемме и грамматическим признакам (последнее включает межъязыковой поиск). Инструменты редактирования позволяют изменять тексты и лексические данные, включая полуавтоматическую лемматизацию, и имеют потенциал для дальнейшего развития. В целом 4TB представляет собой масштабируемую платформу, которая может быть использована в будущих корпусных проектах. Он способствует межъязыковым исследованиям тохарских и тюркских языков и расширяет доступ к материалу для нелингвистов, включая буддологов.

Ключевые слова: Maitreyasamiti-Nāṭaka, Maitrisimit nom bitig, древнетюркский язык, древнеуйгурский язык, корпус переводов, культуры Великого Шёлкового пути, Майтрея, параллельный корпус, тохарский А язык, центральноазиатский буддизм.

М.В. Выжлаков
Вена университеті, Вена, Австрия
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7813-6640
(E-mail: maksim.vyzhlakov@univie.ac.at)

4TB: Тохар А және көне ұйғыр параллель мәтіндерін зерттеуге арналған жаңа құрал

Аннотация. Мақалада Тохар А және көне ұйғыр тілдерін зерттеуге арналған 4TB онлайн-корпусы таныстырылады. Оның мақсаты – Тохар А тіліндегі мәтін үзінділерін, көне ұйғыр (болашақта санскрит тілімен) тіліндегі сәйкес нұсқаларымен салыстыра отырып жинақтау. Зерттеу негізінен тохар тіліндегі «Maitreyasamiti-Nāṭaka» мәтіні мен оның көне ұйғыр тіліндегі аудармасы «Maitrisimit nom bitig» шығармасына арналған. Бұл мәтіндердің зерттелу тарихы терең болғанына қарамастан, олардың толық ғылыми басылымдары әлі күнге дейін жарияланбаған. Қазіргі уақытта корпустың негізін құрайтын тохар нұсқасының редакциясы дайындалуда. 4TB жобасы болашақта «Maitrisimit nom bitig» мәтінінің толық басылымын әзірлеуге негіз болатын, көне ұйғыр тілінде сәйкес мәтін үзінділерін жинақтауға бағытталған. Қолданыстағы сандық ресурстармен салыстырғанда, тохар мәтіндері салыстырмалы түрде толық ұсынылған, ал көне түркі мәтіндерінің корпустары әлі де толық емес күйде қалып отыр. Бұл жағдай ішінара жасалған сәйкес мәтіндер корпусының өзін де маңызды ғылыми үлеске айналдырады. Мақалада корпусты жобалау мен әзірлеуге қатысты негізгі мәселелер қарастырылады. Екі тіл үшін де транслитерация қолданылмайды, ал транскрипция әртүрлі қағидаттар

негізінде жүзеге асырылады. Тохар А тілі қалыптасқан ғылыми конвенцияларға сәйкес берілсе, көне ұйғыр тілі бірыңғай транскрипция жүйесінің аясында біріздендіріліп, кейбір ескірген формалары түзетілген. Қосымша қиындықтар негізінен ғылыми әдебиеттегі транскрипция жүйелерінің біркелкі еместігіне байланысты. Аудармасы түпнұсқа жарияланымдардың тілдеріне сәйкес беріледі (тохар А – орыс тілі, көне ұйғыр тілі – неміс тілі), ал болашақта ағылшын тіліне автоматты аударуды енгізу жоспарлануда. Корпус, ең кіші бірлік – токендерге негізделген, алайда сөзбе-сөз сәйкестіктің болмауы себебінен, фрагменттерді сәйкестендіру жоғары деңгейде жүзеге асырылады. Сөйлемдегі сегментацияның күрделілігіне байланысты «пассаж» деп аталатын икемді бірлік енгізіледі. Пассаждар манускрипттер арасындағы айырмашылықтарды ескеру мақсатында «пассаж топтарына» біріктіріліп, кейін тілдер арасында сәйкестендіріледі. Ол сөздердің түсіп қалуы мен қосылуы сияқты мәтіндік ауытқуларда ескеріледі. Мұндай тәсіл мәтіннің тұтастығын сақтай отырып, оны KWIC форматындағы стандартты корпус модельдерінен ажыратады. Корпус бірқатар негізгі функцияларды қамтиды. Сөздіктер барлық лемматизацияланған токендерді қамтып, олардың формаларын грамматикалық белгілеумен байланыстырады. Конкорданс пассаждарды параллель мәтіндерімен бірге ұсынады. Іздеу құралдары жазылым, форма, лемма және грамматикалық белгілер бойынша сұраныстарды қолдайды (соңғысы тілдер арасындағы іздеуді де қамтиды). Редакциялау құралдары мәтіндік және лексикалық деректерді өзгертуге мүмкіндік береді, онда жартылай автоматты лемматизация да бар және оны әрі қарай жетілдіруге мүмкіндік береді. Жалпы алғанда, 4TB – болашақ корпус жобаларына бейімделетін платформа. Ол тохар және түркі тілдерін салыстырмалы зерттеуге мүмкіндік беріп, материалдарды тіл мамандары ғана емес, әсіресе буддологтарға қолжетімді етеді.

Кілт сөздер: Maitreyasamiti-Nāṭaka, Maitrisimit nom bitig, көне түркі тілі, көне ұйғыр тілі, аудармалар корпусы, Ұлы Жібек жолы мәдениеттері, Майтрея, параллельді корпус, тохардың А тілі, Орталық Азия буддизмі.

Acknowledgements

I would like to express my sincere gratitude to Hannes Fellner, Ilya Itkin, Irina Nevskaya, and Jens Wilkens for their advice on the project; to the CEToM and VATEC teams for allowing me to use their data; and, last but not least, to Sergey Malyshev for allowing me to use his edition and for testing the stability and usability of my web interface.

This project has received funding from the European Union's Horizon 2023 research and innovation programme under the Marie Skłodowska-Curie grant agreement No 101150017. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Research Executive Agency. Neither the European Union nor the granting authority can be held responsible for them.

Introduction

In this paper, I present a new web-based text corpus, 4TB: *The Transmission and Transformation of Texts in the Tarim Basin,* which aims to contribute to Tocharian and Old Turkic studies, as well as to research on Central Asian Buddhism. The corpus is being developed as part of

my personal postdoctoral project at the University of Vienna, under the supervision of Prof. Hannes Fellner.

The initial aim of the corpus is to bring together all texts in Sanskrit and in the Old Uyghur variety of Old Turkic that are parallel to the preserved Tocharian A fragments[1]. The most important and extensive among these is, of course, the Old Uyghur *Maitrisimit nom bitig*, a translation of the Tocharian *A Maitreyasamiti-Nāṭaka* (hereafter *Maitrisimit* and MSN, respectively), an extensive 27-chapter Buddhist drama about the future Buddha Maitreya and currently the main focus of the corpus.

The overarching idea behind the 4TB corpus is to facilitate cross-linguistic research and the reconstruction of both the Tocharian and Turkic versions. It could also simplify access to the material in one language for specialists in the other, or even for non-linguists such as Buddhologists.

Materials and research methods

The materials for the corpus originate from nine Tocharian A manuscripts from Shorchuk, Yanqi, and Kocho, while the Old Uyghur component is represented by manuscripts from Hami (Tömürti and Närnasi) and Turfan (Sängim and Murtuk). All these locations are situated within the present-day Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China, or along the northeastern edge of the Tarim Basin. The editions of these manuscripts, which serve as the direct source of the corpus data, will be discussed in the next section.

It should be noted that the processing of the Old Uyghur component is divided into two phases. First, the Hami version fragments are added; the Turfan material will be introduced later.

As for the methodology, while there are many ways to categorize a text corpus[2], I would like to highlight the following core characteristics of 4TB, which motivate the methodological considerations and the wide range of user-friendly tools described in the following sections:

– 4TB is translation/parallel corpus;

– it is historical but not diachronic, in the sense that it is not designed to analyze language development, even though some variation among the manuscripts may be attributed to it;

– it is annotated. At present, the feature-level mark-up is limited to grammatical annotation. The structural mark-up is treated in detail below;

– it is dynamic, meaning that textual additions and revisions will continue beyond the end of the project;

– it is noisy. "A noisy parallel corpus contains bilingual sentences that are not perfectly aligned or have poor quality translations" (Wołk, 2015: 171). To a certain extent, both of these aspects apply to the *MSN / Maitrisimit*. On the one hand, there are both technical (different fragments preserved) and substantive (e.g., different colophons) discrepancies. On the other hand, the Old Uyghur translation is not very precise per se, perhaps even intentionally so (Wilkens, 2023: 569).

Research background

The *MSN / Maitrisimit* has been of great importance for both Tocharian and Old Turkic studies ever since the connection between these texts was first proposed by Müller and Sieg (1916).

[1] The size of the Sanskrit-Tocharian A parallel corpus is relatively small. Its inclusion is planned for a later stage of the corpus development and will not be discussed in this article.

[2] In this categorization, I largely follow (Weisser, 2022: 90-98).

While a complete overview of the publications devoted to either the Tocharian or the Turkic version would be impractical, two key fragment concordances that laid the groundwork for the comparison of the *MSN* and the *Maitrisimit* should be mentioned, namely Tekin (Tekin, 1980: 11-12) and Pinault (Pinault, 1999: 193-205). This line of research, often focusing on fragment identification and textual reconstruction, has since been further developed in a number of studies, including (Burlak, Itkin, 2004), (Geng et al., 2004a), (Geng et al., 2004b), (Wilkens, 2008), (Semet, Äysa, 2014), (Peyrot, Semet, 2016), (Itkin et al., 2017), (Wilkens, 2023), (Itkin et al., 2025).

Despite the wealth of publications on the topic, there is still no complete edition of either the *MSN* or the *Maitrisimit*. The former is currently being addressed, as an edition of the Tocharian A version is being prepared by Sergey Malyshev (p.c.)[3]. It will serve as the basis for the Tocharian A component of the corpus. At the same time, the work will be made available on the 4TB website, either as a static page or as a downloadable file.

As for the *Maitrisimit*, the corpus cannot, of course, pursue such an ambitious goal. Its aim is to gather the parallel fragments and provide them with a range of research and editorial tools, thereby creating a useful resource for the preparation of a full edition.

The situation with regard to digital corpora is somewhat similar. CEToM (Malzahn et al., 2011) already contains almost the entire Tocharian textual corpus. Since the Old Turkic material is much more abundant, a complete corpus remains a task for the future. Nevertheless, an important foundation was laid by VATEC (Erdal et al., 2003), which includes the introduction and the first two chapters of the Hami manuscript. Apart from this, there has also been an attempt to create a collection of Orkhon inscriptions (Derin, Harada, 2021), although, as far as I am aware, the amount of processed material remains rather limited.

To sum up, even a partial edition of the *Maitrisimit* would constitute a significant contribution to the digital Old Turkic corpus.

Analysis

This section outlines various aspects of the corpus design and the methodological considerations associated with them.

Transliteration, transcription, and translation

The transliteration of Tocharian A is expected to be available only within the publication of Sergey Malyshev's edition of the *MSN*, without any technical or visual integration with the transcription. The transcription follows the conventions of the field, which are generally quite uniform.

As for Old Uyghur, given the scope of the corpus, as well as the sheer volume of work involved, transliteration is unfortunately not provided. Moreover, the data from (Tekin, 1980), which is available only in transliteration, is converted into transcription for the sake of uniformity. The same normalization is applied in cases where elements of transliteration occur within transcription in the source literature (e.g., *q̈* or *q̣*). An exception is made where one element of the digraph representing *ŋ* is damaged or restored. In such cases, it is written as *ṅġ* (for example, *ṅ[ġ]* instead of *[ŋ]*).

Working with transcription presents additional challenges. First, the source literature employs a variety of transcription systems, which must be standardized. I have chosen to adopt

[3] Sergey Malyshev has indicated that he is willing to share his edition via personal communication (email: sjerjozha@yandex.ru).

the system used in (Wilkens, 2021: V, VI). Another issue concerns the marking of damaged text with italics, a common convention in the literature. This is rarely recognized by OCR tools and may therefore be lost during the digitization process. It may also disappear when users copy text from a browser into a text editor. Unlike other editorial symbols, italicized text requires additional programming logic both for storage and display[4].

Finally, a large portion of the source publications, especially those from the 1980s and 1990s, employ outdated transcriptions of many lexemes. It is beyond the scope of the present project to update all such instances. However, I aim to correct the most obvious cases, such as the choice between *ö* and *ü* or *o* and *u,* based on (Wilkens, 2021). Moreover, these can be addressed in a semi-automatic manner (cf. the *Results* section below).

The translations are provided in the language of the source publication: for Tocharian A, this is Russian; for Old Uyghur, it is primarily German and, in some cases, English. Technically, each passage (cf. the next subsection) in the corpus has three translations "slots" (English, German, Russian). There are plans to provide an automatic English translation for all passages, with explicit indication where it has not been revised.

Corpus architecture

The smallest unit of the corpus is the token, which may correspond to a word, a word group[5], a number, an (original) punctuation mark, or an editorial symbol indicating a lacuna or a torn edge of a leaf. All other editorial symbols, such as "(?)" or caesura marks, are technically treated as part of a neighboring token, while additional information (e.g., the number of missing symbols or lines) is recorded in token notes. Lemmatized tokens are linked to entries in the respective dictionaries (see below), from which they also receive their glosses.

Ideally, parallel Tocharian A and Old Uyghur tokens would be linked to improve comprehension and analysis of the parallel edition. While this is technically possible, it is currently not feasible given the limited resources available. Instead, I aim to facilitate working with the text by providing as much lemmatization and glossing as possible.

As a result, the token cannot serve as the basic unit of text alignment and comparison; rather, this role must be assigned to a higher-level structure, such as a sentence, which contains tokens. This, however, raises the problem of text segmentation, a common issue in corpora of this kind[6].

Both CEToM and VATEC adhered to the line division of the underlying manuscripts, which appears to be the most natural approach for non-parallel historical corpora (also allowing for the straightforward presentation of both transcription and transliteration). Since 4TB omits transliteration and is designed to present and process two aligned texts, this approach is not suitable.

Segmenting texts into sentences may seem a more natural solution in theory, but in practice it proves to be a rather non-trivial task, especially if one aims to do it automatically[7]. Punctuation in Old Uyghur is not well understood (Erdal, 2004: 41), and punctuation in Tocharian is used mainly to mark poetic fragments and is otherwise quite sparse.

[4] Notably, VATEC did not use italics either.

[5] Mainly used in the case of multiword personal names.

[6] Cf., for instance, (Kenning, 2010: 490) and (Lefer, 2020: 269). It should be noted that both segmentation and alignment are usually handled in corpus linguistics using specialized software. However, given the extremely complex nature of the source texts, I do not consider such tools applicable in this case.

[7] Cf. similar problems in (Derin, Harada, 2021: 135).

Under these circumstances, I have opted for a vaguer unit, the "passage". In general, this follows the sentence segmentation found in translations, which is sometimes based on the original punctuation, as well as on the tendency of both Old Uyghur and Tocharian toward SOV word order (Erdal, 2004: 426; Burlak, Itkin, 2013: 395). Otherwise, I have attempted to divide each passage into either simple or complex sentences, avoiding compound sentences.

As a rule of thumb, a change of subject is treated as a signal to begin a new passage, unless we are dealing with an unambiguous subordinate clause. Consequently, sentences such as *"X said: <direct speech>"* are *split into "X said"* and *"<direct speech>"*[8]. Even very short compound sentences (*"Music sounds, the earth trembles")* or those containing explicit repetition of the subject (*"X does this, X does that")* are handled in the same way.

As an additional, somewhat arbitrary measure, I have also chosen to divide lists (such as the 32 marks of the Buddha), treating each item as a separate passage in order to better highlight potential discrepancies between the parallels.

It should be noted that there are differences among the manuscripts of both the *MSN* and the *Maitrisimit*. The corpus aims to record these as well. From a technical standpoint, the simplest solution is to create two (or more) versions of a given passage and to group them within what is termed a "passage group"[9]. Thus, most of the text in either language consists of simple passage groups containing a single passage shared by all manuscripts, alongside much rarer passage groups containing manuscript variants.

These passage groups are organized into a chapter, and chapters into texts. While the number of chapters is identical across the different language versions, this is not the case for the number of passage groups and passages, due to discrepancies in the original content in either of version, differences in segmentation, or simply the varying amount of preserved text. As a result, it is not possible to present the parallel view just putting two columns along each other; more complex alignment is needed instead.

To address this problem (and also to enable sophisticated searching), passage groups from different languages are linked into the parallel groups. The overall visual structure of the parallel text can be schematically shown as follows:

TA text	**OU text**	
Passage group 1	Passage group 1	Non-parallel (e.g., colophons)
Passage group 2	Passage group 2	Parallel group 1
	Passage group 3	Lacuna in TA or addition in OU
Passage group 3	Passage group 4	Parallel group 2
Passage group 4		Lacuna or omission in OU

[8] And "<direct speech>" is further divided into separate passages where necessary.

[9] Terms such as "paragraph" or "section" seem even less appropriate here than "sentence" instead of "passage".

A practical implementation of the scheme can be seen in Fig. 1.

Fig. 1. Screenshot of a fragment of the parallel edition. The Old Uyghur text is on the left, the Tocharian A one is on the right. Parallel groups are marked with a green border. Work in progress.

Рис. 1. Скриншот фрагмента параллельной редакции. Древнеуйгурский текст – слева, тохарский А – справа. Параллельные группы отмечены зелёной рамкой. В стадии разработки.

1-сур. Параллельді редакцияның фрагментінің скриншоты. Сол жақта – көне ұйғыр мәтіні, оң жақта – тохар А мәтіні. Параллель топтар жасыл жақтаумен белгіленген. Әзірлеу сатысында.

In my opinion, this representation of the parallel edition is well suited to demonstrating discrepancies between the source and the translation, drawing attention to places where correction or further reconstruction is possible, and allowing each version to be read as a coherent text[10]. In this respect, 4TB differs from the main approach in corpus linguistics, which typically favors the KWIC (Key Word in Context) format for analyzing and presenting data (cf. Bonelli, 2010: 18-19). I consider this approach justified, since the 4TB corpus is relatively small.

Dictionaries and grammatical annotation

The corpus includes dictionaries covering all lemmatized tokens in the included languages. The Tocharian A one is based on that of CEToM, while the Old Uyghur one is based on (Wilkens, 2021).

Each dictionary is organized as a list of lemmata. Each dictionary entry (i.e., lemma page) contains linked forms, and each form is represented as a list of spellings. The visual presentation of entry information largely follows the CEToM model, with nominal and verbal forms arranged in predefined declension and conjugation tables. Forms that cannot be accommodated in these tables are listed separately below.

[10] Bearing in mind, of course, that the corpus contains fragments rather than complete texts.

The organization of grammatical annotation at the form level broadly follows the current CEToM model. Each form is associated with a set of key-value pairs (e.g., “case: nominative; number: singular”). This approach works well for inflectional languages such as Tocharian A and B. Unlike CEToM, however, the system does not permit multiple values for a single key (e.g., “case: accusative, nominative”). Instead, such cases are represented by independent forms (e.g., “case: accusative”, “case: nominative”, “case: accusative/nominative”).

The inventory and naming of grammatical categories in the Tocharian A component largely coincide with those used in CEToM. For Old Uyghur, I developed a separate system based primarily on (Erdal, 2004), although its overall structure was likewise inspired by CEToM. Thus, rather than distinguishing nouns and adjectives as separate parts of speech, 4TB employs a broader category “nominal”, with subclasses such as “substantive” and “adjective”.

This highest level of categorization is the only area in which Tocharian A and Old Uyghur annotations are partially merged. Although the question of unified versus language-specific annotation in multilingual corpora is a well-known issue in corpus linguistics (Lefer, 2020: 270–271), this choice is motivated primarily by practical constraints rather than theoretical considerations; the same applies to the other solutions listed in this section. Likewise, imposing a new terminology on either Tocharologists or Turkologists is not among the aims of 4TB.

At the same time, the corpus partly adopts the approach used in VATEC. It derives grammatical annotation from the explicit presence of affixes (thus, for example, a suffixless nominative singular noun remains untagged)[11] and is better suited to an agglutinative language such as Old Uyghur. For this reason, the “nominative” is relabeled as the “zero case”, and instead of the traditional “singular/plural” distinction, the system distinguishes “zero singular”, “explicit singular” (mainly for pronouns), and (explicit) “plural”.

Although this terminology may seem unconventional, it allows the combination of the CEToM “key: value” model with the VATEC “unmarked category” approach to grammatical annotation. It also avoids the laborious task of disambiguating nominative forms from casus indefinitus forms, among others.

The internal structure of the dictionaries (that is, the criteria determining what is grouped under a single lemma) likewise depends on the source material. The Tocharian A dictionary largely follows CEToM, whereas the Old Uyghur one reflects the decisions made in (Wilkens, 2021)[12]. Exceptions are nevertheless made in certain cases, especially for pronouns, whose forms in (ibid.) tend to appear as independent entries.

In addition, for Old Uyghur I have automatically generated hypothetical forms that can be used for automatic lemmatization (see below). Unused forms will be hidden once the corpus is published.

Results

Currently, the corpus is closed to the public and is expected to be released by the end of this year at *https://4tb.univie.ac.at/*. Open access will be provided both for the text editions and the concordance and search tools (see below). The final state of its data at the end of

[11] In fact, VATEC does not even allow filtering by nominative forms, since there is no nominative suffix; filtering by singular is likewise limited to certain forms.

[12] For example, hendiadyses and analytical constructions are not treated as independent lemmata. By contrast, some infinitives receive separate entries both in (Wilkens, 2021) and in the corpus, despite generally being treated as part of the verbal conjugational paradigm; this usually reflects a higher degree of lexicalization.

the project (March, 2027) will be stored in TEI-XML format in the digital repository of the University of Vienna *(https://phaidra.univie.ac.at/)*. After that, the corpus will continue to be developed and updated for at least another year.

The corpus will also provide possibility for converting and downloading the content of corpus pages in TEI-XML or JSON format.

The dynamic corpus will be maintained, updated, and/or expanded for as long as time and resources permit. If its maintenance is no longer possible, it will be converted into a static website based on the digital infrastructure of the University of Vienna.

Apart from the preliminary version of the parallel edition, the corpus currently includes the following tools:

Concordance

Dictionary entries also provide concordance links for each form, as well as for the entire lemma (i.e., for all forms associated with it). The concordance view includes both passages in the queried language containing the respective form or lemma and their parallels in the other language. Since the languages are linked only at the passage level, only the matching tokens in the queried language are highlighted.

A KWIC representation of the concordance is not planned at this stage.

Search tools

The corpus provides a user interface that supports the following types of searches:

– by exact spelling
– by partial spelling
– by form (all spellings)
– by lemma (all spellings of all forms)
– by grammar features

Each type supports multiword queries, as well as the display of parallel passages for the results. In addition, grammatical searches can be performed simultaneously across multiple languages. For example, querying verbal forms, such as the optative in Tocharian A and the volitional in Old Uyghur, will return only those parallel pairs in which the Tocharian A passage contains the queried optative form and the Old Uyghur one the queried volitional form. This does not guarantee that the matched words themselves are directly parallel; in other words, the search is not fully precise. However, in the absence of direct word-to-word alignment, this appears to be the most practical solution.

Editing tools

The corpus allows users to register and obtain special permissions granting access to the editing tools. Although 4TB is currently limited to three languages, it has the potential both for further development (i.e., enhancing the existing data) and for expansion, whether by adding further *Maitrisimit* fragments or even entirely new texts and dictionaries. In other words, the corpus can host additional projects and enable other researchers to develop corpora of a similar type without having to create their own tools.

At present, the available editing tools include:

– interfaces for creating and deleting passages. The former allows multiple passages to be added and parsed simultaneously, with an option for automatic lemmatization.

– an interface for editing the content of passages. It allows adding, editing, and deleting tokens, notes, passage markers, and translations, as well as lemmatization (either manually, by entering a form identifier, or semi-automatically, by selecting a form from a dropdown list with preloaded options). The selected lemma link can be applied to all tokens with a given

spelling throughout the corpus. Moreover, bulk editing of tokens with identical spelling is available, which is particularly useful when updating Old Uyghur transcriptions.

– an interface for merging and splitting passages

– an interface for grouping and ungrouping passages within a parallel group

– interfaces for adding, editing, and deleting lemmata and their associated forms and spellings. In the case of Old Uyghur, it is possible to pre-generate or re-generate forms (with the required grammatical annotation), provided that the user enters the core part of speech and subclass in the lemma level input.

– an interface for adding, editing, and deleting grammatical categories used in form annotation

– interfaces for editing the bibliography

The introduction of additional common corpus tools, such as word frequency lists and n-grams, as well as higher-level tools for adding entirely new texts or even subcorpora, is under consideration and will depend on the interest and needs of Tocharian and Old Turkic specialists. Any feedback would be highly appreciated.

Conclusion

The 4TB corpus demonstrates that a passage-based, dynamically expandable architecture can serve as a viable solution for fragmentary and non-uniform historical texts. By prioritizing aligned passages over isolated keyword contexts, the corpus enables more coherent reading and more precise philological comparison between Tocharian A and Old Uyghur materials. At the same time, the article highlights persistent challenges in corpus construction, including segmentation, alignment without one-to-one correspondence, and the integration of heterogeneous annotation systems. Despite these limitations, 4TB provides a scalable framework for future development that can potentially be used by other researchers for their own corpus projects. Ultimately, the article demonstrates that 4TB has strong potential not only to facilitate cross-linguistic research for scholars of the Tocharian and Turkic languages, but also to improve access to the field for non-linguistic specialists such as Buddhologists.

References

Bonelli E.T., 2010. Theoretical overview of the evolution of corpus linguistics. The Routledge Handbook of Corpus Linguistics. Editors: Anne O'Keeffe and Michael McCarthy. 1st ed. p. cm. (Routledge handbooks in applied linguistics). P. 14–28.

Burlak S.A., Itkin I.B., 2004. Tokharskij tekst A 446: yeshchë odna rukopis' tokharskoy versii Maitreyasamiti-Nāṭaka. Voprosy Jazykoznanija. 3. P. 24–35.

Burlak S.A., Itkin I.B., 2013. Tokharskie yazyki. Yazyki mira. Reliktovye indoevropeyskie yazyki Peredney i Tsentral'noy Azii. Red. koll.: Yu.B. Koryakov, A.A. Kibrik. Moscow: Academia. P. 386–485.

Geng Sh., Laut J.-P., Pinault G.-J., 2004a. Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 154. P. 347–369.

Geng Sh., Laut J.-P., Pinault G.-J., 2004b. Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26. Kapitels. Studies on the Inner Asian Languages. 19. P. 29–94 + Plates III–XIII.

Erdal M., 2004. A Grammar of Old Turkic. Vol. Central Asia 3. Handbook of Oriental Studies 8. Leiden: Brill. 575 p.

Erdal M., Gippert J., Röhrborn K., Zieme P., Nevskaya I., Knüppel M., Özertural Z., Taube J., 2003. Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus. [Electronic resource]. Available at: https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/ (Accessed: 29.03.2026).

Derin M.O., Harada T., 2021. Universal Dependencies for Old Turkish. In Proceedings of the Fifth Workshop on Universal Dependencies (UDW, SyntaxFest 2021). Sofia, Bulgaria. Association for Computational Linguistics. P. 129–141.

Itkin I.B., Kuritsyna A.V., Malyshev S.V., 2017. Tocharian A text THT 1331 and the "Höllenkapitel" of the "Maitrisimit nom bitig": some more remarks. Tocharian and Indo-European studies. 18. P. 71–81.

Itkin I.B., Kuritsyna A.V., Wilkens J., Nugteren H., 2025. THT-fragments of Maitreyasamiti-Nāṭaka: Current state of the topic and some new identifications. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 1 (78). P. 85–113.

Lefer M.-A., 2020. Parallel Corpora. Magali Paquot, Stefan Th. Gries (eds.). A Practical Handbook of Corpus Linguistics. Springer. P. 257–282.

Kenning M.-M., 2010. What are parallel and comparable corpora and how can we use them? The Routledge Handbook of Corpus Linguistics. editors: Anne O'Keeffe and Michael McCarthy. 1st ed. p. cm. Routledge handbooks in applied linguistics. P. 487–500.

Malzahn M., Braun M., Fellner H.A., Koller B., 2011. A Comprehensive Edition of Tocharian Manuscripts. [Electronic resource]. Available at: https://cetom.univie.ac.at/ (Accessed: 29.03.2026).

Müller F.W.K., Sieg E., 1916. Maitrisimit und 'Tocharisch'. Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. P. 395–417.

Peyrot M., Semet A., 2016. A comparative study of the beginning of the 11th act of the Tocharian A Maitreyasamitināṭaka and the Old Uyghur Maitrisimit. Acta Orientalia Hungarica. 69. P. 355–78.

Pinault G.-J., 1999. Restitution du Maitreyasamiti-Nāṭaka en tokharien A: Bilan provisoire et recherches complémentaires sur l'acte XXVI. Tocharian and Indo-European Studies. 8. P. 189–240.

Semet A., Äysa A., 2014. Prophezeiung über die Maitreya-Geburt. Neues zum 11. Kapitel der uighurischen Maitrisimit nom bitig. Aysima Mirsultan. Mihriban Tursun Aydın. Erhan Aydın (Hrsg.): Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya. Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan. Konya. P. 221–249.

Tekin Ş., 1980. Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. IX. Berlin: Akademie-Verlag. 264 p.

Weisser M., 2022. What corpora are available? Anne O'Keeffe and Michael McCarthy (Eds.). The Routledge Handbook of Corpus Linguistics, second edition. Routledge. P. 89–102.

Wilkens J., 2008. Maitrisimit und Maitreyasamitināṭaka. Aspects of research into Central Asian Buddhism. In memoriam Kōgi Kudara. Edit. by Peter Zieme. Silk Road Studies 16. Turnhout: Brepols. P. 407–433.

Wilkens J., 2021. Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Göttingen: Universitätsverlag. 929 p.

Wilkens J., 2023. Einige Beobachtungen zu Übersetzungstechnik der altuigurischen Maitrisimit. Journal of Old Turkic Studies. 2 (7). P. 553–571.

Wołk K., 2015. Noisy-parallel and comparable corpora filtering methodology for the extraction of bi-lingual equivalent data at sentence level. Computer Science. 2 (16). P. 169–184.

References

Bonelli E.T., 2010. Theoretical overview of the evolution of corpus linguistics. The Routledge Handbook of Corpus Linguistics. Editors: Anne O'Keeffe and Michael McCarthy. 1st ed. p. cm. (Routledge handbooks in applied linguistics). P. 14–28.

Burlak S.A., Itkin I.B., 2004. Tokharskij tekst A 446: yeshchë odna rukopis' tokharskoy versii Maitreyasamiti-Nāṭaka. [Tocharian Text A 446: Another manuscript of the Tocharian version of the Maitreyasamiti-Nāṭaka] Voprosy Jazykoznanija. 3. P. 24–35). [in Russian].

Burlak S.A., Itkin I.B., 2013. Tokharskie yazyki [Tocharian languages]. Yazyki mira. Reliktovye indoevropeyskie yazyki Peredney i Tsentral'noy Azii. Red. koll.: Yu.B. Koryakov, A.A. Kibrik [Languages of the world: relict Indo-European languages of Western and Central Asia. Editorial Board: Yu.B. Koryakov, A.A. Kibrik]. Moscow: Academia. P. 386–485. [in Russian].

Geng Sh., Laut J.-P., Pinault G.-J., 2004a. Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft [New results of Maitrisimit research. Journal of the German Oriental Society]. 154. P. 347–369. [in German].

Geng Sh., Laut J.-P., Pinault G.-J., 2004b. Neue Ergebnisse der Maitrisimit-Forschung (II): Struktur und Inhalt des 26. Kapitels [New Results of Maitrisimit Research (II): Structure and content of chapter 26]. Studies on the Inner Asian Languages. 19. P. 29–94 + Plates III–XIII. [in German].

Erdal M., 2004. A Grammar of Old Turkic. Vol. Central Asia 3. Handbook of Oriental Studies 8. Leiden: Brill. 575 p.

Erdal M., Gippert J., Röhrborn K., Zieme P., Nevskaya I., Knüppel M., Özertural Z., Taube J., 2003. Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus [Pre-Islamic Old Turkic texts: Electronic corpus]. [Electronic resource]. Available at: https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/ (Accessed: 29.03.2026). [in German].

Derin M.O., Harada T., 2021. Universal Dependencies for Old Turkish. In Proceedings of the Fifth Workshop on Universal Dependencies (UDW, Syntax Fest 2021). Sofia, Bulgaria. Association for Computational Linguistics. P. 129–141.

Itkin I.B., Kuritsyna A.V., Malyshev S.V., 2017. Tocharian A text THT 1331 and the "Höllenkapitel" of the "Maitrisimit nom bitig": some more remarks. Tocharian and Indo-European studies. 18. P. 71–81.

Itkin I.B., Kuritsyna A.V., Wilkens J., Nugteren H., 2025. THT-fragments of Maitreyasamiti-Nāṭaka: Current state of the topic and some new identifications. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 1 (78). P. 85–113.

Lefer M.-A., 2020. Parallel Corpora. Magali Paquot, Stefan Th. Gries (eds.). A Practical Handbook of Corpus Linguistics. Springer. P. 257–282.

Kenning M.-M., 2010. What are parallel and comparable corpora and how can we use them? The Routledge Handbook of Corpus Linguistics. Editors: Anne O'Keeffe and Michael McCarthy. 1st ed. p. cm. (Routledge handbooks in applied linguistics). P. 487–500.

Malzahn M., Braun M., Fellner H.A., Koller B., 2011. A Comprehensive Edition of Tocharian Manuscripts. [Electronic resource]. Available at: https://cetom.univie.ac.at/ (Accessed: 29.03.2026).

Müller F.W.K., Sieg E., 1916. Maitrisimit und ‘Tocharisch’ [Maitrisimit and ‘Tocharian’]. Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften [Proceedings of the Royal Prussian Academy of Sciences]. P. 395–417. [in German].

Peyrot M., Semet A., 2016. A comparative study of the beginning of the 11th act of the Tocharian A Maitreyasamitināṭaka and the Old Uyghur Maitrisimit. Acta Orientalia Hungarica. 69. P. 355–78.

Pinault G.-J., 1999. Restitution du Maitreyasamiti-Nāṭaka en tokharien A: Bilan provisoire et recherches complémentaires sur l’acte XXVI [Restoration of the Maitreyasamiti-Nāṭaka in Tocharian A: Provisional assessment and additional research on act XXVI]. Tocharian and Indo-European Studies. 8. P. 189–240. [in French].

Semet A., Äysa A., 2014. Prophezeiung über die Maitreya-Geburt. Neues zum 11. Kapitel der uighurischen Maitrisimit nom bitig [Prophecy of the birth of Maitreya: New findings on chapter 11 of the Uyghur Maitrisimit nom bitig]. Aysima Mirsultan. Mihriban Tursun Aydın. Erhan Aydın (Hrsg.): Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya. Mirsultan Osman’ın Doğumunun 85. Yılına Armağan. Konya. P. 221–249. [in German].

Tekin Ş., 1980. Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. [Maitrisimit nom bitig. The Uyghur translation of a work of the Buddhist Vaibhāṣika school. Part 1: Transliteration, translation, notes.] Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, Berliner Turfantexte [Writings on the history and culture of the Ancient Orient, Berlin Turfan Texts]. IX. Berlin: Akademie-Verlag. 264 p. [in German].

Weisser M., 2022. What corpora are available? Anne O’Keeffe and Michael McCarthy (Eds.). The Routledge Handbook of Corpus Linguistics. Second edition. Routledge. P. 89–102.

Wilkens J., 2008. Maitrisimit und Maitreyasamitināṭaka. Aspects of research into Central Asian Buddhism. In memoriam Kōgi Kudara. Edited by Peter Zieme. Silk Road Studies 16. Turnhout: Brepols. P. 407–433.

Wilkens J., 2021. Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen [Concise dictionary of Old Uyghur. Old Uyghur – German – Turkish. Published by the Göttingen Academy of Sciences]. Göttingen: Universitätsverlag. 929 p. [in German].

Wilkens J., 2023. Einige Beobachtungen zu Übersetzungstechnik der altuigurischen Maitrisimit [Some observations on the translation technique of the Old Uyghur Maitrisimit]. Journal of Old Turkic Studies. 2 (7). P. 553–571. [in German].

Wołk K., 2015. Noisy-parallel and comparable corpora filtering methodology for the extraction of bi-lingual equivalent data at sentence level. Computer Science. 2 (16). P. 169–184.

Information about the author:

Maksim Vladimirovich Vyzhlakov, PhD, Postdoctoral Researcher, Department of Linguistics University of Vienna, 3a Sensengasse, 1090 Vienna, Austria.

Scopus ID: 57219216180

Автор туралы мәлімет:

Максим Владимирович Выжлаков, PhD, лингвистика кафедрасының постдокторанты, Вена университеті, Зензенгассе 3а, 1090 Вена, Австрия.

Scopus ID: 57219216180

Сведения об авторе:
Максим Владимирович Выжлаков, PhD, постдокторант кафедры лингвистики, Венский университет, Зензенгассе 3а, 1090 Вена, Австрия.
Scopus ID: 57219216180

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal Special Issue,
2 (2026) 93-115
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтін: тарихи-деректанулық талдау[1]

Т.З. Қайыркен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-3808-4989
(E-mail: kairkentz@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
көне түркі қағанаты, көне түркілер, Күлтегін ескерткіші, қытайша мәтін, реконструкция және аударма, зерттеу, дереккөздік әлеуеті, Білге қаған, Таң әулеті, Таң Сюаньцзун, мәтіннің түсіндірмесі.

ҒТАМР 16.21.31

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-93-115*

АННОТАЦИЯ

Мақала ерте ортағасыр кезеңіндегі көне түркілердің тарихы және олардың Қытай империясымен дипломатиялық қатынастары туралы маңызды дереккөздердің бірі болып саналатын Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтінге арналған. Бұл ескерткіштің 732 жылы Екінші Түркі қағанатының негізін қалаушы Елтеріс Құтлық қағанның ұлы Күлтегіннің құрметіне тұрғызылғаны белгілі. Көне түркі қағанаттарының тарихы, олардың басқа ежелгі мемлекеттермен қарым-қатынастары, сондай-ақ түркі тайпалық одақтарының өзара талас-тартысы тасбағанның үш жағында көне түркі тілінде, ал төртінші жағында қытай тілінде баяндалған. Ерте ортағасыр дәуірінде Солтүстік және Шығыс Азияда көне түркі мен қытай тілдері қарым-қатынас пен халықаралық байланыстың аса маңызды құралы болғанын атап өту қажет. Қазіргі уақытта ескерткіштегі қытай мәтіні аудармасының бірнеше нұсқасы бар, алайда соған қарамастан мәтіннің кейбір үзіктері жеткілікті дәрежеде зерттелмеген және талас тудырып келеді. Бұл мақала сол даулы мәселелердің төркінін зерделеуді көздеген. Ескерткіштің тұрғызылу себептеріне және онда көне түркілердің көрші мемлекеттермен дипломатиялық қатынастарының көрініс табуына ерекше назар аударылады. Қытайша мәтінді кешенді түрде талдау сол дәуірдегі халықаралық қатынастардың сипатын нақтылауға мүмкіндік береді. Мақалада қытайша мәтіннің жаңадан нақтыланған реконструкциясы мен оның жоғалған және зақымданған үзіктерінің аудармасы ұсынылған. Талдау жасалған есімдер, атаулар, топонимдер және тарихи-философиялық ұғымдар автор тарапынан қолжетімді ең заманауи тарихи мәліметтер

[1]Мақала Қазақстан республикасы Ғылым және Жоғары білім министрлігінің BR 24993043 «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» тақырыбындағы нысаналы-бағдарламалық жобасын іске асыру аясында дайындалды.

© Т.З. Қайыркен, 2026

негізінде түсіндіріледі. Түркі халықтары мемлекеттілігіне негіз қалаған көне түркі қағанаттарының маңызы атап көрсетілген. Осы орайда көне түркілердің Қытай империясымен дипломатиялық қатынастарының ерекшеліктері мен дәстүрлері талданған. Сондай-ақ, мақалада ескерткіштің қытайша мәтінінде көрініс тапқан ежелгі қытай жаулап алу саясатының негізгі қырлары, атап айтқанда, Аспан Ұлының «жомарттығы» мен «ізгілігін» сипаттайтын риторика, қарсыластарды өз жағына тарту стратегиясы және олардың әлеуетін тиімді пайдалану тәсілдері сараланады. Қытайша мәтінде мезгіл, мекен, тарихи тұлғалар мен оқиғалар туралы егжей-тегжейлі мәліметтер қамтылған, бұл оны өзге дереккөздерді айқындау үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Көне түркі руналық жазбаларындағы ақпараттың шынайылығын растаудың маңызы ерекше, өйткені бұрын олар негізінен «Цзю Таншу» және «Син Таншу» сияқты қытай жылнамаларына сүйеніп келген болатын. Ескерткіштің өзіндегі қытайша жазбаны талдау бұл дереккөздерді салыстыруға, нақтылауға және тәптіштеп қарауға мүмкіндік береді. Осылайша, мақалада баяндалып отырған тарихи ақпараттың объективтілігі мен шынайылығы үшін қажетті үш дереккөз – дәстүрлі қытай жылнамалары, көне түркі руналық жазбалары және ескерткіштегі қытайша мәтін арасындағы өзара байланыс ашып көрсетіледі.

Т.З. Кайыркен
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-3808-4989
(E-mail: kairkentz@mail.ru)

Китайская надпись на памятнике Кюль-тегину: историко-источниковедческий анализ

Аннотация. Статья посвящена китайскому тексту в памятнике Кюль-тегину как одному из важнейших источников информации по истории древних тюрков и их дипломатических отношениях с Китайской империей в раннем средневековье. Известно, что памятник был воздвигнут в 732 году в честь Кюль-тегина, сына основателя Второго Тюркского каганата Ельтериса Кутлук-кагана. История древнетюркских каганатов, их отношения с другими древними государствами, а также междоусобная борьба тюркских племенных союзов изложены на трех сторонах стелы на древнетюркском

Received 13 March 2026. Revised 14 April 2026. Accepted 16 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: Т.З. Қайыркен Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтін: тарихи-деректанулық талдау // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2SI. 93-115 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-93-115

For citation: T.Z. Kaiyrken The Chinese inscription on the Kultegin monument: a historical and source analysis // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2SI. P. 93-115. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-93-115

языке, а на четвертой стороне – на китайском языке. Следует отметить, что в эпоху раннего средневековья в Северной и Восточной Азии древнетюркский и китайский языки были важнейшими средствами внутренней и внешней коммуникации. В настоящее время есть несколько вариантов перевода китайского текста памятника, однако несмотря на это, некоторые фрагменты текста изучены недостаточно и являются дискуссионными. Данная статья посвящена изучению этих дискуссионных вопросов. Особое внимание уделяется причинам возведения памятника и отражению в нем политико-дипломатических отношений древних тюрков с соседними государствами. Комплексный анализ китайского текста позволяет уточнить характер отношений между государствами того времени. В статье представлена новая уточненная реконструкция китайского текста и перевод его утраченных и поврежденных фрагментов. Имена, термины, топонимы и историко-философские концепты, подвергшиеся анализу, интерпретируются автором в соответствии с доступными новейшими историческими данными. Подчеркнута значимость древнетюркских каганатов, в которых заложены основы государственности тюркских народов. В данном контексте проанализированы особенности и традиции дипломатических отношений древних тюрков с Китайской империей. Также в статье анализируются ключевые аспекты древнекитайской завоевательной политики, отраженные в китайском тексте памятника: риторика, характеризующая «щедрость» и «доброту» Сына Неба, стратегия склонения противников на свою сторону и практики рационального использования их потенциала. Китайский текст содержит детализированные сведения о времени, месте, исторических лицах и событиях, что позволяет использовать его для верификации других источников. Особое значение имеет подтверждение достоверности информации из древнетюркских рунических надписей, которые прежде преимущественно опирались на китайские хроники, такие, как «Цзю Таншу» и «Син Таншу». Анализ китайской надписи в самом памятнике позволяет сопоставить, уточнить и детализировать эти источники. Таким образом, в статье раскрывается взаимосвязь трех источников традиционных китайских хроник, древнетюркской рунической надписи и китайского текста памятника, которые в совокупности дают возможность раскрыть достоверную информацию об истории древнетюркских каганатов и их отношениях с другими древними государствами.

Ключевые слова: древнетюркский каганат, древние тюрки, памятник Кюль-тегину, китайский текст, реконструкция и перевод, исследование, источниковедческий потенциал, Бильге-каган, династия Тан, Тан Сюаньцзун, интерпретация текста.

T.Z. Kaiyrken
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-3808-4989
(E-mail: kairkentz@mail.ru)

The Chinese inscription on the Kultegin monument: a historical and source analysis

Abstract. This article examines the Chinese inscription on the Kultegin Monument, one of the most important sources for the history of the ancient Turks and their diplomatic relations

with the Chinese Empire during the early medieval period. Erected in 732 CE in honour of Kultegin, the son of Elterish Qutlugh Qaghan, founder of the Second Turkic Khaganate, the monument constitutes a key historical source for the study of the political and cultural history of the Turkic world. Three sides of the stele contain inscriptions in Old Turkic that record the history of the Turkic Khaganates, their relations with neighbouring states, and internal political developments among Turkic tribal confederations. The fourth side bears a Chinese inscription. During the early medieval period, Old Turkic and Chinese functioned as the principal languages of political and diplomatic communication across North and East Asia. Although several translations of the Chinese text have been published, a number of passages remain disputed and insufficiently studied. This article re-examines the Chinese inscription with particular attention to the circumstances surrounding the monument's erection and the representation of political and diplomatic relations between the ancient Turks and neighbouring states. A comprehensive analysis of the text contributes to a more accurate understanding of interstate relations during this period. The study presents a revised reconstruction of the inscription and offers translations of previously damaged or missing passages. Personal names, official titles, toponyms, and historical-philosophical concepts are analysed in light of the latest historical and philological research. Particular emphasis is placed on the role of the ancient Turkic Khaganates in the development of Turkic statehood and on the diplomatic traditions that shaped relations between the Turks and the Chinese Empire. The article also examines elements of Chinese imperial ideology reflected in the inscription, including representations of the emperor's benevolence, strategies of political integration, and the pragmatic use of military and diplomatic power. The Chinese inscription contains valuable information on dates, places, historical figures, and events, making it an important source for verifying and supplementing other historical records. Of particular significance is its confirmation and clarification of information preserved in Old Turkic runic inscriptions, which have traditionally been interpreted primarily through the evidence of Chinese dynastic histories, including the Jiu Tangshu and Xin Tangshu. Comparative analysis of the Chinese inscription, Chinese chronicles, and Old Turkic runic texts demonstrates the close interrelationship of these sources and contributes to a more reliable and comprehensive reconstruction of the history of the ancient Turkic Khaganates and their relations with neighbouring states.

Keywords: Ancient Turkic Khaganate; ancient Turks; Kultegin monument; Chinese inscription; reconstruction and translation; research; source-critical potential; Bilge Qaghan; Tang dynasty; Emperor Xuanzong of Tang; text interpretation.

Кіріспе

Күлтегін ескерткіші көне руникалық және көне қытайлық екі түрлі жазумен жазылған. Ондағы мазмұндар біріне-бірі қарама-қарсы екі түрлі тарихи және саяси көзқараспен баяндалған. П.Б.Голденнің ойынша ескерткіштің түрікше бөлігі түркі мемлекетін жоғары көтеретін аңыздардан, тарихи деректерден және саяси ойлардан тұрады (Golden, 2010: 24). Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазба түрікше мәтінмен қоса мәңгітастың келесі бетіне қашап жазылған. Ең бастысы, аталмыш қытай тіліндегі жазба ескерткіштегі түрікше жазбаны қайталамайды, яғни оның аудармасы емес. Ескерткіштегі түрікше жазбамен салыстырғанда, онда Күлтегінге және оның ағасы

Білге қағанға қатысты тарихи жағдайлар жалпылама айтылады. Сондықтан ондағы мазмұндар түрікшесіндегі мазмұндарды одан ары толықтырып қана қоймай, олардың деректік құндылығын арттыра түседі.

Демек, Күлтегін ескерткішіндегі жазбалар VI-VIII ғасырлардағы Түркі қағанатының және түркі тайпаларының тарихын, олардың айналадағы елдермен байланысын зерттеуде айрықша қажетті дерек көзі.

Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтін (Моңғолия), көлденеңінен 14 жол, тігінен 36 жол, жалпы жазылғаны – 504 иероглиф, сақталып қалғаны – 500 иероглиф, бүліну деңгейі жеңіл.

Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары хронологиялық тұрғыдан ортағасырлық түркі тарихы кезеңіне тән, ал шығу тегіне қарай қытайлық болып табылады. Сипаты жағынан олар қайталанбайтын деректер қатарына жатады. Типтік сыныпталуы тұрғысынан жазба дерек, оның ішінде тастағы жазба дерек. Аталған жазбалар мазмұн жағынан белгілі бір тарихи тұлғаға байланысты деректерді толық қамти алмайды. Жүздеген жылғы эрозияның және адами факторлардың әсерінен мәңгі тастағы жазулар түрліше дәрежеде зақымдалған.

Зерттелу дәрежесі

Күлтегін ескерткішін алғаш тауып, оны ғылым әлеміне паш еткен, Сібір халықтарының этнографиясы мен тарихи-археологиялық мұраларын терең зерттеуші ғалым Н.М. Ядринцев болатын. Н.М. Ядринцев 1890 жылы қаңтар айында Мәскеуде өткен VIII кезекті халықаралық археология конгресінде өзі жинақтаған экспедиция материалдары негізінде баяндама жасады.

Осыдан соң, 1890 жылғы финн зерттеушісі О. Гейкель мен 1891 жылғы ресейлік В.В. Радлов экспедициялары жасақталды. Осы экспедиция материалдары негізінде 1892 жылы О.Г. Гейкельдің Орхон ескерткіштері туралы атласы жарияланды (Heikel, 1982: 38). О. Гейкель Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтінді орыс синологы П.С. Поповқа алғашқы шартты аудармасын жасатып, кешеннің кімге арналғанын сәтті анықтады. Ізінше, Ресей ғалымы В.В. Радловтың «Атлас древностей Монголии» атты еңбегі де 1892 жылы баспадан шықты (Радлов, 1892: 538).

В. Томсен атлас түріндегі осы материалдарды зерттей отырып, Орхон ескерткіштеріндегі құпия жазудың кілтін ашты. Бұл үшін ол Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазбадан “Гудолу ” (骨咄祿 – құтлық), Күлтегін (闕特勤), Тәңір (檀梨), «Бицзя» (苾伽-Білге) деген сөздердің қытайшасын тауып алды және осы сөздерді түрікше мәтіннен іздеді. Сол арқылы зерделей келе 1893 жылы желтоқсан айында құпия жазудың сырын біржолата ашып берді (Сартқожаұлы, 2003: 13-14).

Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазбаның тұңғыш аудармасын 1892 жылы финн ғалымы Г. Габленц жасады (Gabelentz, 1892: 25-26). Одан соң 1896 жылы В. Томсен Күлтегін, Білге қаған ескерткіштерінің латынша транскрипциясы мен французша аудармасын ұсынған кезде кітабының соңына Е.Х. Паркер аударған Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазбаның ағылшыншасын қоса берді (Thomsen, 1896: 140).

Г. Шлегель де Г. Габленцтің қателігін көрсете отырып, толық әрі жаңа аудармасын жариялады. Г. Шлегельдің аудармасын пайдалана отырып, орыс синологы В.П. Васильев 1897 жылы Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазбаны орыс тіліне аударды

(Васильев, 1897). Бірақ бұл аудармалардың бәрі қателіктен кенде емес еді. Сондықтан, В. Васильев сол кезде Цин мемлекетінің Ресейде тұратын елшісі Суй Цзиндэннен (许景澄) Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазбаны аударуға көмек қолын созуды өтінді (Хан Жулин 韩儒, 1935: 71). В. Радлов оның көмегімен жасалған аударманы 1894 жылы «Die altturkischen Inschriften der Mongolei» атты еңбегінде пайдаланды (Radloff, 1894: 167-169).

Бұдан соң, бұл ескерткішке Цин мемлекеті де назар аудара бастады. 1911 жылы Цин патшалығының Күреде (Ұланбатырда) тұратын ұлығы Сан До (三多) сырт аймақтарға жасаған сапарының бірінде Күлтегін ескерткішіне жолығып, ондағы жазбалардың эстампажын алады. Сандо сол кездегі «Әдебиет-көркем өнер» (文艺杂志) журналының 8-санында «Күлтегін ескерткіші туралы» деген мақаласында бұл туралы айта келіп: «Еліміздің іші-сыртындағы әдеби қауым әр түрлі болжам айтуда. Бірақ ескерткіштің артқы тарабы мен екі жанында қазірге дейін жетпеген түрік жазуы ойылған. Әдеби қауымға таныстыру үшін оның бәрін эстампажға алуға бұйырдым» (Линь Ган 林幹, 1987: 590) дейді.

Қ. Сартқожаның жазуынша, 1912 жылы Ресей ғалымы, поляк В.Л. Котвич Монғолияға жасаған сапарында бұл кешенге 1911 жылы Моңғол астанасы Дахүреде отырған Қытай үкметінің губернаторы Сандо-амбанның бұйрығымен қалтқы жасалып, қорғауға алынғаны жөнінде толық мәлімет қалдырады (Сартқожа, 2003: 21). 1911 жылы губернатор Сандо-амбан тұрғызған қоршау да кейіннен құлаған. Бұдан ХХ ғасырдың бас кезінде Моңғолияда болған Цин үкіметі ұлықтарының аталмыш киелі тұрақ пен ондағы тас ескерткіштерге айырықша маңыз беріп, оларды қорғауға алуға ниеттенгенін көруге болады.

1929 жылы қазанда «Чжун-шань университеті филология-тарих зертханасы апталығының» (中山大学语言历史研究所周刊) 100-ші мерекелік санында зерттеуші Хуан Чжунциннің (黄仲琴) «Күлтегін ескерткіші» атты мақаласы жарық көрді. Онда бұдан алдын Ли Вэньтяннің (李文田) «Қарақорымдағы бағалы тас ескерткіш» (和林金石录) атты мақаласында басылған Күлтегін ескерткішінің қытайша мәтінінің мазмұнын таныстыра келіп, оған кейбір түсініктер берді (Зәкенұлы, 2006: 14). Бұдан соң Хуан Чжунцин аталған апталықтың 10 (жалпы 120)-санында «Тағы да Күлтегін ескерткіші туралы» (再谈阙特勤碑) атты мақала жариялап, ескерткіштің қытайша бөлігіне қатысты біраз деректер берді (Хуан Чжунцин 黄仲琴, 1930: 41-53). Кейін Күлтегін, Білге қаған ескерткіштеріндегі қытайша жазбалардың фото көшірмесін ешқандай түсінік берместен жария етті (Хуан Чжунцин 黄仲琴, 1933: 40). 1934 жылы Юэ Цзя-цзао (乐嘉藻) атты ғалым «Қарақорымдағы Таң дәуіріне тән үш ескерткіш» (和林三唐碑记略) атты мақала жариялап, Күлтегін, Білге қаған, Орда-Балық ескерткіштерінің қашан, кімдердің атына қойылғандығы туралы зерттеу жүргізді (Юэ Цзя-цзао 乐嘉藻, 1934).

Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтінді бірінші болып зерттеген – қытай ғалымы Цын Чжунмянь. 1934 жылы «Фучжэнь ілімі» альманағына жариялаған «Түрікше Күлтегін ескерткішіне түсіндірме» атты мақаласында ол аталмыш мәтінге қысқаша талдау жасап, Луо Чжэнюй (罗振玉) реттеген «Қарақорымдағы алтын тас ескерткіші» (和林金石录) мен Лин Муцзиу қайта бастырған Чэн Юйдің (铃木吉武重刊盛昱本) «Күлтегін ескерткішінің түсіндірме нұсқасын» (阙特勤碑释文) салыстыра отырып, иероглифтерді қате қолданудан кеткен көптеген қателіктер табады және оларды түзетеді. Ол сонымен бірге финдердің (Г.Габленц) аудармасын да көргенін, онда қателіктің көп екендігін көрсетті (Цын Чжунмянь 岑仲勉, 1937).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазба XIX ғасырдың соңынан бермен тарихшылардың назарында болып келді. Бүгінге дейін мәтіннің финн ғалымы Г. Габленц, Е.Х. Паркер, неміс ғалымы (кейде голландиялық делінеді – авт.) Г. Шлегель, орыс синологы В.П. Васильевтің аудармалары мен қытай ғалымы Цын Чжунмяннның финн нұсқасына жасаған түзетуі бар. Бұл аудармалар мен мәтінге жасалған түзетулер біздің Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазбаның анағұрлым дәл, ғылыми аудармасын жасауымызға көмектесті.

Мәтінді зерттеуде текстологиялық, деректанулық және тарихнамалық әдістер қолданылды.

Талдау

Жазбаның мән-мағынасын, ондағы атау-терминдерді тереңірек талдау үшін ең әуелі жазба өмірге келген дәуірмен, нақтылы тарихи оқиғалармен, Күлтегіннің жеке басына қатысты тарихи жағдаяттармен терең танысу керек. Күлтегін – Екінші Түркі қағанатының бас бұйрығы (әскер басы). Қағанаттың негізін салушы Елтеріс Құтлық қағанның ұлы және өз замандасы Білге қағанның туған інісі. Ол Екінші Түркі қағанаты құрылған кезде дүниеге келіп, он жасынан бастап мемлекеттік істерге араласты. Бүкіл өмірінде Түркі қағанатының тәуелсіздігі мен шекарасын, халқын аман сақтап қалу үшін күресті. Бұл ретте Таң әулетімен де талай мәрте соғысты. Ол ағасы Білге қағанмен, ел абызы Тонықөкпен бірге Екінші Түркі қағанатын орнықтырған соң, Таң әулетімен тату көршілік саясат ұстанды. Өкінішке қарай, ол Түркі қағанаты мен еліне пайдасы тиетін дер шағында, 47 жасында 731 жылы қайтыс болды.

Түркі қағанаты мен Таң әулетінің байланысы жақсарып, екі ел арасында тепетең қарым қатынас орнай бастағандықтан, Білге қаған інісі қайтыс болған соң, оған арнап ескерткіш орнатып, мемориялдық кешен тұрғызбақ болды және бұл істе Таң императоры Таң Сюаньцзунның көмегіне жүгінеді. Жағдайдан хабардар болған соң, Император Тан Сюаньцзун арнайы қазанама (көңіл айту хатын) жазып, мемлекеттік делегациямен қоса шеберлер жібереді. Шеберлер Тан Сюанцзунның қазанамасын оның қолтаңбасын бұзбай ескерткіш тастың бір бетіне жазады. Демек, бұл осы ескерткіш тасқа жазылған түрікше мәтіннің аудармасы емес, керісінше Қытай императорының жеке өз атынан жазған қазанамасы болатын. Сол себепті, ескерткіштегі қытайша мәтін мен түрікше мәтін бірін бірі қайталамайды. Алайда бірін бірі толықтаушы тарихи дерек болып табылады.

Түрікше мәтінде Түркі қағанаты мен халқының тарихы, мемлекеттілік дәстүрі, өкініші мен өксігі, ішкі алауыздық салдарынан елу жыл Табғаш қағанға (Таң империясына – авт.) бодан болғаны, ақыр соңында Елтеріс Құтлық қағанның бастауында тәуелсіздіктерін қайтадан қолға келтіргені, ендігі жерде сол тәуелсіздікті ұрпақтан ұрпаққа сақтап қалу туралы арман-мұраттары, ұрпаққа өсиеті жазылса, қытайша мәтіннен қытайлық центристік көзқарас пен конфуцианшылдық идеологияның, имперлік амбицияның лебі еседі. Император Тан Сюанцзун екі ел арасындағы тату көршілікті дәріптей отырып, Түркі қағанатын өзімсініп, онымен арадағы қатынасты «әке-бала» қатынасы ретінде көрсеткісі келеді. Сондықтан ескерткіштегі көне түрікше мәтін мен қытайша мәтіннің

мазмұны саяси жақтан бір-біріне қарама-қайшы деуге болады. Өйткені түрікше мәтінде көк түріктердің асыл тегі, айбаты, олардың алып мемлекеті, елдігі, өкініші мен болашақ армандары туралы сөз болса, қытайша мәтінде Таң императоры Түркі қағанатын өзінің бағынышты «баласы» ретінде көргісі келеді.

Күлтегін ескерткіші ондаған ғасырды артқа тастап бізге жеткендіктен эрозияға ұшырап, бүлінген. Бірақ XVIII ғасырдан бастап бұл жазуға ғылыми тұрғыдан қызығушылар көбейгендіктен, жазудың әртүрлі көшірме нұсқалары мен сынық фрагменттері табылды.

Қытайша жазбаның жоғары жағына «故阙特勤之碑» деп үлкен иероглифтермен екі қатар етіліп, қытай хаткерлерінің кайшу (楷书) үлгісінде жазылған. Ал тұтас жазба лишу (隶书) үлгісінде жоғарыдан төменге, оңнан солға қарай жазылған. Жалпы 14 жол, әр жолы 36 иероглифке арналған. Негізгі мәтіннен басқа оң жақтан жоғарыдан екі жол қалдырып, лишу үлгісімен тағы да «故阙特勤碑» деген 5 иероглиф жазылған. Одан төмен кайшу үлгісінде «御 制 御 书» (Патша ағзам жасатқан, жаздырған) деген 4 иероглиф жазылған. Мәтін соңына 大唐开元廿年岁次壬申七月辛丑朔七日丁未建 – «Ұлы Таң патшалығының Кайюань жылнамасының 20-жылы шілденің 7-жұлдызы (20.08.732) тұрғызылды» деген сөздер жазылған.

故　　阙　　特　　勤　　之　　碑

1		罔	沙	為	疚	受	不	斯	賴	修	太	裔	彼	
2		保	塞	子	於	屠	然	豈	興	邊	宗	也	蒼	
3		延	之	愛	朕	耆	何	由	君	貢	之	首	者	故
4		长	國	再	心	之	以	曾	諱	爰	遂	自	天	阙
5		高	丁	感	且	寵	生	祖	闕	逮	荒	中	罔	特
6		碑	零	深	特	任	此	伊	特	朕	帝	國	不	勤
7		山	之	情	勤	以	賢	地	勤	躬	載	雄	覆	碑
8		立	鄉	是	可	親	也	米	骨	結	文	飛	壽	
9		垂	雄	用	汗	我	故	施	咄	為	教	北	天	
10	大	裕	武	故	之	有	能	匐	祿	父	施	荒	人	
11	唐	无	鬱	制	弟	唐	承	積	可	子	於	來	相	御
12	开	疆	起	作	也	也	順	厚	汗	使	八	朝	合	制
13	元		於	豐	可	我	友	德	之	寇	方	甘	寰	御
14	廿		爾	碑	汗	是	愛	於	次	虐	武	泉	寓	书
15	年		先	發	猶	用	輔	上	子	不	功	願	大	
16	岁		王	揮	朕	嘉	成	而	今	作	成	保	同	
17	次		爾	遐	之	爾	規	身	苾	弓	於	光	以	
18	壬		君	邇	子	誠	略	克	伽	矢	一	祿	其	
19	申		克	使	也	積	北	終	可	載	德	則	氣	
20	七		長	千	父	大	燬	之	汗	囊	彼	恩	隔	
21	月		載	古	子	開	眩	祖	之	爾	國	好	陰	
22	辛		赫	之	之	恩	靄	骨	令	無	變	之	陽	

23	丑		殊	下	義	信	之	咄	弟	我	故	深	是	
24	朔		方	休	旣	而	境	祿	也	虞	相	舊	用	
25	七		爾	光	在	遙	西	頡	孝	我	革	矣	別	
26	日		道	日	攸	圖	鄰	斤	友	無	榮	洎	為	
27	丁		克	新	崇	不	處	行	聞	爾	號		君	
28	未		順	詞	兄	鴦	月	深	於	詐	迭		長	
29	建		謀	日	弟	促	之	仁	遠	邊	稱	我	彼	
30			親		之	景	郊	於	方	鄙	終	高	君	
31			我		親	俄	尊	下	威	之	能	祖	長	
32			唐		得	盡	樑	而	德	不	代	之	者	
33			孰		無	永	梨	子	懾	再	捧	肇	本	
34			謂		連	言	之	孫	於	侵	□	興	夏	
35			若		類	悼	皇	效	簇	擾	□	皇	後	
36			人		俱	惜	命	之	俗	之	□	業	之	
	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1

Жазбаның жолма-жол аудармасы

I жол
(1.3-1.6): 故阙特勤之碑 (10)
Марқұм Күлтегін ескерткіші
(1.11–1.14):御 制 御 书
Патша ағзам жасатқан, жаздырған (11)

II жол
(2.1-2.8): 彼苍者天罔不覆寿
Көгілдір Тәңірдің құшағына алмайтыны жоқ.
(2.9-2.16): 天人相和寰寓大同
Тәңір (12) мен адам өзара тіл табысса ғана байтақ жерде ұлы бірлік (13) болады.
(2.17-2.22): 以其气隔阴阳阴阳
Олардың чи-і (күші, демі, құбылыстары) арқылы инь мен ян бөлінеді (14).
(2.23-2.28): 是用别为君长
Сол арқылы ерекше билеушілер мен қолбасылар шығады.
(2.29-2.33): 彼君长者本
Олардың ел басшылары тегінде
(2.34-2.36):
□□□(夏后之?)
(Сяхудың?) (15)

III жол
(3.1-3.2): 裔也 әулеті еді.
(3.3-3.10):首自中国雄飞北荒
Алғашында Орталық мемлекеттен (Қытай топырағына – Чжунгодан) шығып, кейін Солтүстіктегі түз даланы (Бэйхуаньды) еркін жайлаған [16].

(3.11-3.18): 来朝甘泉愿保光禄
(Кейін) патша ағзамға амандаса Ганшуан (17) өңіріне келіп, Гуаңлу бекінісін (18) қорғап тұруды өтінді.
(3.19-3.26): 则恩好之深旧矣洎
Олар бұған әсерленіп алғыс айтты.
(3.27-3.28): □□
(Патшаға құрмет ретінде екі иероглифтік орынды бос қалдырған) (19)

* * *

(3.29-3.36): 我高祖之肇兴皇業
Біздің Гаузу патша (20) патшалық ісін енді бастап жатқандықтан,

IV жол
(4.1-4.5): 太宗之遂荒
Тайцзун (21) патшаның кезінде ғана қыр өлкесін тыныштандыру мүмкін болды.
(4.6-4.13):帝载文教施于八方
Патша ағзамның кезінде қоғамдағы жақсы салт-дәстүрлер сегіз тарапқа (22) тарады.
(4.14-4.19): 武功成于一德
Қосындардың жеңісі өнегелі іске айналды.
(4.20-4.25):彼国变故相革
Ал олардың мемлекетінде аласапыран жағдай туылып,
(4.26-4.29): 荣号迭称
бұрынғы ат-атағынан айырылды.
(4.30-4.32.): 终能代 Ақыры…ауысып, …
(4.33-4.36): 捧□□□
… уыста(ды)…(?)

V жол
(5.1-5.5): 修边贡爰逮
Шекара істері реттеліп (тынышталып), арамызда тарту-таралғы болып тұрды.
(5.6–5.11): 朕躬结为父子
Мен өзім барып әке-баладай болып татуластық (23).
(5.12–5.14):使寇虐
Бұлап-талау мен зорлық-зомбылық жойылса,
(5.15–5.18): 不作弓矢 садақ-жебені жасауды доғарып,
(5.19–5.20): 载櫜 қаруды қоймаға қойсақ,
(5.21–5.24): 尔无我虞 сен мені алдамасаң,
(5.25–5.28): 我无尔诈 мен сені алдамасам,
(5.29–5.32): 边鄙之不 шекарада
(5.33–5.35): □(再?)□(侵?)□(扰?)
тағы да сұғанақтық болмаса (24),
(5.36) 之
онда

VI жол
(6.1–6.2): 頼欠 жаман ба(25)!
(6.3–6.15): 君讳阙特勤骨咄祿可汗之次子
Марқұм Күлтегін (сен) Құтлық қағанның екінші ұлы (едің),
(6.16–6.24): 今必伽可汗之令弟也
осы күнгі Білге қағанның жақсы көретін інісі (едің).
(6.25–6.30):孝友闻于远方
Әке-шешеге, досқа қайырымдылығың алыс жаққа тараған еді,
(6.31): 威 айбатың ...
(6.32–6.35): □(德) □(慑)□ (于)□ (簇)
(ақылың жалпақ жұртты бағындырды)(26)
(6.36): 俗
Тегінде,

VII жол
(7.1–15): 斯岂由曾祖伊地米施匐积厚德于上
бұл ұлы аталарың Иетміш (27) бектің бойына мықтап дарыған,
(7.16–7.20): 而身克终之 өмірінің соңына дейін апарған,
(7.21–7.31): 祖骨咄禄颉斤行深仁于下
Құтлық тегін (28) бұлжытпай сақтаған игі қасиеттер болатын.
(7.32–7.33):而子
Ал (олардың) ұлдары мен немересі (ұрпағы)
(7.34–7.35): □(孙?)□ (效?) ... ...(29)
(7.36): 之
бұларды жалғастырды.

VIII жол
(8.1–8.8): 不然何以生此贤也
Әйтпегенде, мұндай дана ұрпақ қайдан болсын.
(8.9–8.14): 故能承顺友爱
Сол себепті бұрыннан бар достықты өзің жалғастырып,
(8.15–8.18): 辅成规略
заң-ережелер мен жоба-жоспарлар ретінде жүйелеп,
(8.19–8.24): 北燹眩靄之境
солтүстікте суанлэйге (30) дейін тыныштық орнатып,
(8.25–8.30): 西邻处月之郊
батыста чуюэлермен (31) көршілесіп,
(8.31–34)尊樑梨之
Тәңір (ағашын, мықан ағашын?) (32) сыйладың.
(8.34–8.36): 之□(皇?)□(命?)
Патша жарлығымен (33)

IX жол
(9.1–9.6): 受屠耆之宠任
тучи (34) деген даңқты атқа ие болдың.

(9.7–9.12): 以亲我有唐也
Көп ретте біздің Таң патшалығымен тату өттің.
(9.13–9.23): 我用是嘉尔诚积大开恩信
Сенің адалдығың мен тындырған істеріңді мадақтап риза болдым, сендім.
(9.24–9.28):而遥图不謇
Көреген, кемел мұраттарың өзгермегенімен,
(9.29–9.32): 促竟俄尽
өміріңнің қас қағымдай ғана болғаны
(9.33–9.35): 永言悼
(мені) мәңгі қайғыртады.
(9.36): □(惜?) ... ...(өкіндіреді?) (35)

X жол
(10.1–10.4) 疚于朕心
Жанымды жаралайды.
(10.5–10.12): 且特勤可汗之弟也
Оны былай қойғанда, Күлтегін, сен қағанның інісі едің.
(10.13–10.19): 可汗犹朕之子也
Ал қағанның өзі менің туған ұлымдай болып кетті.
(10.20–10.27):父子之义既在攸崇
Әке-балалық көңіліміз ізетке құрылған еді,
(10.28–10.36): 兄弟之亲得无连类俱
аға-бауырлық туысқандықтың да өз ішкі базынасы бар еді.

XI жол
(11.1–11.8): 为子爱再感深情是
Сол әкелік махабаттың тағы бір терең көрінісі ретінде
(11.9–11.18): 用故制作丰碑发挥遐迩
қайтыс болуыңа орай, тамаша тас ескерткіш жаздырып, алыс-жақынға дабыра қылдырдым (36).
(11.19–11.29):使千古之下休光日新词曰
Мың көнелікте (37) (ұлы ұстын) күн сайын нұрланып, сөздері жаңарып, жарқырап тұрсын (38).

XII жол
(Өлең)
(12.1–12.8): 沙塞之国丁零之乡
Құмды аңғар мемлекеті динлиндердің (39) мекені,
(12.9–12.16): 雄武郁起于尔先王
Сенің ата-бабаң сол жерде елді уайымға салып айбатпен көтерілген.
(12.17–12.24:) 尔君克长载赫殊方
Сендердің патшаларың мен бектерінің атағы жан-жаққа жайылған ,
(12.25–12.32:) 尔道克顺谟亲我唐
Ата салтты жалғастырып, біздің Таңмен етене болдың.
(12.33–12.34): 孰谓Кім айтар еді,

(12.35–12.36):□(若?)□(人?)
(осындай адам) (40),

XIII жол
(13.1–13.4):罔保延长
өз өмірінің жалғасын ұзақ сақтамас деп.
(13.5–13.12): 高碑山立垂裕无疆
Таудағы биік киелі ескерткіш мәңгі сені еске салып, көп істерден дерек беріп тұрсын.

XIV жол
(14.10–14.29): 大唐开元廿年岁次壬申七月辛丑朔七日丁未建
Ұлы Таң патшалығының Кайюань жылнамасының 20-шы мешін шілденің 7-жұлдызы тұрғызылды (жаңаша 01.08.732)

Қытайша мәтіндегі атаулар мен ұғымдарға талдау
Төменде келтірілген түсініктемелер тек Г. Габеленц, Г. Шлегель және В. Васильев аударған нұсқалар мен өз аудармамыз арасындағы айырым тұстарға, кейбір ерекше ұғымдарға арналған:

(10). Күлтегін ескерткішін ең алғаш көзімен көріп, оқып, өзінің «双溪醉隐集» (Шуансидің толғаулар топтамасы) атты жинағында атап өткен Юань дәуірінің атақты ақыны, саяхатшы Иелучжу. Ол Күлтегін және Білге қаған ескерткіштеріндегі қытайша мәтіндерді айта келіп, ескерткіштің маңдайшасына жазылған “特勤” сөзі “殷勤” (ықыласты) дегендегі “勤”, Таң дәуірінің көне, жаңа тарихының бәрінде “特勤” (teqin) сөзін “衔勒” дегендегі “勒” арқылы жазады. Бұл дұрыс емес. “勤”(qin)-ді жазғанда осы ескерткіштегі бойынша жазу керек,-дейді (Линь Гань, 1987: 589).

(11). (1.11–1.14): 御 制 御 书: Бұл сөйлем Күлтегін тасының өзінде бар. Бірақ, Г. Габеленц, Г. Шлегель нұсқаларында ол қытайша мәтінге кіргізілмеген және аударылмаған. Ал В. Васильев нұсқасында керісінше. Онда “аса ірі туынды және жазба” (высочайше сочиненный и написанный) деп қате аударылған. 御 иероглифінің көне қытай тілінде екі мағынасы бар: 1. Тосу, шектеу, қарсы тұру; 2. патшаға байланысты істерге, заттарға қолданылады. Соған сәйкес, осы аудармада екінші мағынасы алынды. Ол сөз алдында сөз тудырушы қосымша ретінде өзінен кейінгі жасату(制), жаздыру (书) етістіктерімен екі рет байланысып келген. Сөйтіп, ол «патша ағзам жасатқан және жаздырған» деген сөйлем болып шығады. Өйткені бұл қытайша мәтін 732 жылы жазда Қытай императоры Тан Суанцзун тарапынан Күлтегіннің қайтыс болуына қазанама ретінде арнайы жазылып, қытай шеберінің қолымен тасқа қашалған.

(12). 天 (2.9): Көне Қытай тілінде “тянь”–天 (tian) сөзінің үш мағынасы бар: 1. Аспан; 2. Күллі табиғат дүниесі; 3. Тәңір. Соңғы мағынасы алынды. Осы мағынаға сәйкес “Тәңірдің еркі” (天意), “Тәңірдің жәрдемі” (天助) деген сөздер кездеседі. Ал ертедегі кітаптарда “Тяньтан” (Жұмақ–天堂), “Тяньго” (Аспан елі–天国) деген сөздер де кездеседі.

(13). 天人相和寰寓大同 (2.15–2.16): 大同 сөзі Г. Габеленц нұсқасында “бір бейнеде”, Г. Шлегель нұсқасында “біркелкі”, В. Васильев нұсқасында “бүтіндей ортақ” деп аударылған. Біздіңше, бұл ”Ұлы бірлік” болып аударылуға тиіс. Ол конфуциандық философиядағы армандағыдай қоғам. Қытайдың Чжаньго және Хань дәуіріндегі конфуцианшылдар тарапынан жазылған «禮記.禮運» (Салт-дәстүр естеліктері) атты

кітапта: 大道之行也, 天下為公, 是謂大同 (Аспан астында жалпы әлеуметтің қамын жеу – әр пенденің ұлы жолы, ұлы бірлік дегеніміз сол) деген сөйлемдер кездеседі.

(14). 以其气隔阴阳 (2.17–2.22): – Олардың чи-і (күші, демі, құблыстары) арқылы инь мен ян бөлінеді: Бұл жерде сөз болып отырған «Инь» және «Ян» Г.Габеленц, Г.Шлегель және В. Васильев нұсқаларының қай-қайсысында да иероглифтің буындық дыбысталуы бойынша жазылған. Көне Қытай түсінігінде Инь (阴) мен Ян (阳) философиялық категориялық ұғым. Ол күллі дүниедегі заттардың қарама-қарсы екі жағын білдіреді.

(15). □□□(夏后之?Сяхудың?) (2.34–2.36): Бұл жерде өшіп қалған үш иероглиф 夏後之 болуы мүмкін. Өйткені Қытай тарихшылары солтүстіктегі көшпелі халықтардың көбін сяхудың әулеті деп есептейді. Ол қатарда хуннулар да бар. Сы Мацянь жазған “Шицзидің” 110 бумасында (史記–百–十卷. 匈奴傳): “хуннулардың арғы тегі сяхудың Цзунвэй (淳维) деп аталатын әулетінен” делінеді. Оның үстіне, “Сүй кітабы. Телилер баянында” (隋書.铁勒傳): 铁勒之先, 匈奴之苗也, яғни, “телилердің арғы атасы хуннулар” делінеді. Телилердің түріктердің белді тайпалар одағы екенін ескерсек, император Тан Суанцзунның оларды Сяхудың әулеті деуі тегін емес. Тағы бір назар аударарлық жағдай – Қытай тарихында Ся екеу: оның бірі –Қытай тарихындағы бірінші патшалық Ся-ның негізін салған сяху (夏后) тайпасы. Енді бірі – Қытай тарихында V ғасырда өткен 16 патшалықтың бірі – Ся. Оны 407 ж. хунну тәңіркұты Хэлянбобо қазіргі Ордоста құрған. Сондықтан, өшіп қалған үш иероглифті (2.34-2.36) 夏後之 “сяхудың” деп алу орынды болмақ.

(16). 首自中国雄飞北荒(3.3–3.10): – Алғашында Орталық мемлекеттен (Қытай топырағынан – Чжунгодан) шығып, кейін Солтүстіктегі түз даланы (Бэйхуаньды) еркін жайлаған: Солтүстіктегі түз дала (北荒 немесе 北大荒) Қытайдың солтүстігі мен солтүстік шығыс бөлігіндегі жазық дала. Бұл жерде «Орталық мемлекеттен шығып» деген сөздің астарында түріктердің ата-бабасы хұндар (匈奴) меңзеліп отыр.

(17). 来朝甘泉(3.11–3.14): – (Кейін) патша ағзамға амандаса Ганчуан өңіріне келіп: Ганчуан өңірі (甘泉) қазіргі Шань-си өлкесіне қарасты таудың аты. Тегінде осы таудың бауырында салынған хан ордасы болған. Көне Қытайда астанадан басқа жерлерде де патша сарайлары болған. Бұл жер Цинь хандығы кезінде Лингуаң сарайы деп аталған. Хан Уди патша кезінде кеңейтіп құрылып, патшаның жазда ыстықтан қашып барып дем алатын, әрі шетелдік қонақтарды қабылдайтын жері болған.

(18). 来朝甘泉愿保光禄(3.15–3.18): – Гуаңлу бекінісін қорғап тұруды өтінді: Гуаңлу (光禄) бекінісі Батыс Хан хандығы кезінде 102 ж. ғұндардан сақтану үшін салынған бекініс. Орны Ішкі Моңғолиядағы Иньшань тауының солтүстік қапталындағы Ұлаты өңірінде. Ол туралы «хан кітабында» былай делінеді: «Тәңіркұт сияпат сарайында айдан астам тұрды. Кейін хан патшалығы оны адам қосып еліне жеткізіп салды. Тәңіркұт кетерінде Гуанлу қамалында тұрайын, шұғыл жағдай туса, тізе бүккендер қабылданатын қаланы қорғайын деп тілек айтты»[漢書. 卷九十四]. Бұл арада осы оқиға меңзеліп отырса керек.

(19). □□(3.27–3.28): Бұл арада екі иероглиф әдейі патшаның құрметі үшін жазылмаған.

(20). 我高祖之肇兴皇業 (3.29–3.36): – Біздің Гаузу патша патшалық ісін енді бастап жатқандықтан: Таң Гауцзу патша (唐高祖618–626 жж. тақта отырған.) Таң әулетінің (618–907 ж.) бірінші патшасы. Бұл сөйлемнің мағынасы Таң патшалығы алғаш құрылған кезде негізінен түріктердің көмегіне сүйенген болатын. Таң Гаоцзу билік басында болған кезде түріктердің шапқыншылығы күшейе түседі. Бірақ Таң Гаоцзу түріктермен арадағы бұрынғы одақтастықты ескеріп, оларға белсенді қарсы тұрмайды. Осы жағдайды пайдаланған түріктер Чананға дейін басып кіріп, Таң мемлекетінің байлығын талан-таражға салады әрі біраз халықты құл есебінде солтүстікке алып кетеді. Сондықтан

мәселенің мәнісі патшаның мемлекет ісімен болып, қолының тимеуінде емес, түріктерге қарсы тұруда тым белсенділік таныта алмауында еді. Сонымен қабат, бұл кезде Таң мемлекетінің түріктерге қарсы пәрменді соққы беретіндей күш-қуаты да жоқ болатын. Демек, мәтінде осы жайларды жай ғана патшаның әбігерлігіне аударып, нақтылы тарихи жағдайды сыпайылап бүгіп қалған. Демек, осы сөздің өзінен де Таң әулетінің бірінші патшасы Таң Гаоцзудың түріктерге тиімді қарсы тұра алмағандығы көрініп тұр.

(21). Тайцзун патша (唐太宗) Таң әулетінің екінші патшасы, Таң Гаоцзудың ұлы. 626–649 жж. тақта отырған. Оған қатысты мәтінде (4.1-4.5): 太宗之遂荒: «Тайцзун патшаның кезінде ғана қыр өлкесін тыныштандыру мүмкін болды» делінеді. Себебі, 629 жылы Таң ордасы генерал Ли Цзинді бас қолбасшы етіп, алты бағытпен Шығыс Түрік қағанатына қарсы әскер аттандырды. Ілік қаған жеңіліп, қолға түсті. Нәтижесінде 630 жылы Шығыс Түрік қағанаты құлап, оның халқы Таң империясына бодан болды (СТШ, 215). Жоғарыдағы сөйлем, Түркі қағанаты мен Таң патшалығының тарихындағы ең бір бұрылыс кезеңге негіз болған осынау айтулы оқиғаларды меңзеп тұр.

(22). 八方(4.12–4.13): Сегіз тарап – Қытай тілінің тарихи лексикасында қалыптасқан шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік – төрт тарап (方fang) пен шығыс-түстік, шығыс-терістік, батыс-түстік, батыс-терістік – осы төрт бұрыштың (隅 yu) жалпы атауы. “Шицзи. Цы Мацянь дерегінде” (史记. 司马迁列传) дәл осындай “алты бірліктің ішінде, сегіз тараптың сыртында” (六合之内，八方之外) деген сөз кездеседі.

(23). 朕躬结为父子(5.6–5.11): Ең алдында қатар тұрған екі иероглиф 朕躬 “мен өзім” деген мағынаны меңзейді. Мұндай жағдайда бұл реткі татулықтың бастамашысы патшаның өзі екені көрініп тұр. Яғни, осы сөйлемді (5.6–5.11) “мен өзім бастамашы болып (朕躬) әке-баладай (父子) болып татуластық (结為)” деп аудару қисынға келеді.

В. Васильев нұсқасында осы арасын “маған келгендермен мен әкелік (және бала арасындағы) байланыс жасадым” деп аударған. В. Васильевтің “маған келгендермен” деген тіркесті қайдан алып тұрғаны белгісіз. Ал, Г. Шлегель нұсқасында “біз сізбен әке-баладай байланыста едік” деп алған. Г. Габеленцте “Да, даже я лично был связан с ними, как отец с сыном” деп аударған. Бұған қарағанда бұл бұрыннан бар, мүлде өзгермеген қатынас секілді көрінеді. Мұнда Таң мен Түркі қағанаты арасындағы қатынастың тым құбылмалы болғаны теріске шығып тұр. Сондықтан, бұл сөйлемді тағы да бұрынғы (жай) өткен шақ түрінде емес, жедел өткен шақ түрінде аудару орынды болмақ.

(24). □(再?)□(侵?)□(扰?) (5.33–5.35): – тағы да сұғанақтық болмаса: Бұл арада үш иероглиф өшіп кеткен. Сөз ыңғайына қарай және басқа нұсқаға сәйкес, төмендегідей мазмұндық топшылау жасалды: Тағы да □ (再?) сұғанақтық болмаса (дестік) □ (侵?) □ (擾?). Г. Шлегель нұсқасында берілген осы үш иероглиф басқа мәтіндерде кездеспейді. Мысалы: В. Васильевте жазылмаған әрі мәтінде де жоқ. 1892 жылы жарық көрген О. Гейкельдің атласындағы қытайша мәтінде де (Heikel, 1892: 38) осы үш иероглифтің орны бос тұр. Ал, В. Васильевте “онымен қатар шекарада қақтығыс болмады” деп аударылған. Бұл өткен шақ болғанымен, біз қатыстырып отырған иероглифтердің мағынасына жақындайды. Соған қарағанда В. Васильев Г. Шлегель нұсқасынан бұл иероглифтерді оқыған. Бірақ оның бұларды неліктен өзі құрастырған мәтінге кіргізбегені таң қалдырады.

(25). (5.36)之/(6.1–6.2): 賴欤: Мұнда 賴 жаман, сұрқия, пасық жиіркеніште деген ұғымдарды, ал 欤 сұрау қосымшасы мағынасын білдіреді. Бұл өзінен бұрынғы 之-тәуелдігімен сабақтасып келіп, “жаман ба” (賴欤) деген мағынаны беріп тұр.

(26). В.Васильевте төрт иероглиф өшіп қалған – □□□□ (6.32–6.35): Г. Габеленц және Г.Шлегель нұсқаларында ол аударылған және Г.Шлегельдің келтірген мәтінінде бұл төрт иероглиф мынадай тәртіппен □(德?) □(慑?)□ (于?)□ (簇?) орналастырылған. А. Гейкельде ол сәл басқашалау. Яғни, соңғы 簇-ні 象，殊，域 иероглифтеріне балап, сұрақ белгісін қойған. Біз Г. Габеленц нұсқасындағы мәтінді негізге алдық (“ақылың жалпақ жұртты бағындырды” деп аудардық.

(27). Бұл ұлы аталарың Иетміш 斯岂由曾祖伊地米施 (7.1–7.9): Иетміш (Етміш) – мәтінде Күлтегін, Білге қағандардың арғы атасы ретінде айтылып тұр. СТШ мен ЦТШ-да Күлтегін мен Білге қағанның әкесі Құтлық (Елтеріс) қаған жөнінде ғана болмашы мәлімет береді. Одан арғы тегін қазбалап айтпайды. Ол бойынша Құтлық (Елтеріс) – 630 жылы Таң әулетіне қолға түскен Шығыс Түрік қағаны Іліктің руласы. Атасынан бері тұдындық (吐屯) мансапта болып келген. Әулет есімі – Ашына (СТШ,215); (ЦТШ, 194). Соған қарағанда Иетміш (Етміш) бек те кейін келе Таң ордасының Тәңірқұт басқақтығына қараған Юньчжун аймағында тұтын дәрежелі мәнсапты болғанға ұқсайды.

(28). 祖骨咄禄颉斤行深仁于下 (7.21–7.31): – Арғы атасы Құтлық тегін бұлжытпай сақтаған игі қасиеттер болатын: Құтлық Еркін (骨咄禄颉斤), Қытай тарихында Гұдулу (骨笃禄? – 691) деп жазылған. Ол жоғарыда (7.1–7.9) айтылған Шығыс Түрік қағанатының қағаны Құтлық (Елтеріс), Таң хандығына қолға түскен Шығыс Түрік қағаны Іліктің руласы. Әулет есімі – Ашына. Юньчжун тұтығы Шал батырдың (舍利元英) ұлысына тайпабасы (部酋), атасынан бері тұдындық (吐屯) мансапта болып келген. Өз елінде әскер басы болған. СТШ мен ЦТШ-дегі деректерге сүйенсек, ол мұрагерлік жолмен тұдын шор болғаннан кейін, бытырап кеткен елінен бес мыңнан астам адамды төңірегіне топтап, Шұғай тауын бекініп «қарақшылық» істейді. Тоғыз тайпалы телелердің қой, жылқыларын тонап, бірте-бірте күшейген соң, өзін қаған, інілері Бөгчорды шад, Доши бекті (咄悉匐) ябғұ көтереді (ЦТШ, 194). Таң әулетінің Гау Цзун, Чжун Цзун (中宗) патшаларының кезінде ол Қытайдың Бин (并), Лань (岚), Гуй (妫) тектес аймақтарына шабуылдап тұрған. Ол Екінші Түркі қағанатын қайта құрушы, түрік халқының тәуелсіздікке жетуі жолындағы табанды күрескері. Ол бұл жолда Таң ордасының кәнігі алдап-арбауына түспеді. Серіктерін сатпады. Түрік халқының неліктен Таң қол астына бодан болған себептерін қорытындылай келе, мемлекетті қайта құрып, оны баянды ету үшін, түркі халқының ішкі бірлігі, соның ішінде ең әуелі Ашына әулетінен тараған ақсүйектердің, ел тізгінін ұстаған қаған, еркін, тегін, ябғұлар мен бектердің, бұйрықтардың, шорлар мен тұдындардың береке-бірлікте болуын дәріптеді. Бұл арда Таң императоры оның алған бетінен қайтпайтын табанды күрескерлігіне, кісілігіне, сертке беріктігіне еріксіз тәнті болғаны көрініп тұр. Сондықтан, Күлтегіннің кісілігін айта келіп, бұл «Құтлық тегін бұлжытпай сақтаған игі қасиеттер болатын» – 祖骨咄禄颉斤行深仁于下 (7.21–7.31) дейді.

(29). В. Васильевте □□ (7.34–7.35) Екі иероглиф өшіп қалған. Г. Габеленц, Г. Шлегельде ол аударылған және қытай мәтінінде □(孙?)□ (效?) деп берілген. Біз оны өзінен бұрын тұрған иероглифтің мағынасына байланыстыра отырып, “ұлдары мен немересі (ұрпағы) бұларды жалғастырды” деп алдық (Г. Шлегельде “Баласы еліктеді” деп аударған).

(30). 北燹眩靄之境 (8.19–8.24): - солтүстікте суанлэйге дейін тыныштық орнатып: ХШ СЧ-де («Хан кітабы, ғұндар баянында») Суанлэйді үйсіннің солтүстігіндегі ежелгі қорған дейді (眩雷塞). ХШ ДЧ-де («Хан кітабы, жағрапия баянында») бұл жерді Хэси аймағындағы Цзынсянь ауданы (бұл қазіргі Ішкі Монғолияның Дуншэн қаласының солтүстік-батысындағы Чэнлян (城梁) көне қала жұрты) дейді. Аталмыш деректегі

«батысқа қарай жүріп Суанлей қамалынан шығатын бір жол бар» деген жолдар осы жерді меңзейді. Үйсіндер Хэси коридорында жүрген кезіндегі жер. Бұл бекініс кейбір аударма әдебиеттерде Ғұнрей деп аударылып жүр (ЧТҚҚД, 2003: 867).

(31). Чуюэ немесе чоңұт (处月) – ертедегі тайпа. Түріктердің ішіндегі ең азулысы. Олар «Алтын құм асуының» күнгей мен теріскейін – қазіргі Жемсары өңірін мекендеген. Алтынқұм асуы көне қытай тіліндегі тура мағынасы. Ол Цзиньшалин (金沙岭) деп аталатын (ЧШ, 27). Қытайша тағы бір түрлі жазбасында оны Цзиньсуолин (金娑岭) деп те атайды (元和郡县志，卷四十，西州条). Бұл тау Боғда тауының бір тармағы болған. Яғни Тянь-шань тауының бір саласы. Жапон ғалымы Мацуда Хисаудың жазуынша, ол «Жуантерек басы Ола» деп те аталған (Хисау, 1987: 377). Ұйғырлар күні бүгінге дейін «Иұлғұн тирек дауаны» дейді. Бұл жергілікті түркі тілі екені шүбәсіз. Яғни «Жуантерек сайының басындағы шың» деген сөз. Өйткені түріктер ертеде оның қасындағы Боғда тауын да «Боғда Ола» деп атаған. Мағынасы «Тәңір шыңы». Мәтінде Күлтегіннің осы чоңұттар мекендеген жерлерге дейін құдіреті жеткені айтылып тұр.

(32). (8.31–33) 尊橑梨 Тәңір ағашын (Мықан ағашын) сыйладың, 棠梨 – А. Гейкельдің алғаш Қытайда көшірткен нұсқасында пекиндік қыл қалам шебері оны тура осы бетінде жазған. В. Васильев нұсқасында 棠-ның орынына 橑иероглифі қолданылса, Г. Шлегель нұсқасында 棠-ның алдына “扌” жақтауын қойған. Соңғысы ескерткіш тастың өзінен де анық байқалып тұр. Бірақ, мұндай иероглиф қытайдың көне немесе жаңа тілінде кездеспейді. ХШ-да (汉书): 匈奴謂天為撐梨 (хұндар аспанды Тәңір деп атайды) деген тіркес кездеседі (Chlegel, 1892: 33-35). Бұған да тоқтауға болады.

Дегенмен, таста қолданылған екі иероглифтің екеуі де 撐梨 емес, 撐(?)犁. Оның үстіне 撐 иероглифі бүгінде撐-нің қысқартылған түрі. Ерте кезде оның қысқарған түрімен жазды деген ақылға сыймайды. “扌” –ның артқы бөлігі 棠 екені шүбәсіз. Егер, 撐梨-ді “тәңір” деген сөздің қытайша баламасы деген күнде де оған ағашты білдіретін мағына сіңдірілген. Өйткені иероглифтің өзі ағашқа байланысты. Тәңір сөзінің дыбыстық аудармасында, қалайда, сөз басындағы инциал “Т” болып келуі керек еді. Ал 撐 иероглифі chēng болып оқылады. Тағы да ағашты білдіретін 棠, 橑 (táng) иероглифтері “тәңір” сөзіне дыбыстық жақтан өте жақын болып келеді. Сөйтіп, біз бұл ағашты таза алмұрт ағашы деуден гөрі “Тәңір ағашы” деп алуды құп көрдік. “Қозы Көрпеш - Баян сұлу” жырында аталмыш тәңір ағашын “мықан ағашы” деп атаған. Бұл байырғы түркі түсінігіндегі киелі ағаш. Ертеде халық арасында Жер мен Көктің арасын жалғастырушы құдіретті күш осы ағашқа қонақтаған деген түсінік болған (Сартқожаұлы, 2020: 300-301). Моңғол жеріндегі Білге Қаған кешенін қазған кезде қаған барқының (храмының) артындағы шарбақтастың дәл ортасынан тік қадалған ағаш табылды. Дәл осындай аналогтар Тоң-ұқұқ, Цаган-дова (Монғолия) ескерткіштерінен және Сібірден көп кездеседі. Сонымен қатар, қыпшақ тайпасы ағаштан туылды дейтін аңыз Рашид-ад-динде, “Оғызнамада” сақталған (Сартқожаұлы, 2020: 301).

(33). 之□(皇?)□(命?) (8.34–8.36): В. Васильев, Г. Габеленц нұсқаларында аударылмаған әрі В. Васильевте бұл екі иероглиф жазылмаған. А. Гейкельдің пекиндік хаткерге жаздырған нұсқасында ол екеуінің орнын 遺，澤 иероглифтерімен толықтырған және сұрақ белгісін қойған. Бірақ, Г. Шлегель нұсқасында бұл екі иероглиф 皇命 болып жазылған. Біз осы Г. Шлегель нұсқасына негіздеп аударды қ. Бұл екі иероглиф өзінен бұрынғы 之 (8.34) иероглифімен қосылып келгенде “патшаның әмірімен” деген сөз болады. Сондықтан бұл тіркес (9.1–9.6) –ке жақша арқылы 之(皇命) 受屠耆之宠任, яғни, “(патшаның әмірімен) тучи деген даңқты атқа ие болдың” деп тіркестірілді.

(34). Тучи (дөкей хан–屠耆): ертеде ғұндардың мәнсап аты болған. Тучи ван – ол кезде тәңірқұт қол астындағы ең жоғарғы атақ еді. Ол атақтан жоғары тек Тәңірқұт қана тұрған. «Тучи» сөзі көне хунну тілінде “парасатты ” (賢 сянь) деген мағынаны білдірген (Цыхай, 1979: 1075). Бұл атау соған қарағанда Түркі дәуіріне дейін жалғасып келгенге ұқсайды. Табғаштар сол себепті оң және сол қол тучилерді оң, сол сянь уаң (贤王) деп атаған.

(35). □(惜?) (9.36): В. Васильевте бір иероглиф өшіп қалған. Бұл Г. Габеленц, Г. Шлегель нұсқаларында бар. А. Гейкель жаздырған нұсқада да солай. Мәтін ыңғайына сай ол таңба “өкіндіреді” (惜?) деген мағана береді.

(36). В. Васильевте бір иероглиф (迒) өшіп қалған (11.18). А. Гейкельде ол 域,誠 деген екі иероглифтің кез-келгеніне жорылған және сұрақ белгісі қойылған. Г. Габеленц, Г. Шлегель нұсқаларында бар (迒). Жазбаға осы иероглиф алынды. Әрі мәтін ыңғайына сай “жақын” болып аударылды.

(37). 千古 (11.20–11.21): Мың көнелікте: Мың көнелік (千古). Г. Габеленц, Г. Шлегель, В. Васильев нұсқаларында “мыңдаған жылдар”, “мәңгілік” деген тіркестермен аударылған. Қытай тілінің дәстүрінде тура мағынасындағы “мың көнелік” (千古) сөзі болашақты білдіретін “мәңгілік”, «ұзақ замандар бойы» (久远) деген ұғымды білдіреді (Цыхай, 1979: 118). Алғаш «Таң кітабында” кездеседі. Өлгендерді еске алу үшін қолданылады. «Мың көнелік» уақыт ізінде талай нәрсенің ескіріп тозуы, құрып кетуі. Бұл жерде айтпағы соған пара-пар уақыт. Осы сөзді өзінен кейінгі тіркеспен жалғау арқылы айтар ойының, тілегінің мағынасын күшейткісі келеді.

(38). 休光日新词曰 (11.23–11.29): (ұлы ұстын) күн сайын нұрланып, сөздері жаңарып, жарқырап тұрсын. Қытай императоры осы арқылы жазылған мәтіннің мәңгілікке «мың көнелікке» дейін көнермей кейінгілерге жетуін тілейді.

(39).沙塞之国丁零之乡 (12.1–12.8): – Құмды аңғар мемлекеті динлиндердің мекені: Бұлай болатыны динлиндердің (деңлең) мекені ежелден Ұлы шөлдің солтүстігі мен оңтүстігі болып келген. Олар мекенденген жердің бір шеті Байқалдан бастап, енді бір шеті Орталық Азияның біраз жерлеріне дейін жетті. Ван Живэйдің зерттеуінше динлиндер құмдықтың солтүстігінде және бүгінгі Сібір мен Синьцзянның солтүстігінде, Орталық Азияда өмір сүрген (Ван Живэй 王日蔚, 1936: 56). Ал олардың шығу тегіне келсек, қытай жазбаларындағы динлин (丁零, 丁令), дили (狄历), чэлэ (敕勒), тиелэ (铁勒) дегендердің бәрі түрліше дәуірде олардың түрліше аталуы. III ғасырда олар биік арбалылар немесе гаочэ (高车) деп аталған (Қайыркен. 2022: 155). Қытай деректерінде оларды ғұндардан тараған дейді (汉书.丁零卷).

(40). (12.35–12.36): □□... ... ...Екі иероглиф өшкен. Сөз ыңғайына сай “осындай адам” (若人) деп алынды. Өйткені бұл екі иероглиф В. Васильев аудармасында жоқ болғанымен, Г. Шлегельде және А. Гейкельдің атласында бар.

Зерттеу нәтижелері

Бұл еңбекте:

1) Орталық Моңғолиядағы Күлтегін кешеніндегі қытай жазбасы зерттеліп, жүйеленіп, оған ғылыми сараптама жасалды;

2) Көне қытай деректері мен бүгінге дейін жарыққа шыққан зерттеулерге сай, аталмыш ескерткіштегі әрбір жазбаның пайда болу негіздері талданды;

3) Эрозияға ұшыраған, өшіп кеткен кейбір мазмұндар жөнінде бұрын-соңды зерттеген ғалымдардың ұсынған нұсқалары мен сараптауларына сүйене отырып, жеке ғылыми ізденістер нәтижесінде олардың жаңартылған нұсқасы және ғылыми аудармасы жасалды;

4) Аталған жазбаны аша түсетін Түркі қағанаты мен Қытайдың Суй, Таң әулеті арасындағы түрлі сипаттағы байланыстарға себепші болған жағдайлар зерттелді;

5) Күлтегін ескерткішіндегі екі тілдегі жазбаның арасындағы жіті байланыс, олардың сипаты, көзқарас-пайымы нақтыланды;

6) Жазбада кездесетін атау-терминдер, топонимдер, адам және оқиғалар, тарихи-философиялық ұғымдар қолда бар тарихи деректерге сай жеке-жеке түсіндірілді;

7) Бұрын суретке алынған түрлі нұсқалар мен тастағы жазбаны қайта бастан салыстыру арқылы мәтіннің біршама толық нұсқасы (жаңғыртпасы) жасалды;

9) Түркі қағанатының қазақ мемлекеттігі тарихының бастау көздерінің бірі екендігі, соған байланысты Қытаймен арада ежелден қалыптасқан дипломатиялық қарым-қатынастың өзіндік дәстүрі мен қыр-сырын айқындауға талпыныс жасалды.

Қорытынды

Күлтегін ескерткішіндегі қытайша жазба кейбір батыс ғалымдары тарапынан аударылды деген күннің өзінде де, қателіктен, ойжота пікірлерден кенде емес. Оның үстіне, олар ескерткіш орнатылған тарихи дәуірге, ескерткіштің нақты қандай себептерге байланысты орнатылғанына, онда өз заманының қандай өзекті мәселелері тілге тиек етілгеніне жіті көңіл бөлмеген. Одан да маңыздысы – бұл жазбалардың сол кездегі Орталық және Солтүстік Азиядағы халықаралық қатынас тарихын айғақтайтын тарихи құжат ретінде қарастырылмағандығы. Бұл құжаттарды тереңдей зерттеу сол кездегі халықаралық қатынастың алуан қырларын ашуға көмектеседі. Бұл қатынастар саяси, экономикалық және рухани саланы қамтыған. Бір мезгіл түркі және қытай тілдері осы аймақтағы халықаралық қатынас тілі болған. Түріктер мен Таң мемлекеті бір-бірінің ел басқару саясатын, соғыс өнерін және тілін барынша терең зерттеген. Аталмыш зерттеудің теориялық және ғылыми-сараптамалық тұжырымы мына түйіндерден тұрады:

1. Көне түркі қағанаты – бүгінгі Қазақстанды қамтыған байырғы Қазақ даласында құрылған ежелгі мемлекет. Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары да қазақ елінің ерте, ортағасырлар кезеңіндегі Қытаймен болған дипломатиялық қарым-қатынасын айғақтайтын ресми құжаттардың бастауы болып табылады.

2. Көне түркі қағанаты мен Қытайлық Суй, Таң әулеттері арасындағы қарым-қатынас бүгінгідей кемелді, жалпыға бірдей қатаң принциптер мен нормаларға құрылмағанымен, оның бастапқы алғышарттарын әзірлеген еді. Мысалы, өзара шапқыншылық жасаспау, бір-бірінің иелік құқына құрметпен қарау т.б. Бірақ мұның өзі де жағдайдың өзгеруіне байланысты уақытша болған құбылыс еді. Мұндай сыйласымдылық көбінде екі мемлекеттің күші тепе-тең болған жағдайда ғана жүзеге асты. Керісінше жағдайда көбінесе бір-біріне шапқыншылық жасалатын. Қытай тарабы әлсіресе – түріктер, түріктер әлсіресе – қытайлар тап беретін. Және олар қашан да қарсы жағының әлсіреуіне мүдделі болатын. Бұндай мүдделілік бүгінгі халықаралық қатынас тәжірибесінде де жоқ деп айта алмаймыз. Ескерткіштегі жазбалар дәл осы ақиқатты терең сезінуге көмектеседі.

3. Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары (соның ішінде Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтін) тұтастай қытайлық авторлардың туындысы болғандықтан, онда қытайлық дәстүрлі дүниетаным мен ұлттық сана, мемлекеттік идеология көрініс тауып отырады. Таң Суанцзун жаңадан тәуелсіздік алған Түркі қағанатының даңқына бас ие тұрып, Күлтегінді де «балам» дейді. Бұл да өзін және Таң әулетін асқақ сезінуден туған пиғыл еді.

5. Тас бетіндегі қытайша мәтін мен оны толықтайтын өзге де деректерді саралау арқылы көне қытайлық отарлау саясатының тағы бір қырына көз жеткізуге болады. Мәтінде «әке-бала» қатынасы ұғымын тықпалай отырып, Көктің ұлының «кең пейілді», «мейірімді» екенін паш ету, сол арқылы қарсыластарының өз жағына өтуіне жағдай жасау, олардың күш-қуатынан ауық-ауық пайдаланып отыру саясаты жасырынған.

7. Бұрындары руникалық таңбалармен жазылған деректерді тек қана ЦТШ, СТШ секілді ресми деректер арқылы анықтау мүмкін болса, ендігі жерде тастағы қытайша жазбаның сараланууы аталған екі деректі де белгілі мөлшерде нақтылай түседі. Бұл ретте деректердің арасындағы үш бұрышты (дәстүрлі қытай деректері, көне түркі руналық жазбасы және ескерткіштің өзіндегі қытайша жазба арасындағы) байланысқа баса назар аударылды. Сол негізде аталмыш ескерткіштегі руналық таңбамен жазылған деректердің шынайылығы, дәлдігі одан сайын паш етілді.

Қысқарған сөздер:

ЦТШ – Цзю Таншу (Көне Таң кітабы)
СТШ – Син Таншу (Жаңа Таң кітабы)
ХШ – Ханшу (Хан кітабы)
ХШ ДЧ – Ханшу Диличжи (Хан кітабы. Жағырапия баяны)
ЧШ – Чжоушу (Чжоу кітабы)
ЧТҚҚД – Чжунго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер

Әдебиет

Ван Живэй 王日蔚, 1936. Динлиндер туралы зерттеу 丁零民族考. Тарихнама 史学集刊. № 10. Б. 47-64.

Васильев В.П., 1897. Китайские надписи на Орхонских памятниках в Кошо-Цайдаме и Карбалгасуне. СТОЭ. Вып. 3. СПб. С.1-36.

Зәкенұлы Т., 2006. Күлтегін ескерткішіндегі қытайша мәтіннің зерттелуі. Қазақ тарихы. Алматы. № 1. Б. 12-15.

Кайыркен Т.З., 2022. Күлтегін ескерткіші. Тарихи-деректанулық талдау. Алматы. Лантар BO0KS. 316 б.

Линь Ган 林幹, 1987. Көне түркі ескерткіштері туралы 古突厥文碑銘劄記. 古突厥與回紇歷史論文選集. Пекин. Б. 582-594.

Мацуда Х., 1987. 松田壽男. 古代天山歷史地理學研究. 中央民族出版社. Пекин. 377 с.

Радлов В.В., 1892-1899. Атлас древностей Монголии. СТОЭ. Т. I-V. СПб. 538 с.

Сартқожаұлы Қ., 2003. Орхон мұралары. Т. I. Астана. 392 б.

Сартқожаұлы Қ., 2020. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Т. I. Астана. 501 б.

СТШ, 215. бума-1. 140. баян-1. Түрік-1.

Хан Жулин 韩儒林, 1935. Күлтегін ескерткішін оқу 读阙特勤碑札记 // 国立北平研究院院务汇报. 北平. Пекин. № 6. Б. 65-74.

Хан кітабы (ХШ) 94 –бума, ғұн баяны-2 漢書. 卷九十四. 匈奴傳.

Хуан Чжунцин 黄仲琴, 1930. Тағы да Күлтегін ескерткіші туралы 再谈阙特勤碑.中山大学语言历史学研究所周刊. 中山大学. Пекин. Т. 10. №120. Б. 41-53.

Хуан Чжунцин 黄仲琴, 1933. Таң дәуіріндегі Күлтегін ескерткіші 唐阙特勤碑. Хэбэй ди и бо у юань баньюэ кань (河北第一博物院半月刊). 河北. Хэбэй. № 40. 21 б.

Цыхай-辞海, 1979. Шанхай сөздік баспасы 上海辞书出版社. 2214.

Цын Чжунмянь 岑仲勉, 1937. Түрікше күлтегін ескерткіші 跋突厥文闕特勤碑. Фучжэн суэчжи 輔仁學志. № 6. 答辯1-2. Б. 98-116.

ЧТҚҚД-Чжунго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер (中国史书中有关哈萨克族族源史料选译), 2003. Т. II. 北京. 997 б.

ЧШ-Чжоу кітабы 周书, 27бума. ғұмырнама-19.

Юэ Цзя-цзао (乐嘉藻), 1934. «Қарақорымдағы Тан дәуіріне тән үш ескерткіш» (和林三唐碑记略). Хэбэй ди и бо у юань баньюэ кань (河北第一博物院半月刊). Хэби. № 40-59.

Chlegel G., 1892. la stele funeraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes et allemands. MSFOu. Vol. III. P.1-57.

Golden Peter B., 2010. Turks and Khazars: Origins, Institutions, and Interactions in Pre-Mongol Eurasia. Ashgate Variorum. P. 24.

Heikel A.O., 1982. Inscription de Ł Orhon recueillies par l expedition Finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-ougrienne. Helsingfors. 38 p.

Gabelentz G.v.d., 1892. L'inscription chinoise du I-r monument, in [Heikel]. Inscriptions de I'Orkhon. Helsingfors. P. 25-26.

Thomsen V., 1896. Inscriptions de l' Orkhon. Memoiresde la Societe Finno-Ougrienne (MSFOu). V. Helsingfors. 240 s.

Radloff W.б 1894. Die altturkischen Inschriften der Mongolei. St.Peterbourg. P. 167-169.

Reference

Wang Riwei, 1936. Dīngling mínzú kǎo [A Study of the Dingling Ethnic Group]. Shǐxué jíkān Journal of Historical Studie. No. 10. P. 47-64. [in Chinese].

Vasiliev V.P., 1897. Kitayskiye nadpisi na Orkhonskikh pamyatnikakh v Kosho-Tsaydame i Karbalgasune [Chinese inscriptions on the Orkhon monuments in Kosho-Tsaidam and Karbalgasun]. STOE. Issue 3. St. Petersburg. P. 1-36. [in Russian].

Zakenuly T., 2006. Kultegin eskertkishindegi qytaysha matinnin zerttelui [Study of the Chinese text on the Kultegin monument]. Kazak tarikhy [Kazakh history]. Almaty. No. 1. P. 12-15. [in Kazakh].

Kaiyrken T.Z., 2022. Kültegin eskertkishi. Tarihi-derektanwlıq taldaw [Kultegin monument. Historical and documentary analysis]. Almaty: Lantar BO0KS. 316 p. [in Kazakh].

Lin Gan, 1987. Gǔ tūjué wén bēimíng zhájì [Notes on Ancient Turkic Inscriptions]. Gǔ Tūjué yǔ Huíhé lìshǐ lùnwén xuǎnjí [Selected Essays on Ancient Turkic and Uyghur History]. Beijing. P. 582-594. [in Chinese].

Matsuda Hisao, 1987. Gǔdài tiānshān lìshǐ dìlǐ xué yánjiū [A Study of the Historical Geography of the Ancient Tianshan Mountains]. Beijing. 377 p. [in Chinese].

Radlov V.V., 1892-1899. Atlas drevnostey Mongolii [Atlas of Mongolian Antiquities]. STOE. T. I-V. St. Petersburg. 538 p. [in Russian].

Sartkozhauly K., 2020. Orhon eskertkishteriniñ tolıq atlası [Complete atlas of Orkhon monuments]. Volume I. Astana. 501 p. [in Kazakh].

Sartkozhauly K., 2003. Orhon muraları [Orkhon Heritage]. I t. Astana. 392 p. [in Kazakh].
Cen Zhongmian, 1937. Bá tūjué wén què tèqín bēi [Postscript to the Kultegin Stele]. Fǔrén xué zhì [Fu Jen Catholic University Journal]. No. 6. Replies 1-2. P. 98-116. [in Chinese].
Xīn Táng shū, Juǎn 215 -1, Zhuán 140 -1, tūjué-1 [New Book of Tang, Volume 215-1. Biographies 140-1. Turks-1]. [in Chinese].
Han Rulin, 1935. Dú Quē tèqín bēi zhájì [Notes on reading the Kultegin Monument]. Guólì Běipíng yán jiù yuàn yuàn wù huìbào [Report of the National Peiping Research Institute. Peiping]. No. 6. P. 65-74. [in Chinese].
Hànshū. Juǎn jiǔshísì. Xiōngnú zhuán [Book of Han, Volume 94, Biography of the Xiongnu]. [in Chinese].
Huang Zhongqin, 1930. Huángzhòngqín. Zài tán Quē tè qín (Kultegin) bēi [A Revisit to the Kultegin Stele]. Zhōngshān dàxué yǔyán lìshǐ xué yánjiū suǒ zhōukān [Weekly of the Institute of Linguistics and History, Sun Yat-sen University]. Sun Yat-sen University. Beijing. 10 vols. No. 120. P. 41-53. [in Chinese].
Huang Zhongqin, 1933. Táng quē tèqín [Kultegin] bēi [The Kultegin Stele]. héběi dì yī bówùyuàn bànyuèkān [Hebei First Museum Semi-Monthly]. Hebei. No. 40. P. 21. [in Chinese].
Cíhǎi, 1979. Shànghǎi císhū chūbǎn shè [Cihai. Shanghai Lexicographical Publishing House]. 2214. [in Chinese].
ZTQQD-Zhongguo tarïhnamalarındağı qazaqqa qatıstı derekter [ZTKKD-Data on Kazakhs in Chinese Historiographies], 2003. Vol. II. Beijing. 997 p. [in Kazakh].
Zhōu shū, Juǎn 27, Zhuán-19 [Book of Zhou, Volume 27, Biographies-19]. [in Chinese].
Chlegel G., 1892. la stele funeraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes et allemands. MSFOu. Vol.III. P.1-57.
Gabelentz G.v.d., 1892. The Chinese inscription of the I-r monument, in [Heikel] Inscriptions of the I-r Orkhon. Helsingfors. P. 25-26.
Golden Peter B., 2010. Turks and Khazars: Origins, Institutions, and Interactions in Pre-Mongol Eurasia. Ashgate Variorum. P. 24
Heikel A.O., 1982. Inscription of Ľ Orhon recueillies par l expedition Finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-ougrienne. Helsingfors. 38 p.
Radloff W., 1894. Die altturkischen Inschriften der Mongolei. St. Petersburg. P.167-169.
Thomsen V., 1896. Inscriptions of the Orkhon. Memoirs of the Finno-Ougrienne Societe (MSFOu). V. Helsingfors. 240 p.
Yue Jiazhao, 1934. Hé lín (Harhorim) sān táng bēijì lüè [A Brief Account of the Three Tang Dynasty Steles in Harhorim]. héběi dì yī bówùyuàn bànyuèkān [Hebei First Museum Semi-Monthly]. Hebi. No. P.40-59. [in Chinese].

Автор туралы мәлімет:
Қайыркен Тұрсынхан Законұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: 57194042239

Information about author:
Kayirken Tursynkhan Zakonuly, Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K.Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: 57194042239

Сведения об авторе:
Кайркен Турсынхан Законулы, доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.
Scopus ID: 57194042239

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal Special Issue,
2 (2026) 116-142
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

К основам текстологии памятников рунического письма

И.Л. Кызласов

Институт археологии Российской академии наук
Москва, Российская Федерация
ORCID ID: 0009-0002-6635-2511
(E-mail: kyzlasovil@mail.ru)

«Мы должны помнить, что орхонские каганы
были современниками первых каролингов,
строивших государство франков».
Н.Н. Козьмин, 1934 г.

ARTICLE INFO

Ключевые слова: *рунические письменности, орхонские и енисейские тексты, содержание и форма эпитафий, проблема авторства, профессионализм писцов и резчиков, сакральные прототипы протографов, деревянные письменные документы, енисейские наскальные надписи, молитвенная природа граффити, манихейская книжность, письменная культура.*

МРНТИ 03.20.00

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-116-142*

АННОТАЦИЯ

Свидетельства грамотности и образованности носителей азиатского рунического письма содержатся уже на первых известных науке каменных стелах Второго Восточнотюркского каганата на Орхоне в первую треть VIII века. На памятниках Уйгурского каганата стоят отметки нескольких поколений их создателей, подтверждая наследственное существование особого профессионального сословия, видевшего своё предназначение в умственной деятельности и образованности. Подобно прочим литературным языкам древности и средневековья, литературная письменная речь – руническое койне – возросло на почве устной наддиалектной речи, основой которой был язык не только эпической, но и культовой поэзии. Многочисленные енисейские эпитафии, создававшиеся с VIII по XII век едва ли не в честь каждого удельного князя Древнехакасского государства, сберегли в строе и содержании своих скорбных текстов один из видов такой обрядовой поэзии – погребальные плачи. Енисейские памятные надписи выявили глубинные корни и изначальную святость древнего проторунического жреческого письма. Они сохранили древнейшую форму былых рунических письменных документов: на камнях отразились особенности облика тех черновиков, которые несли записи текстов, переносимых на памятные стелы. Протографами камнеписных эпитафий были исписанные со всех сторон деревянные стержни и несущие строки лишь на одной стороне плоские деревянные планки, связываемые по краям шнурами или ремешками. Не может быть сомнения, что устное

© И.Л. Кызласов, 2026

койне очень рано приобрело в пратюркских обрядах письменную форму. Весьма значим особенно архаичный способ письма по восходящей лесенке (тексты читались от нижней строки к верхней). Поскольку именно этот способ письма и чтения сохранился как среди енисейских, так и среди орхонских эпитафийных памятников, он, несомненно, восходит к их общему и древнему прототипу. С приходом манихейства в Уйгурское и Древнехакасское государства местные рунические письмена стали официальной письменностью этой книжной религии. Создавались монашеские общины, распространялась грамотность. При сохранении древнего почитания земли в форме поклонения горам и скалам, на них появились многочисленные рунические молитвенные надписи. В целом основы рунической текстологии распадаются на области в соответствии с жанровой принадлежностью письменных памятников: эпитафийные тексты орхонской и енисейской традиции, а также несколько разновидностей наскальных религиозных надписей: индивидуально молитвенного и широкого проповеднического содержания.

I.L. Kyzlasov
Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences
Moscow, Russian Federation
ORCID ID: 0009-0002-6635-2511
(E-mail: kyzlasovil@mail.ru)

On the basics of textual criticism of Runic inscriptions

«We must remember that the Orkhon Khagans
were contemporaries of the first Carolingians,
who built the Frankish state»
N.N. Kozmin, 1934

Abstract. Evidence of literacy and education among speakers of the Old Turkic runic script is already attested in the earliest known stone steles of the Second Eastern Turkic Khaganate along the Orkhon River, dating to the first third of the eighth century. Monuments of the Uyghur Khaganate bear traces of multiple compositional layers, suggesting the hereditary continuity of a distinct professional class engaged in intellectual and educational activity. As with other literary languages of antiquity and the Middle Ages, the written literary language, often referred to as a runic koine, emerged from a supra-dialectal oral tradition, grounded

Received 24 February 2026. Revised 27 March 2026. Accepted 29 April 2026. Available online 30 June 2026.

Для цитирования: И.Л. Кызласов К основам текстологии памятников рунического письма // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2SI. С. 116-142. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-116-142

For citation: I.L. Kyzlasov On the basics of textual criticism of Runic inscriptions // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2SI. P. 116-142. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-116-142

not only in epic poetry but also in ritual and cultic poetic forms. Numerous Yenisei epitaphs, produced between the eighth and twelfth centuries in honour of various members of the ruling elite of the Old Khakass state, preserve within their structure and content elements of such ritual poetry, particularly funeral laments. The Yenisei memorial inscriptions reflect the deep historical roots and perceived sacral status of the ancient Proto-Runic scribal tradition. They preserve features of the earliest stages of runic textual production, in which stone inscriptions reflect earlier draft versions of texts originally composed on portable writing materials. The presumed prototypes of these stone epitaphs include wooden rods inscribed on all sides, as well as flat wooden tablets bearing inscriptions on a single surface and bound at the edges with cords or straps. It is highly probable that oral koine traditions acquired written form at an early stage within Proto-Turkic ritual practice. The archaic writing technique characterized by a vertical progression ("ascending ladder" structure, in which texts are read from bottom to top) is particularly noteworthy. Since this feature is attested in both Yenisei and Orkhon epitaphic monuments, it likely derives from a common and ancient prototype shared by these traditions. With the spread of Manichaeism in the Uyghur and Old Khakass polities, local runic scripts came to be used within a literate religious environment. Monastic communities were established, and literacy became more widespread. While traditional reverence for natural elements such as mountains and rocks persisted, numerous runic prayer inscriptions were produced on such surfaces. In general, the foundations of runic textual criticism may be divided according to the genres of written monuments, including Orkhon and Yenisei epitaphic texts, as well as various types of rock inscriptions, such as individual prayers and more broadly didactic or homiletic texts.

Keywords: runic scripts, the Orkhon and Yenisei inscriptions, the content and form of epitaphic texts, the problem of authorship, the professionalism of scribes and carvers, the sacred prototypes of proto-writing, wooden written documents, Yenisei rock inscriptions, the devotional nature of graffiti, Manichaean book culture, written culture.

И.Л. Кызласов
Ресей ғылым академиясының Археология институты
Мәскеу, Ресей Федерациясы
ORCID ID: 0009-0002-6635-2511
(E-mail: kyzlasovil@mail.ru)

Руналық жазу ескерткіштері мәтінтануының негіздері

«Орхон қағандары франктар мемлекетін
құрған алғашқы каролингтердің замандастары
болғанын біз есте тұтуға тиіспіз».
Н.Н. Козьмин, 1934 ж.

Аннотация. Азиялық руна жазуын тұтынушылардың сауаттылығы мен білімдарлығының дәлелдері VIII ғасырдың бірінші ширегіндегі Екінші Шығыс түркі қағанатының Орхон бойында орналасқан ғылымға белгілі тасбітіктерінде-ақ кездеседі. Ұйғыр қағанатының ескерткіштерінде оны жасаушылардың бірнеше буынының белгілері

бар; бұл өз мұратын ой еңбегі мен білімділіктен тапқан айрықша кәсіби сословиенің мұрагерлік жолмен өмір сүргенін айғақтайды. Ежелгі және орта ғасырлардағы басқа да әдеби тілдер сияқты, жазба әдеби тіл – руналық койне – негізі тек эпикалық тіл ғана емес, сонымен қатар культтік (діни-жоралғылық) поэзия тілі болған диалектіаралық сөйлеу тілінде қалыптасты. VIII-XII ғасырлар аралығында Ежелгі Хакас мемлекетінің әрбір дерлік үлестік кінәзінің құрметіне тұрғызылған көптеген Енисей эпитафиялары өздерінің азалы мәтіндерінің құрылымы мен мазмұнында осындай ғұрыптық поэзияның бір түрі – жоқтау сарындарын сақтап қалған. Енисейлік ескерткіш жазулары ежелгі проторуналық абыздық жазудың терең тамырлары мен әуелгі киелі сипатын айқындап берді. Олар байырғы дәуірдегі руналық жазба құжаттардың ең көне пішінін сақтап қалған: ескерткіш бағандарға түсірілетін мәтіндердің негізі болған алғашқы нұсқалардың тұрпаттық ерекшеліктері тас бетінде көрініс тапқан. Тасқа қашалған эпитафиялардың протографтары – барлық жағы жазумен шимайланған ағаш жұмыршақтар мен мәтін жолдары тек бір бетіне ғана түсіріліп, жиектері баулармен немесе таспалармен өзара бекітілген жалпақ ағаш тілімшелер болды. Ауызша койненің ілкі түркілік жоралғыларда өте ерте кезеңде жазбаша қалыпқа түскеніне еш күмән жоқ. Әсіресе өрлемелі баспалдақ түріндегі (мәтіндер төменгі жолдан жоғары жолға қарай оқылатын) архаикалық жазу тәсілінің маңызы өте ерекше. Жазу мен оқудың дәл осы тәсілі Енисей және Орхон эпитафиялық ескерткіштерінің екеуінде де сақталғандықтан, олардың ортақ және ежелгі прототипке барып тірелетіні сөзсіз. Ұйғыр және Ежелгі Хакас мемлекеттеріне манихейлік енген соң жергілікті руналық жазулар бұл кітаби діннің ресми жазу жүйесіне айналды. Монахтық қауымдар құрылып, сауаттылық жаппай таралды. Жерді қастерлеудің таулар мен жартастарға табыну түріндегі ежелгі салты сақталғанымен, енді олардың бетінде рунамен жазылған көптеген мінәжат мәтіндері пайда болды. Тұтастай алғанда, руналық мәтінтанудың негіздері жазба жәдігерлердің жанрлық сипатына қарай келесі салаларға жіктеледі: орхон және енисей дәстүріндегі эпитафиялық мәтіндер, сондай-ақ жартастағы діни жазулардың жеке мінәжаттық және кең ауқымды уағыздық мазмұндағы бірнеше түрі.

Кілт сөздер: руникалық жазулар, Орхон және Енисей мәтіндері, эпитафиялардың мазмұны мен формасы, авторлық мәселе, бітікшілер мен шеберлердің кәсібилігі, протографиялардың қасиетті прототиптері, ағаш жазба құжаттары, Енисей тас жазбалары, граффитидің табыну сипаты, манихейлік кітап мәдениеті, жазба мәдениеті.

Введение

Текстология как специальная область филологической науки на первый взгляд не применима к памятникам руни́ческого письма тюркоязычных народов раннего средневековья. В подавляющем большинстве творения той эпохи весьма лаконичны, подчинены строгому построению и устойчивым формулам. Вполне понятно, что поныне они не воспринимаются как литературные тексты. Непривычна для нас и обычная их камнеписность, сохранившая доднесь этот вид древней грамотности.

Казалось бы, разрозненность и краткость письменных памятников не оставляет в рунологии места для изучения их вариантов. Разве только установление точности немногословных текстов, намеренно на века врезанных в камень, остается важнейшей

частью работы с ними. Именно так был поставлен вопрос при введении в сводное палеографическое исследование главы «Начала рунической текстологии». Выделялись пять специальных источниковедческих этапов, обязательных для начального постижения рунического текста: поиск письменных памятников в их естественном окружении, изучение оригинала и его фиксация, палеографическое определение надписи, прочтение, анализ содержания и формы текста (Кызласов И.Л., 1994: 168-207).

Однако в отношении эпохи рунического письма нами должно изначально осознаваться основное: письменности нет вне обучения. Не будем также забывать, что уже в VIII в. это письмо фиксирует различные самостоятельные алфавиты: орхонский, енисейский, таласский. Равно как и устоявшуюся литературную речь, лишённую не только говорных, но и диалектных различий – сложившееся за неведомый по длительности предшествующий период общетюркское койне, литературный международный язык раннего средневековья (Тенишев, 1976; 1979; 1988; 2005), общий как для орхонских, так и для енисейских надписей VIII-XII (а то и XIV) веков (Кызласов Л.Р., Кызласов И.Л., 1994). Задача этой работы – показать текстологические подходы, приложимые к наиболее кратким руническим памятникам. За неимением более древних в них, конечно же, следует искать отзвуки предшествующего состояния и письма, и речи, и культуры, но черпать прямо из них изначальное неверно.

Материалы и методы исследования

Важно оговорить еще одно базовое для нашей науки положение. За каждым азиатским руническим алфавитом, бытовавшим в раннее средневековье, стоят самобытно развивавшиеся культуры, своеобразно выраженные средствами письма. Любой из этих отдельных письменных миров – орхонский, енисейский, таласский – требует своего специального изучения не по отдельно взятым историко-географическим областям (как ныне нередко принято), а полного глубокого изучения, целиком охватывающего пределы его реального распространения и всех сфер его былого применения.

Степень исследованности

В августе 1721 г. европейская наука в лице Д.Г. Мессершмидта, впервые вступив на Енисее на земли хакасов, лишь за три года до этого присоединённые к России, обнаружила там памятники рунической письменности. Лишь в 1818 г., благодаря Г.И. Спасскому, стало известно о существовании таких же надписей на скалах по р. Чарышу на Алтае. Через 158 лет, в 1879 г., Г.Н. Потанин обнаружил первый памятник рунического письма в Туве. И лишь еще 10 лет спустя, в 1889 г., в результате сделанных Н.М. Ядринцевым в Монголии находок, научный поиск вышел за пределы Саяно-Алтайского нагорья. В 1890, а затем и в 1891 г., стелы на Орхоне были изучены и скопированы финской и русской экспедициями, а изданные в 1892 г. их точные воспроизведения позволили датскому профессору В. Томсену уже к концу 1893 г. раскрыть тайну столь долго молчавших письмен. Узнав значения букв, также много сделавший для их дешифровки В.В. Радлов сумел в течение 2 месяцев прочесть один из этих огромных текстов, насчитывавший более 4 тысяч знаков (ныне всемирно знаменитый, он оказался посвященным тюркскому витязю Кюль-тегину). Через 2 года,

в 1895 г., российский академик предоставил науке прочтения и переводы всех древнетюркских рунических надписей, известных к тому времени. Так победоносно закончился для нашей отрасли науки XIX век.

Не только на протяжении XVIII, XIX и XX столетий, но и по сей день основное изучение памятников азиатского рунического письма ведется языковедами-тюркологами. Лишь с трудов А.Н. Бернштама в 1940-х гг. начинается исследование исторических событий, упомянутых на орхонских стелах, достойно продолженное с 1960-х гг. его знаменитым учеником С.Г. Кляшторным. Что же касается истории культуры тюркских народов раннего средневековья, обильные свидетельства которой содержатся в камнеписных текстах орхонского и енисейского письма, то эти труды выпали на плечи археологов, и со второй половины XX в. получили особое развитие ближе к его последнему десятилетию. Палеографические работы привели к осознанию официального использования в государствах Южной Сибири и Срединной Азии разных алфавитов, восходящих к древнему общему корню, а затем историзм восприятия письменной культуры распространился на показательные явления ее существования в общественной среде эпохи (Кызласов И.Л. 1990; 1994; 1999б).

Все еще не придается особого значения условиям нанесения изучаемых надписей. Этим игнорируется сам факт их создания не в келейно-кабинетной, а в природной среде. При таком подходе эпиграфический памятник воспринимается исключительно как текст, теряя сущностные качества, явленные в самом акте применения письменности и вынесения его в природу. По сути и эпитафийные стелы и наскальные надписи исключаются из живой ткани письменной культуры создававшего их общества, отторгаются от тех форм духовности, которые определяли и причину, и смысл нанесения камнеписного текста.

Анализ

Материалы орхонского письма
1. Авторские тексты Второго Восточнотюркского каганата

Воздавая дань основоположникам рунической филологии, в рамках избранной нами темы назовем, прежде всего, имена В. Томсена и В.В. Радлова, создавших условия для прочтения рунических памятников, а также А. фон Габен и И.В. Стеблевой – впервые в науке специально изучавших их как свидетельства становления и раннего развития древнетюркской литературы (Gabain, 1964; Габен, 1986; Стеблева, 1963; 1965; 1976; 2007; 2012: 8-55).

На орхонских мемориальных стелах Второго Восточнотюркского каганата впервые появляются, как известно, имена создавших памятные надписи авторов[1]. *Bu bit(i)g: bit(i)gmä: (a)tïsï: joll(ï)γ: t[ig(i)n]* … «Эту надпись написавший (есть) его внук (~ племянник) Йоллыг-тигин…» – звучит подпись под так называемой малой надписью в честь Кюльтегина (стк. 13). Имя автора (букв. Удачливый Принц) точнее выписано на стесанной угловой грани стелы (К I, как полагают, юго-западной): … *bit(i)d(i)m: joll(ï)γ: tig(i)[n]*

[1]В транскрипциях надписей в круглых скобках помещены буквы, пропущенные на руническом письме, в квадратных – не сохранившиеся, домысливаемые знаки и комментарии, подчёркнутая пара букв передаёт один знак оригинала. Памятники енисейской письменности обозначаются сокращённо: Е с порядковым номером по сводным изданиям (Малов, 1952; Древнетюркский словарь, 1969; Васильев, 1983).

«… я написал, Йоллыг-тигин» (Радлов, 1892: табл. XIX). На другой грани есть более пространная приписка: *bunčа: bit(i)g: bit(i)gmä: kul tig(i)n: (a)tïsï: joll(ï)γ: tig(i)n: bitid(i)m: jig(i)rmi: kün: ol(u)r(ï)p: bu t(a)šqa: bu tamqa: qoop: jol(l)(ï)γ tig(i)n bitid(i)m:* «Столь (большую) надпись написавший (это) я, внук (~племянник) Кюль-тегина Йоллыг-тигин, написал. Двадцать дней просидев (за работой), на этот камень, на эту стену (храма) я, Йоллыг-тигин, все написал» (Мелиоранский, 1899: 78, К II). Имя этого аристократа связано и с памятной стелой Бильге-кагана, на стесанном ребре которой есть следующая запись: *…[bilgä]: q(a)γ(a)n: b[it(i)gin] jol(l)(ï)γ tig(i)n: bit(i)d(i)m: bunčа: b(a)rq(ï)γ: b(e)d(i)z(i)g: uz(ï)γ … [bilgä] q(a)γ(a)n: (a)tïsï: jol(l)(ï)γ tig(i)n: m(e)n: a(j) (a)rtuqï: tört kün: ol(u)r(ï)p: bitid(i)m: b(e)d(i)zt(i)m* «…[надпись] [Бильге]-кагана я, Йоллыг-тигин, написал; столь много: здание, резьбу и украсы … я, внук (~ племянник) [Бильге]-кагана Йоллыг-тигин, месяц и четыре дня просидев (за работой), написал и вырезал» (Малов, 1959: XI).

Так перед нами предстает человек, для длительной (по крайней мере, с 732 по 735 гг.) и продолжительной (по 20-32 дня) весьма своеобразной деятельности которого было явно недостаточно одной лишь грамотности. Создание огромных текстов, каждый из которых насчитывал более 4,5 тысячи знаков, требовало, как сугубо филологических, так и (исходя из содержания) исторических знаний, а разработанность их языка и стиля, композиционного и художественного построения, их ритмизованная системность (Стеблева, 1963; 1965; 1976: 8-114) выявляют не только личный дар, но и владение высокой литературной традицией, отличающей, к слову сказать, и другие крупные орхонские тексты. Во истину не только современникам, но и 1200 лет спустя университетски образованным потомкам в равной степени было ясно, что Йоллыг-тегин, «более чем грамотный человек» (Козьмин, 1934: 266). Говоря о возможностях рунологической текстологической работы, будем иметь в виду, что таков лишь один из многих образованных деятелей Второго Восточнотюркского каганата, имена которых не сохранила история.

Обсуждая тему авторства крупных памятников орхонского письма, необходимо обратить внимание и на иное обстоятельство. Нередко эти тексты, повествующие от первого лица, на деле оказываются составлены другими людьми – на той же стеле Бильге-кагана, автор которой нам известен, встречаем прямые слова умершего: *b(e)ŋgü: t(a)š toqïtd(i)m.… toqïtd(i)m: bitid(i)m …* «Я приказал воздвигнуть (этот) памятник… Я приказал воздвигнуть и написал…» (Xb, стк. 15), и здесь же: *… t(a)bγ(a)č q(a)γ(a)nta: b(e)d(i)zči[g]: qoop k(e)lürt(i)m: m(e)n(i)ŋ s(a)b(ï)m(ï)n: sïm(a)dï…* «Многих резчиков от китайского императора я доставил… моих слов они не исказили» (Xb, стк. 14). То же самое от имени Бильге-кагана утверждается и в отношении памятника Кюль-тегину (малая надпись, стк. 10-13): *…n(e)ŋ n(e)ŋ: s(a)b(i)m: (e)rs(ä)r: b(e)ŋgü: t(a)šqa: urt(i)m* «Всё, что у меня было сказать, я вырезал на вечном камне», *[t(a)bγ(a)]č: q(a)γ(a)nta: b(e)d(i)zči: k(e)lürt(i)m: b(e)d(i)zt(i)m: m(e)n(i)ŋ: s(a)b(i)m(i)n: sïm(a)dï: … : b(e)ŋgü t(a)š: toqïtd(i)m* «От китайского императора я привел резчика и я вырезал (эту надпись), моих слов он не исказил… я приказал воздвигнуть памятник».

Однако автоэпитафий не составляли на будущее даже образованнейшие тюрки – нередкому в нашей литературе мнению о заранее написанном самим Тоньюкуком памятном тексте противоречит содержание стк. 58 его стелы, где применен тот же побудительный залог, что и у Бильге-кагана: *…bititd(i)m: b(e)n bilgä toŋjuquq* «…я, мудрый

Тоньюкук, приказал написать (это)». На стеле Ихэ-Хушоту отдельной горизонтальной строкой у основания камня прямо указано, что памятная надпись сделана в честь конкретного лица: *küli cur b(i)t(i)g(i)n b(i)t(i)d(i)m* «Я, написал надпись Кюли-чура»[2].

Сопоставление текстов в интересующей нас части (а на стелах Кюль-тегина и Бильге-кагана местами совпадает от 10 до 20-30 строк) не только не оставляет сомнений в едином авторстве Йоллыг-тегина, но и выявляет несомненную специализацию составителя подобных памятных, обращенных в вечность текстов историко-эпического и героико-биографического характера. Образованных деятелей Второго Восточнотюркского каганата, работавших над составлением памятных древнетюркских надписей, было, конечно, немало, но имена их не сохранила история. За этим стояла необходимость прижизненного сбора сведений о деяниях будущих персонажей их камнеписных произведений. Именно об этой специальной деятельности авторов эпитафийных текстов свидетельствуют стк. 27-28 стелы Кюли-чура: *b(e)nt(i)r b(e)n(i)m bilm(ä)z: b(i)l(i)g(i)n: b(i)ltük(i)m(i)n: ödük(i)m(i)n: bunča: b(i)tig: bitid(i)m* «Я, Бентир, написал столь большую надпись, (содержащую) сведения, мне самому не известные, и то, что я сам знал и помнил» (Clauson, Tryjarski, 1971: 21, 22, 30).

Если Бентир есть имя собственное, как полагали Дж. Клосон и Эд. Трыярский, то перед нами единственное неаристократическое имя автора орхонских эпитафий. Важно, что оно не вступает в противоречие со смыслом приведенной выше стк. 29 этого текста. Нетитулованные имена создававших надписи резчиков известны. Скорее всего, эти люди все же имели высокий общественный статус и нередко были авторами сакральных камнеписных текстов. Пример встречаем в надписи на барельефной стеле Ихе-Асхете, которая несет явные следы неоднократного посещения этого памятника и его вторичного эпиграфического использования (Кызласов И.Л., 2022а: 29, рис. 3). Для рунической надписи не было места на общей площади, она вырезана на двух уцелевших частях бортика рельефа и от его угла меняет направление. Для нас важна строка, считающаяся третьей, как и иные авторские подписи, нанесенная отдельно от текста: (3) (a)zγ(a)n(a)z (e)r: (a)γ(ï)r: b(e)d(i)sm(i)s «(Это) муж Азганаз хорошо вырезал» (ср.: Малов, 1959: 44, 45).

2. Авторские тексты Уйгурского каганата

Несмотря на уничтожение Второго Восточнотюркского каганата уйгурами в 745 г., в новом государстве Центральной Азии осталось прежним не только расположение столичного центра, была сохранена и традиция орхонского рунического письма. При обращении к эпитафиям Уйгурского каганата в поисках авторства камнеписных текстов возникает уже знакомая картина.

Подпись создателя многострочной Терхинской стелы (50-е гг. VIII в.) поставлена внизу камня сзади на его постаменте (Кляшторный, 1980: 84, 92, 94, рис. 1, 2, табл. 1, б). Судя по имени и вырезанной под ним тамге, этот человек был аристократом: *bunï j(a)r(a)t(ï)γma: bökä tut(a)m* «Тот, кому выпало соорудить это – Бёке Тутам». Вельможа, названный в основной надписи, напрасно принят издателем текста за его

[2] Эта фраза, правильно истолкованная предшественниками (Clauson, Tryjarski, 1971: 30 – «…Küli: Čor's inscription»), была точно скопирована только К. Сартхожаулы, но сопровождена старой транскрипцией (bitig вместо bitigin), хотя грамматически верна в переводе на казахский язык (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 331, 340, 343, 344; Сартқожаұлы, 2019: 474, 486, 487). Ср.: (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006: 333, 342, 346).

автора (Кляшторный, 1980: 85, 89, 91, 93, стк. 14: … *(a)nta t(e)gdi: bunï j(a)r(a)t(i)γma: bilgä qutl(u)γ: t(a)rq(a)n s(e)ŋün bunča bod(u)n(i)γ (a)tïn jolïn:* «…он тогда напал. Тот, кто это соорудил, Бильге Кутлуг-таркан-сёнгун, столь многие народы со славой (победил)»). Против этого говорит не только не подходящий к случаю контекст, но и выявляемая текстами Йоллыг-тегина подобная ситуация, позволяющая видеть здесь имя заказчика работ.

На двух других уйгурских стелах, содержащих крупные, хорошо сохранившиеся надписи, нет подписей их создателей, но у основания памятников стоят личные гербовые знаки их авторов, свидетельствующие о знатном происхождении обоих (Кляшторный, 1980: 95, табл. 2; 1987: 21-23, табл. 2). Сходство облика таких тамг Терхинского памятника и стелы Моюн-чура (Могон-Шине-Усу, 759/760 гг.) указывает на то, что их создатели были родственниками (ср.: Кызласов И.Л., 2004: 115, рис. 7; 2021а: 262, рис. 8, II). Вероятно, здесь следует говорить о фамильном сохранении профессиональных знаний. Сравнение построения, стилистики и лексики памятных текстов в условиях наследственно сохраняемой в нескольких поколениях специалистов-писцов позволяет в рамках рунологии вести серьезную текстологическую работу.

Однако, осмысляя поставленную задачу, оставим теперь в стороне знаменитые орхонские эпитафии VIII в., изначально и по сей день предоставляющие тюркологам – лингвистам и литературоведам – основной источник для постижения речи и письма доисламского времени.

Материалы енисейского письма

1. Традиции енисейских эпитафий

В Древнехакасском государстве обычаи отличались от Тюркского и Уйгурского каганатов. Камни с памятными надписями, выполненными енисейским алфавитом, создавались не отдельным выдающимся деятелям, а едва ли не каждому владетельному князю из правившего в стране аристократического рода Кыргыз. И устанавливались они не близ поминальных храмов, как было в орхонской традиции, а рядом с курганными захоронениями. Енисейские эпитафии бытовали дольше прочих – от второй половины VIII по рубеж XI-XII веков (Кызласов Л.Р., 1960: 95-103, рис. 2, 6, 11-13; 1965: 46-48, приложение; 1969: 114, табл. III, 9, 124, рис. 43-46; Кызласов И.Л., 1981: 206, рис. 74, 1). Они имели официальный статус и создавались по всей территории Древнехакасского государства, с IX века объединявшего все народы Южной Сибири. Ныне известно более 90 енисейских памятных стел из Хакасии, Тувы, Монголии и Восточного Туркестана. В них всегда отсутствуют имена создателей, что, вероятно, объясняется сохранением в южносибирском обществе наиболее архаичных черт. Обсуждая основы рунологической текстологии, именно сохранение древних традиций позволяет обратить особое внимание на енисейские эпитафии.

Камнеписные тексты могли быть очень лаконичными – в одну-две строки, или довольно пространными. Подчиненные древнему канону, они написаны в виде горестного плача, прямо исходящего от лица умершего, лишены психологии рода-племени, сугубо индивидуальны, выдают за высшую ценность имя и доблесть мужа-эра, его семью, личную вотчину, хана-сюзерена, боевых товарищей. И после всего – богатство (коней и скот, но и пашни, деньги и прочее). Создателю надгробного текста недостаточно было знать детали окончившейся жизни и привести перечень того, чего

лишился безвременно ушедший из жизни человек, следовало еще иметь представления о том, как их следует изложить, какими словами передать факты, мысли и чувства. Для этого применялись особые, устойчивые фразы и словесные формулы, а сам текст строился по принципу параллелизма – основному художественному приему тюркской устной и письменной речи. Это позволило тюркологам считать их «кладбищенской поэзией» или эпитафийной лирикой (Малов, 1952: 8; Стеблева, 1965: 11, 61-63, 65, 97-105, 136-143).

Такова, например, четырехстрочная надпись на стеле Барык III (Тува, E 7): (1) b(a)j *(a)pa oγlï külüg čur (2) buŋusuz ulγat(t)(ï)m buŋ bu (e)rm(i)š (3) t(ä)ŋrid(ä)ki künkä j(e)rd(ä)ki el(i)mkä bökm(ä)d(i)m (4) kujda quⁿč(u)j(ï)mγaqa özdä oγl(ï)mqa (a)d(ï)r(ï)ld(ï)m* «(1)(Я) сын полководца Бай-апа – Кюлюг-чур. (2) Я вырос без печали, горе (только) было вот: (3) на небе находящимся солнцем, на земле находящимся моим владением я не насладился, (4) от моей супруги (живущей) в тереме, (и) от моего родного сына я удалился [букв. был удален, т.е. умер]» (Кызласов И.Л., 2021: 72; ср. Малов, 1952: 22, 23; Аманжолов, 1981: 24, 25; Кормушин, 2008: 98, 99).

Эти произведения своеобразной камнеписной литературы, сохранившей древнюю форму и особенности погребальных плачей (с постоянными ритмическими восклицаниями *jïta* «увы», *esizä / esizimä* «о, горе», «о, горе мне»), не только были составлены опытными поэтами и писцами, но и, несмотря на внешнюю непритязательность, высекались только профессиональными каменотесами. Судя по оставшимся на камне следам, каждый раз использовался набор специального инструмента: трех-четырех зубил и резцов с рабочими концами разной формы. Сравнивая следы работы на разных стелах, несложно заметить, что в каких бы краях ни устанавливали памятник умершему (в Хакасско-Минусинской и Тувинской котловинах или в Монголии), надписи древнехакасской традиции наносились с соблюдением одних общих правил.

Всюду выполнялась одинаковая последовательность рабочих операций. Сначала знаки намечались легкими ударами по инструменту с очень острым коническим концом, затем руны высекались с помощью зубил с небольшим прямым рабочим краем и, наконец, прошлифовывались вдоль каким-то узким тёрочником. Словоразделительные отметки, имевшие вид двоеточия, часто наносили после завершения текста, перечитывая написанное и используя зубила с круглым (иногда полым) или овальным концом. Где бы ни велись работы, мастера принадлежали к единой камнеписной школе и обладали одинаковыми профессиональными навыками.

Нельзя не отметить и другую повсеместную особенность. Для нанесения енисейских поминальных текстов избирались лишь уже стоявшие в долинах скульптуры древнейших времен и стелы раннего железного века. До нанесения письмен все они уже были покрыты в степи пустынным загаром, а строки рун нередко перекрывают петроглифы предшествующих веков (Кызласов И.Л., 2021: 79, 153; 2025a: 266, рис. 188, 189). Ни один камень не был в средневековье специально добыт в каменоломнях и не был обработан ради енисейской надгробной надписи. Меж тем, как было показано, в то время обработка камня (по большей части довольно мягкой осадочной породы – песчаника или сланца) не представляла для мастера-профессионала особой сложности. Он был способен и снаряжён подготовить и выровнять, но, как видно, не мог себе позволить тронуть древнюю поверхность. Следовательно, облик енисейских эпитафийных стел не служит свидетельством неумелости их создателей, а является весьма устойчивым показателем особенностей присущего им мировоззрения.

Наши предки очень точно именовали поминальные стелы bəŋgü taš – «вечный камень», поскольку вечным для них был только камень, изначально, от создания мира стоявший на земле. Таковыми, как видим, они считали даже рукотворные каменные столбы неведомой для них древности. Чтобы создать вечный памятник, им надо было сойтись с подлинной вечностью, не мысля сотворить её. Их представления о вечности отличались от наших и составляли, как можно думать, одну из основных черт общетюркского (еще пратюркского) воззрения о сотворении всего космического и земного (Кызласов И.Л., 2022б).

Установить былой социальный статус каменотесов, высекавших енисейские эпитафии, наука пока не может. Но именно их работа, как оказалось, одновременно с надписью воспроизводила на эпитафийных стелах и облик тех черновиков-протографов, которые предоставлялись авторами поминальных текстов каменотесам-резчикам для нанесения на камни. То были деревянные стержни, определившие четырехсторонность большинства даже кратких енисейских эпитафий, а также подвижно связанные планки, содержавшие рунические строки, переносимые на стелы последовательными рядами. Горизонтальное размещение строк, отличавшее две стелы народа чиков Тувинской котловины (Е 2 и Е 68/1), показало удивительное, непривычное для нас устроение их камнеписного текста. Строки высекались и читались не от верхней к нижней (как их читали все тюркологи), а, наоборот, от нижней к верхней. Такое письмо по восходящей лесенке оказалось присуще половине енисейских стел и всем орхонским эпитафиям (кроме текста Тоньюкука) (Кызласов И.Л., 1998а).

Способ размещения текста *восходящей лесенкой* оказался присущ памятникам всех видов азиатской рунической письменности: и орхонской, и енисейской. Среди последних он также представлен в надписях тувинского варианта, сохраняющего следы наиболее архаичного верхнеенисейского алфавита (Кызласов И.Л., 1994: 117-124, 162, 163, табл. XXXI-XXXIV). Особенно значимо, что применение такого стиля письма связано с самыми консервативными, погребальными и поминальными обрядами. Оба рода наблюдений приводят к одному выводу: с письмом восходящей лесенкой была связана сама неведомая древнейшая проторуническая письменность Азии, послужившая основой всем ныне известным алфавитам.

Пожалуй, зарождение письма восходящей лесенкой представляется логичным лишь, если пишущему и читающему текст всякий раз бывает видна только одна, изолированная его строка. Во-первых, таково письмо на узком, от строки к строке поворачиваемом предмете, будь то граненый стержень или круглая палочка. Привычка к такому порядку письма и чтения при переводе текста на плоский писчий материал и рождает искомую манеру. Вторая ситуация связана с получением многострочного текста последовательным надставлением образующих его строк (по-русски и сегодня говорим о составлении текста). Так будет, если деревянные стержни или плоские планочки с письменами поочередно приставлять друг к другу длинными сторонами. Для удержания в нужной последовательности проще всего нанизывать их на шнурки или перевивать по краям, образуя подобия листов-циновок, набранных из отдельных полос, исписанных с одной стороны. И стержни, и планки, таким образом, восходят к древним учетным храмовым записям, нараставшим при получении каждой новой отметки, перекрывавшей предыдущую (Кызласов И.Л., 1998а; 2020: 9).

Так проступают древние, еще пратюркские жрецы – авторы недошедших до нас первозданных рунических текстов. Хотя показанные древнейшие письменные

документы тюркских народов и по облику, и по размещению строк, как думается, восходят к храмовым записям учетного характера, у нас ныне нет оснований считать, что владевшее рунами жречество было преимущественно занято административно-хозяйственной деятельностью, как это было, скажем, в Древнем Египте. Та область, которая отмечается поминальными руническими памятниками и ощущается по пережиткам глубокой древности, принадлежит к культовой сфере. Создатель каждой енисейской эпитафии предстает перед нами, подобно писцу Египта, как «мудрец, который услышит, что изрекали предки в прошедшие времена» (Коростовцев, 1962: 19), и что произносит, горестно вторя им, душа умершего и окаменевшего витязя.

Строгость, каноничность, явная отработанность енисейских эпитафийных текстов, содержащиеся в них устаревшие слова и древние взгляды, как и сама широта и распространенность обычая их создания, с несомненностью говорят о глубокой, многовековой литературной традиции, своеобразной и самобытной.

Существование профессиональных писцов с неизбежностью ставит вопрос о роли личности автора письменных памятников в истории культуры тюркоязычных обществ не только раннего средневековья, но и глубокой древности. Можно думать, что, как и в других древних обществах, должность писца достигалась человеком в силу личной умелости. Для появления семей, передавших грамотность из поколения в поколение, требовалось, чтобы должность писца была в обществе почетной и приносила достаток, обеспечивающий обучение. Показанные черты орхонских и енисейских памятных стел одинаково свидетельствуют, что если в глубокой древности образованность была присуща особому жреческому сословию, то в раннем средневековье их авторы – литераторы и поэты – принадлежали к аристократии.

Казалось бы, сакральность енисейского эпитафийного письма, его зависимость от древних поминальных традиций, столь строго проявленная в обрядовой каноничности надписей, лишает возможности текстологической работы с ними. Однако именно на этом наиболее консервативном фоне хорошо видны малейшие новации. Среди горестных, но вполне самодовольных, превозносящих умершего строк, встречаем вдруг совершенно иные мотивы. После традиционного перечня доблестей почившего героя, поданого от первого лица, в стк. 16 стелы из Эль-Бажи (Е 68/1, Тува) высечено: …: *j(a)ŋlïg̲: tör: teg: (e)rd(i)m* «… я следовал ошибкам, точно ценностям» (Кызласов И.Л., 1998а: 71-73, рис. 4, 6). На западном ребре стелы из урочища Тугутюп (Е 120, Хакасия) во вполне обычной фразе поминального плача разбираем: … *j(e)r(i)m-ä: (a)šın(i)m-a: bökm(ä)d(i)m* «… О, моей (священной) землёю, о, моей (греховной) земной жизнью я не насладился» (Кызласов И.Л., 1979: 90-96). Наиболее ясно наступившие в южносибирском обществе мировоззренческие перемены проступают в тексте краткой эпитафии Бар-Бургазы I (Горный Алтай), начертанной по нормам псевдорунической орфографии: *oŋa (e)s(i)z(i)m-ä (i)kit (a)z (a)d(ï)rtï (a)q qujda kiš(i)ŋä (a)d(i)r(i)lt(ï)m* «С (моим) князем, о горе, (меня) гибельная алчность разлучила; с (моей) женою (находящейся) в белом тереме я разлучился» (Кызласов И.Л., 1997а: 40-54).

Перед нами мольбы о прощении допущенных заблуждений и прегрешений, признание греховности мира и его обитателей – черты столь свойственные мировым религиям: представления о земных радостях сменились осознанием окружающих пороков, суд человеческий сменился судом божьим. Как ни ограничены эти материалы, они позволяют по-новому понять и содержание стк. 7 енисейской эпитафии из Суджи (Е 47, Монголия) (Ramstedt, 1913: 4, 5, 7, 9; Малов, 1952: 84, 85, 108): m(a)r(ï)ma: *jüz (e)r:*

turug: b(e)[r]t(i)m «Моему вероучителю я даровал прибежище на сто человек». Речь здесь идет о закладке монастыря для сотни послушников (Кызласов И.Л., 2025б: 496-499, 501, 504-506, рис. 4, 5).

В сакральность енисейских эпитафий проникла не только новая, но и привнесенная в Южную Сибирь мировоззренческая доктрина. В трех из четырех приведенных текстах встречена заимствованная религиозная лексика западноазиатского происхождения: согдийское слово *ašun,* среднеиранское *az*, сирийское *mar*. Первый термин до сих пор встречался в тюркоязычных мусульманских и буддийских сочинениях, второй – также в буддийских рукописях, третий свойственен манихейству и несторианству. Поскольку несторианское богослужение всюду велось по-сирийски, переводы религиозных сочинений на национальные языки верующих (иранский, парфянский, согдийский, тюркский, китайский и др.) делались с этого языка (Никитин, 1992: 538, 543-549) и отражали сирийские заимствования. Манихейская принадлежность рунической суджинской эпитафии Е 47, речь в которой идет о судье-наместнике в захваченной древними хакасами Уйгурии, стала ясна еще В. Томсену и Г.Й. Рамстедту. Согдийская и иранская терминология прочих надписей не противоречит этому, поскольку хорошо известно не только широкое распространение у этих народов манихейства (зародившегося в Сасанидском Иране в III в., резиденцию своего главы имевшего с VIII в. в Тохаристане, а с X в. в Самарканде), но и особая роль согдийских миссионеров в распространении манихейства в VII и VIII вв. в Восточном Туркестане, Китае и Уйгурском каганате (Литвинский, Смагина, 1992: 522-524), а затем – и в южносибирском Древнехакасском государстве, где на долгие века оно стало официальным вероисповеданием (Кызласов Л.Р., 1984: 146, 147; 1998).

2. Енисейские письмена на скалах

С VIII-IX вв. тюркские народы Саяно-Алтайского нагорья, приняв манихейство, впервые стали оставлять на издревле покрытых петроглифами скалах надписи, выполненные енисейскими рунами. По Хакасии, Туве, Горному Алтаю и Монголии их уже известно более 200. Не только вырезанных на подходящих горных плоскостях, но и нанесенных черной и красной тушью с помощью кисти и тростникового пера (Кызласов И.Л., 1994; 1998б; 1999а; 2002; 2003; 2014; 2021б: 96-119). В подавляющем большинстве эти краткие надписи оказались молитвенными и наставительными.

Истоки обычая молитвенного наскального письма, вероятно, могут быть определены довольно точно. Показательно полное отсутствие как в Южной Сибири, так и в Центральной Азии наскальных надписей младшего орхонского алфавита, время существования которого в целом совпадает с победой манихейства в Уйгурском каганате. Такой разительной картины не могло возникнуть, если бы восточное манихейство изначально, с 763 г., несло с собою обряд наскального ритуального письма. Нет манихейских наскальных надписей и в иных пределах первоначального или раннего распространения этой религии – ни на Переднем и Среднем Востоке, ни в Средней Азии. Мы вправе заключить, что обряд нанесения надписей на скалы является характерной особенностью северного, сибирско-тюркского манихейства и сложился он на местной южносибирской почве. Об этом же свидетельствуют и особенности размещения рунических строк на скальных плоскостях с рисунками.

В Хакасско-Минусинской котловине большинство рунических строк встречены на писаницах преемственно связанных культур, начиная с V в. до н.э. и по VIII

в.н.э. Однако надписи никогда не вырезались поверх предшествующих рисунков. Строки идут в стороне или изгибаются между изображениями (Кызласов И.Л., 1994: рис. 18, 21, 22, 25, 39). Видимо, писавшие продолжали считать древние рисунки священными. На Алтае и в Туве картина иная. Рунические надписи, добавляясь к уже существовавшим петроглифам, не нарушают лишь средневековые рисунки, но часто бывают нанесены поверх изображений иных культур (Кызласов И. Л., 2001а: рис. 2, 7). Видимо, традиция рунического письма на скалах сложилась на Среднем Енисее, а затем распространилась на соседние земли Южной Сибири, где она уже не имела связи с поклонением древним петроглифам. Сходным образом надписи на скалах Средней Азии, каким бы руническим алфавитом ни пользовались писавшие, вырезаны близ древних и средневековых рисунков, но всегда нанесены позднее их (Кызласов И.Л., 1994: 282, А 2; 2005: 52, 53, рис. 1, 2, 3, 2, 1, 2), т.е. традиция рунического писания на скалах имеет там сибирское происхождение. Об этом говорит не только появление в Средней Азии и Казахстане ранее не существовавшего феномена наскальных надписей, но и условия их размещения, и характерный облик примененных в них букв.

Енисейские надписи, нанесённые на утёсы, выявляют особое почитание гор, присущее тюркоязычному населению Саяно-Алтая. В ряде текстов горы не только называются священными, но и прямо именуются божествами *(t(ä)ŋr(i)dä: qutluγ: t(e)bs(e)j: t(ä)ŋri* «с неба исходящей благодатью обладающее божество Тепсей [имя горы на Енисее]»). Принадлежа вечности, дням сотворения мира, скалы *(b(e)ŋkü q(a)ja / m(e)ŋkü q(a)ja* «вечная скала») служили местом общения верующего с высшим божеством. Судя по расположению на скалах надписей манихейского содержания, новая сибирская религия восприняла эту черту от предшествующего мировоззрения и культа. На это указывают надписи, прямо обращённые к божеству: *t(ä)ŋr(i)m čök bizkä* «Бог мой, снизойди до нас» (Е 36/2), … *t(ä)ŋr(i)m čök j(e)rk(?)[ä]* «…Бог мой, снизойди на землю» (Е 116) (Кызласов И.Л., 1994: 186-195, 199). Ещё более явный характер носит краткий текст новообращённого манихея на алтайской скале Ялбак-Таш (надпись V): *t(e)g(g)(ä)n (a)t(a)m (e)n(i)ŋ* «Обретённый мой Отец, снизойдите (до меня)» (Кызласов И. Л., 2002: 78-80, рис. 13, 2; 2003: 26-29, рис. 10, 2).

Всё это означает, что доманихейский местный горный культ получил с приходом новой религии письменную форму выражения. Мольбы у издревле священных утёсов продолжали звучать по-прежнему, но изображений на скалы уже не наносилось – в знак свершения обряда оставлялась краткая надпись.

Вероятно, по мнению тюркоязычных верующих, письменное слово сильнее, чем произнесенное, воздействовало на божество или было доступнее ему. Создание наскальной надписи, возможно, отвечало восходящей к зороастризму нравственной манихейской триаде единства помысла, слова и поступка: благой помысел (постижение религиозного закона) порождал благое слово (молитву) и завершался благим делом (начертанием надписи). Неслучайно формула *b(e)n b(i)t(i)d(i)m* «я написал» – вероятно, своего рода представление божеству свершившего ритуал лица – фактически стандартная для наскальных надписей. Только на Алтае, кроме скалы Ялбак-Таш, где она встречена пять раз (стк. XV, XVIII, XIX, XXIII, XXVIII), она известна и для надписей Чарыша, Мендур-Соккона и Бичикту-Бома, применялась и в Хакасии, и в Туве, и в Монголии.

Обычно она сопровождается мужским именем, но бывает и безымянной или анонимно указывает на принадлежность писавшего к греховному и бренному человечеству.

Среди енисейских наскальных надписей отчетливо выделяется группа кратких текстов, содержащих самоуничижительные оценки писавших: *t(ä)ŋri qulï bit(i)d(i)m* «Я, раб божий, написал (это)» (Монголия, Гурвалжин-ула), isiz qul bitmiš… «Недостойный раб (божий) написал (это)…» (Тува, Хая-Бажи X, E 24/10). Приведенные строки способствуют верному пониманию упоминаний «презренных», «недостойных», «низких» людей в иных текстах – всюду так выражается осознание религиозной греховности писавшего: *(a)nï b(i)t(i)gli (i)n(a)ŋ in* «Пишущий эту (надпись) Ынанг греховен [букв. низок]» (Хая-Бажи XI, E 24/11), *jul (a)pa tulu (a)q (a)g* «Вдова Юл-апы, презренная, возвысься!» (Хая-Бажи VIII, E 24/8), *(e)l j(e)g(ä)n* «(Я –) греховный (~ низкий) Йеген» (Алтай, Ялбак-Таш III) (Кызласов И.Л. 1994: 189, 191, 192, 194, 197, рис. 21, 29; 1997б: 180, 181, рис. 8; 2001а: 245, 246, 257; 2002; 2003).

Именно енисейские наскальные надписи выявляют среди адептов манихейской религии священнослужителей: проповедников и миссионеров. Так, третья строка большой надписи, оставленной пастырем, пребывавшим в пещере горы Тепсей (Хакасия) в ожидании откровения, гласит: *siz(i)ni sözl(ä)ti b(i)tijür b(e)n uqγ(a)lï k(i)sil(e)rkä söz (a)ŋ(a)ju b(e)rd(i)m* «Пребывая в сомнениях, я был вынужден говорить. Теперь же я написал (это), после того, как постиг. На пользу людям я слово постиг». Нанесенная ниже по Енисею двухстрочная надпись на скале Городовая стена позволяет понять, что получение в манихейской общине духовных званий требовало духовного совершенства, отвечавшего гармонии окружающего мира: *(1) (a)lp sol in (a)lγ(ï)p ab(a)dγa t(ä)ŋri (a)na kem q(a)tun q(a)b(ï)š(ï)p jeg (a)sïg qilurbiz (a)t jir b(i)z (2) b(a)j b(a)r (e)t(t)(i)m* «(1) (Я –) Алп Сол. Когда положен предел греховному (букв. низкому) (и) Небо (~Бог) и Государыня Мать Кем-река [т.е. Енисей] соединяются в благоустроенности, мы (все) приносим благую [букв. хорошую] пользу и достигаем чинов. (2) (Так) (и) я стал богат». Неслучайно даже форма этого наскального текста, повествующего от лица «нас (всех)» (*…jęg asïγ qilurbiz at jir biz)* совпадает с построением «Покаянной молитвы» манихеев, исходящей из уст широкого круга верующих (Хуаст.: рефрен *ötünür biz* «мы молим») (Дмитриева, 1963: 214-232). Можно допустить, что на енисейскую скалу попала формула из молитвы, рассчитанной на коллективное повторение вслух за читающим ее проповедником (Кызласов И.Л., 2013б). Так в рунологию входит текстология манихейских молитв и гимнов.

С приходом манихейства, апостольской книжной религии, требовавшей грамотности своей паствы – не только мужчин, но и женщин, – письмом на родном языке овладела знать и простонародье, монахи и воины. Задачи этой работы требуют особого нашего внимания к двухстрочной алтайской надписи Ялбак-Таш II/XV: (1) *b(e)n (a)t(a)mačï* (2*) b(e)n b(i)t(i)d(i)m b(e)š (i)lä k(i)rgü* «(1) (Поскольку) я не должен произносить имя (Божие), (2) я написал (это) пятью (пальцами), (для того ~ для письма) предназначенными». Оставим в стороне известный факт: ни один манихей не мог знать Наивысшего Имени, и для любого верующего божество оставалось безымянным. С позиции истории культуры наибольшее значение имеет вторая строка камнеписного текста: «Я написал (это) пятью (пальцами), предназначенными (для письма)». Эти 14 рунических знаков выражают целую этическую доктрину. Перед нами нравственность человека, видевшего своё предназначение в овладении знанием и письменностью, т.е. мораль профессионала-интеллигента (Кызласов И.Л., 1999б).

Одним из таких людей на скале Кёк-хая в Хакасии красными чернилами и тростниковым пером была некогда сделана надпись в три строки. У всех них пострадали начальные части, однако во второй строке ясно различима следующая значимая для нас фраза: (2) *(a)l (e)s(i)z: b(a)glïg: bu (a)zun: jek (i)nč(?) uqug* «… этот земной мир (~ жизнь) – из разряда обмана и зла, демон, покой(?) (и) разум (~ спокойное разумение)» (Кызласов И.Л., 1994: рис. 14 (прорись); 1998б). Равные по высоте знаки, твёрдость линий, одинаковая их ширина – всё указывает на выработанность почерка писавшего. Округлые окончания штрихов выявляют письмо полой трубочкой, калямом. Представить себе форму тростникового пера, оставляющего такие следы, вполне возможно, сопоставляя его со средневековыми рукописями. Наскальная надпись выполнена наиболее экономным и скорописным почерком, применявшимся при работе на слух. Красными чернилами или тушью не писали постоянно, ими в религиозных текстах выделяли начальные строки или слова, вызывавшие у писца особое почтение.

Выбор цвета в этом случае нельзя объяснить, однако само применение красного весьма примечательно. Текст на Кёк-хае, несомненно, имел религиозное содержание. Важно, что писчий прибор его автора включал чернила двух цветов – красного и чёрного (поскольку без последнего обойтись было невозможно). Следовательно, в Древнехакасском государстве енисейским руническим письмом создавались двухцветные рукописи. Для создания наскальной надписи нужен был переносной писчий прибор. В него, кроме тростниковых перьев, должны были входить, как минимум, две чернильницы (с красными и чёрными чернилами) и перочинный нож. И то, и другое известно среди курганных находок.

Средневековый профессиональный писец и книжник применил в надписи не только собственно тюркские религиозные понятия *al* «обман, уловка, ухищрение» и *esiz* «скверный, злой; зло», но и характерное для религиозных сочинений устойчивое сочетание с согдийским *bu azun,* имеющее смысл «этот мир, жизнь земная (в противоположность неземной)», как и *jek* «демон» – заимствование из пракрита, разговорного языка Индии (Древнетюркский словарь, 1969: 73, 253).

Учитывая книжную природу пришлой религии, следует понимать, что на Енисее и на Катуни в IX-X вв. люди читали манихейскую литературу о жизни пророка на Евфрате, в Сасанидской империи в III в. н.э. Отныне нельзя не учитывать эту особенность раннесредневековой культуры Сибири. Енисейские рунические надписи не только имеют непосредственную связь, но и сохраняют до нас преобразованные в тюркоязычной среде ближневосточные манихейские книжность и духовность.

Таковы были в раннем средневековье владевшие енисейским руническим письмом миссионеры. Именно ими были оставлены на алтайских утесах две разделенные многими таежными километрами и горными хребтами, но весьма близкие по содержанию, лексике и выраженным мыслям надписи: *(1) j(e)g i (2) j(e)g (e)tm(i)š k(i)š(i)l(i)g (e)kg(ä)li t(e)g (i)s(i)ni (i)nč(?) (a)mul²(?) j(i)n (i)ki k(e)z(i)š «(1)* Следуй хорошему (~добру). (2) Доброе сотворив, для того, чтобы как бы посеять человечность, приободрясь, ищи (?) смирения (? ~покоя) и вдвоем [со мною? с богом в душе?] странствуй!» (Бичикту-Бом III), *(i)s(i)ni k(e)z (e)gs(i)km(ä)s(ä)r* «Приободрясь, странствуй – не следует поддаваться (превратностям) [букв. быть сгибаемым]!» (Мендур-Соккон V) (Кызласов И.Л., 2001б).

Полученные результаты

Во времена Второго Восточнотюркского каганата его аристократы переняли китайский имперский обычай водружения памятных стел, заметное китайское влияние испытал на себе облик орхонских эпитафий. Однако орхонские мемориалы сохраняли древнюю руническую письменность тюркоязычных народов, некогда принесенную ими в Восточную Азию. И надписи орхонских стел звучат по-тюркски. Построение и содержание самих памятных рунических надписей также совершенно независимы от китайских текстов.

Так же, как прочие литературные языки древности и средневековья, письменное руническое койне возросло на почве устной наддиалектной речи. Наиболее вероятно, таковой явился язык не одной лишь эпической, но и культовой поэзии. В строе и содержании своих скорбных текстов енисейские эпитафии сберегли один из видов такой поэзии – погребальные плачи. Но поскольку те же памятные камни, как говорилось, сохранили в своем облике внешние особенности деревянных протографов, становится ясно, что устное койне рано приобрело в обрядах письменную форму. Сохраняясь как среди енисейских, так и среди орхонских эпитафийных памятников, способ письма по восходящей лесенке, тем самым, восходит к их общему и древнему прототипу.

Енисейские эпитафии выявляют былую святость проторунического письма, его применение и сохранение в узком и замкнутом жреческом кругу: древнейшие особенности письма и письменные документы архаичнейшего облика не случайно сохранились только в консервативной, насквозь обрядовой области – в поминальном обряде.

Камнеписная орхонская традиция в VIII в. впервые выводит на свет профессиональных писцов и стихотворцев эпитафийных текстов. С приходом манихейства на арену сибирской истории особенно явно выступает образованное сословие, древнетюркская интеллигенция – профессионально подготовленные люди, видевших своё предназначение в духовности, умственном труде и письменности. Широкая для раннего средневековья грамотность населения и привела к многочисленности енисейских рунических памятников. Не будем забывать, что до нашего времени дошла малая часть того, что было в реальной жизни. Енисейская эпиграфика отмечает разнообразное применение письма и вне религиозной сферы, например, для создания на предметах пояснительных, владельческих, фискально-даннических и благопожелательных надписей (Кызласов И.Л. 1994: 199-203; 2021: 120-128; Кызласов Л.Р. 1981: 57, 58, рис. 34). Однако нет сомнения, что в эпоху раннего средневековья наибольшее применение имела религиозная письменность.

Эпиграфические памятники отмечают две области обрядового применения енисейской письменности, порождённые приходом в Древнехакасское государство манихейской религии: эпитафийные надписи на стелах и наскальные написания. Своеобразие их очевидно даже в сравнении с близкородственным миром орхонской камнеписности Центральной Азии, создававшей памятные надписи, но, весьма вероятно, изначально не знавшей культовых начертаний на скалах. Напротив, именно в этих областях енисейской эпиграфики прослеживаются наиболее глубинные черты общетюркской культуры. Тем показательнее здесь и сохранившиеся особенности древнего мировоззрения, и воздействие на развитие письма новой идеологии.

Задача этой работы – показать текстологические подходы, приложимые к наиболее

кратким руническим памятникам, которыми являются разрозненные строки, вырезанные на скалах. Своеобразие такого взгляда очевидно. Оно наполняет новым смыслом само понятие письменного текста как цельного и законченного сочинения. На первый план выступает многократно проявленное единство сакральной письменной культуры, постоянство выстроенных ею культовых словесных формул и фраз. Речь идет о былом массовом распространении единого набора священных обрядовых гимнов, молитв и высказываний, усвоенных и фрагментарно, ситуативно применяемых людьми, получившими общее церковное образование, единственно возможное в то время. Наскальные рунические надписи, изучаемые как обрядовая совокупность, тем самым служат единым контекстом, поясняющим содержание каждой из них в отдельности и смысл создания таковых письменных памятников в целом.

Выводы

Реальные данные и о грамотности, и об образованности носителей азиатского рунического письма убеждают в существовании особого профессионального сословия, видевшего своё предназначение в умственной деятельности и образованности. Эти-то сферы культуры, действительно, объединяют многовековую историю рунической письменности в одну самобытную эпоху.

Основы рунической текстологии распадаются на отдельные области в соответствии с жанровой принадлежностью памятников орхонского и енисейского письма, будь то эпитафийные тексты двух основных разнонаправленных традиций: величественно государственнической орхонской и персональной удельно-рыцарской енисейской, или наскальные религиозные надписи индивидуально молитвенного, широкого проповеднического и монашески миссионерского содержания.

Как в отношении любой письменной культуры, в отношении рунических камнеписных текстов необходимо учитывать вековечное ученичество. Используя позиции и термины текстологии, пожалуй, можно сказать, что и рунические эпитафии, и наскальные молитвенные надписи в целом являются индивидуальными авторскими списками не дошедших до нас былых канонических текстов, служивших образцами в пору рунического обучения. Даже сквозь лаконичные молитвенные начертания проступает некогда воспринятая писавшими обрядовая упорядоченность.

Литература

Аманжолов А.С., 1981. Тюркская руническая графика. Ч. II (наглядный материал). Алма-Ата: КазГУ. 55 с.

Васильев Д.Д., 1983. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л.: Наука. 127 с.

Габен А. фон, 1986. Древнетюркская литература. Зарубежная тюркология. Вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. М.: Наука. С. 294–344.

Дмитриева Л.В., 1963. Хуастуанифт (введение, текст, перевод). Тюркологические исследования. М.; Л.: Издательство АН СССР. С. 214–232.

Древнетюркский словарь, 1969. Редакторы: В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. Л.: Наука. LX + 676 с.

Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ., 2005. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы.

Астана: Күлтегін. 360 б.

Жолдасбеков М., Сарткожаулы К., 2006. Атлас орхонских памятников. Астана: Күлтегін. 360 с.

Кляшторный С.Г., 1980. Терхинская надпись (предварительная публикация). Советская тюркология. № 3. С. 82-95.

Козьмин Н.Н., 1934. Классовое лицо «Атасы» Йоллыг-тегина, автора орхонских памятников. Сергею Федоровичу Ольденбургу к пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882–1932. Л.: Издательство АН СССР. С. 259–277.

Кормушин И.В., 2008. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика, текстология. М.: Наука. 342 с.

Коростовцев М.А., 1962. Писцы Древнего Египта. М.: Издательство восточной литературы. 175 с.

Кызласов И.Л., 1979. Тугутюпская стела с древнехакасской эпитафией. Советская тюркология. № 5. С. 90–96.

Кызласов И.Л., 1981. Аскизская культура (средневековые хакасы X-XIV вв.). Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М.: Наука. С. 200-207, 247-249.

Кызласов И.Л, 1990. Древнетюркская руническая письменность Евразии. Опыт палеографического анализа. М.: Институт археологии АН СССР. 179 с.

Кызласов И.Л., 1994. Рунические письменности евразийских степей. М.: Восточная литература РАН. 327 с.

Кызласов И.Л., 1997а. Стелы с руническими надписями на Алтае. К выделению местных групп енисейских эпитафий. Вопросы тюркской филологии. Вып. III. М.: С. 40–69.

Кызласов И.Л., 1997б. Разновидности древнетюркской рунической орфографии. Отражение манихейской письменной культуры в памятниках енисейского и орхонского письма. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest. T. L., fasc. 1-3. С. 163–184.

Кызласов И.Л., 1998а. Материалы к ранней истории тюрков. III. Древнейшие свидетельства о письменности. Российская археология. № 2. С. 68–85.

Кызласов И.Л., 1998б. Калям на Енисее. Чернильная руническая надпись из Хакасии. Татарская археология. № 2. С. 73-86.

Кызласов И.Л., 1999а. Наскальная история Западной Монголии. Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов. Тезисы докладов IV международной научной конференции. Томск: Томский ГУ. С. 182–183.

Кызласов И.Л., 1999б. Материалы к ранней истории тюрков. IV. Образованность в эпоху рунического письма. Российская археология. № 4. С. 99–117.

Кызласов И.Л., 2001а. Смена мировоззрения в Южной Сибири в раннем средневековье (Идеи единобожия в енисейских надписях). Древние цивилизации Евразии. История и культура. М.: Восточная литература РАН. С. 243–270.

Кызласов И.Л., 2001б. «Добро сотворив, посеять человечность» (Манихейские миссионеры у вершин Алтая). Средневековые древности евразийских степей (Археология восточноевропейской лесостепи, вып. 15). Воронеж: Воронежский ГУ. С. 111–129.

Кызласов И.Л., 2002. Памятники рунической письменности Горного Алтая. Учебное пособие. Горно-Алтайск: Универ-Принт. 164 с.

Кызласов И.Л, 2003. Новости тюркской рунологии. Вып. I. Енисейские надписи на

горе Ялбак-Таш (Горный Алтай). М.: Гуманитарий. 112 с.

Кызласов И.Л., 2004. Удаль витязя и благочестие попа (Шаханшах Варахран I, пророк Мани и рунические надписи горы Дэл-ула в Монголии). Памятники археологии и древнего искусства Евразии. М.: Институт археологии РАН. С. 104–122.

Кызласов И.Л, 2005. Таласские наскальные надписи. Российская археология. № 2. С. 46-55.

Кызласов И.Л., 2013а. Руническое письмо на скалах: сибирские корни обряда и его распространение в Средней Азии. Культурный трансфер на перекрестках Центральной Азии: до, вовремя и после Великого Шелкового пути. Париж; Самарканд: МИЦАИ. С. 116-121.

Кызласов И.Л., 2013б. Енисейская руническая надпись с иранским заимствованием. Согдийцы, их предшественники, современники и наследники. На основе материалов конференции «Согдийцы дома и на чужбине», посвященной памяти Бориса Ильича Маршака (1933-2006). Труды ГЭ. Т. LXII. СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа. С. 266-294.

Кызласов И.Л., 2014. Религиозная природа енисейской письменности. II. Российская тюркология. № 1. С. 52–61.

Кызласов И.Л., 2020. Современные основы тюркской рунологии. Turkic Studies Journal. Нур-Султан. № 2. С. 6–14.

Кызласов И.Л., 2021а. Корни башкирской геральдики: аристократические тамги тюркских государств раннего средневековья. Башкиры в контексте междисциплинарных исследований тюркских народов Евразии: Материалы научной сессии по этнической истории и антропологии башкир. Уфа: Самрау. С. 254–267.

Кызласов И.Л., 2021б. Рунические письмена Сибири. Рассказы археолога. М.; Абакан: Хакасское книжное издательство. 160 с.

Кызласов И.Л., 2022а. Почитание военной аристократии в раннем средневековье: свидетельства последующего посещения тюркских мемориалов. Евразийская степная цивилизация: человек и историко-культурная среда. Материалы V междунар. конгресса археологии евразийских степей. В 5-ти т. Алматы; Туркестан: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Т. 3. С. 15–27.

Кызласов И.Л., 2022б. Окаменевшие витязи и миф творения. Степные миры в зеркале археологии. Сборник статей, посвященный 70-летию ученого-археолога М.К. Хабдулиной. Нур-Султан: ИП ARD-Print. С. 223–235.

Кызласов И.Л., 2025а. Северное манихейство Южной Сибири и Центральной Азии. Книга 1. Первый манихейский храм Сибири. М.: Институт археологии РАН. 310 с.

Кызласов И.Л., 2025б. Выделение земель для манихейских монастырей и храмов (Новое прочтение 7 строки Суджинской стелы). Поворот на Восток. Сборник статей к 70-летию Р.М. Валеева. СПб; Казань: Арт-Экспресс. С. 490–521.

Кызласов Л.Р., 1960. Новая датировка памятников енисейской письменности. Советская археология. № 3. С. 93–120.

Кызласов Л.Р., 1965. О датировке памятников енисейской письменности. Советская археология. № 3. С. 38–49.

Кызласов Л.Р., 1969. История Тувы в средние века. М.: Издательство Московского университета. 212 с.

Кызласов Л.Р., 1981. Тюхтятская культура древних хакасов (IX–X вв.). Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М.: Наука. С. 54–59. 101. 144–146. рис. 33,

34.

Кызласов Л.Р., 1984. История Южной Сибири в средние века. М.: Высшая школа. 167 с.

Кызласов Л.Р., 1998. Северное манихейство и его роль в культурном развитии народов Сибири и Центральной Азии. Вестник Московского университета. Серия 8. История. № 3. С. 8–35.

Кызласов Л.Р., Кызласов И.Л., 1994. Новый этап развития енисейской письменности (конец XIII – начало XV в.). Российская археология. № 1. С. 33–50.

Литвинский Б.А., Смагина Е.Б., 1992. Манихейство. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, языки, религии. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. С. 508–532.

Малов С.Е., 1952. Енисейская письменность тюрков. М.; Л.: Издательство АН СССР. 116 с.

Малов С.Е, 1959. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л.: Издательство АН СССР. 111 с.

Мелиоранский П.М., 1899. Памятник в честь Кюль-Тегина. Записки Восточного отделения Русского археологического общества. СПб. Т. XII. Вып. II-III. С. 1–144.

Никитин А.Б, 1992. Христианство. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, языки, религии. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы. С. 533–550.

Радлов В.В., 1892. Атлас древностей Монголии. Вып. 1. Труды Орхонской экспедиции. СПб.: Типография Имп. Академии наук. Табл. I-LXX + [14 с.].

Сартқожаұлы Қ., 2019. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Т. I. Алматы: Samga Press. 509 с.

Стеблева И.В., 1963. Поэзия орхоно-енисейских тюрок. Народы Азии и Африки. № 1. С. 148–161.

Стеблева И.В., 1965. Поэзия тюрков VI–VIII веков. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 148 с.

Стеблева И.В., 1976. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 214 с.

Стеблева И.В., 2007. Жизнь и литература доисламских тюрков. Историко-культурный контекст древнетюркской литературы. М.: Восточная литература. 208 с.

Стеблева И.В., 2012. Тюркская поэтика. Этапы развития: VIII–XX вв. М.: Восточная литература. 200 с.

Тенишев Э.Р., 1976. О наддиалектном характере языка тюркских рунических памятников. Turcologica. Л.: Наука. С. 164–172.

Тенишев Э.Р., 1979. Языки древне- и среднетюркских памятников в функциональном аспекте. Вопросы языкознания. № 2. С. 80–90.

Тенишев Э.Р., 1988. Принципы составления исторических грамматик и историй литературных тюркских языков. Советская тюркология. № 1. С. 67–78.

Тенишев Э.Р., 2005. История тюркских письменных литературных языков донациональной поры. Эдгем Рахимович Тенишев. Жизнь и творчество. 1921–2004. М.: Инсан. С. 78–91.

Clauson G., Tryjarski Ed., 1971. The Inscription at Ikhe Khushotu. Rocznik Orientalistyczny. T. XXXIV. z. 1. P. 7–33 + 6 pl.

Gabain A. von, 1964. Die alttürkische Literature. Philologiae Turcicae Fundamenta.

Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Bd. II. S. 211–243.

Ramstedt G.J., 1913. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. Journal de la Société Finno-Ougrienne. XXX. 3. Helsingfors. S. 1–70, Paste.

Reference

Amanzholov A.S., 1981. Tyurkskaya runicheskaya grafika. Ch. II (naglyadnyj material) [Turkic Runic Graphics. Part II (visual material)]. Alma-Ata: KazGU. 55 p. [in Russian]

Vasil′ev D.D., 1983. Korpus tyurkskikh runicheskikh pamyatnikov bassejna Eniseya [The Corpus of Turkic Runic Monuments of the Yenisei Basin]. Leningrad: Nauka. 127 p. [in Russian]

Gaben A. fon, 1986. Drevnetyurkskaya literatura [Old Turkic Literature]. Zarubezhnaya tyurkologiya. Vyp. 1. Drerevnie tyurkskie yazyki i literatury [Foreign Turkology. Issue 1. Old Turkic languages and literatures]. Moskva: Nauka. P. 294–344. [in Russian]

Dmitrieva L.V., 1963. Khuastuanift (vvedenie, tekst, perevod) [Huastuanift (Introduction, Text, Translation)]. Tyurkologicheskie issledovaniya [Turkological Studies]. Moskva; Leningrad: Izdatel′stvo AN SSSR. P. 214–232. [in Russian]

Drevnetyurkskij slovar′ [Old Turkic Dictionary], 1969. Red.: V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak. Leningrad: Nauka. LX + 676 p. [in Russian]

Zholdasbekov M., Sartқozhauly K., 2005. Orkhon eskertkishterining tolyk Atlasy. Astana: Kultegin. 360 p. [In Kazakh]

Zholdasbekov M., Sartkozhauly K., 2006. Atlas orkhonskikh pamyatnikov [Atlas of Orkhon monuments.]. Astana: Kultegin. 360 p. [in Russian]

Klyashtornyj S.G., 1980. Terkhinskaya nadpis′ (predvaritel′naya publikatsiya) [Terkhin inscription (preliminary publication)]. Sovetskaya tyurkologiya [Sovet Turkology]. № 3. S. 82–95.

Koz′min N.N., 1934. Klassovoe litso «Atasy» Jollyg-tegina, avtora orkhonskikh pamyatnikov [The class face of “Atasy” Yollig-tegin, the author of the Orkhon monuments]. Sergeyu Fedorovichu Ol′denburgu k pyatidesyatiletiyu nauchno-obshchestvennoj deyatel′nosti. 1882–1932. [To Sergey Fedorovich Oldenburg on the fiftieth anniversary of scientific and social activity. 1882–1932]. Leningrad: Izdatel′stvo AN SSSR. P. 259–277. [in Russian]

Kormushin I.V., 2008. Tyurkskie enisejskie epitafii. Grammatika, tekstologiya [Turkic Yenisei epitaphs. Grammar, textual criticism]. Moskva: Nauka. 342 p. [in Russian]

Korostovtsev M.A., 1962. Pistsy Drevnego Egipta [Scribes of Ancient Egypt]. Moskva: Izdatel′stvo vostochnoj literatury. 175 p. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 1979. Tugutyupskaya stela s drevnekhakasskoj epitafiej [Tugutyup Stele with an Ancient Khakass Epitaph]. Sovetskaya tyurkologiya [[Sovet Turkology]. № 5. P. 90–96. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 1981. Askizskaya kul′tura (srednevekovye khakasy X-XIV vv.) [Askiz Culture (Medieval Khakass of the 10th–14th Centuries)]. Arkheologiya SSSR. Stepi Evrazii v epokhu srednevekov′ya [Archaeology of the USSR. Stepi Eurasia v epokhu srednevekov′ya]. M.: Nauka. P. 200–207; 247–249. [in Russian]

Kyzlasov I.L, 1990. Drevnetyurkskaya runicheskaya pis'mennost' Evrazii. Opyt paleograficheskogo analiza [Ancient Turkic runic writing of Eurasia. An attempt at paleographic analysis]. Moskva: Institut arheologii AN SSSR. 179 p. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 1994. Runicheskie pis′mennosti evrazijskikh stepej [Runic Scripts of the

Eurasian Steppes]. M.: Vostochnaya literatura RAN. 327 p. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 1997a. Stely s runicheskimi nadpisyami na Altae. K vydeleniyu mestnykh grupp enisejskikh epitafij [Steles with Runic Inscriptions in Altai. Toward the Identification of Local Groups of Yeniseian Epitaphs]. Voprosy tyurkskoj filologii. Vyp. III [Issues of Turkic Philology. Issue III]. M.: P. 40–69. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 1997b. Raznovidnosti drevnetyurkskoj runicheskoj orfografii. Otrazhenie manikhejskoj pis'mennoj kul'tury v pamyatnikakh enisejskogo i orkhonskogo pis'ma [Varieties of Old Turkic Runic Orthography. Reflection of Manichaean Written Culture in Monuments of Yeniseian and Orkhon Script]. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest. T. L., fasc. 1-3. P. 163–184. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 1998a. Materialy k rannej istorii tyurkov. III. Drevnejshie svidetel'stva o pis'mennosti [Materials on the early history of the Turks. III. The earliest evidence of writing]. Rossijskaya arkheologiya [Russian Archaeology]. № 2. P. 68–85. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 1998b. Kalyam na Enisee. Chernil'naya runicheskaya nadpis' iz Khakasii [Kalam on the Yenisei. An Ink Runic Inscription from Khakassia]. Tatarskaya arkheologiya [Tatarian Archaeology]. № 2. P. 73-86. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 1999a. Naskal'naya istoriya Zapadnoj Mongolii [Rock Art History of Western Mongolia]. Prirodnye usloviya, istoriya i kul'tura Zapadnoj Mongolii i sopredel'nykh regionov. Tezisy dokladov IV Mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii [Natural Conditions, History, and Culture of Western Mongolia and Adjacent Regions. Abstracts of the IV International Scientific Conference]. Tomsk: Tomskij GU. P. 182–183. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 1999b. Materialy k rannej istorii tyurkov. IV. Obrazovannost' v epokhu runicheskogo pis'ma [Materials for the Early History of the Turks. IV. Education in the Runic Era]// Rossijskaya arkheologiya [Russian Archaeology]. № 4. P. 99–117. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2001a. Smena mirovozzreniya v Yuzhnoj Sibiri v rannem srednevekov'e (Idei edinobozhiya v enisejskikh nadpisyakh) [Change in Worldview in Southern Siberia in the Early Middle Ages (Ideas of Monotheism in Yeniseian Inscriptions)]. Drevnie tsivilizatsii Evrazii. Istoriya i kul'tura [Ancient Civilizations of Eurasia: History and Culture]. Moskva: Vostochnaya literatura RAN. P. 243–270. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2001b. «Dobro sotvoriv, poseyat' chelovechnost'» (Manikhejskie missionery u vershin Altaya) [«Having done good, sow humanity» (Manichaean missionaries at the peaks of Altai)]. Srednevekovye drevnosti evrazijskikh stepej (Arkheologiya vostochnoevropejskoj lesostepi, vyp. 15) [Medieval antiquities of the Eurasian steppes (Archaeology of the Eastern European forest-steppe, issue 15)]. Voronezh: Voronezhskij GU. P. 111–129. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2002. Pamyatniki runicheskoj pis'mennosti Gornogo Altaya. Uchebnoe posobie [Monuments of runic writing in Gorny Altai. A textbook]. Gorno-Altajsk: Univer-Print. 164 p. [in Russian]

Kyzlasov I.L, 2003. Novosti tyurkskoj runologii. Vyp. I. Enisejskie nadpisi na gore Yalbak-Tash (Gornyj Altaj) [News of Turkic runology. Issue 1. Yeniseian inscriptions on Mount Yalbak-Tash (Gorny Altai).]. Moskva: Gumanitarij. 112 p. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2004. Udal' vityazya i blagochestie popa (Shakhanshakh Varakhran I, prorok Mani i runicheskie nadpisi gory Del-ula v Mongolii) [The Boldness of a Knight and the Piety of a Priest (Shahanshah Varahran I, the Prophet Mani, and the Runic Inscriptions of Mount Del-ula in Mongolia)]. Pamyatniki arkheologii i drevnego iskusstva Evrazii [Monuments of

archeology and ancient art of Eurasia]. M.: Institut arkheologii RAN. P. 104–122. [in Russian]

Kyzlasov I.L, 2005. Talasskie naskal'nye nadpisi [Talas Rock Inscriptions]. Rossijskaya arkheologiya [Russian Archaeology]. № 2. P. 46–55. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2013a. Runicheskoe pis'mo na skalakh: sibirskie korni obryada i ego rasprostranenie v Srednej Azii [Runic Writing on Rocks: Siberian Roots of the Ritual and its Spread in Central Asia]. Kul'turnyj transfer na perekrestkakh Tsentral'noj Azii: do, vo vremya i posle Velikogo Shelkovogo puti [Cultural Transfer at the Crossroads of Central Asia: Before, During, and After the Silk Road]. Parizh; Samarkand: IICAS. P. 116–121. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2013b. Enisejskaya runicheskaya nadpis' s iranskim zaimstvovaniem [Yeniseian Runic Inscription with Iranian Borrowings]. Sogdijtsy, ikh predshestvenniki, sovremenniki i nasledniki. Na osnove materialov konferentsii «Sogdijtsy doma i na chuzhbine», posvyashchennoj pamyati Borisa Il'icha Marshaka (1933-2006). Trudy GE. T. LXII [Sogdians, their predecessors, contemporaries, and successors. Based on the materials of the conference "Sogdians at home and abroad," dedicated to the memory of Boris Ilyich Marshak (1933-2006). Proceedings of the State Hermitage Museum. Vol. LXII]. SPb.: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha. P. 266–294. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2014. Religioznaya priroda enisejskoj pis'mennosti. II [The Religious Nature of the Yeniseian Writing. II]. Rossijskaya tyurkologiya [Russian Turkology]. № 1. P. 52–61. [in Russian]

Kyzlasov I. L., 2020. Sovremennye osnovy tyurkskoj runologii [Modern Foundations of Turkic Runology]. Turkic Studies Journal. Nur-Sultan. № 2. P. 6–14. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2021a. Korni bashkirskoj geral'diki: aristokraticheskie tamgi tyurkskikh gosudarstv rannego srednevekov'ya [The Roots of Bashkir Heraldry: Aristocratic Tamgas of the Turkic States of the Early Middle Ages]. Bashkiry v kontekste mezhdistsiplinarnykh issledovanij tyurkskikh narodov Evrazii: Materialy nauchnoj sessii po etnicheskoj istorii i antropologii bashkir [Bashkirs in the Context of Interdisciplinary Studies of the Turkic Peoples of Eurasia: Proceedings of the Scientific Session on the Ethnic History and Anthropology of the Bashkirs]. Ufa: Samrau. P. 254–267. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2021b. Runicheskie pis'mena Sibiri. Rasskazy arkheologa [Runic Scripts of Siberia. Stories of an Archaeologist]. M.; Abakan: Khakasskoe knizhnoe izdatel'stvo. 160 p. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2022a. Pochitanie voennoj aristokratii v rannem srednevekov'e: svidetel'stva posleduyushchego poseshcheniya tyurkskikh memorialov [Veneration of the Military Aristocracy in the Early Middle Ages: Evidence of Subsequent Visits to Turkic Memorials]. Evrazijskaya stepnaya tsivilizatsiya: chelovek i istoriko-kul'turnaya sreda. Materialy V mezhdunar. kongressa arkheologii evrazijskikh stepej [Eurasian Steppe Civilization: Man and the Historical and Cultural Environment. Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Eurasian Steppes. In 5 vol.]. Almaty; Turkestan: Institut arkheologii im. A.Kh. Margulana. V. 3. P. 15–27. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2022b. Okamenevshie vityazi i mif tvoreniya [Petrified Knights and the Creation Myth]. Stepnye miry v zerkale arkheologii. Sbornik statej, posvyashchennyj 70-letiyu uchenogo-arkheologa M.K. Khabdulinoj [Steppe Worlds in the Mirror of Archaeology. A collection of articles dedicated to the 70th anniversary of archaeologist M.K. Khabdulina]. Nur-Sultan: IP ARD-Print. P. 223–235. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2025a. Severnoe manikhejstvo Yuzhnoj Sibiri i Tsentral'noj Azii. Kniga 1.

Pervyj manikhejskij khram Sibiri [Northern Manichaeism of Southern Siberia and Central Asia. Book 1. The First Manichaean Temple of Siberia]. Moskva: Institut arkheologii RAN. 310 p. [in Russian]

Kyzlasov I.L., 2025b. Vydelenie zemel′ dlya manikhejskikh monastyrej i khramov (Novoe prochtenie 7 stroki Sudzhinskoj stely) [Allocation of Lands for Manichaean Monasteries and Temples (A New Reading of Line 7 of the Sudzhin Stele)]. Povorot na Vostok. Sbornik statej k 70-letiyu R.M. Valeeva [Turn to the East. Collection of articles for the 70th anniversary of R.M. Valeeva]. SPb; Kazan′: Art-Ekspress. P. 490–521. [in Russian]

Kyzlasov L.P., 1960. Novaya datirovka pamyatnikov enisejskoj pis′mennosti [New Dating of Yeniseian Written Monuments]. Sovetskaya arkheologiya [Soviet Archaeology]. № 3. P. 93–120. [in Russian]

Kyzlasov L.R., 1965. O datirovke pamyatnikov enisejskoj pis′mennosti [On the Dating of Yeniseian Written Monuments]. Sovetskaya arkheologiya [Soviet Archaeology]. № 3. P. 38–49. [in Russian]

Kyzlasov L.R., 1969. Istoriya Tuvy v srednie veka [History of Tuva in the Middle Ages.]. Moskva: Izdatel′stvo Moskovskogo universiteta. 212 p. [in Russian]

Kyzlasov L.R., 1981. Tyukhtyatskaya kul′tura drevnikh khakasov (IX–X vv.) [The Tyukhtyaty Culture of the Ancient Khakass (9th–10th Centuries)]. Arkheologiya SSSR. Stepi Evrazii v epokhu srednevekov′ya [Archaeology of the USSR. The Eurasian Steppes in the Middle Ages] M.: Nauka. P. 54–59, 101, 144–146. fig. 33, 34. [in Russian]

Kyzlasov L.R., 1984. Istoriya Yuzhnoj Sibiri v srednie veka [History of Southern Siberia in the Middle Ages]. Moskva: Vysshaya shkola, 167 p. [in Russian]

Kyzlasov L.R., 1998. Severnoe manikhejstvo i ego rol′ v kul′turnom razvitii narodov Sibiri i Tsentral′noj Azii [Northern Manichaeism and its Role in the Cultural Development of the Peoples of Siberia and Central Asia]. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 8. Istoriya [Moscow University Bulletin. Series 8. History]. № 3. P. 8–35. [in Russian]

Kyzlasov L.R., Kyzlasov I.L., 1994. Novyj etap razvitiya enisejskoj pis′mennosti (konets XIII – nachalo XV v.) [A New Stage in the Development of Yeniseian Writing (Late 13th – Early 15th Centuries)]. Rossijskaya arkheologiya [Russian Archaeology]. № 1. P. 33–50. [in Russian]

Litvinskij B.A., Smagina E.B., 1992. Manikhejstvo [Manichaeism]. Vostochnyj Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov′e. Etnos, yazyki, religii [Eastern Turkestan in Antiquity and the Early Middle Ages. Ethnicity, Languages, Religions]. M.: Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoj literatury. P. 508–532. [in Russian]

Malov S.E., 1952. Enisejskaya pis′mennost′ tyurkov [Yenisei Writing of the Turks.]. M.; L.: Izdatel′stvo AN SSSR. 116 p. [in Russian]

Malov S.E, 1959. Pamyatniki drevnetyurkskoj pis′mennosti Mongolii i Kirgizii [Monuments of Ancient Turkic Writing in Mongolia and Kyrgyzstan]. M.; L.: Izdatel′stvo AN SSSR. 111 p. [in Russian]

Melioranskij P.M., 1899. Pamyatnik v chest′ Kyul′-Tegina [Monument in Honor of Kul-Tegin]. Zapiski Vostochnogo otdeleniya Russkogo arkheologicheskogo obshchestva [Notes of the Eastern Branch of the Russian Archaeological Society]. V. XII. Iss. II-III. SPb. P. 1–144. [in Russian]

Nikitin A.B, 1992. Khristianstvo [Christianity]. Vostochnyj Turkestan v drevnosti i rannem srednevekov′e. Etnos, yazyki, religii [Eastern Turkestan in Antiquity and the Early Middle Ages. Ethnicity, Languages, Religions]. M.: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoj literatury.

P. 533–550. [in Russian]

Radlov V.V., 1892. Atlas drevnostej Mongolii. Vyp. 1 [Atlas of Mongolian Antiquities. Issue 1]. Trudy Orkhonskoj ekspeditsii [Works of the Orkhon Expedition]. SPb.: Tipografiya Imp. Akademii Nauk. Tabl. I-LXX + [14 p.]. [in Russian]

Sartқozhaұly Қ., 2019. Orkhon eskertkishterinің tolyқ atlasy. T. I. [Orkhon eskertkishterinin tolyk atlases.] Almaty: Samga Press. 509 c. [In Kazakh].

Stebleva I.V., 1963. Poeziya orkhono-enisejskikh tyurok [Poetry of the Orkhon-Yenisei Turks]. Narody Azii i Afriki [Peoples of Asia and Africa]. № 1. P. 148–161. [in Russian]

Stebleva I.V., 1965. Poeziya tyurkov VI–VIII vekov [Poetry of the Turks of the 6th–8th centuries]. M.: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoj literatury. 148 p. [in Russian]

Stebleva I.V., 1976. Poetika drevnetyurkskoj literatury i ee transformatsiya v ranneklassicheskij period [Poetics of Ancient Turkic Literature and Its Transformation in the Early Classical Period.]. M.: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoj literatury. 214 p. [in Russian]

Stebleva I.V., 2007. Zhizn′ i literatura doislamskikh tyurkov. Istoriko-kul′turnyj kontekst drevnetyurkskoj literatury [Life and Literature of Pre-Islamic Turks. Historical and Cultural Context of Ancient Turkic Literature]. M.: Vostochnaya literatura. 208 p. [in Russian]

Stebleva I.V., 2012. Tyurkskaya poetika. Etapy razvitiya: VIII–XX vv. [Turkic Poetics. Stages of Development: 8th–20th Centuries]. M.: Vostochnaya literatura. 200 p. [in Russian]

Tenishev E.R., 1976. O naddialektnom kharaktere yazyka tyurkskikh runicheskikh pamyatnikov [On the Supra-Dialectal Nature of the Language of Turkic Runic Monuments]. Turcologica. L.: Nauka. P. 164–172. [in Russian]

Tenishev E.R., 1979. Yazyki drevne- i srednetyurkskikh pamyatnikov v funktsional′nom aspekte [Languages of ancient and middle Turkic monuments in the functional aspect]. Voprosy yazykoznaniya [Questions of linguistics]. № 2. P. 80–90. [in Russian]

Tenishev E.R., 1988. Printsipy sostavleniya istoricheskikh grammatik i istorij literaturnykh tyurkskikh yazykov [Principles of compiling historical grammars and histories of literary Turkic languages]. Sovetskaya tyurkologiya [Soviet Turkology]. № 1. P. 67–78. [in Russian]

Tenishev E.R., 2005. Istoriya tyurkskikh pis′mennykh literaturnykh yazykov donatsional′noj pory [History of the Turkic written literary languages of the pre-national era]. Edgem Rakhimovich Tenishev. Zhizn′ i tvorchestvo. 1921–2004 [Edgem Rakhimovich Tenishev. Zhizn′ i tvorchestvo. 1921–2004]. M.: Insan. P. 78–91. [in Russian]

Clauson G., Tryjarski Ed., 1971. The Inscription at Ikhe Khushotu. Rocznik Orientalistyczny. V. XXXIV. z. 1. P. 7–33 + 6 pl.

Gabain A. von, 1964. Die alttürkische Literature. Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. Bd. II. P. 211–243. [in German]

Ramstedt G.J., 1913. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. Journal de la Société Finno-Ougrienne. XXX. 3. Helsingfors. P. 1–70. Paste. [in German]

Сведения об авторе:

Кызласов Игорь Леонидович, доктор исторических наук, почетный профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Институт археологии Российской академии наук, 117292, ул. Дм. Ульянова, 19, Москва, Российская Федерация.

Scopus ID: 57191727444

Автор туралы мәлімет:

Кызласов Игорь Леонидович, тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің құрметті профессоры, Ресей ғылым академиясының Археология институты, 117292, Дм. Ульянов көш., 19, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Scopus ID: 57191727444

Information about author:

Kyzlasov Igor Leonidovich, Doctor of Historical Sciences, Honorary Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, 117292, 19 Dm. Ulyanov Str., Moscow, Russian Federation.

Scopus ID: 57191727444

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal Special Issue,
2 (2026) 143-155
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Көне ұйғыр графикасымен жазылған «Латафатнама» шығармасының көшірмесіне аударма және түсініктеме (Отырар кітапханасы қорынан)

Т. Молдабай

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0001-7148-8945
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер: *«Латафатнама», Хожанди, көне ұйғыр жазба ескерткіші, түркітану, аударма, түркі әдебиеті, қолжазба, ғашықтық поэзия, ортағасырылық әдебиет, транскрипциялау.*

ҒТАМР 16.21.31

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-143-155*

АННОТАЦИЯ

Хожандидің Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығының қорына тапсырылған, көне ұйғыр графикасымен жазылған «Латафатнама» шығармасының Кабул нұсқасының көшірмесі 56 беттен, 313 жолдан тұрады. Бұл шығарма Хорезмидің «Мұхаббатнама», Жүсіп Әміридің «Дехнама» сынды туындыларына ұқсайтын болғанымен, Қарахан дәуірінің тілдік ерекшелігін өн бойына сіңірген, таза түркі тілінде жазылған шығарма ретінде ерекшеленеді. XI ғасырдағы түркі жазба ескерткіштерінің тілі, яғни Қарахан дәуірінің тілі кейіннен елеулі құрылымдық өзгерістерге ұшырады. Сол кезеңдегі әдеби мектептер ыдырағанымен, дәстүрлі поэтикалық стильдері бірнеше ғасыр бойы сақталып келді. «Латафатнама» жазылған дәуірде, әдетте, жергілікті тілдік ерекшеліктер араласып, әрі өзіне дейінгі әдеби тілдерге қарағанда кеңірек таралған ортақ әдеби дәстүр қолданылады. Ол өз заманындағы әдеби дәстүр негізінде жазылғанымен, Ж.Баласағұнның «Құтадғу білік» және А.Йүгнекидің «Атабат ул-Хакайк» шығармаларынан тілдік тұрғыда өзгеше сипатқа ие. Жүргізілген зерттеу барысында «Латафатнама» шығармасының тіліне ең жақын тіл ретінде Хорезм түрік тілі айқындалды. Сондықтан да мәтінді транскрипциялау барысында Хорезм түрік тілі негізге алынды. Аталмыш шығарма бұрын қазақ тіліне аударылмағандықтан, оның көне ұйғыр жазуындағы Кабул нұсқасының аудармасын жасап және түсініктемесін беріп, ғылыми айналымға кіргізу зерттеудің негізгі мақсаты етіп қойылды. Жұмыс барысында шығарманы және оған қатысты тұлғаларды зерттеу, тарихын талдау жүзеге асырылып, кейбір ғылыми пайымдар ұсынылды. Түпнұсқа мәтіннің транскрипциясын жасау барысында көне ұйғыр жазуының әріп таңбалар қорының аздығы ескерілді:

© Т. Молдабай, 2026

өйткені мәтінде а-е, о-у, ы-и, к-г, б-п сияқты фонемалар бір графемамен берілген. Транскрипция хорезм түркі тілінің ерекшеліктеріне сәйкес жасалды. *Ṭabīʿatdın çıḳardım naẓm bisyār / acunda bulmadım ikev ḫarīdār* («Табиғатымнан көп жыр жаздым, Бірақ әлемде екі алушы таппадым») секілді жолдардың ұшырасуы Хожандидің басқа да шығармалары болуы ықтималдығын жорамалдауға мүмкіндік берді. Аударма барысында жекелеген сөздерге ғылыми түсініктемелер беріліп, олардың мағыналары сөздіктер негізінде ашып көрсетілді. Сондай-ақ, мәтіннің құрылымына талдау жасалып, оның композициялық бөліктері мен силлабикалық түзілімі анықталды. Шығарма кіріспе бөлімнен, негізгі он тараудан және қорытындыдан тұрады. Қазақ тіліне аударма мәтіннің мазмұны мен мағынасын сақтай отырып, негізінен сөзбе-сөз тәсілмен жасалды; кейбір тұста экспликация және сипаттамалық аударма қолданылды.

T. Moldabay
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0001-7148-8945
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)

Translation and scholarly commentary on the Old Uyghur script copy of Latafat-nama (the Otrar library collection)

Abstract. The Kabul copy of *Latāfatnāma* by Khodjandi, written in the Old Uyghur script, is preserved in the Otrar Library Collection of L.N. Gumilyov Eurasian National University. The manuscript consists of 56 folios and 313 lines. In stylistic terms, *Latāfatnāma* is closely related to Khwarazmi's *Mahabbatnāma* and Yusuf Emri's *Dakh-nāma,* composed within the same literary tradition. However, the text is distinguished by its relative linguistic conservatism and is of particular significance as a source reflecting linguistic features characteristic of the Karakhanid period. The language of 11th century Turkic written monuments, particularly those of the Karakhanid era, subsequently underwent substantial structural changes. Although the literary school of this period eventually declined, its poetic conventions continued to be preserved for centuries. At the time of the composition of *Latāfatnāma,* a common literary *koine* was in use, incorporating local dialectal features and enjoying broader circulation than earlier literary varieties. Its dialectal basis differs from that reflected in *Kutadgu Bilig* and *Atabat al-Haqāyiq*. The present study demonstrates that the language most closely related to

Received 05 March 2026. Revised 08 April 2026. Accepted 13 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: Т. Молдабай Көне ұйғыр графикасымен жазылған «Латафатнама» шығармасының көшірмесіне аударма және түсініктеме (Отырар кітапханасы қорынан) // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2SI. 143-155 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-143-155

For citation: T. Moldabay Translation and scholarly commentary on the Old Uyghur script copy of Latafat-nama (the Otrar library collection) // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. №2SI. P. 143-155. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-143-155

that of *Latāfatnāma* is Khwarazmian Turkic; accordingly, this linguistic variety was used as the principal reference point for the transcription of the text. Since this work had not previously been translated into Kazakh, the aim of the study was to produce a translation of the Kabul version, provide scholarly commentary, and introduce the text into academic circulation. The study also includes a review of the history of research on the work and an examination of historical figures associated with it, along with several original interpretative observations. In preparing the transcription of the original text, particular attention was paid to the limited graphemic inventory of the Old Uyghur script, in which phonemic distinctions such *as a/e, o/u, y/i, k/g,* and *b/p* are represented by single graphemes. The transcription was conducted with careful consideration of the linguistic features of Khwarazmian Turkic. An analysis of the verse *Tabīʿatdın çıḳardım naẓm bisyār / acunda bulmadım ikev ẖarīdār* ("I composed many poems expressing my nature, yet found not even two recipients in this world") suggests the possible existence of additional works by Khodjandi. During the translation process, individual lexical items were supplemented with scholarly commentary and interpreted on the basis of lexicographic sources. A structural analysis of the text identified its compositional organization, consisting of an introduction, ten main chapters, and a conclusion. Throughout the translation, the semantic structure of the original was preserved, while explicative and descriptive translation techniques were employed where necessary.

Keywords: 'Latafatnama', Khojandi, Old Uyghur manuscript, Turkic studies, translation, Turkic literature, love poetry, medieval literature, transcription.

Т. Молдабай
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0001-7148-8945
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)

Перевод и комментарий копии «Латафатнаме», написанной древнеуйгурским письмом (из фонда библиотеки «Отырар»)

Аннотация. «Латафатнама» Ходжанди, копия кабульской версии, написанная древнеуйгурским письмом, хранится в фонде библиотеки Отрар Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Текст состоит из 56 страниц и 313 строк. «Латафатнама» написан в стиле, подобном стилю «Махаббатнама» Харизми и «Декхнама» Юсуфа Эмри той же эпохи, однако памятник отличается чистотой языка как текст, в котором отразились языковые особенности эпохи Караханидов. Язык тюркских памятников XI в., т.е. язык эпохи Караханидов, впоследствии претерпел значительные структурные изменения. Литературная школа того времени распалась, но традиционные поэтические стили сохранялись в течение многих столетий. В эпоху создания «Латафатнама» Ходжанди, как правило, использовалось общее литературное койнэ, которое было смешано с местными диалектами и было более широко распространено, чем предшествовавшие литературные языки. Диалектная основа этого койнэ была иной, чем языка «Кутадгу билиг» и «Атабат ул-хакаик». В процессе проведенного исследования нами установлено, что языком, наиболее близким к языку «Латафатнама», является

хорезмский тюркский, поэтому мы использовали этот язык в качестве ориентира при транскрибировании текста. Поскольку данное произведение ранее не переводилось на казахский язык, целью исследования явились перевод кабульской версии, её комментирование и введение текста в научный оборот. В процессе исследования проведён анализ истории изучения памятника и связанных с ним исторических личностей, а также предложены отдельные научные интерпретации. При создании транскрипции оригинального текста учитывалась ограниченность графического состава древнеуйгурской письменности: такие фонемы, как, *а-е, о-у, ы-и, к-г, б-п* в тексте передаются одной графемой. Транскрипция выполнена с учётом особенностей хорезмийского тюркского языка. Анализ строк *«Tabīʿatdın çıḳardım naẓm bisyār / acunda bulmadım ikev ḫarīdār* (Я написал много стихов, отражающих мою природу, но я не нашел двух адресатов в мире)» позволяет предположить существование и иных трудов Ходжанди. При переводе текста памятника некоторые слова снабжены научными комментариями и интерпретированы на основе словарных данных. Также был проведён структурный анализ текста: определены его композиционные части и силлабическая организация. Произведение включает вводную часть, десять основных разделов и заключение. Перевод на казахский язык осуществлён преимущественно методом калькирования с сохранением семантического содержания оригинала; в отдельных случаях применялись приёмы экспликации и описательного перевода.

Ключевые слова: «Латафатнама», Ходжанди, древний уйгурский письменный памятник, тюркология, перевод, тюркская литература, рукопись, любовная поэзия, средневековая литература, транскрипция.

Кіріспе

Кітаптың атауы: «Латафатнама».

Авторы: Хожанди.

Қолжазба тағдыры: 1982 жылы Ұланбатыр қаласында ұйымдастырылған Әлемдік моңғолтанушы ғалымдардың симпозиумында Ауғанстаннан келген ғалым, проф. Хамами осы қолжазба туралы алғашқы ақпаратты белгілі түркітанушы Қ. Сартқожа-ұлына айтқан. Кейін, 1983 жылы Ауғанстанда жұмыс істеген орыс жауынгерлерінің бірі Қ. Сартқожаұлына осы қолжазбаның фотокөшірмесін сатады.

Көшіріп жазған: Абубекир-а-Бағлани.

Кітаптың мазмұны: Суфизм және медицина.

1-сур. «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы қорындағы көне ұйғыр жазуымен жазылған «Латафатнама» шығармасының фотокөшірмесі. Қорға тапсырған – Қ. Сартқожаұлы (Молдабай, 2013)
Fig. 1. Photocopy of the Latafatnama, written in Old Uyghur script, from the collection of the Otrar Library Research Center. Courtesy of the K. Sartkozhauly collection (Moldabay, 2013).
Рис. 1. Фотокопия «Латафатнамы», написанной древним уйгурским письмом, из собрания Научно-исследовательского центра библиотеки Отырар. Предоставлено коллекцией К. Сарткожаулы (Молдабай, 2013).

«Латафатнама» шығармасын жазған Хожандидің өмірі жайында көп ақпарат жоқ. Тек бұл туындының Хорезмидің «Мұхаббатнама» дастанының ықпалымен жазылғаны және Алтын Орда әскербасыларының бірі Махмұт Тарханға арналғаны белгілі (Молдабай, 2013). А. Бодроглигети Махмұт Тархан – Хорезм билеушісі кіші Мұхамметтің ұлы екендігін алға тартады (Bodrogligeti, 1980: 103). Олай болса, Хожанди шамамен XV ғасырдың басында өмір сүрген. Шығармасындағы деректерге қарағанда, оның шыққан жері қазіргі Тәжікстанның Хоженд қаласы болса керек. Сонымен қатар оның бұдан басқа да шығармаларының болғандығын жырындағы:

ṭabīʿatdın çıḳardım naẓm bisyār Табиғатымнан көп жыр жаздым
acunda bulmadım ikev ḫarīdār Бірақ әлемде екі алушы таппадым

деген жолдар арқылы білдік. Дегенмен бізге жеткені осы «Латафатнама» ғана. Жырдың буындық құрылымы төмендегідей:

senā ḳādirġa /kim cān bėrdi /bizge
V5 / V 4 / V 2 = V11
ʿınāyet ḳıldı /īmān bėrdi /bizge
V5 / V 4 / V 2 = V11

yaratġan /ādem ü ḥūr u /melekni
V3 / V 5 / V 3 = V11
Tüzetken / ʿarş u kürsī vü / felekni
V3 / V 5 / V 3 = V11

Шығарманың кіріспесі құдайдың бірлігі (1-19 шумақтар), пайғамбарға мадақ (20-33 шумақтар), жырдың шығу себебі (34-59 шумақтар) және Махмұт Тарханға арналған мадақ (60-79 шумақтар) бөлімдерінен түзілген. Одан кейінгі негізгі тарау келесі шумақтардан құралған: біріншісі – 80-102, екіншісі – 103-130, үшіншісі – 131-148, төртіншісі – 149-172, бесіншісі – 173-195, алтыншысы – 196-219, жетіншісі – 220-240, сегізіншісі – 241-263, тоғызыншысы – 264-286, оныншысы – 287-303. Ал қорытынды бөлім 304-313 шумақтардан тұрады. Жырдың шығу себебін түсіндірген бөлімдегі 44-53 жолдарда оның бір ғашық болған жастың қалауы негізінде қолға алынғаны айтылған және Махмұт Тарханды мадақтайтын бөлімде (59-64 жолдар) автор бұл шығарманың қадірін, құнын бір білсе осы кісі білетінін, сол үшін оған сыйға тартуды жөн көргенін жазған. Негізгі бөлім махаббат тақырыбына арналып, сұлулыққа қатысты көркем теңеулермен және керемет таңданыспен көмкерілген. Қорытынды бөлімде ақын егер бұл жырын әл-Хорезми естісе, бағалайтынын, сөздерінің әсерлі екенін және шығармасындағы кемшіліктерге қарамастан, оқырманның дұғасын күтетінін, сонда оның қайғылы жүрегі қуанышқа бөленетінін жеткізеді. Хожандидің Отырар кітапханасы қорында сақтаулы, ұйғыр графикасымен жазылған «Латафатнамасының» фотокөшірмесі 56 беттен, 313 жолдан тұрады. Хорезмидің «Мұхаббатнамасындағы» сияқты, бұл шығармада да автор өзі туралы баяндайды. Негізгі айырмашылығы: «Мұхаббатнамада» парсы тіліндегі бөлімдер бар, ал «Латафатнама» тек түркі тілінде жазылған. Жүсіп Әміридің «Дехнамасынан» өзгешелігі: «Дехнама» сюжеті ғашықтардың бір-бірімен жауаптасуы, яғни диалог түрінде өрбісе, «Латафатнаме» біржақты ғашықтық хаты десек те болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Хожандидің «Латафатнамасының» Британ музейіндегі 7914 номірімен тіркелген журналының 142-157 парақтары арасында сақталған, араб алфавитімен 914/1509 жылы Гератта көшірілген нұсқасы бұл шығарманың жалғыз нұсқасы ретінде қарастырылып келген еді[1].

Кейін ғылыми айналымда Хожандидің «Латафатнамасының» көне ұйғыр жазуымен жазылған Кабул нұсқасы, араб жазуымен жазылған екі түрлі Ыстанбұл нұсқасы мен Лондон нұсқасы бар екені белгілі болды (Rieu, 1888; Clauson, 1928; Ходжанди, 1976). Ұйғыр жазуымен жазылған Кабул нұсқасы Кабул мұражайының кітапханасында (№ 10, 746-760) сақтаулы. Қолжазба 893/1488 жылы көшірілген. Онда 313 бейт бар. Мәтіннің ең алғашқы факсимилесі мен транскрипциясын Т. Ганжей жариялады, кейін түрік ғалымы Осман Серткая ғылыми ортаға оның таныстырылымын жасады (Gandjei, 2001; Sertkaya, 1971). Араб жазуымен жазылған нұсқасынан А.Н. Кононовтың жетекшілігімен Э.И. Фазылов «О рукописях и языке «Латафатнама» Ходжанди» атты 1974 жылы жарияланған еңбегі арқылы кеңестік ғалымдар хабардар болды (Ходжанди, 1976). Ыстанбұл қолжазбасы Ұлттық кітапханада сақтаулы (AH Emiri, Arapça Yazmalar,

[1]Brit. Mus. Add. 7914, f. 144 v.

86). Олардың бірі араб жазуымен жазылған Құранның 179-194 беттерінің тәпсірлері жазылатын жерлеріне жазылған және одан кейін Хорезмидің «Мұхаббатнамасы» сияқты шығармалар жалғасқан (Хорезми, 1961). Кейбір беттері кітапты қайта түптеу кезінде жоғалған. Жалпы бұл қолжазбада 311 бейт бар. Екінші Ыстанбұл қолжазбасы жоғарыдағы аталған қолжазбаның бір көшірмесі екендігі анықталды. Оны сол көшірмедегі жоғалған бөліктерге орын қалдыруынан анықтауға болады. Лондон қолжазбасы – «Латафатнама»-дан басқа, «Мұхаббатнама», «Гүл-у Наурыз», Лүтфидің «Диуаны», «Дахнама», Якинидың «Муназарасы», Ахмедидің және Әміридің шығармалары мен «Тухфатус-салатин» сияқты шағатай әдебиетінің ескерткіштерін қамтитын үлкен жинақ. «Латафатнама» жинақтың 142–157 беттерін қамтиды. Қолжазба 914/1509 жылы көшірілген (Rieu, 1888).

Материалдар және зерттеу әдістері

Бұл мақаланың нысаны – Хожандидың «Латафатнама» шығармасының ұйғыр жазуымен 893/1488 жылы көшірілген, Ауғанстан астанасы – Қабул қаласы музейінде сақтаулы нұсқасының ЕҰУ «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы қорына белгілі түркітанушы ғалым Қ. Сартқожаұлы тапсырған фотокөшірмесі. Сол фотокөшірме жан-жақты зерттеліп, осы жолдардың авторы тарапынан тұңғыш рет қазақ тіліне аударылды. Жұмыс барысында шығарманы жалпығылыми әдістер арқылы зерделеумен қатар, лингвистикалық түркітануға тән – түпнұсқа мәтіндерді сараптау кезінде тиесілі тілдің ерекшеліктеріне сай транслитерациялау, транскрипциялау тәсілдері, экспликация немесе сипаттамалы аударма, сондай-ақ жазба мәтіндерді тарихи тұрғыда талдау әдістері қолданылды. Мақала авторы «Латафатнама» шығармасын талдай отырып, ондағы қажетті мәліметтерді сұрыптауды жүзеге асырды.

Талдау

Бұл қолжазба өте көне және сирек қолжазбалар қатарына жатады. Оның көшірілген уақытына назар аударған маңызды. Темір әулетінің дәуірінде ұйғыр графикасымен әртүрлі діни және әдеби мәтіндерді көшірудің хронологиялық реті төмендегідей:

835/1431 ж. «Сиражүл-күлүб», «Мәселе» кітабы, «Мұхаббатнама» сияқты жазбалар коллекциясы.

838/1435 ж. Мансұр көшірген «Бахтиярнама».

840/1436 ж. «Миражнама» және «Тазкират аль-Авлия» қолжазбасы. Мұны Гератта Мәлік Бахши көшірген.

843/1439 ж. Гератта Гара Сайл көшірген «Құтадғу білік».

848/1444 ж. Самарқанда Зайнүл-Абидин көшірген «Атабат ул-хакаик». Мұнда осы көшірмешіге тиесілі екі түрлі голограммалық нұсқа бар. Сондай-ақ «Күллиат-и Аттар»-дың Британ музейінде түрік және ұйғыр алфавитіндегі нұсқалары бар. Бұл қолжазбаны Шахрух Дилманға арнаған, 862 ж. (б.з. 1458 ж.) (Щербак, 1971; Самойлович, 1934; Молдабай, 2013: 83).

Егер бұл ұйғыр графикасымен хатқа түскен қолжазбалардың жазылу уақытына қарасақ, ол 835-848/1431-1444 жылдардағы кезеңге сәйкес келеді. Ұйғыр жазбалары Темір әулеті дәуіріне тұстас болып қана қоймай, осы әйгілі династияның ерекшеліктерін де қамтиды. Көріп отырғанымыздай, түркі мәтіндерін ұйғыр алфавитіне көшіріп жазу 835/1431 жылдан басталған және ең алғашқы көшірмені Әмір Жалаладдин жасаған.

В.В. Бартольд Әмір Жалаладдинді Шахрухтың билігі кезінде өмір сүрген Жалаладдин Фирузшах деп санайды. Түркиялық ғалымдар Фуат Көпрүлү мен Зәки Уәлиди Тоған Бартольдтың бұл пікірін қолдады (Üzeyir, 2020). Алайда Темір билік жүргізіп тұрған кезеңдегі Йазд қаласының тарихын зерттегенімізде, В.В. Бартольдтың бұл пікірі күмәнді екенін анықтадық. Шындығында, Жалаладдин Фирузшах пен Йазд қаласының арасында ешқандай байланыс жоқ. Екінші жағынан, қала Шахрухтың билігі кезінде Жалаладдин Мир Чақмақ атты әмірдің діни бағыттағы әрекеттерінің ықпалында болатын. Кейбір деректемелерде Баязид сұлтанға қарсы Темір жорығына қатысқан әмірлердің арасынан біз Чақмақ атын кездестіреміз. 817/1414 жылы оны сұлтан Баязит Барлас екеуін Шахрухқа қосып Абаргүх қаласын жаулап алу үшін аттандырады. Шахрухтың Әзербайжан мен Ирақка қарсы екінші жорығына Әмір Чақмақ Йазд қаласынан келіп, кейіннен оған Рай қаласында (14 рамазан 832/1429 ж.) қосылады және осы жорықтан кейін ол 833/1430 жылы Сұлтаннан Йаздқа қайтуға рұқсат алады. Діни бағыттағы іс-әрекеттерімен Әмір Шақмақ пен оның әйелі Фатима хатун Йазд билігіне 824, 830, 834 және 845 жылдары әсер етіп отырған және де Шахрухтың өліміне (850/1447 ж.) дейін қаладан ешқайда кетпеген (Молдабай, 2013; Bodrogligeti, 1980). Осыған қарап біз оның осы қаланы ұзақ уақыт басқарған билеуші болған деген болжам жасай аламыз. Жоғарыдағы жағдайларға байланысты Мір Жалаладдиннің Әмір Жалаладдиннен басқа адам екеніне толық көзіміз жетіп отыр.

Мәтінді транслитерациялауда халықаралық стандартқа сай тек кіші әріптер қолданылды. «Латафатнаме» Хорезм әмірі Кіші Мұхаммедтің ұлы Махмұд Тарханға сыйға тартылғандықтан, бұл шығарманың хорезм түрік тілінде жазылған болуы мүмкін деп ойлаймыз және сол себепті хорезм түрік тілі негізге алынды. Мәтінде а-е, о-у, ы-и, к-г, б-п сияқты әріп таңбаларының көне ұйғыр графикасында бір әріп таңбасымен жазылуына байланысты транскрипциясын жасауда хорезм түрік тілі негізінде дұрыс көрінген дыбысталуын таңбалағандығымызды ескертеміз.

Транкрипциясы:
senā ḳādirġa kim cān bėrdi bizge
ʿınāyet ḳıldı īmān bėrdi bizge
yaratġan ādem ü ḥūr u melekni
tüzetken ʿarş u kürsī vü felekni
şecerġa ḫılʿat-ı nev-rūzī bėrgen
ḳamuġ ḫalḳ-ı cihānġa rūzī bėrgen
toḳuz eflākni asḳan muʿallaḳ
yėti ḳat yėrni hem ḳılġan muṭabbaḳ
ḫudāvendī kim ol ʿālem yarattı
menī suvdın benī-ādem yarattı
çimen ḳuşlarnı iŋretür seḥerde
tükel niʿmet bėrür şāḫ-ı şecerde
bulıtlarnı havā üzre yorutur
susalıḳtın ṣadef aġzın ḳurutur
törütti taş içinde laʿl u yāḳūt
perī vü ādemīġa ol bėrür ḳūt
yarattı ḳudretidin şehd ü ḥanẓal

ḳamışdın şehd ü şekker arıdın bal
biregüni ḳılur niʿmet bile bāy
yana birisi tün kün nāle vü vāy
biregüni oḳup ferzāne ḳıldı
yana birni ḳavup bīgāne ḳıldı
ḳılur ādemni ḳudsīlarġa mescūd
ʿazāzilni ḳılur melʿūn u merdūd
bėrür nūḥ ḳavmıġa ṭūfān belāsın
kėḏürüp nūḥġa ʿızzet pelāsın
ḫalīlġa ot içinde bėrdi bustān
daġı nemrūd otınnı ḳıldı gülistān
bėrür yaʿḳūbġa yūsuf firāḳın
aḳartur iştiyāḳında ḳaraḳın
ḳılur maḥbūs yūsufnı ḳuḏuġda
yana ḳul tėg satarlar her ḳapuġda
süleymānġa ḳılur yėlni musaḫḫar
bolur dāvūd şevḳında zirihger
bėrür ʿīsāġa ol cevr ü cefānı
ḳılur server muḥammed muṣṭafānı
ilāhī cümleniŋ sırrın bilür-sėn
yėter **erkiŋ** nė kim ḳılsaŋ ḳılur-sėn
ḫudāyā köŋlüm içre ʿışḳ otın yaḳ
ḫucendī ḫastaġa luṭfuŋ bile baḳ
maḥabbet cāmıdın ṣahbā içürgin
ḫaṭā işler tėlim ḳıldım kėçürgin
ilāhī mėni cānāndın **ayırma**
ʿazīz cānımnı īmāndın ayırma

Аудармасы:
Бізге жан берген, жақсылық етіп иман берген,
Құдыреті барлығына жетер Аллаға мадақ болсын.
Адамды, хор қызын, періштені жаратқан,
арсы, күрсі мен көкті жаратқан.
ағашқа наурыз желегін кидірген,
әлем халқының барлығына ырзық берген.
тоғыз көкті байлап ілген және
жеті қат жерді үсті-үстіне жапқан.
Ол сондай бір барлық иесі ғой әлемді жаратты,
Мені өз суынан адамзатты жаратты.
Таң ағарғанда көк құстарын сайратты,
Ағаш бұтағында үнемі нығмет гүлдетті.
Бұлттарды ауа үстінде жүргізіп,
Шөлдетіп теңіз құртының аузын құрғатады.
Тас ішінде лағыл мен жақұтты жаратып,
Пері мен адамға Ол ырыздық береді.

Құдыретімен балды, Әбужахил қарбызын,
Қамыстан шекерді және арадан балды жаратты.
Біреулерді нығметімен бай етер,
Тағы біреулерді күні-түні жылатар.
Біреулерді шақырып ғалым етер,
Тағы біреулерді қуып ақымақ етер.
Періштелерге Адамға сәжде еттірер,
Сайтанды лағнатпен қуар.
Нұқтың тайпасын топан суға бастырып,
Нұққа ұлылықтың шапанын кидірді.
Ибрахимге оттың ішінен бақша беріп,
Намрұттың[2] отын гүл бақшаға айналдырды.
Жақыпқа Жүсіптің айырылысуын берді,
Қасіретімен көзін ағартты.
Жүсіпті құдыққа қамап та
Оны құл деп әркімге сатты.
Сүлейменнің әміріне желді/жынды берді,
Дәуіт Оның қалауымен сауыт жасады.
Исаға қайғы мен қиындық берді,
Мұхаммет Мұстафаны бас етті.
Аллам әркімнің сырын білесің,
Құдыретің жетер, не тілесең жасайсың.
Аллам, көңілімде ғашықтық отын жақ,
Дертті Хожандиді жақсылығымен бақ.
Махаббат тостағанынан шарап іштір,
Өте көп қателер жасадым, мені кеш.
Аллам мені сүйгенімнен айырма,
Ғазиз жанымды иманымнан айырма.

Аудару барысында кейбір сөздерге берілетін түсініктеме:

aḳartur ~ aḳart Мағынасы: ағарту, тазалау (Ходжанди, 1976; Clauson, 1972).

erkiŋ ~ erk Мағынасы: Ішкі күш, күш, билік (Ходжанди, 1976; Clauson, 1972).

ayırma ~ ayır Мағынасы: айыру, бөлу, құлату (Ходжанди, 1976; Clauson, 1972).

birer ~ bir az Мағынасы: бір, әр бірі (Clauson, 1972).

elig ~ ėlig Мағынасы: ėl – ел, жұрт, мемлекет ал el – қол (дене мүшесі атауы) (Clauson, 1972).

ḫalvā-yı bī-dūd Мағынасы: иі қанған, дәл бабына келтірілген халуа (Zülfe, 2011: 43).

ikegü/ikigü Мағынасы: екеуі, әр екеуі, екінші (Clauson, 1972).

iŋre ~ ıŋra- Мағынасы: сайрау, құстардың шиқылы (Clauson, 1972).

ḳaya baḳ- Мағынасы: бір-біріне қарау, қарсы жүру, артқа қарау (Clauson, 1972).

oḫşa- ~ uḫşa- Мағынасы: 1. ұқсау, 2. сыйпау (Clauson, 1972). uxşa-: at uhşadı. Ат ұйықтады (атқа тән сөз) (Kaçalin, Ölmez, 2019).

[2]Ибрахимді отқа тастап, Бабылды құрған патша

Нәтижелер

Хожандидің көне ұйғыр жазуымен жазылған «Латафатнама» шығармасы түпнұсқадан оқылып, транскрипциясы, аудармасы жасалды. Транскрипция жасау барысында көне ұйғыр жазуының ерекшелігі ескерілді. Түрік тіліндегі бірнеше дыбыстың кейде бір әріп таңбасымен берілгеніне назар аударылып, шығарма тіліне ең жақын хорезм түрік тілі негізге алынды. Шығарманың туыс тілде жазылғандығы себепті, сөзбе-сөз аударма жасауға басымдық берілді. Сонымен қатар экспликация немесе сипаттамалы аударма әдісі де қолданылды. Мәтіндік талдау негізінде шығарма авторы Хожандидің бірнеше шығармасы бар екендігін, ал тарихи-деректанымдық тұрғыдағы талдаулар арқылы оның Хожанди қаласында дүниеге келгендіктен Хожанди лақабын алғандығын, бұл қаланың қазіргі Тәжікстандағы Хожанд қаласы (Кеңес дәуіріндегі атауы – Ленинабад) екендігін анықтай алдық. Бұған дейінгі зерттеушілердің осы еңбекке қатысты тұлғалар туралы көзқарастарын тарихи деректер бойынша саралай отырып, Мір Жалаладдин мен Әмір Жалаладдиннің екі басқа адам екендігін дәлелдеуге тырыстық.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Хожандидің «Латафатнама» шығармасы – ортағасырлық түркі әдебиетінің құнды мұраларының бірі. Шығарманың мазмұны мен құрылымдық ерекшеліктері оның ғашықтық тақырыбындағы көркем туынды ғана емес, сонымен қатар сол дәуірдің әдеби дәстүрі мен тілдік ерекшеліктерін бейнелейтін маңызды дереккөз екенін көрсетеді. Қолжазба нұсқаларының әртүрлілігі, әсіресе көне ұйғыр жазуымен сақталған үлгілердің болуы, бұл еңбектің тарихи-мәдени маңызын арттыра түседі.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде шығарманың хорезм түркі тілінде жазылғаны, «Мұхаббатнама» дәстүрімен сабақтастығы және өзіндік көркемдік ерекшеліктері айқындалды. Сонымен қатар, «Латафатнаманың» қазақ тіліне аударылуы отандық түркітану ғылымындағы маңызды қадам болып табылады. Бұл еңбек алдағы уақытта түркі әдеби мұраларын кешенді зерттеуге және тарихи-лингвистикалық тұрғыдан тереңірек талдауға жол ашады.

Шығарма туыс тілде жазылғандықтан, сөзбе-сөз негізде аударылса да, жоғарыда атап өткеніміздей, ішінара экспликация немесе сипаттамалы аударма әдісі де қолданылып, сөздің мағынасына басымдық берілді. Түпнұсқа мәтін көне ұйғыр жазуымен жазылғандықтан, ол жазу жүйесіндегі әріп таңбалар қорының аздығы себепті кейбір түркі тіліндегі екі дыбыс бір таңбамен берілгендіктен, біз шығармаға ең жақын тіл ретінде хорезм түркі тілін басшылыққа алып, соның негізінде транскрипцияладық.

Әдебиет

Молдабай Т., 2013. «Отырар кітапханасы» ғылыми-зерттеу орталығындағы ұйғыр алфавитімен жазылған «Латафатнама»-ға ғылыми түсініктеме. «Хабаршы» Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Халықаралық қатынастар факультетінің ғылыми журналы. №1-2. Б. 82-87.

Самойлович А.Н., 1934. Иранский героический эпос в литературах тюркских народов Средней Азии. В кн. Фердовси. 934-1934. Л.: Издательство АН СССР. 161 с.

Ходжанди, 1976. Латафат-наме: книга о красоте. Авт. предисл., пер. Э.И. Фазылов. Ташкент: Фан. 197 с.

Хорезми, 1961. Мухаббат-наме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э.Н. Наджипа. М.: Издательство восточной литературы. 266 с.

Щербак А., 1971. Замечания о тексте и языке Та'ашшук-наме. «Studia Turcica». Ed. L. Ligeti. Budapest. С. 431-444.

Bodrogligeti A. J. E., 1980. Fazylov's Edition of Khujandi's Latafat-nama: A Review Article. Journal of Middle East Studies. №12. Cambridge University Press. P. 101-109.

Bodrogligeti A., 1972. The Fragments of the Cavahiru'l-asrar. CAJ. V. XVI. № 4. С. 290-303.

Clauson Sir G., 1928. A Hithero Unknown Turkish Manuscript in «Uighur» Characters. JRAS. № 4. P. 99-130.

Clauson Sir G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre Thirteenth-Century Turkish. Oxford University Press. London. 988 p.

Eckmann J., 1988. Çağatayca El Kitabı: haz. KARAAĞAÇ Günay. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. 298 s.

Gandjei T., 2001. Bir Edebi Eserin Yaratılışı ve Tavsifi: Dehname 'On Aşk Mektubu. çev. Sertkaya A. İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri. S. 11. S. 167-174.

Kaçalin M. S., Ölmez M., 2019. Dîvânu Lugâti't-Turk – Mahmûd el-Kâşgarî. Istanbul: Kabalci Yayınevi. 624 s.

Rieu C., 1888. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London. 287 p.

Sertkaya O.F.,1971. Hocendî'nin Letâfetnâme'si ve Uygur Harfli Nüshasının Tıpkıbasımı. TÜDED. С. 19. S. 232-235.

Üzeyir A., 2020. Hucandi, Letâfet-nâme. On aşk mektubu. Ankara: Sonçağ. 188 s.

Zülfe Ö., 2011. Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde. Bilge Kültür Sanat. İstanbul. 256 s.

Reference

Moldabay T., 2013. «Oty`rar kitapxanasy`» gy`ly`mi-zertteu ortaly`gy`ndagy` alfavitimen zhazy`lgan «Latafatnama»-ga gy`ly`mi tusinikteme [Scientific commentary on the "Latafatnama" written in the alphabet of the "Otyrar Library" research center]. "Habarshy" L.N. Gumilev aty`ndagy` EUU-nin Haly`qaraly`q qaty`nastar fakul`tetinin gy`ly`mi zhurnaly`["Khabarshy" is a scientific journal of the Faculty of International Relations of the L.N. Gumilyov Eurasian National University]. №1-2 sany`. P. 82-87. [in Kazakh].

Samojlovich A.N., 1934. Iranskij geroicheskij e`pos v literaturax tyurkskix narodov Srednej Azii. v kn. Ferdovsi [The Iranian Heroic Epic in the Literatures of the Turkic Peoples of Central Asia]. L., 161 p. [in Russian].

Xodzhandi, 1976. Latafat-name: kniga o krasote. Avt. predisl., per. E`.I. Fazy`lov [Latafat-nameh: A Book about Beauty. Author's preface, translated by E.I. Fazylov]. Tashkent: Fan. 197 p. [in Russian].

Xorezmi, 1961. Muxabbat-name. Izdanie teksta, transkripciya, pere vod i issledovanie E`. N. Nadzhipa [Mukhabbat-nameh. Edition of the text, transcription, translation, and study by E.N. Nadjip]. M. 266 p. [in Russian].

Shherbak A., 1971. Zamechanija o tekste i jazyke Ta'ashshuk-name. [Notes on the Text and Language of Ta'ashshuk-nameh]. «Studia Turcica». Ed. L. Ligeti. Budapest. P. 431-444. [in Russian].

Bodrogligeti A. J. E., 1980. Fazylov's Edition of Khujandi's Latafat-nama: A Review Article. Journal of Middle East Studies. №12. Cambridge University Press. P. 101-109.

Bodrogligeti A., 1972. The Fragments of the Cavahiru'l-asrar. CAJ. V. XVI. № 4. P. 290-303.

Clauson Sir G., 1928. A Hithero Unknown Turkish Manuscript in «Uighur» Characters. JRAS. № 4. P. 99-130.

Clauson Sir G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre Thirteenth-Century Turkish. Oxford University Press. London. 988 p.

Eckmann J., 1988. Çağatayca El Kitabı: haz. KARAAĞAÇ Günay. [Chagatai Language Handbook: compiled by Günay Karaağaç]. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. 298 p. [in Turkish].

Gandjei T., 2001. Bir Edebi Eserin Yaratılışı ve Tavsifi: Dehname 'On Aşk Mektubu. çev. Sertkaya A. [The Creation and Description of a Literary Work: Dehname 'Ten Love Letters'. Translated by A. Sertkaya]. İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri. [Scholarly Research: Language, Literature, History Studies]. S. 11. P. 167-174. [in Turkish].

Kaçalin M. S., Ölmez M., 2019. Dîvânu Lugâti't-Turk – Mahmûd el-Kâşgarî. Istanbul: Kabalci Yayınevi. 624 p. [in Turkish].

Rieu C., 1888. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London. 287 p.

Sertkaya O.F.,1971. Hocendî'nin Letâfetnâme'si ve Uygur Harfli Nüshasının Tıpkıbasımı [A Facsimile of Hocendî's Letâfetnâme and its Manuscript in Uyghur Script]. TÜDED. C. 19. P. 232-235. [in Turkish].

Üzeyir A., 2020. Hucandi, Letâfet-nâme. On aşk mektubu. [Hucandi, Letâfet-nâme. Ten love letters]. Ankara: Sonçağ. 188 p. [in Turkish].

Zülfe Ö., 2011. Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde. [In the Footsteps of Poetry, in the Shadow of Words]. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 256 p. [in Turkish].

Автор туралы мәлімет:

Молдабай Талғат, PhD, түркітану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57112707900

Сведение об авторе:

Молдабай Талғат, PhD, доцент кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57112707900

Information about author:

Moldabay Talgat, PhD, Ass. Prof., Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57112707900

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal Special Issue,
2 (2026) 156-177
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Новое прочтение надписи Туекта IV (А 88) на основе ее 3D-документирования

***И.А. Невская[a], М.В. Вавулин[b], Л.Н. Тыбыкова[c]**

[a]*Институт филологии Сибирского отделения Российской академии наук*
Новосибирск, Россия; Франкфуртский университет, Франкфурт, Германия
ORCID: 0000-0003-0980-0090
*(E-mail: nevskayairina60@gmail.com). *Автор для корреспонденции: nevskayairina60@gmail.com*
[b]*Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева*
Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0003-0780-3113
(E-mail: vmv0002004@gmail.com)
[c]*Национальная библиотека имени М.В. Чевалкова*
Горно-Алтайск, Россия, Республика Алтай
ORCID: 0009-0006-2312
(E-mail: lar.tybykova@yandex.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова: *древнетюркские рунические памятники, Алтай, Туекта IV, трехмерная документация, метод цифровой фотограм-метрии, рунические знаки, транслитерация, транскрипция, прочтение, интерпретация.*

МРНТИ 16.21.31

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-156-177*

АННОТАЦИЯ

В настоящей статье представлена уточненная интерпретация рунической надписи на памятнике Туекта IV, основанная на данных, полученных с применением метода цифровой фотограмметрии. Исследование направлено на совершенствование методологии изучения рунических памятников Республики Алтай, особенно в контексте их невысокой степени сохранности и археологической значимости. Надпись Туекта IV (А 88) представляет собой уникальный письменный памятник, состоящий из трех строк рун, высеченных на вертикально стоящем камне у подножия невысокого горного массива к юго-востоку от деревни Туекта Онгудайского района Республики Алтай. Первое чтение и интерпретация данной надписи были опубликованы в 2009 году на веб-сайте «Письменные рунические памятники Республики Алтай» и в «Каталоге древнетюркских рунических памятников Горного Алтая» в 2012 году (Л.Н. Тыбыкова, И.А. Невская, М. Ердал). Традиционные методы изучения рунических памятников Алтая, такие, как контактный анализ, часто оказываются недостаточно эффективными из-за особенностей алтайских надписей. Руны на этих памятниках характеризуются крайне тонкими линиями, мелкими знаками, частичной разрушенностью поверхностей, а также наличием петроглифов различных эпох. С 2017 года мы начали применять трехмерные методы документирования.

© И.А. Невская, М.В. Вавулин, Л.Н. Тыбыкова, 2026

В рамках текущего исследования древнетюркских рунических памятников Алтая проводится детальная обработка полученных трехмерных данных. Уже опубликованы первые или уточненные варианты прочтения ряда алтайских рунических надписей. Конечная цель этих исследований – создание нового Каталога алтайских рунических надписей. Благодаря применению метода трехмерной документации, основанного на технологии цифровой фотограмметрии, обеспечивающей высокую степень детализации фиксации, нам удалось значительно продвинуться в расшифровке надписи Туекта IV. В процессе анализа трехмерных данных были выявлены и исправлены некоторые ошибки в ее первоначальном прочтении и интерпретации (знаки 1-16), была достигнута более точная идентификация знаков всей начальной части второй строки, охватывающей первые 21 знак, и предложена возможная интерпретация срединных фрагментов надписи (знаки 17-23), ранее нами не прочитанных. Вероятная расшифровка символов второй строки надписи также позволила скорректировать ранее предложенные коллегами-тюркологами прочтения и интерпретации текста. В результате в данной статье удалось сформулировать новую, более обоснованную интерпретацию всей надписи. Полагаем, что указанный метод позволит расшифровать ряд новых алтайских и енисейских рунических надписей.

***I.A. Nevskaya**[a]
[a]*Institute of Philology, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences Novosibirsk Russia; University of Frankfurt, Frankfurt, Germany*
ORCID: 0000-0003-0980-0090
(E-mail: nevskayairina60@gmail.com)
*Corresponding author: nevskayairina60@gmail.com

M.V. Vavulin[b]
[b]*D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University, Oskemen, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0009-0003-0780-3113
(E-mail: vmv0002004@gmail.com)

L.N. Tybykova[c]
[c]*M.V. Chevalkov National Library, Gorno-Altaisk, Russia, Altai Republic*
ORCID: 0009-0006-2312
(E-mail: lar.tybykova@yandex.ru)

Received 18 March 2026. Revised 19 April 2026. Accepted 20 May 2026. Available online 30 June 2026.

Для цитирования: И.А. Невская, М.В. Вавулин, Л.Н. Тыбыкова Новое прочтение надписи Туекта IV (А 88) на основе ее 3D-документирования // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. №2SI. С. 156-177. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-156-177

For citation: I.A. Nevskaya, M.V. Vavulin, L.N. Tybykova A new interpretation of the Tuekta IV (A 88) inscription based on its 3D documentation // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. №2SI. P. 156-177. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-156-177

A new interpretation of the Tuekta IV (A 88) inscription based on its 3D documentation

Abstract. This article presents a new interpretation of the Tuekta IV runic inscription based on the latest data obtained through digital photogrammetry. The study aims to improve the methodology for researching runic monuments in the Altai Republic, especially given their poor state of preservation and archaeological significance. The Tuekta IV (A 88) is a unique written monument consisting of three lines of runes carved on an upright stone at the foot of a low mountain range southeast of the village of Tuekta in the Ongudai District of the Altai Republic. The first reading and interpretation of this inscription were published in 2009 on the website "Written Runic Monuments of the Altai Republic" and in the "Catalog of Ancient Turkic Runic Monuments of the Altai Mountains" in 2012. Traditional methods of studying Altai runic monuments, such as contact analysis, are often ineffective due to the inscriptions' features. These inscriptions are characterized by extremely fine lines, small signs, partially destroyed surfaces, and the presence of petroglyphs from various eras. Since 2017, we have been using three-dimensional documentation methods. As part of the ongoing study of ancient Turkic runic monuments in Altai, we are processing the obtained three-dimensional data in detail. Initial or refined interpretations of Altai runic inscriptions have already been published. The main objective of this study is to publish a new catalogue of Altai runic inscriptions, which will serve as an important resource for further research on Turkic writing and culture and contribute significantly to the advancement of Turkic studies. The ultimate goal of this research is to create of a new Catalog of Altai Runic Inscriptions, which will be an important resource for furthering the study of Turkic writing and culture. Using a three-dimensional documentation method based on digital photogrammetry technology, which provides highly detailed recordings, we made significant progress deciphering the Tuekta IV inscription. While analyzing the three-dimensional data, identified and corrected errors in the initial reading and interpretation (signs 1-16). We achieved a more precise identification of the signs in the first 21 signs of the initial part of the second line and proposed a possible interpretation of the middle fragments of the inscription (signs 17-23), which we had not previously read. Probable decipherment of the symbols in the second line of the inscription allowed us to correct previous Turkologist readings and interpretations of the text. Consequently, this article enables us to propose a new, more substantiated interpretation of the entire inscription.

Keywords: Ancient Turkic runic monuments, Altai, Tuekta IV, 3-D documentation, digital photogrammetry method, runic signs, transliteration, transcription, reading, interpretation.

***И.А. Невская**[a]

[a]*Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің Филология институты*
Новосибирск, Ресей; Франкфурт университеті, Франкфурт, Германия
ORCID: 0000-0003-0980-0090
(E-mail: nevskayairina60@gmail.com)
*Байланыс үшін автор: nevskayairina60@gmail.com

М.В. Вавулин[b]
[b]*Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті*
Өскемен, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0009-0003-0780-3113
(E-mail: vmv0002004@gmail.com)

Л.Н. Тыбыкова[c]
[c]*Алтай Республикасының М.В.Чевалков атындағы Ұлттық кітапханасы*
Таулы Алтай, Ресей, Алтай Республикасы
ORCID: 0009-0006-2312
(E-mail: lar.tybykova@yandex.ru)

3D-құжаттау негізінде Түйекті IV (А 88) жазуын жаңаша оқу

Аннотация. Осы мақалада цифрлық фотограмметрия әдісін қолдану арқылы алынған деректер негізінде Түйекті IV ескерткішіндегі руна жазуының нақтыланған интерпретациясы ұсынылады. Мақала Алтай Республикасындағы руна ескерткіштерін зерттеу әдістемесін жетілдіруге бағытталған, әсіресе олардың сақталу деңгейінің төмендігі мен археологиялық маңыздылығына мән берілген. Түйекті IV (А 88) жазуы – Алтай Республикасының Түйекті ауылының оңтүстік-шығысында орналасқан аласа тау жотасының етегіндегі тік тұрған тасқа қашалған үш жолдан тұратын руналық мәтін болып табылатын бірегей жазба ескерткіш. Бұл жазудың алғашқы оқылымы мен түсіндірмесі 2009 жылы «Алтай Республикасының жазба руналық ескерткіштері» веб-сайтында және 2012 жылы «Таулы Алтайдың көне түркі руналық ескерткіштерінің каталогында» (Л.Н. Тыбыкова, И.А. Невская, М. Ердал) жарияланған. Алтайдағы руна ескерткіштерін зерттеудің дәстүрлі әдістері, мысалы, контактілі талдау көбінесе жазбалардың өзіндік ерекшеліктеріне байланысты жеткілікті дәрежеде тиімді болмайды. Бұл ескерткіштердегі руналар өте жіңішке сызықтармен, ұсақ таңбалармен, тас бедерінің ішінара өшкендігімен, сондай-ақ әртүрлі дәуір петроглифтерінің бар екендігімен сипатталады. 2017 жылдан бастап үш өлшемді құжаттау әдістері қолданысқа енгізілген. Алтай руналық ескерткіштерін ағымдық зерттеудің шеңберінде алынған үш өлшемді мәліметтер егжей-тегжейлі өңделеді. Қазірдің өзінде бірқатар Алтай руна жазулары оқылымының алғашқы немесе нақтыланған нұсқалары жарияланып үлгерді. Зерттеудің түпкі мақсаты – алтайлық руникалық жазбалардың жаңа каталогын жариялау. Бұл каталог түркі жазуы мен мәдениетін одан әрі зерттеуге арналған маңызды ғылыми ресурсқа айналып, олардың зерттелуіне елеулі үлес қосады. Цифрлық фотограмметрия технологиясына негізделген үшөлшемді құжаттау әдісін қолдану жоғары дәлдікпен тіркеуді қамтамасыз ете отырып, Түйекті IV жазуын оқуда айтарлықтай ілгерілеуге мүмкіндік берді. Үшөлшемді деректерді талдау барысында жазудың бастапқы оқылымы мен интерпретациясындағы кейбір қателіктер (1-16 таңбалар) анықталып, түзетілді; екінші жолдың бастапқы бөлігіндегі алғашқы 21 таңбаның неғұрлым дәл сәйкестендірілуіне қол жеткізілді; бұрын оқылмаған ортаңғы фрагменттерге (17-23 таңбалар) ықтимал интерпретация ұсынылды. Сонымен қатар, екінші жолдағы таңбалардың ықтимал шешімі әріптес түркітанушылар ұсынған бұрынғы оқылымдар мен интерпретацияларды түзетуге мүмкіндік берді. Нәтижесінде,

осы мақалада бүкіл жазудың жаңа, неғұрлым негізделген интерпретациясы ұсынылды. Аталған әдіс алтайлық және енисейлік бірқатар жаңа руна жазбаларын шешуге мүмкіндік береді деп есептейміз.

Кілт сөздер: көне түркі руналық ескерткіштері, Алтай, Түйекті IV, үшөлшемді құжаттама, цифрлық фотограмметрия әдісі, руна таңбалары, транслитерация, транскрипция, оқылым, интерпретация.

Введение

Систематическая работа по документированию и расшифровке древнетюркских рунических надписей в Республике Алтай, инициированная Л.Н. Тыбыковой в 2003 г., представляет собой значительный вклад в изучение тюркской эпиграфики. В период с 2003 по 2017 год исследования проводились традиционными методами, что позволило накопить значительный объем данных о памятниках письменности. Совместно с другими тюркологами, археологами и краеведами Л.Н. Тыбыкова и И.А. Невская в качестве постоянных участников ежегодно организовывали экспедиции, направленные на выявление и изучение рунических памятников в рамках ряда республиканских, российских и международных проектов. Их совместные усилия привели к созданию в 2009 году интернет-ресурса «Древнетюркские рунические памятники Республики Алтай» (www.altay.uni-frankfurt.de), а также к публикации фундаментального труда «Каталог древнетюркских рунических надписей Республики Алтай» (Каталог, 2012). Эти достижения не только способствовали систематизации уже имеющихся данных, но и стимулировали дальнейшие исследования в данной области.

Материал и методы исследования

В 2017-2020 годах в рамках мегагранта под руководством А.В. Дыбо был реализован проект, который включал международное сотрудничество между учеными из России и Германии. В ходе этого проекта было проведено 3D-документирование всех древнетюркских рунических надписей Республики Алтай, общее количество которых составляет около 120. В состав исследовательской группы входили И.А. Невская (инициатор проекта), Л.Н. Тыбыкова (организатор полевых исследований), а также М.В. Вавулин, специализирующийся на цифровой археологии. Для фиксации объектов использовался метод цифровой фотограмметрии, обеспечивающий точность фиксации до 0,032 мм (Vavulin и др., 2019). Этот метод уже позволил расшифровать ряд недавно обнаруженных алтайских рунических надписей (например: Невская и др., 2019), что свидетельствует о его высокой эффективности.

На текущий момент осуществляется обработка полученных трехмерных данных и опубликованы первые или уточненные варианты прочтения ряда алтайских рунических надписей. Конечной целью текущих исследований является публикация нового каталога алтайских рунических надписей, который станет важным ресурсом для дальнейшего изучения тюркской письменности и культуры.

В данной статье нашей целью является новое прочтение и интерпретация надписи Туекта IV, обнаруженной в окрестностях села Туекта в Онгудайском районе Республики Алтай, на основе трехмерных данных.

Степень изученности. Древнетюркские рунические надписи в окрестностях с. Туекта: история изучения

Село Туекта, расположенное в Онгудайском районе Республики Алтай, приобрело статус одного из ключевых центров древнетюркской рунической письменности благодаря обнаружению здесь ряда уникальных эпиграфических памятников. Первая надпись из Туекты, Туекта I, была обнаружена на серебряном сосуде в 1935 году в ходе археологических раскопок древнетюркского кургана. Этот артефакт представляет собой важный источник для изучения языковых и культурных особенностей древнетюркского общества.

В 1989 году на скалистой поверхности, где также были зафиксированы многочисленные граффити древнетюркского периода, были обнаружены еще две надписи – Туекта II и Туекта III (Миклашевич, 2006).

В 2006 году на отдельно стоящем камне в непосредственной близости от вышеупомянутой скалы была найдена еще одна, трехстрочная, надпись – Туекта IV.

Наконец, в 2008 году на скале рядом с курганом, где был обнаружен серебряный сосуд, была найдена надпись Туекта V, также сопровождаемая граффити.

Эти находки, впервые комплексно изученные и систематизированные в каталоге, опубликованном в 2012 году (Каталог, 2012: 100-105), внесли новый вклад в изучение эпиграфического наследия региона.

Позднее, в непосредственной близости от культурно-эпиграфического комплекса Туекта I-V были обнаружены еще две надписи, которые были опубликованы в работе (Конкобаев и др., 2015), что позволило значительно расширить корпус древнетюркских рунических текстов, найденных в окрестностях села Туекта.

Таким образом, на текущий момент известно семь древнетюркских рунических надписей из этого региона, что делает Туекту одним из важнейших центров распространения данной письменности в Горном Алтае, наряду с Бичикту-Бомом, Калбак-Ташем и Мёндюр-Сокконом.

Первые прочтения туектинских надписей представлены в каталоге 2012 года. Как созданный нами сайт рунических надписей Республики Алтай, так и опубликованный каталог стали источниками вдохновения для коллег-филологов и их дальнейших попыток расшифровать надписи Алтая, используя документацию контактными методами и наши фотографии, опубликованные на сайте.

Все эти прочтения были не окончательными, что авторами Каталога постоянно подчеркивалось, так как состав знаков надписей не мог быть определен точно контактными методами.

В ходе исследования надписей Алтая трехмерными методами первые прочтения надписей Туекта II, III и V, представленные в каталоге 2012 года, были подвергнуты пересмотру (Nevskaya и др., 2018; Nevskaya, 2023). В данной статье мы предлагаем новое прочтение надписи Туекта IV.

Анализ

Надпись Туекта IV (A 88)

Надпись Туекта IV (A 88), состоящая из трех строк, была высечена на отдельно стоящем камне у подножия невысокого горного хребта к юго-востоку от деревни Туекта

(см. рис. 1). Надпись была обнаружена Л.П. Мылтыгашевой, участницей казахстанской эпиграфической экспедиции 2006 года, в состав которой входили она сама, Каржаубай Сарткожаулы и И.Л. Кызласов.

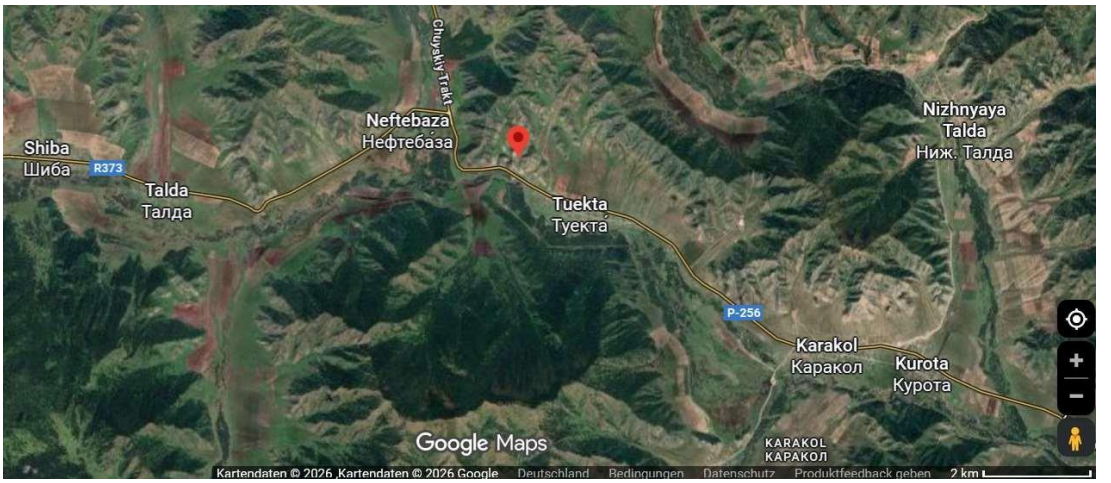

Рис. 1. Координаты надписи Туекта IV (GPS: 50.8475, 85.86278).
Fig. 1. Coordinates of the Tuekta IV inscription (GPS: 50.8475, 85.86278).
1-сур. Түйекті IV жазуының координаттары (GPS: 50.8475, 85.86278).

Первая строка надписи изначально располагалась на краю бокового выступа камня, а вторая и третья – на поверхности, почти обращенной вниз: т. е. поверхность камня с двумя строками надписи наполовину лежала на земле. Чтобы прочитать надпись, нужно было лечь на землю. По всей видимости, именно поэтому вторая и третья строки сильно пострадали, а первая сохранилась хорошо. Л.Н. Тыбыкова и И.А. Невская каждое лето, начиная с 2003 года, во время своих полевых исследований проводили мониторинг Туектинских надписей. В 2009 году из-за строительства дороги и забора гравия в этом районе камень с надписью Туекта IV оказался под угрозой исчезновения. По нашему требованию алтайские археологи извлекли камень из земли и передали в Национальный музей Республики Алтай имени А.В. Анохина. Первое прочтение и интерпретация надписи представлены в разделе 3.1. Раздел 3.2 посвящен уточнению перечня знаков с использованием 3D-данных. Раздел 3.3 посвящен новой интерпретации этой надписи.

Первое прочтение и интерпретация надписи Туекта IV

Мы различаем чтение надписи, то есть распознавание ее знаков, представление в рунической (факультативно) и латинской транслитерации, и ее интерпретацию или расшифровку текста, то есть транскрипцию текста, распознавание слов и их форм и восстановление осмысленного текста. Распознавание знаков надписи – обязательный этап работы с ней, иногда самый сложный, если некоторые знаки повреждены.

Первое прочтение и интерпретация надписи Туекта IV были представлены авторами сайта «Древнетюркские рунические памятники Республики Алтай» (2009) и опубликованы в издании (Каталог, 2012: 104-105). Из-за плохой сохранности второй и третьей строк надписи, очень тонких рунических линий и изначально традиционных,

то есть контактных, методов документирования авторы сочли первое прочтение и интерпретацию предварительными. Некоторые знаки надписи не удалось однозначно идентифицировать, поэтому было предложено несколько вариантов прочтения. Альтернативные варианты прочтения отмечены косыми чертами в рунической и латинской транслитерациях.

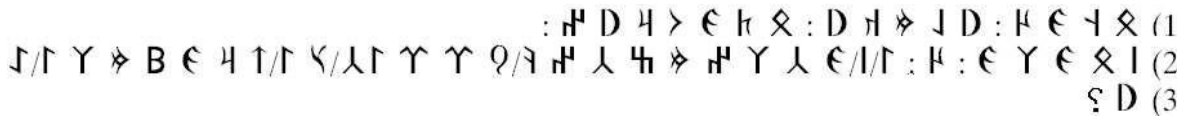

Рис. 2. Руническая транслитерация знаков надписи (справа налево).
Fig. 2. Runic transliteration of the inscription signs (right to left).
2-сур. Жазу таңбаларының руналық транслитерациясы (оңнан солға қарай).

В издании указано, что эта горизонтальная надпись состоит из трех строк. Знаки первой строки очень четкие. Всего 19 знаков, включая 3 разделителя слов (Каталог, 2012: 104-105). Вторая строка сохранилась хуже. Согласно Каталогу, в ней 27 знаков, включая 3 разделителя слов. Третья строка находится под второй и состоит всего из 2 знаков. Они читают все три строки как одну надпись. Согласно их интерпретации, два знака в третьей строке являются частью слова, которое начинается на второй строке.

Латинская транслитерация (слева направо):
b² ŋ² g² Ü : y¹ l¹ m k¹ y¹ : b² t² g² U r¹ y¹ n² :
s² b² g² l² g² : Ü : I/s² /g² č l² n² m z č n² k² /y² r² r² Ič/s¹ I/Uk r¹ g² Ük m l² I/A
y¹ ?
Транскрипция:
b(ä)ŋ(i)gü : y(a)l(ï)m k(a)y(a) : b(i)t(i)g ur(a)y(ï)n
s(ä)v(i)gl(i)g : ö : ičl(ä)nm(ä)z (ü)č(ü)n … (ö)gük(ü)m (a)la-
y(ï)(n)!
Перевод:
1. (Это) вечная голая скала! Вырежу-ка я на ней надпись!
2. Любимая, подумай! Потому что (ты) не могла забеременеть ….
Я возьму себе ребенка!

Знаки первой строки надписи настолько четкие, что ее первое прочтение и интерпретация, предложенные авторами Каталога, являются достоверными. Их приняли все коллеги, которые впоследствии работали над этой надписью. Что касается второй и третьей строки, то это первое прочтение было неполным: остались непрочитанными 6 знаков во второй части второй строки, что отмечено в публикации разрывом в ее прочтении; прочтение второй и третьей строки в целом рассматривалось авторами как не окончательное. К тому же в последние годы были опубликованы различные другие варианты их прочтения. В частности, группой киргизских тюркологов (Конкобаев и др., 2016: 285-287), турецкими коллегами Хатидже Ширин (2016) и Хулия Йылдыз (2025) были сделаны попытки расшифровать надпись Туекта IV. Возникла необходимость проверки знаков с помощью 3D-документации, которая частично была сделана нами в (Nevskaya и др., In print). Там же были проанализированы вышеупомянутые прочтения

Хатидже Ширин и Хулии Йылдыз. В данной статье мы завершаем анализ трехмерных данных и предлагаем новое прочтение данной надписи.

Уточнение первого прочтения знаков надписи с использованием 3D-данных

Надпись была задокументирована с помощью 3D-технологий в 2019 году, одной из последних. Поскольку она была привезена в музей, надписи, которые еще находились на скалах или стелах, были задокументированы до нее. Полученные 3D-данные мы использовали для проверки первого прочтения надписи. Были созданы различные типы 3D-моделей: ортофотоплан, план кривизны, план затенения холма и их комбинации. В результате Михаил Вавулин определил линии на камне, с большой долей вероятности, относящиеся к надписи, с учетом их глубины, наличия других естественных линий, трещин и т. д., а также рисунков на поверхности камня. На Рисунке 3 представлен ортофотоплан всей надписи с выделенными руническими знаками, а на Рисунке 4 – только рунические знаки. Знаки, которые менее глубокие, чем остальные, отмечены более светлым цветом. На Рисунке 5 представлена только вторая, наиболее проблематичная, строка надписи ортофотопланом и прорисовкой.

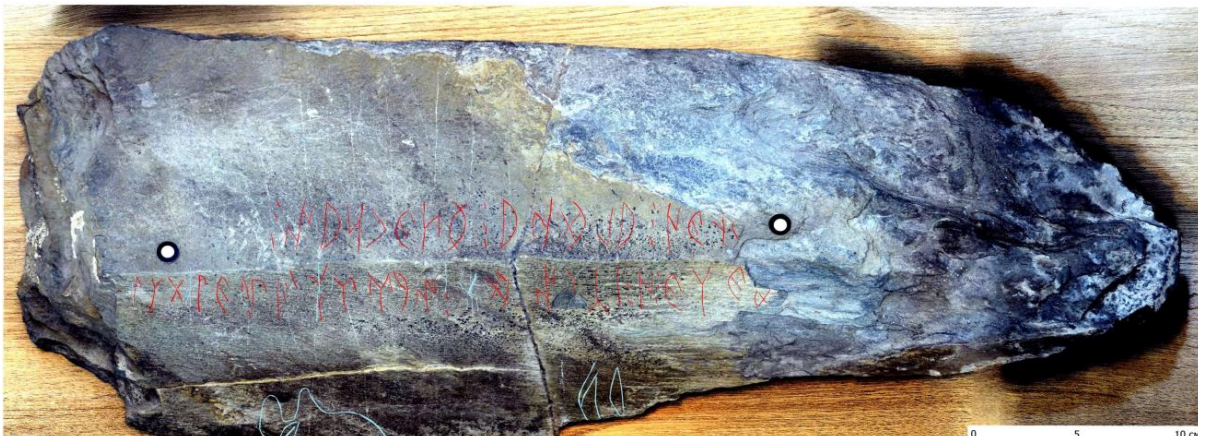

Рис. 3. Ортофотоснимок камня Туекта IV с руническими знаками.
Fig. 3. Orthophoto of the Tuekta IV stone with runic signs.
3-сур. Түйекті IV тасындағы руна таңбалары бар ортофотосурет.

Рис. 4. Рунические знаки на камне Туекта IV (читаются справа налево).
Fig. 4. Runic signs on the Tuekta IV stone (read from right to left).
4-сур. Түйекті IV тасындағы руна таңбалары (оңнан солға қарай оқылады).

Рис. 5. Вторая строка надписи Туекта IV: 3D-данные (знаки читаются справа налево).
Fig. 5. Second line of the Tuekta IV inscription: 3D data (signs are read from right to left).
5-сур. Түйекті IV жазуының екінші жолы: 3D-деректер.

(таңбалар оңнан солға қарай оқылады).

Мы сначала сравнили старое и новое прочтение, т.е. идентификацию, знаков во второй и третьей строках. Два знака третьей строки указаны после двойной косой черты.

Старое прочтение (знаки читаются слева направо):

s^2 b^2 g^2 l^2 g^2: Ü: I/s^2/g^2 č l^2 n^2 m z č n^2 k^2/y^2 r^2 r^2 Ič/s^1 I/Uk r^1 g^2 ^{Ü}k m l^2 I/A // y^1 ?

Новое прочтение (знаки читаются слева направо):

(s^2) b^2 g^2 l^2 g^2 : Ü : s^2 č l^2 n^2 m z : č/s^2 n^2 y^2 r^2 r^2 Ič/s^1/ŋ/l^2 : s^2 r^1(?) g^2 ^{Ü}k(?) m(?) l^2 I/A // y^1 ?

Описание отклонений от первоначального прочтения.

1. Знак № 1 старого прочтения не различим на 3D-изображении. Он в новом прочтении стоит в круглых скобках, обозначающих, что он добавлен по смыслу расшифровщиками надписи, мы его не учитываем при подсчете количества знаков.

2. Знак № 8 старого прочтения (№ 7 нового прочтения) был распознан как I, s^2 или g^2. Новое распознавание дает только s^2, см. Рисунок 6.

Рис. 6. Буквы 4-8 (g^2: Ü: s^2), вторая строка (справа налево).
Fig. 6. Letters 4-8 (g^2: Ü: s^2), second line (right to left).
6-сур. Әріптер 4-8 (g^2: Ü: s^2), екінші жол (оңнан солға қарай).

3. Знак номер 14 старого прочтения был распознан как č, но на самом деле это два знака: один – разделитель слов (номер 14 нового прочтения), в то время как второй знак, s^2 или č (номер 15 нового прочтения), вставлен поверх него, см. Рисунок 7.

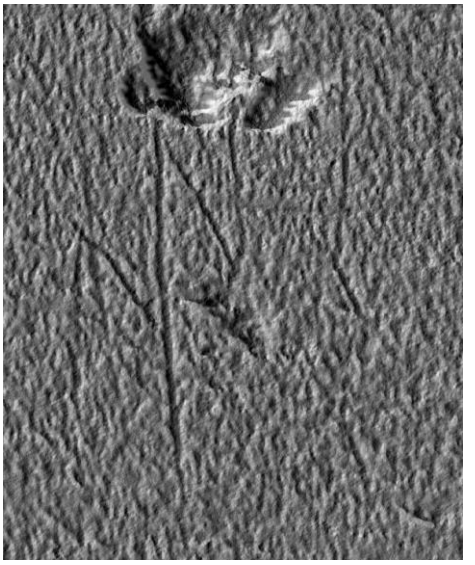

Рис. 7. Знаки номер 14, 16 и 15 (: č/s^2 n^2) нового прочтения (справа налево).
Fig. 7. Signs 14, 16 and 15(: č/s^2 n^2) in the new reading (right to left).
7-сур. Жаңа оқылымдағы 14, 16 және 15-таңбалар (: č/s^2 n^2) (оңнан солға қарай).

4. Знак номер 17 старого и нового прочтений был распознан как k^2 или y^2. Стало очевидно, что это y^2, см. Рисунок 8. Йылдыз читает его как b^2 (2025), что менее вероятно, так как отсутствует второй нижний отросток, см. Рисунок 8.

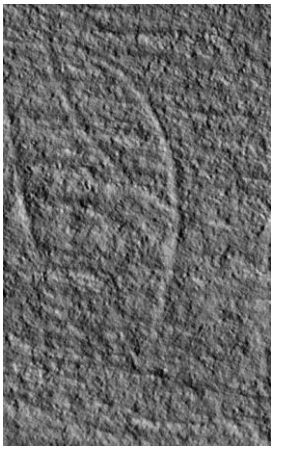

Рис. 8. Знак 17 (y^2).
Fig. 8. Sign 17(y^2).
8-сур. 17-таңба (y^2).

5. Знак номер 20 старого и нового прочтений был распознан как ^{I}č/s. Теперь мы видим, что у этого знака есть еще несколько возможных вариантов прочтения: ^{I}č, s^{2}, ŋ или l^{2}, см. Рисунок 9.

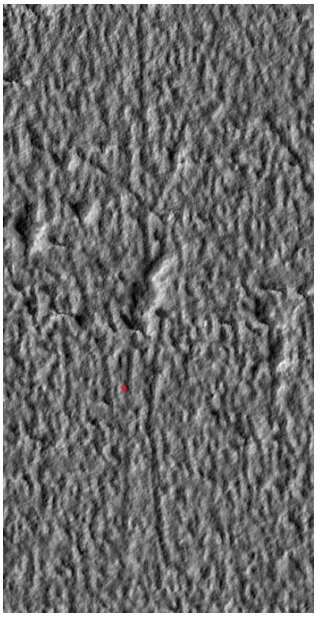

Рис. 9. Знак 20 (Ič, s^{2}, ŋ или l^{2}).
Fig. 9. Sign 20 (Ič, s^{2}, ŋ или l^{2}).
9-сур. 20-таңба (Ič, s^{2}, ŋ или l^{2}).

6. Знак 21 старого прочтения был распознан как I или ^{U}k, теперь мы читаем его как два знака: один – разделитель слов (номер 21 нового прочтения), а другой – s^{2} (номер 22 нового прочтения), см. Рисунок 10.

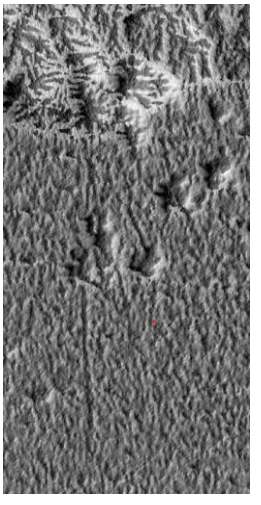

Рис. 10. Знаки 21 и 22 нового прочтения.
Fig. 10. Signs 21 and 22 in the new reading.
10-сур. Жаңа оқылымдағы 21 және 22-таңбалар.

7. Знак номер 22 старого прочтения (23 нового) читался как r[1](?), но на трехмерных датах мы не могли точно определить его значение и помечаем его вопросительным знаком, см. Рисунок 11.

Рис. 11. Знак номер 23 нового прочтения r1(?).
Fig. 11. Sign 23 in the new reading r1(?).
11-сур. Жаңа оқылымдағы 23 таңба r1(?).

8. Знаки под номерами 24 и 25 старого прочтения (25 и 26 нового прочтения) неясны на трехмерных датах. Мы обозначаем предполагаемые значения с добавлением вопросительных знаков, см. Рисунок 12.

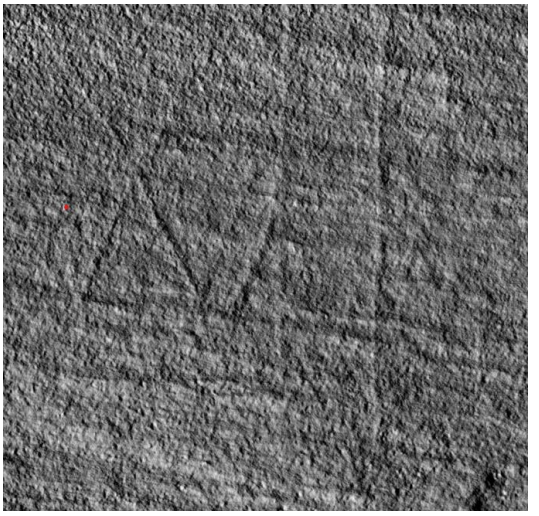

Рис. 12. Знаки 25 и 26 нового прочтения Ük(?) m(?).
Fig. 12. Signs 25 and 26 in the new reading Ük(?) m(?).
12-сур. Жаңа оқылымдағы 25 және 26-таңбалар Ük(?) m(?).

Мы видим, что большинство знаков в конце второй строки надписи (начиная с номера 20) более или менее проблематичны, даже на трехмерных датах. Трехмерный анализ, в том числе измерение глубины знаков, не решил проблем с их расшифровкой, поскольку поверхность камня в этом месте более зернистая и твердая по сравнению с остальными частями надписи, знаки очень поверхностные, они утратили свою глубину, или изначально были не такими глубокими из-за твердости поверхности. Они почти не просматриваются на карте высот: она показывает только их отдельные, наиболее глубокие, фрагменты. В то же время при работе по их дешифровке традиционными методами при первом прочтении было возможно их в некотором приближении установить. Они также просматриваются (иногда, скорее, угадываются) и при работе с ортофотопланами, полученными трехмерными методами.

Это означает, что традиционный филологический анализ, предполагающий обоснованные предположения и «восстановление» поврежденных частей знаков, в сочетании с гораздо более широкими возможностями изучения деталей каждой линии на поверхности, которые предоставляет трехмерная документация, дают в некоторых случаях более надежный результат, чем только карты высот, хотя и остается доля сомнения в окончательности прочтения надписи. В данном случае, более точная идентификация начала строки (первых 21 знаков), а также вероятная идентификация оставшихся знаков строки позволяет скорректировать предыдущие прочтения и интерпретации надписи и предложить ее новую интерпретацию.

Новая интерпретация надписи

Нам удалось скорректировать некоторые детали интерпретации 2009 года, предложить свою интерпретацию ряда знаков, которые ранее оставались без толкования, а также дать более полное прочтение второй и третьей строк в целом.

Корректировка интерпретации первых 16 знаков второй строки

Вместо прочтения первых 16 знаков надписи (s^2 b^2 g^2 l^2 g^2 : Ü : I/s^2/g^2 č l^2 n^2 m z č n^2) как

s(ä)v(i)gl(i)g : ö : ičl(ä)nm(ä)z (ü)č(ü)n …

Возлюбленная, подумай! Ведь (поскольку) (ты) не могла забеременеть ….

– мы интерпретируем этот фрагмент ((s^2) b^2 g^2 l^2 g^2 : Ü : s^2 č l^2 n^2 m z : č/s^2 n^2) следующим образом:

(s)(ä)v(i)gl(i)g : ö : s(e)č(i)l(i)nm(ä)z : (ü)č(ü)n (// s(ä)n)

Возлюбленная, подумай! Потому что (тебя) нельзя избрать // Ты не можешь быть избранной …

Примечания к предложенной интерпретации первых 16 знаков второй строки.

1. Глагол *ičlän-* ‘забеременеть’ здесь невозможен, потому что мы уточнили знак «$^{l}č$» как «s^2», получив возможный глагол *säč-* ‘выбирать’ с аффиксами страдательного и возвратного залогов, т. е. *s(ä)č-(i)l-(i)n-* ~ *s(ä)č-l(i)n-* ‘выбираться, быть избранным для себя’. Здесь мы в основном следуем предложению киргизских коллег (Конкобаев и др.,

2015: 286) и Хулии Йылдыз (2025). Однако, они предлагают читать второй гласный в *säč-lin-* как широкий*: s(ä)č-l(ä)n-*, что, по нашему мнению, неправильно.

Поскольку ни первый, ни второй гласный эксплицитно не написаны, что в нашей расшифровке отображается тем, что соответствующие гласные взяты в круглые скобки, необходимо проводить сравнительно-сопоставительный текстологический анализ для выбора нужной гласной. В древнетюркских текстах зафиксирован как сам глагол *säč-* ‘выбирать’, так и его дериват с аффиксом страдательного глагола *säč-il-* ‘быть избранным’ (Erdal, 1991). Мы предполагаем, что этот глагол был расширен еще одним залоговым аффиксом – аффиксом возвратного глагола *-(X) n.* Такие образования с двумя залоговыми аффиксами хорошо известны в древнетюркском языке (Erdal, 1991: 639-642). В них гласный страдательного залога усекается, в результате образуется сложный формант *-l(X)n,* образующий глаголы с функциями, синонимичными функциям страдательных глаголов. Как отмечает Марсель Эрдал, в конструкции с такими глаголами невозможно добавить деятеля, что иногда возможно в конструкциях со страдательными глаголами (например: быть избранным народом). Хотя образование *säč-lin-* не было ранее обнаружено в древнетюркских корпусах текстов, оно вполне возможно, так как оно следует продуктивной модели древнетюркской глагольной деривации. Тем самым, данное прочтение уточняет и расширяет словарный состав древнетюркского языка.

В то же время глагол *säč-län-* с широкой второй гласной невозможен, хотя словообразовательный формант *-lAn* существовал в древнетюркском и существует в современных тюркских языках. Однако он образует глаголы от именных основ и состоит из транспонирующего аффикса *-lA* и аффикса возвратных глаголов *-(X)n,* который изначально добавлялся к глаголам, образованным аффиксом *-lA* для создания от них возвратных глаголов. С течением времени эти аффиксы синтезировались в единый формант и могут образовывать глаголы от именных основ как готовый комплекс, даже если в данном языке нет отыменного глагола, образованного только аффиксом *-lA*.

2. Знак *č* в *(ü)č(ü)n* возможен, но это также может быть знак s^2, поскольку нижний штрих č может быть частью разделителя слов. Таким образом, последовательность знаков под номерами 14-16 *(: č/s^2 n^2)* можно прочитать как «: *(ü)č(ü)n*» или «: *s(ä)n*». Второе толкование эксплицитно выражает субъект действия ‘не быть избранным’, то есть ‘любимого’ человека, к которому автор надписи обращается во втором слове строки в форме повелительного наклонения второго лица единственного числа глагола *ö-* ‘думать’: ‘Возлюбленная, подумай! Ты не можешь быть избранной’.

Интерпретация знаков 17-23 второй строки надписи

Знаки под номерами 17-23 (17-22 старого прочтения) не были интерпретированы в *Каталоге.* Мы видим, что 6 знакам старого прочтения (k^2/y^2 r^2 r^2 Ič/s^1 I/^{U}k r^1) соответствуют 7 знаков нового прочтения (y^2 r^2 r^2 Ič/s^1/ŋ/l^2: s^2 r^1(?)), которые мы интерпретируем следующим образом:

… y(ä)r (ä)r(ü)l: s(ä)r // y(e)r(ü)r (e)l: (ä)(r) s(ä)r…

… когда земля станет теплее (букв.: растает) … // … (именно из-за людей (народа), которые ненавидят тебя) …

Примечания к предложенной интерпретации знаков 17-23.

1. Мы видим как минимум два возможных варианта интерпретации знаков под номерами 17-23 (17-22 старого прочтения): *y(ä)r (ä)r(ü)l: s(ä)r или y(e)r(ü)r (e)l: (ä) (r) s(ä)r,* что дает нам либо темпоральный модификатор для последующего действия – ‘(когда) земля становится теплее (букв.: тает)’, либо обоснование невозможности выбрать человека, к которому обращается автор (по всей вероятности, выбрать в жены): ‘именно из-за людей (народа), которые ненавидят тебя’.

Мы предполагаем, что последний знак r^1(?) либо был использован не по правилам, – т.е. знак, который должен сочетаться только с гласными заднего ряда, тут сочетается с гласным переднего ряда, – либо была сделана попытка написать «правильный» знак r^2, но из-за твердости поверхности, плюс, возможно, дополнительного затупления инструмента письма линии не были доведены до конца, много раз делались новые попытки знак написать, и в результате мы можем предположить, что линии, просматриваемые на камне, были фрагментами этого знака. Вместе с предшествующим знаком s^2 мы получаем условную форму на *-sAr.* Во втором прочтении мы предполагаем, что грамматически нужный связочный глагол был опущен на письме или усечен, возможно, из-за фонетических причин: произошла гаплология, т.е. устранение повторяющегося сегмента *-är-* в *ärsär.*

2. В обоих случаях мы предполагаем, что придаточное предложение имеет либо глагол в форме так называемого условного наклонения на *-sAr* (первая интерпретация этого фрагмента), либо связочный глагол *är-* ‘быть’ в форме на *-sAr* (вторая интерпретация).

Хотя формы на *-sAr* древнетюркского языка, как и соответствующие им формы на *-CA* современных тюркских языков, обозначаются как формы условного наклонения, они в придаточных предложениях выражают не только условное, но и темпоральное значение при отнесенности действия, на которое реферирует придаточное предложение, в план будущего (*когда наступит зима, когда придет весна* и т.п.). Нередко в таких придаточных предложениях выражаются действия, не имеющие альтернативы (ведь весна обязательно придет), а значение условия всегда предполагает некую альтернативу (например: *если не пойдет дождь* – дождь ведь может и не пойти). О факторах, способствующих временной интерпретации значения формы на *-CA* в шорском языке как временного, см. (Невская, 1993: 71-79). В то же время значение формы на *-sAr* обычно не фактично, т.е. это возможность, предположение, ожидаемое действие в будущем, но не свершившийся факт, что объединяет и условное значение и временное при направленности времени действия формы на *-sAr* в будущее.

3. При второй интерпретации формально придаточное предложение уже в древнетюркском языке проходит процесс потери предикативности у связочного глагола и превращения его условной формы в топикализирующую частицу *ärsär:* ‘что касается *X;* именно *X’*, которая присутствует и во многих тюркских языках; сравните шорскую частицу полза, являющуюся условной формой связочного глагола пол- ‘быть, стать’, аналога древнетюркского глагола *är-*.

Интерпретация знаков 24-26 второй строки надписи

Мы в основном придерживаемся нашего первоначального прочтения *(g^2 ^{Ü}k m)* и интерпретации *((ö)gük(ü)m* ‘ребенок мой / для меня’) этого фрагмента с одним уточнением. Первая гласная этого слова не прописана, поэтому Хулия Йылдыз предлагает интерпретацию *(ä)gük(ü)m* ‘служанка моя / для меня’ (2025). Слово *ägük*

зафиксировано 2 раза в енисейских надписях (Aydın, 2015: 39, 159), значение его не совсем ясно, но его в основном связывают с названием реки. Хулия Йылдыз выводит значение ‘служанка’ из интерпретации словосочетания egük qatun в енисейской надписи E-3 как ‘служанка женского пола’ (Orkun, 1940: 40), что сомнительно, так как последующие обработчики данного фрагмента дают значение этого слова как название реки ‘(река) Уюк’ (например: Кормушин, 2008: 316). Поскольку название реки в данном фрагменте по смыслу не подходит, мы остаемся при нашем первоначальном прочтении как (ö)gük(ü)m ‘ребенок мой / для меня’.

Результаты исследования

В результате исследования нам удалось предложить следующие прочтение, интерпретацию и перевод на русский язык второй и третьей строк надписи Туекта IV.

Латинская транслитерация (слева направо):

2) (s^2) b^2 g^2 l^2 g^2: Ü: s^2 č l^2 n^2 m z: č/s^2 n^2 y^2 r^2 r^2 Ič/s^1/ŋ/l^2: s^2 r^1(?) g^2 ^{Ü}k(?) m(?) l^2 I/A

3) y^1?

Транскрипция:

2) (s)(ä) v(i)gl(i)g: ö : s(e)č(i)l(i)nm(ä)z : (ü)č(ü)n // s(ä)n) y(ä)r (ä)r(ü)l : s(ä)r // y(e)r(ü) r (e)l : (ä)(r)s(ä)r (ö)gük(ü)m (a)la-

3) y(ï)(n)!

Перевод:2) Возлюбленная, подумай! Потому что (тебя) нельзя избрать (или: (раз) ты не можешь быть избранной), когда земля станет теплее (букв.: растает) (или: именно из-за людей (народа), которые ненавидят тебя), ребенка себе

3) возьму-ка я!

Прочтение, предложенное киргизскими коллегами (Конкобаев и др., 2015), во многом следует нашему первому прочтению, мы также согласны с некоторыми уточнениями, предложенными ими в прочтении второй строки. Так, мы согласны, что в ней присутствует залоговый дериват слова *säč-* ‘выбирать’, поскольку трехмерный анализ показал, что тут не знак «$^{l}č$», а знак «s^2», что делает первоначальное прочтение как *ičlän-* ‘забеременеть’ невозможным. Мы уточнили морфемный состав данного залогового деривата и его значение как säč-lin- ‘быть выбранным’. Предложенное киргизскими коллегами прочтение ранее непрочитанного фрагмента в конечной части второй строки как *y(ä)r (ä)rči (a)r* ‘путеводитель, обмани (врагов)’ мы считаем в принципе возможным, так как в соответствующем фрагменте знаки очень плохо различаются даже с помощью трехмерной документации, что отмечено и нами в различных вариантах прочтения знака номер 20 нового прочтения, в том числе и как $^{l}č$. Тем не менее, оно, по нашему мнению, не дает связного, логичного, понятного текста. При этом остались непрочитанными знаки 21 и 22. Также не понятна логическая связь этой части строки с прочтением ее окончания, см. предложенное: *Любимая, подумай! Чтобы не отлучиться (чтобы не умереть), путеводитель, обмани (врагов)! Народ моего дитя* (Конкобаев и др., 2015: 286).

Ранее проведенный анализ прочтений второй строки Йылдыз и Ширин на основе трехмерных данных (Nevskaya и др., In print) показал, что предложенные Ширин идентификация знаков и их интерпретация не соответствуют идентификации знаков, сделанной нами.

Прочтение знаков, сделанное Йылдыз, ближе предложенному нами, но их интерпретация значительно различается как по транскрипции слова *säč-lin-* (у Йылдыз *säč-län-),* так и по идентификации предпоследнего слова строки как *(ö)gük(ü)m* (у Йылдыз *(e) gük(ü)m).* Ею не была предложена интерпретация срединной части строки.

Заключение

Мы значительно продвинулись в расшифровке второй строки надписи Туекта IV, исправив некоторые ошибки в ее первоначальном прочтении и интерпретации (знаки 1-16) благодаря трехмерной документации и предложив возможную интерпретацию срединных фрагментов надписи (знаки 17-23), ранее нами не прочитанных. Был также уточнен словарный состав древнетюркского языка: впервые в надписи было отмечено слово *säč-lin-* ‘быть выбранным’, залоговый дериват слова *säč-* ‘выбирать’.

Тем не менее, конец второй и начало третьей строки очень трудно поддаются расшифровке из-за серьезных повреждений поверхности, на которой они начертаны, и, возможно, мы вообще не сможем прочитать эту часть надписи окончательно. Это тот случай, когда даже очень точная документация не может помочь, и необходима тщательная филологическая работа по «восстановлению» недостающих частей символов, которая также не всегда является успешной. В конце концов мы пришли к выводу, что интуиция одного из лучших специалистов по древнетюркскому языку Марселя Эрдала, который внес значительный вклад в первую интерпретацию надписи, оказалась лучшим решением для последних, самых сложных, ее знаков.

Литература

Каталог 2012., - Тыбыкова Л.Н., Невская И.А., Эрдал М., 2012. Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая. Горно-Алтайск: Горно-Алтайское книжное изд-во. 146 с.

Конкобаев К., Усеев Н., Шабданалиев Н., 2015. Атлас древнетюркских письменных памятников Республики Алтай. Астана: Международная тюркская академия. 367 с.

Кормушин И.В., 2008. Тюркские енисейские эпитафии: грамматика, текстология. Москва: Наука. 342 с.

Миклашевич Е.А., 2006. Рисунки на скалах в окрестностях деревни Туекта В кн.: Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Горно-Алтайск. Том 3. С. 219–235.

Невская И.А., 1993. Формы деепричастного типа в шорском языке. Новосибирск: Издательство НГУ.

Erdal Marcel, 1991. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Wiesbaden: Harrassowitz. in 2 volumes. 873 p.

Nevskaya Irina, 2023. 3D documentation of Old Turkic runiform inscriptions in the Republic of Altay and a new reading of the inscription Tuekta-II. Festschrift for Prof. Klaus Röhrborn. Journal of Turkish Studies. Special Edition. Vol. 2. Harvard Üniversitesi. P. 213-233.

Nevskaya Irina & Larisa Tybykova & Mikhail Vavulin & Olga Zaytseva & Evgeniy Vodyasov, 2018. 3D documentation of Old Turkic Altai runiform inscriptions and revised readings of the inscriptions Tuekta-V and Bichiktu-Boom-III. In: Turkic Languages. Vol. 22. P.194–216.

Nevskaya Irina, Tybykova Larisa, Vavulin Mixail, 2019. Kuttu-I, a recently discovered Old Turkic Altai runiform inscription and its reading and interpretation. In: Turkic languages. Vol. 23. P. 163–177.

Nevskaya, Irina & Mikhail Vavulin & Larisa Tybykova, 2025. In print. Ongoing work on a new catalogue of Old Turkic runiform inscriptions in the Republic Altai based on their 3D documentation: the case of Tuekta IV (A 88). Proceedings of the Permanent International Altaistic Conference. Tokyo, Japan.

Orkun H.N., 1940. Eski Türk yazıtları. 3 [Old Turkic inscriptions. 3]. Istanbul: Alâeddin Kıral Basımevi. 320 s.

Şirin Hatice, 2016. Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları: Yeni Okuma ve Anlamlandırma Denemeleri (Runic Inscriptions of the Altai Republic: Re-reading and Re-Interpretation Attempts). In: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. Vol. 42. P. 167-172.

Vavulin Mikhail, Irina Nevskaya, Larisa Tybykova, 2019. Digital macro-photogrammetry in documentation of Old Turkic runiform inscriptions in the Altai Mountains. In: Mediterranean Archaeology and Archaeometry. Vol. 19. No.2. P. 81–104.

Yıldız Hülya, 2025. Some notes of the Tuekta IV (A-88) inscription in the Gorno-Altai region. In: Turkic Languages. Vol. 29. Number 2. P. 207-222.

Вебсайт “Written runiform documents of the Republic of Altai”: https://www.altay.uni-frankfurt.de/ (Дата обращения: 17.05.2025)

Reference

Katalog 2012 - Tybykova Larisa N. & Nevskaya Irina A. & Erdal, Marcel, 2012. Katalog drevnetjurkskix runičeskix pjamjatnikov Respubliki Gornyj Altaj [A catalogue of Old Turkic runic written monuments of the Republic Mountainous Altai]. Gorno-Altajsk: Gorno-Altajskoe knižnoe izdatel’stvo. 146 p. [in Russian].

Konkobaev Kadyraly, Nurdin Useev & Negizbek Šabdanaliev, 2015. Atlas drevnetjurkskix pis’mennyx pamjatnikov Respubliki Altaj [An atlas of Old Turkic written monuments in the Republic of Altai]. Astana: International Turkic Academy. 367 p. [in Russian].

Kormushin I.V., 2008. Tjurkskie enisejskie epitafii: grammatika, tekctologija [Turkic Yenisei epitaphs: grammar, textology]. Moscow: Nauka. 342 p. [in Russian].

Miklashevich Elena A., 2006. Risunki na skalax u derevni Tuekta. [Pictures n rocks in the vicinity of the village Tuekta] In: Izuchenie istoriko-kul’turnogo nasledija narodov Juzhnoj Sibiri. [Research on historic and cultural heritage of the peoples of South Siberia]. Gorno-Altaisk. Volume 3. P. 219-235. [in Russian].

Nevskaya I.A., 1993. Formy deepričastnogo tipa v šorskom jazyke. (Forms of the converbial type in Shor). Novosibirsk: Izdatel’stvo Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. [in Russian].

Erdal Marcel, 1991. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Wiesbaden: Harrassowitz. in 2 volumes. 873 p.

Nevskaya Irina, 2023. 3D documentation of Old Turkic runiform inscriptions in the Republic of Altay and a new reading of the inscription Tuekta-II. Festschrift for Prof. Klaus Röhrborn. Journal of Turkish Studies. Special Edition. Vol. 2. Harvard Üniversitesi. P. 213-233.

Nevskaya Irina & Larisa Tybykova & Mikhail Vavulin & Olga Zaytseva & Evgeniy Vodyasov, 2018. 3D documentation of Old Turkic Altai runiform inscriptions and revised readings of the inscriptions Tuekta-V and Bichiktu-Boom-III. In: Turkic Languages. Vol. 22. P.194–216.

Nevskaya Irina, Tybykova Larisa, Vavulin Mixail, 2019. Kuttu-I, a recently discovered Old Turkic Altai runiform inscription and its reading and interpretation. In: Turkic languages. Vol. 23. P. 163–177.

Nevskaya, Irina & Mikhail Vavulin & Larisa Tybykova, 2025. In print. Ongoing work on a new catalogue of Old Turkic runiform inscriptions in the Republic Altai based on their 3D documentation: the case of Tuekta IV (A 88). Proceedings of the Permanent International Altaistic Conference. Tokyo. Japan.

Orkun H.N., 1940. Eski Türk yazıtları. 3 [Old Turkic inscriptions. 3]. Istanbul: Alâeddin Kıral Basımevi. 320 s. [in Turkish].

Şirin Hatice, 2016. Dağlık Altay Bölgesi Yazıtları: Yeni Okuma ve Anlamlandırma Denemeleri (Runic Inscriptions of the Altai Republic: Re-reading and Re-interpretation Attempts). In: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. Vol. 42. P. 167-172.

Vavulin Mikhail, Irina Nevskaya, Larisa Tybykova, 2019. Digital macro-photogrammetry in documentation of Old Turkic runiform inscriptions in the Altai Mountains. In: Mediterranean Archaeology and Archaeometry. Vol. 19. No.2. P. 81–104.

Yıldız Hülya, 2025. Some notes of the Tuekta IV (A-88) inscription in the Gorno-Altai region. In: Turkic Languages. Vol. 29, Number 2. P. 207-222.

Website “Written runiform documents of the Republic of Altai”: https://www.altay.uni-frankfurt.de/ (Accessed at: 17.05.2026).

Сведения об авторах:

Невская Ирина Анатольевна, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт филологии Сибирского отделения Российской академии наук, 630090, ул. Николаева, 8, Новосибирск, Россия; Франкфуртский университет, ул. Ростокер, 2, 60323, Франкфурт, Германия.

Scopus ID: 57189753273.

Вавулин Михаил Викторович, научный сотрудник, Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева, ул. Серикбаева, 19, 070004, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57190338453

Тыбыкова Лариса Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, научный сотрудник, Национальная библиотека Республики Алтай имени М.В. Чевалкова, пр. Коммунистический, 32, 649000, Горно-Алтайск, Россия, Республика Алтай.

Scopus ID: 57205365589

Information about the authors:

Nevskaya Irina Anatolievna, Doctor of Philology, Chief Researcher, Institute of Philology Russian Academy of Sciences, Siberian Branch, 8 Nukolayev Str., 630090, Novosibirsk, Russia; Frankfurt University, 2 Rostocker Str., 60323, Frankfurt, Germany.

Scopus ID: 57205365589

Vavulin Mixail Viktorobich, Researcher, Serikbayev East Kazakhstan Technical University, 19 D. Seribayev Str., 070004, Oskemen, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: 57190338453

Tybykova Larisa Nikolayevna, Researcher, M.V. Chevalkov Altai National Library, 32 Kommunisticheskij Ave., 649000, Gorno-Altaisk, Russia, Republic Altai.
Scopus ID: 57205365589

Авторлар туралы мәлімет:

Невская Ирина Анатольевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің Филология институты, 630090, Николаев көш., 8, Новосибирск, Ресей; Франкфурт университеті, Ростокер көш., 2, 60323, Франкфурт, Германия.
Scopus ID: 57189753273.

Вавулин Михаил Викторович, ғылыми қызметкер, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, 070004, ул. Серикбаева, 19, Өскемен, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: 57190338453

Тыбыкова Лариса Николаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ғылыми қызметкер, Алтай Республикасының М.В.Чевалков атындағы Ұлттық кітапханасы, Коммунист даңғ., 32, 649000, Таулы Алтай, Ресей, Алтай Республикасы.
Scopus ID: 57205365589

Вклад авторов:

Невская И.А. делала сбор и анализ материалов, участвовала в интерпретации рунических надписей в окрестностях с. Туекта, предложила прочтение знаков 17-23 второй строки надписи Туекта IV, редактировала и готовила рукопись к печати.

Тыбыкова Л.Н. делала сбор и анализ материалов, участвовала в интерпретации рунических надписей в окрестностях с. Туекта, редактировала и готовила рукопись к печати.

Вавулин М.В. делал сбор и анализ трехмерных данных, создал различные типы 3D-моделей: ортофотоплан, план кривизны, план затенения холма и их комбинации, определил линии на камне, относящиеся к надписи, с учетом их глубины, наличия других естественных линий, трещин и т. д., а также рисунков на поверхности камня.

Author contributions:

Nevskaya I.A. collected and analyzed materials, participated in the interpretation of runic inscriptions in the vicinity of the village of Tuekta, proposed a reading of signs 17-23 of the second line of the Tuekta IV inscription, edited and prepared the manuscript for publication.

Tybykova L.N. collected and analyzed materials, participated in the interpretation of runic inscriptions in the vicinity of the village of Tuekty, edited and prepared the manuscript for publication.

Vavulin M.V. collected and analyzed three-dimensional data, created various types of 3D models: an orthophotomap, a curvature plan, a hill shading plan and their combinations, determined the lines on the stone related to the inscription, taking into account their depth, the presence of other natural lines, cracks, etc., as well as drawings on the surface of the stone.

Авторлардың үлесі:

Невская И.А. Түйекті ауылы маңындағы руна жазулары бойынша материалдарды жинау және талдау жұмыстарын жүргізді, руна жазуларын интерпретациялауға қатысты, Түйекті IV жазуының екінші жолындағы 17-23-таңбалардың оқылымын ұсынды, қолжазбаны редакциялап, баспаға дайындауға қатысты.

Тыбыкова Л.Н. Түйекті ауылы маңындағы руна жазулары бойынша материалдарды жинау және талдау жұмыстарын жүргізді, руна жазуларын интерпретациялауға қатысты, қолжазбаны редакциялап, баспаға дайындауға қатысты.

Вавулин М.В. үшөлшемді деректерді жинау және талдау жұмыстарын жүргізді, әртүрлі 3D-модель түрлерін жасады: ортофотоплан, қисықтық картасы, төбе көлеңкесі картасы және олардың комбинациялары; жазбаға жататын сызықтарды тас бетінде олардың тереңдігі, табиғи сызықтармен, жарықтармен және т.б. ерекшеліктерін ескере отырып анықтады, сондай-ақ тас бетінде орналасқан суреттерді де талдады.

CC BY NC

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal Special Issue,
2 (2026) 178-197
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

"Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb" медициналық қолжазбасы: транскрипциясы, ғылыми және мәтіндік талдау негіздері[1]

К.Б. Сұлтанбек

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы;
Astana IT University, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-7360-7140
(E-mail: sultanbekovkutlug@gmail.com)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
түркітану, араб графикалы түркі мәтіндері, шағатай кезеңі, медициналық трактаттар, транскрипция, қолжазба зерттеулері, Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb, лексикалық қор, түркі тілдері, индекс-сөздік.

ҒТАМР 16.21.33

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-178-197*

АННОТАЦИЯ

Мақалада шағатай кезеңіне жататын *«Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb»* қолжазбасының алғашқы екі бетінің транскрипциясы, мәтінді талдау негіздері және бірінші бетінің индекс-сөздігі ұсынылады. Түркі халықтарының XV-XX ғасырлар аралығындағы тарихи кезеңі ғылымда «шағатай кезеңі» атауымен кеңінен белгілі. Бұл кезеңдегі шығармалардың басым көпшілігі діни мазмұнда болғанымен, басқа ғылым салаларына тиесілі мәтіндер де көптеп кездеседі. Солардың бірі және бірегейі – шағатай кезеңіндегі *«Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb»* медициналық қолжазбасы. Аталмыш кітап Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасында сақталған, жалпы кітапқа кодикологиялық сипаттама берілген. Қолжазбада қара сия қолданылған, кейбір бөліктерінде қызыл сия да кездеседі. Жазылған немесе көшірілген уақыты, авторы туралы мәлімет берілмеген. Зерттеулер нәтижесінде аталған шығарманың бүгінгі күнге дейін ғылыми айналымға енгізілмегені анықталды. Бұл мақаланың мақсаты – бұрын ешқандай зерттеу жүргізілмеген, тек каталогта ғана мәліметі берілген медициналық еңбекті таныту және ғылыми айналымға енгізу. Сол мақсатқа жету үшін медициналық еңбектің екі беті транскрипцияланды, алғашқы бетінің индекс-сөздігі жасалды. Сонымен қатар оқылған беттердегі лексикалық қордың үлес салмағы анықталды. Аталмыш мақсатқа жету үшін мәтінтанулық талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс, лингвистикалық сипаттама әдісі қолданылды. Отандық және шетелдік зерттеушілер арасында араб графикалы түркі мәтіндерінің транскрипциясы мәселесінде әлі күнге дейін бірізділік сақталмай келеді. Кейбір мәтіндердің оқылуында кирил, кейбіреулерінде латын, ал тағы

[1]Мақала 2025-2027 жылдарға арналған бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде ЖТН BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: тіркеу, реставрация, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеулер» жобасы аясында дайындалды.

© К.Б. Сұлтанбек, 2026

басқа мәтіндерде екеуінің қатар қолданылғаны көрінеді. Осы себепті бұл мақалада отандық ғалымдар үшін қолданыла алатын транкрипция белгілері Түркі Академиясы тарапынан жарияланған “Qara sözder” кітабындағы латын графикасына қосымша әріптер қосылу арқылы ұсынылып отыр. Зерттеу барысында мәтіннің ғылыми транскрипциясы жасалған соң, мәтіннің лексикалық қоры индекс-сөздікте талданды. Индекс-сөздіктің жасалуында түркиялық ғалымдар тарапынан ұсынылған TÜRKSÖZDİZ 4.3.1 бағдарламасы қолданылды. Қолжазбаның алғашқы беттеріндегі қысқартулар, қолданылған диакритикалық белгілер қарастырылып, шағатай кезеңінің жазба дәстүріне тән ерекшеліктер айқындалды. Нәтижесінде қолжазба мәтін алғаш рет ғылыми айналымға түсіп отыр. Ортағасырлық түркі медициналық қолжазбаларының ішінде көлемі жағынан үлкені екендігі анықталды. Зерттеу нәтижелері шағатай кезеңіндегі медициналық мазмұндағы жазба ескерткіштердің мәтіндік табиғатын тануға, сондай-ақ түркі тілдерінің тарихи лексикасы мен терминологиясын зерттеуге қосымша дереккөз ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, ұсынылған транскрипция мәтіні мен үлгі ретінде берілген индекс-сөздік болашақта түркі жазба мұраларын мәтінтанулық тұрғыдан зерттеу жұмыстарында пайдалануға мүмкіндік береді.

K.B. Sultanbek
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty;
Astana IT University, Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-7360-7140
(E-mail: sultanbekovkutlug@gmail.com)

The medical manuscript *'Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb'*: transcription and fundamentals of scientific and textual analysis

Abstract. This article presents a transcription of the first two pages of the Chagatai manuscript *Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb,* along with the foundation of its textual analysis and an index glossary of the first page. The Chagatai period (15th-20th centuries) is widely recognized as a significant stage in the history of Turkic written culture. Although religious literature predominated during this period, a considerable number of texts representing various branches of knowledge were also produced, including medical works. The manuscript *Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb,* preserved in the National Academic Library of the Republic of Kazakhstan, is described in terms of its codicological features. The text is written in black ink, with occasional use of red ink

Received 28 February 2026. Revised 30 March 2026. Accepted 01 May 2026. Available online 30 June 2026.

Дәйексөз үшін: К.Б. Сұлтанбек 'Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb' медициналық қолжазбасы: транскрипциясы, ғылыми және мәтіндік талдау негіздері // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2SI. 178-197 б. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-178-197

For citation: K.B. Sultanbek The medical manuscript 'Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb': transcription and fundamentals of scientific and textual analysis // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2SI. P. 178-197 DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-178-197

for emphasis. However, no information is available regarding its author, date of composition, or copyist. The manuscript has not previously been incorporated into scholarly circulation and has been known only through catalogue records. The aim of this study is to introduce this previously understudied medical manuscript into academic discourse. To achieve this, the first two pages of the text were transcribed, an index glossary for the first page was compiled, and the proportional distribution of lexical units was analyzed. The study employs textual analysis, the historical-comparative method, and linguistic description. A persistent problem in Turkological studies is the lack of standardization in the transcription of Turkic texts written in Arabic script. Different studies employ Cyrillic, Latin, or mixed transcription systems. In this article, a Latin-based transcription system is adopted, following the principles proposed in the Turkic Academy publication *Qara sözder*, with necessary extensions and additional characters. Following transcription, the lexical structure of the text was analyzed using an index dictionary generated with the TURKSÖZDIZ 4.3.1 program developed by Turkish researchers. Abbreviations and specific features of the Chagatai written tradition were also examined. As a result, the manuscript is introduced into scholarly circulation for the first time and is identified as one of the most extensive known medical manuscripts within the medieval Turkic written heritage. The findings contribute to the study of Chagatai medical literature and provide valuable material for the analysis of historical Turkic lexicon and terminology. The proposed transcription and index glossary may serve as useful tools for future textological research on Turkic written heritage.

Keywords: Turkology, Turkic texts in Arabic script, Chagatai period, medical treatises, transcription, manuscript studies, *Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb,* lexical corpus, Turkic languages, index glossary.

К.Б. Султанбек
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы,
Astana IT University, Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-7360-7140
(E-mail: sultanbekovkutlug@gmail.com)

Медицинская рукопись *“Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb”:* транскрипция, основы научного и текстового анализа

Аннотация. В статье представлены транскрипция первых двух страниц чагатайской рукописи *«Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb»,* основы текстологического анализа и индекс-словарь первой страницы текста. Историческая эпоха тюркских народов XV-XX веков широко известна под названием «чагатайский период». Несмотря на преобладание религиозных сочинений, в данную эпоху также создавались тексты, относящиеся к различным областям знаний. Одним из таких памятников является медицинская рукопись *«Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb».* Рукопись хранится в Национальной академической библиотеке Республики Казахстан, имеется её кодикологическая характеристика. Текст написан чёрными чернилами, в некоторых отдельных фрагментах использованы красные чернила. Сведения об авторе, время написания или переписывания отсутствуют. В процессе исследования установлено, что данное произведение до настоящего времени не введено в научный оборот. Цель

статьи заключается во введении в научный оборот медицинского труда, который ранее не становился объектом специального исследования и был известен лишь по данным каталогов. Для достижения поставленной цели были транскрибированы две страницы рукописи, составлен индекс-словарь первой страницы, а также изучены и проанализированы лексемы исследуемого текста. В работе использованы методы текстологического анализа, историко-сравнительный метод и метод лингвистического описания. Отсутствие единообразия в транскрипции тюркских текстов, написанных арабской графикой, сохраняется как в отечественной, так и в зарубежной тюркологии. В одних случаях используется кириллица, в других латиница, а иногда обе системы применяются параллельно. В связи с этим в статье предлагается система транскрипции на основе латиницы, представленной в издании “Qara sözder” Тюркской академии, с введением дополнительных графических знаков. После выполнения научной транскрипции лексический состав текста был проанализирован с помощью индекс-словаря, разработанного с использованием программы TÜRKSÖZDİZ 4.3.1, предложенной турецкими учеными. Рассмотрены сокращения и выявлены особенности письменной традиции чагатайского периода. В результате проведенного исследования рукопись впервые введена в научный оборот. Было установлено, что она является одним из наиболее объёмных (больших) медицинских памятников средневековой тюркской письменности. Результаты исследования дадут возможность изучить текстовый потенциал медицинских памятников чагатайского периода, а также станут дополнительной базой для исследования исторической лексики и терминологии тюркских языков. Представленные транскрипция и индекс-словарь могут быть использованы в дальнейших текстологических исследованиях тюркского письменного наследия.

Ключевые слова: тюркология, тюркские тексты арабской графики, чагатайский период, медицинские трактаты, транскрипция, рукописные исследования, *Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb,* лексический фонд, тюркские языки, индекс-словарь.

Кіріспе

Түркі халықтарының жазба мұрасын, олардың тарихи, мәдени және ғылыми дамуын айқындайтын маңызды дереккөздерді зерттеу, жалпы алғанда, түркі халықтарына тән барлық құндылықтарды талдау, жариялау және анықтау – түркітану саласының зерттеу нысаны болып табылады. Бұл саланың зерттеу аясы кең болғандықтан кейбір ғалымдар кең әрі тар мағынада екіге бөліп қарастыруды жөн көрген. Кең мағынасында түркі халықтарының тілі, тарихы, әдебиеті, өнері және фольклоры қарастырылса, тар мағынасында көне түркі тілінен бастау алып, қазірге дейін жалғасып келе жатқан түркі тілдерінің фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, семантикалық т.б. жақтарын зерттеу кіреді (Kocaman, Tekin, 1992: 5). Алғашында көне түркі тілі кезеңіндегі мәтіндер оқылып, жан-жақты талдана бастаған болатын. Ондай зерттеулер алдымен шетелдік ғалымдардың еншісінде еді. Кейін келе отандық ғалымдар да жан-жақты зерттеп, көптеген еңбектер жазды. Бүгінде Моңғолия елінде әлі күнге дейін көлемі аз болса да руникалық мәтіндердің табылып жатқанын ескерер болсақ, бұл зерттеу жұмыстарының жалғаса беретіні сөзсіз. Жалпы алғанда, түркі халықтарының тарихында көптеген графикалық өзгерістер жасалған еді. Алғашқы жазба мұралардың түркі-руна графикасымен, кейін соғды жазуына негізделген көне ұйғыр кезеңі, кейінгі кезеңде

бұл жазумен қатар араб графикасы қолданыла басталды. Уақыт өте келе толығымен араб графикасына көшкен еді. Осылардың ішінде түркі халықтарының тарихында ең ұзақ уақыт қолданылғаны – араб графикасы болды. XI ғасырда жазылған еңбектерден бастау алатын араб графикасы Орталық Азияда XX ғасырдың басына дейін қолданылып келді. Мың жылға жуық уақыт қолданылғанда бұл графикамен ғылымның барлық саласында еңбектер жазылып келген (Авакова, Бектемирова, 2018: 19). Ол аралықты ғалымдар тілдік ерекшеліктеріне қарай қарахандықтар, хорезм/алтын орда және шағатай кезеңі деп бөлген болатын. Солардың ішінде шағатай атауымен кең таралған кезеңнің алатын орны ерекше. Себебі қазіргі таңда табылып жатқан қолжазбалардың көбі осы кезеңге тиесілі. Солардың ішінде дін, әдебиет, тарих, медицина және т.б. салалардағы кітаптар отандық ғалымдар тарапынан зерттелу үстінде. Мақалаға негіз болып отырған қолжазба да – шағатай кезеңінің тілдік ерекшеліктерін көрсететін бір шығарма. Аталған еңбек бұрын арнайы текстологиялық зерттеуге арқау болмаған. «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» медициналық қолжазбасы Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасында 309 нөмірімен тіркеулі. Сыртқы өлшемдері: 27,2 х 18,2 см. Ішкі өлшемдері: 18,5 х 11,5 см. 238 беттен тұратын бұл еңбектің әр бетінде 17 жол бар. Алғашқы беті 15 жолды құрайды. Қолжазба қара сиямен жазылған, кейбір бөліктерінде қызыл сия қолданылған. Мәтіннің авторы туралы мәлімет кездеспеді, алайда қолжазбаны толық әрі түпкілікті оқу барысында шығу ықтималдығы бар.

Шағатай – Орталық Азияда мекендеген барлық дерлік түрік халықтарының әдеби тілі. «Шағатай (шағатай тілі)» дегеннің орнына кейбір сол кезеңнің ақындары ескі дәстүрге сәйкес «түрік тілі» немесе жай ғана «түрік» терминдерін қолданған. Әлішер Науаи кейбір шығармаларында «түрки» (Leylî vü Mecnûn) және «түрки тілі» сөздерін қолданса, басқаларында «шағатай лафзы» (Mizânü'l-evzân) терминін пайдаланады. XIX ғасырдың ортасынан бастап «шағатайша», «ескі өзбекше», «шығыс түркі тілі» терминдері зерттеушілер тарапынан қолданылып келеді (Çelik, 1996: 13). Көрсетілген терминдермен кітаптар да жазылған (Bodrogligeti, 2001; Щербак, 1962; Argunşah, 2014; Eckmann, 2017). Кезеңнің атауына қатысты отандық және шетелдік зерттеушілер арасында әлі де бірізділік байқалмайды. Кейбір зерттеушілер «шағатай тілі» терминін дербес тілдік атау ретінде, кейбір зерттеушілер түркі халықтарының тарихи кезеңінің атауы ретінде қарастырады (Sultanbek, Uğurlu, Bilalova, 2025: 106; Жұбатова, Ахметбекова, 2026: 390). Сонымен қатар, соңғы зерттеулерде «ортағасырлық түркі әдеби тілі», «түркі әдеби тілі» ұғымдары кеңінен қолданылуда (Қыдыр, 2021: 23). Айтылғандарға қарап кезең атауының әр қилы екендігіне көз жеткіздік. Ол кезеңге қандай атау берілсе де түркі тілінің бір кезеңі екендігін естен шығармауымыз керек. Шығармалар түркі тілінде жазылды. Солардың қатарында медицина саласына қатысты еңбектер ерекше орын алады. Орталық Азияда сонау Ибн Синаның еңбектерінен бастау алып, бүгінгі күнге дейін әр түрлі халықтың және өз тәжірибесінің негізінде жасалған емдік тәсілдер жазылып, көшіріліп келді. Бұл еңбектерді зерттеу бүгінде тек тілші ғалымдар үшін емес, медицина мамандары үшін де өте маңызды. Түркітанушылар араб графикалы мәтіндерді оқуда тілдің даму эволюциясын анықтауға (фонетика, морфология, синтаксис, семантика т.б.), мәдени байланыстарды (араб, парсы т.б.) зерттеуге, тілдік контактологияны негіздеуге мән беріп келеді. Алдағы уақытта тарих, медицина, компьютерлік инженерия және өзге де сала мамандарының пәнаралық негізде бірлескен зерттеулер жүргізуі аталған бағыттағы жаңа ғылыми ізденістердің қалыптасуына негіз бола алады.

Шағатай кезеңінде жазылған медициналық шығармалардың санын нақты көрсету бүгінгі күнде мүмкін емес болып отыр. Табылған еңбектер отандық және шетелдік ғалымдар тарапынан жан-жақты зерттелуде. Олардың кейбіреулерінің электрондық нұсқасы қолжетімді (https://uyghur.linguistics.indiana.edu/manuscripts/index.xhtml). Коллекциядағы екі медицина тақырыбындағы қолжазба түпнұсқасынан оқылып, талданған (Buğday, 2022[2]; Karaoğlu, 2023[3]). Бұған қоса шағатай кезеңіне тиесілі аталмыш бағыттағы қолжазбалар әлі күнге дейін табылуда, оларды ғылыми айналымға түсіру жұмыстары жалғасып жатыр. Соңғы жылдары ортағасырлық медицина саласына байланысты Қазақстанда бірқатар еңбектер тілдік, терминологиялық және мәтінтанулық жағынан қарастырылды (Шадкам, 2021; Шадкам, Тұяқбаев, Сұлтанбек, 2022; Қыдырбаева, Шадкам, Тұяқбаев, 2023;).

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақалаға негіз болып отырған ортағасырлық кезеңде жазылған «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» қолжазбасы материал ретінде алынды. Қолжазбаның транскрипциясы жасалу барысында салыстырмалы әдіс, мәтінді оқуда филологиялық әдіс қолданылды. Мәтіннің оқылуы түпнұсқаның көшірмесін қолдану арқылы амалға асты. Транскрипциясы жасалған мәтіндегі сөздердің индекс-сөздігі жасалды. Оқу барысында елімізде ұсынылған транскрипция үлгілері назарға алынды.

Елімізде латын графикасына көшу мәселесі өзекті болғандықтан, бұған қоса әлемдік ғылыми ортаға танылу мақсатында мәтіннің транскрипциясы латын әліпбиінде ұсынылды. Бұл жерде Түркі академиясы тарапынан жарияланған «Qara Sözder» (https://turkicacademy.org/izdaniya/kniga/abay-qara-sozder) кітабындағы графикалық жүйе пайдаланылды. Оқу барысында әрбір араб графикасына жеке-жеке латын графикалы баламасы берілді.

Қолжазбалардың жан-жақты талдануы үшін алдымен ғылыми транскрипцияның дұрыс жасалғандығы маңызды. Содан кейін ғана фонетикалық, морфологиялық, лексикалық және т.б. талдауларды жүргізуге болады. Екінші негізгі мәселе мәтінді оқуда графикалық таңбалар тірек қызметін атқарғанымен, дұрыс мағынаны айқындауда контекстік талдаудың басымдыққа ие болуы ерекше маңызды. Бұл мәселеге көңіл аударылмаған жағдайда түпнұсқаның қате аударылуы орын алады. Сондықтан мәтінді оқушы кем дегенде жазушы немесе көшірушінің деңгейінде араб графикасын, түркі тілдерінің тарихи даму кезеңдерін білуі міндет болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Дүние жүзі халықтарында денсаулық мәселесі әр қашан маңызды орын алып келеді. Осы себепті тарихи кезеңдерден бері түрлі тілдерде медициналық трактаттардың жазылғанына куә боламыз. Солардың қатарында түркі халықтарының медициналық трактаттары бүгінге дейін сақталып келген. X ғасырда қалам тербеген Ибн Синаның бұл салада 30-дан астам еңбегі бар. Бұлардың біршамасы өзбек, түрік, орыс, ағылшын

[2] Buğday S. Tıp el kitabı (handbook of medıcıne) filolojik inceleme-metin-dizin-tıpkıbasım. Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

[3] Karaoğlu E.G., 2023. 19. yüzyıla ait çağatayca tıp metni (inceleme-metin-dizin). Doktora Tezi. Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

және басқа тілдерге аударылған. Солардың ішінде толық болмаса да ең негізгілері өзбек тілінде бар (Каримов, Хикматуллаев, 1993: 6). Ибн Синаның еңбектері араб тілінде жазылған. Ал кейінгі кезеңдерде араб графикасы қолданылғанымен түркі тілінде көптеп шығармалар жазыла бастады. Солардың қатарында Сұлтан Әли ал-Хорасанидің «Дастӯр ал-ʻилāж», Субхан Құли ханның XVII ғасырдағы медициналық еңбегі және атауы көрсетілмеген тағы біршама еңбекті сөз етуге болады. «Дастӯр ал-ʻилāж» еңбегі мазмұндық құрылымынан бастап, орфографиялық және фонетикалық; медициналық антропология жағынан тереңірек зерттелген. Нәтижесінде мәтіннің толық транскрипциясы, қазақ тіліне аудармасы жасалып, ғылыми көпшілікке ұсынылды (Шадкам, Тұяқбаев, Қыдырбаева, Абдраханов, 2021; Шадкам, Қыдырбаева, Тұяқбаев, 2021; Шадкам, Тұяқбаев, Сұлтанбек, 2022; Шадкам, Тұяқбаев, Қыдырбаева, 2022; Қыдырбаева, Шадкам, Тұяқбаев, 2023). Субхан Құли ханның медициналық трактаты бойынша шетелдік зерттеушілердің еңбегін көрсетуге болады. Бұл еңбектерде кездесетін ауру атаулары, емдеу тәсілдерінің бір-біріне ұқсас екендігі байқалады. Медициналық трактаттың танытылуы, лексикалық талдануы, кітаптың сыни басылымы Károly тарапынан толық жасалған (Károly, 2003; Károly, 2012; Károly, 2014; Károly, 2015). Jarring коллекциясында көрсетілген Шығыс Түркістаннан табылған қолжазбалардың тілдік талдануы соңғы басылымдардың бірі (Buğday, 2022; Karaoğlu, 2023). Осылардың қатарына қоса алатын «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» қолжазбасы ішіндегі ең көлемді медициналық қолжазбалардың (238 бет, әр беті жалпы алғанда 17 жолдан тұрады) бірі. Мәтін тек каталог жұмысында көрсетілген, бірақ басқа зерттеулердің жасалмағандығы анықталды (Kabadayı, 2021: 143). Сондықтан мәтінге шолу жасалынып, алғашқы екі бетінің транскрипциясы ғылыми негізде беріліп отыр.

Талдау

«Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» – түркі халықтарының медицинасынан дерек беретін құнды кітап. Қолжазбада түркі, араб, парсы тіліндегі ауру атаулары көптеп кездеседі. Оқылған алғашқы беттеріне назар аударар болсақ, классикалық шағатай кезеңінің ерекшеліктері байқалады. Кітаптың бұл беттерінде диакритикалық белгілер көптеп кездеспеді. Оқу барысында дауысты және дауыссыздардың жазылуы түркілік жазба дәстүрдің қалыптасқандығын; араб, парсы тілінен енген сөздердің түпнұсқасына сай жазылуы бір жүйенің бар екендігіне дәлел болады. Шет тілінен енген сөздердегі дыбыстық өзгерістер байқалмады.

Транскрипция жасалу барысында дауыстыларды көрсету үшін әлиф таңбасы (ا) мына дауыстылар үшін /a/, /e/, /ä/, /ā/; әлиф-вау/вау әріптері (او، و) /o/, /ō/, /ö/, /u/, /ū/, /ü/ және дауыссыз /w/ үшін; һәй-і һәввәз (ہ) /a/, /e/, /ä/, /h/ дыбыстарын көрсетуде; әлиф-йәй/йәй (ای ى ي) таңбалары /ı/, /i/, /ī/,/é/ /y/ дыбыстарын белгілеуде қолданылған. Ортағасырлық мәтіндерді оқуда ғалымдар арасында түрлі көзқарастар бар. Сондықтан мәтіндердің оқылуында бірізділік байқалмайды. Бұл туралы отандық және шетелдік зерттеушілер арасында көптеген мақалалар жазылған (Arat, 1987; Ercilasun, 2013; Öztekten, 2018; Қыдырбаев, 2019, Сұлтанбек, 2021; Мамырбек, Сейітбек, 2023; Sultanbek – Shadkam – Kairanbayeva, 2023).

Мәтіннің алғашқы жолдары Аллаға мадақ, пайғамбарға салауатпен басталған. Жалпы алғанда ортағасырлық мәтіндердің барлығында дерлік осындай дұға бөлімі

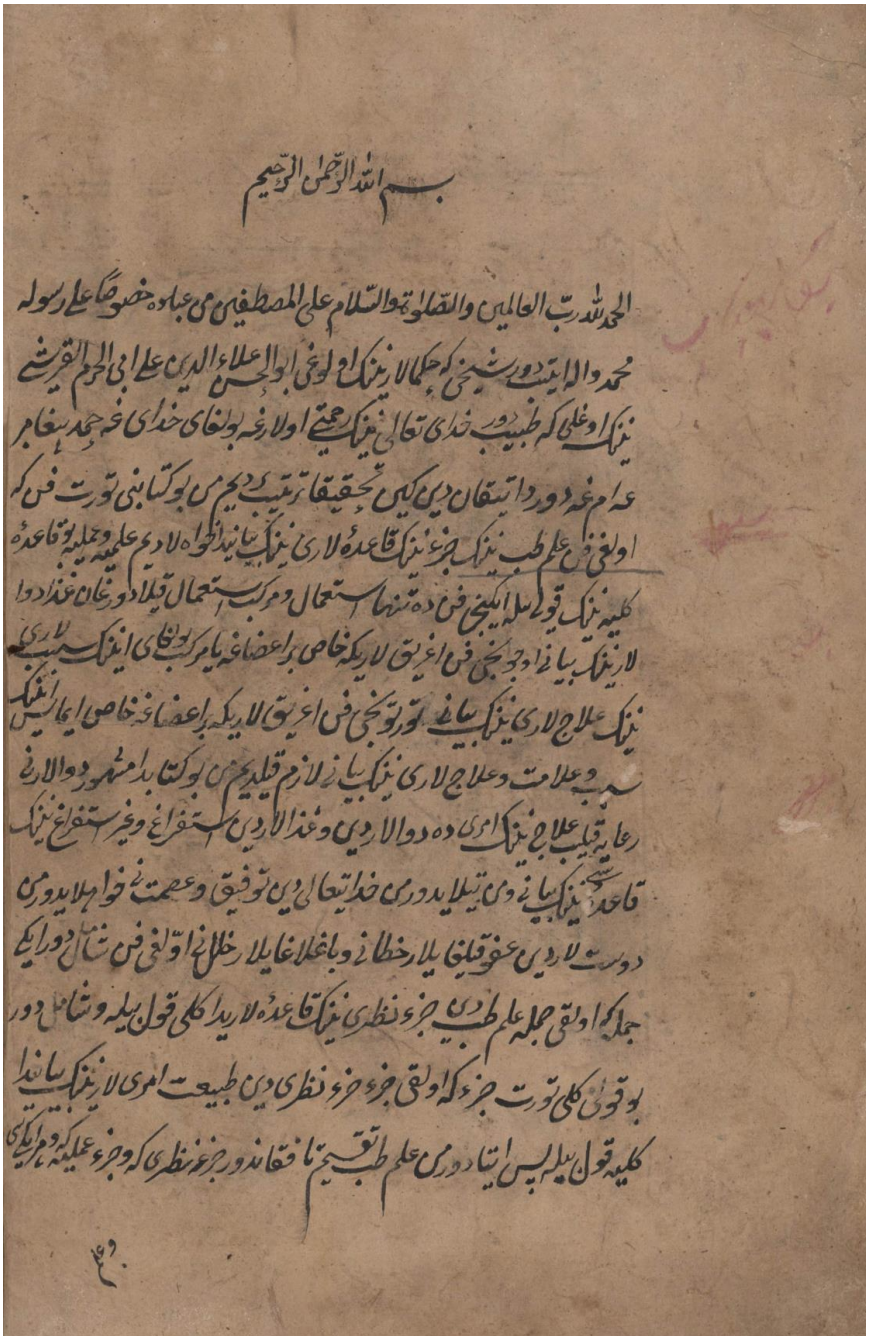
беріледі. Кейінгі жолдарында кітаптың төртке бөлінгендігі айтылады. Олар: *äwwelğı fän ʻilm-i ṭıbbnıñ ǰüzʾiniñ qāʻidalarınıñ bayānıda ḫʷāhladım; külliyäniñ quyı bile ikinçi fände tanhā istiʻmāl wa müräkkäb istiʻmāl qıladurğan ğazā dawālarnıñ bayānı; üçünçi fän ağrıqlarıge ḫāṣ bir aʻżāğa ya müräkkäb bolğay anıñ sebeblериniñ ʻilāǰlarınıñ bayānı törtünçi fän ağrıqları ki bir aʻżāğa ḫāṣ imes anıñ sebeb wa ʻalāmat wa ʻilāǰlarınıñ bayānı lāzım qıldım* [1b/5-9]. Кітапта ауру атаулары, себептері, алдын алу жолдарымен қатар емдеу тәсілдері қамтылған. Араб графикалы түркі мәтіндеріндегідей бұл жерде де бет нөмірлері көрсетілмеген. Қолжазба кітаптарда бет нөмірін көрсету үшін сол жақ беттің алғашқы сөзі оң жақ беттің төменгі жағына жазылған. Бұл кітаби тілде арабша *рабыта* (ربيطه) немесе ракыб деп аталады.

1-кестеде берілген транскрипцияда *һәмзә* үшін ʾ, *айн* үшін ʿ таңбасы қолданылған. Араб тілінен енген сөздерде қолданылатын айн (ع) таңбасы қазіргі қазақ тілінде /ғ/ дыбысымен дыбысталады. Араб графикалы түркі мәтіндерін оқуда бір таңбаның бір дыбысқа сәйкес келмейтінін ескерген жөн. Бұларға мән берілмейтін болса, сөздің мағынасы толықтай өзгеріп кетуі мүмкін.

1-кесте. Транскрипция әліпбиі.
Table 1. Transcription of the alphabet.
Таблица 1. Транскрипция алфавита.

Араб графикасы	Латын әліпбиі	Араб графикасы	Латын әліпбиі
ء	ʾ	ش	ş
ا	a, e, ä, ā	ص	ṣ
آ	a, ā	ض	ż
ب	b, p	ط	ṭ
پ	p	ظ	ẓ
ت	t	ع	ʿ
ث	s̲	غ	ğ
ج	ǰ,ç	ف	f
چ	ç	ق	q
ح	ḥ	ك/ڭ	k, g, ŋ
		گ	g
خ	ḫ	نك	ñ
د	d	ل	l
ذ	z̲	م	m
ر	r	ن	n
ز	z	او، و	o, ō, ö, u, ū, ü, w

ژ	j	ه	a, e, ä, h
س	s	ای ی ي	ı, i, ī, é y

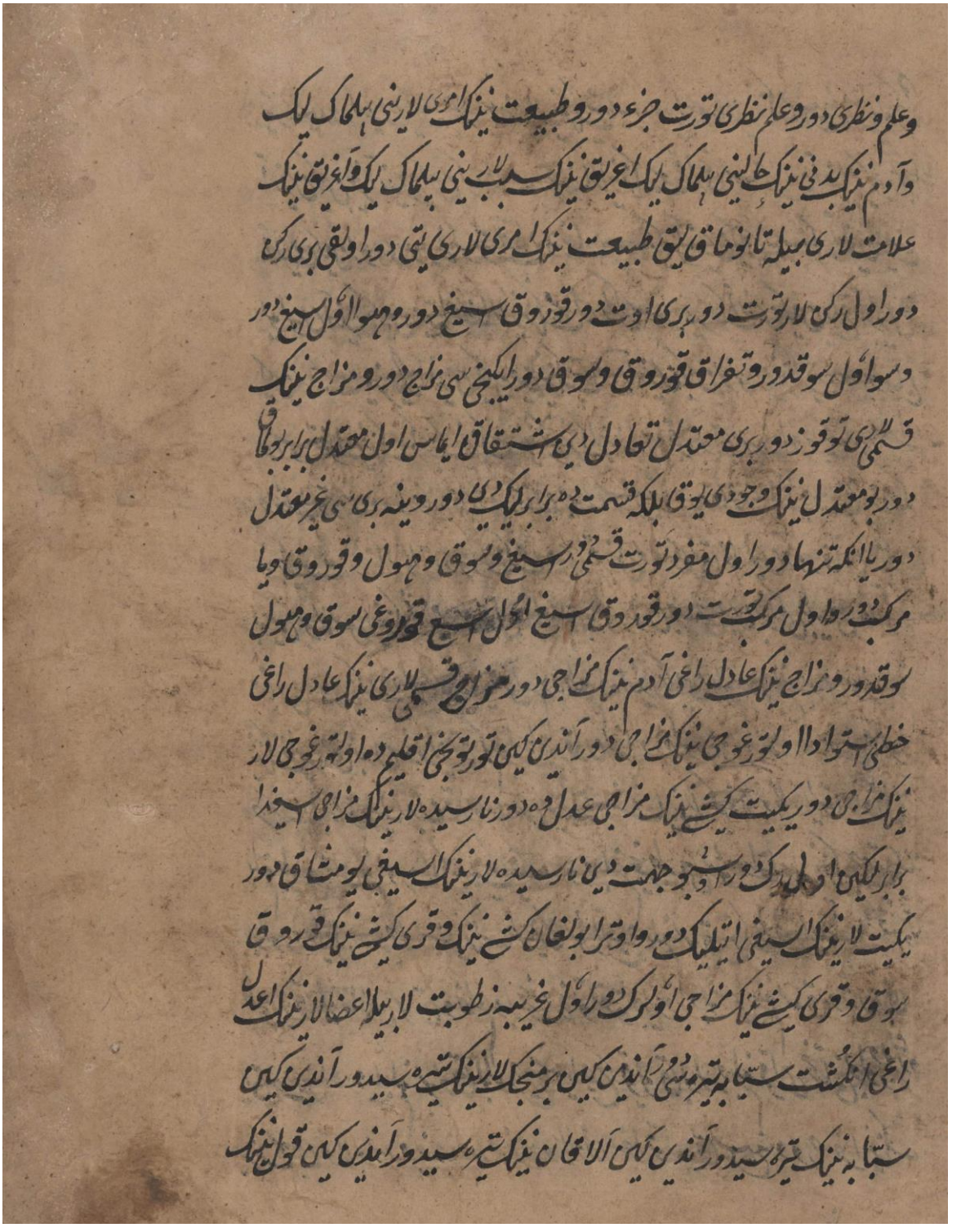

1-сур. 1b. «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» мәтінінің факсимилесі.
Fig. 1. 1b. Facsimile of the text "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb".
Рис. 1. 1б. Факсимиле текста "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb".

2-кесте. 1b. «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» мәтінінің транскрипциясы.
Table 2. 1b. Transcription of the text of "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb".
Таблица 2. 1b. Транскрипция текста "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb".

Жол нөмірі	**Мәтіннің транскрипциясы**
1	äl-ḥämduliʾllāhi rabbiʾl-ʿälämīn waṣṣalātu wassalāmu ʿalāʾl-Muṣṭafīn min ʿibādähü ḫuṣūṣan ʿalā rasūlihi
2	Muḥammad wa ālihi aytıpdur şayḫī ki ḥukamālarnıñ uluğı Äbuʾl-Ḥasan ʿAlāʾaddīn ʿAlī ibn äl-Ḥaram äl-Qurayşī-
3	-niñ oğlı ki ṭabībdur Ḫudāy Taʿālānıñ raḥmatı olarğa bolğay Ḫudāyğa ḥamd payġāmbar
4	ʿaläyḥi’s-sälāmğa[4] dūrud aytqandın keyin taḥqīq tärtībledim men bu kitābnı tört fänge
5	äwwelğı fän ʿilm-i ṭıbbnıñ ǰüzʾiniñ qā‘idalarınıñ bayānıda ḫᵛāhladım ʿilmiyye wa ʿamaliyye bu qā‘ida-i
6	külliyäniñ quyı bile ikinçi fände tanhā isti‘māl wa müräkkäb isti‘māl qıladurğan ğazā dawā-
7	-larnıñ bayānı üçünçi fän ağrıqlarıge ḫāṣ bir aʿżāğa ya müräkkäb bolğay anıñ sebebleri-
8	-niñ ‘ilāǰlarınıñ bayānı törtünçi fän ağrıqları ki bir aʿżāğa ḫāṣ imes anıñ
9	sebeb wa ‘alāmat wa ‘ilāǰlarınıñ bayānı lāzım qıldım men bu kitābda mäşhūr dawālarnı
10	riʿāya qılıp ʿilāǰnıñ ämride dawālardın wa ğazālardın istifrāğ wa ğayr-ı istifrāğnıñ
11	qāʿidasınıñ bayānı wa men tileydür-men Ḫudāy Ta‘ālādın tawfīq wa ʿişmatnı ḫᵛāhlaydur-men
12	dostlardın ʿafw qılğaylar ḫaṭānı wa bağlağaylar ḫālnı äwwelğı fän şāmildur iki
13	ǰümlä ki äwwelqı ǰümlä ʿilm-i ṭıbbdın ǰüz’-i naẓarīniñ qāʿidalarıda külli qawl bile şāmildur
14	bu qawlı külli tört ǰüzge äwwelqı ǰüz’ ǰüz’-i naẓarīdin ṭabīat ämrileriniñ bayānıda
15	külliyä qawl bile bäs aytadur-men ʿilm-i ṭıbb taqsīm tafqandur ǰüz’-i naẓarīge wa ǰüz’-i ʿamaliyyege wa här ikisi

[4] Мәтінде عه ام түрінде жазылған. Бұл сөз пайғамбар сөзінен кейін келіп ʿaläyhiʾs-sälām деп оқылады.

2-сур. 2a. «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» мәтінінің факсимилесі.
Fig. 2. 2a. Facsimile of the text "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb".
Рис. 2. 2a. Факсимиле текста "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb".

3-кесте. 2a. «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» мәтінінің транскрипциясы.
Table 3. 2a. Transcription of the text of "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb".
Таблица 3. 2a. Транскрипция текста "Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb".

Жол нөмірі	**Мәтіннің транскрипциясы**
1	(1) wa ʿilm wa naẓarīdur wa ʿilm-i naẓarī tört ǰüz'dür ṭabīatnıñ ämrilerini bilmeklik
2	(2) wa ādamnıñ bedeniniñ ḫālini bilmeklik ağrıqnnıñ sebeblerini bilmeklik wa ağrıqnnıñ
3	(3) ʿalāmatları bile tanumaqlıq ṭabīatnıñ ämrileri yetidur äwwalqı biri rükn-
4	(4) -dür ol rüknler törtdür biri otdur quruq ıssığdur hawā äwwel ıssığdur
5	(5) wa su äwwel sawuqdur wa tofraq quruq wa sawuqdur ikinçisi mizāǰdur wa mizāǰnıñ
6	(6) qısmıları toquzdur biri muʿtedil taʿāduldın iştiqāq imes ol muʿtedil barābar bolmaq-
7	(7) -dur bu muʿtedilniñ wuǰūdı yoq bälki qısmetde barābarlikdindür wa yana birisi ğayrı muʿtedil-
8	(8) -dur ya aña tanhādur ol müfräd tört qısmīdur ıssığ wa sawuq wa höl wa quruq wayā
9	(9) murakkabdur wa ol murakkab törtdür quruq ıssığ ol ıssığ quruğı sawuq wa höl
10	(10) sawuqdur wa mizāǰnıñ ʿādilrağı ādamnıñ mizāǰıdur mizāǰ qısmılarınıñ ʻādilrağı
11	(11) ḫaṭṭ-ı istiwāda olturğuçınıñ mizāǰıdur andın keyin törtünçi iqlīmda olturğuçılar-
12	(12) -nıñ mizāǰıdur yigit kişiniñ mizāǰı ʿadildedür nāresīdeleriniñ mizāǰı ıssığda
13	(13) barābar likin äwwelrekdür uşbu ǰihatdın wayā nāresīdeleriniñ ıssığı yumşaqdur
14	(14) yigitleriniñ ıssığı itikdür wa ötre bolğan kişiniñ wa qarı kişiniñ quruq
15	(15) sawuq wa qarı kişiniñ mizāǰı äwwelrekdür äwwelğı biri ruṭūbetler bile aʻżālarınıñ ʻādil-
16	(16) -rağı anguşt sabbāba tīresidür andın keyin bir menǰeklerіniñ tīresidür andın keyin
17	(17) sabbābanıñ tīresidür andın keyin alaqannıñ tīresidür andın keyin qolnıñ

Индекс-сөздік

äbuʾl ḥasan ʿalāʾadīn ʿalī ibn

äl-ḥaram äl-qurayşī: жалқы есім
ä.+ niñ 1b/2

ʿafw: a. кешірім сұрау
ʿa. 1b/12

ağrıq: ауру
a.+ ları 1b/8
a.+ larıge 1b/7

ʻalāmat: a. симптом, белгі
ʻa. 1b/9

ämr: a. бұйрық, пәрмен
ä.+ ide 1b/10
ä.+ ileriniñ 1b/14

äwwelğı: a. + т. алғашқы
ä. 1b/5, 1b/12

äwwelqı: a. + т. алғашқы
ä. 1b/13, 1b/14

ayt -: айту
a.- adur-men 1b/15
a.- ıpdur 1b/2
a.- qandın 1b/4

alā rasūlihi muḥammad wa ālihi: a. дұға (Алла Тағала! Мұхаммедке (с.а.у.) және отбасына береке/жақсылық бер мағынасында қолданылады)
a. 1b/1 – 2

ʻaläyḥi's – sälām: a. Оған Алланың сәлемі болсын
ʻa.- ğa 1b/4

Älhämdulillähi rabbi'l-ʻälämīn waṣṣalatu wassalāmu ʻalā'l - muṣṭafin min ʻibādähü:
a. Аллаға шүкіршілік, пайғамбарға салауат пен сәлем болсын мағынасындағы дұға
ä. 1b/1

ʻamaliyye: a. тәжірибе
ʻa. 1b/5

ǰümlä: a. барша
ǰ. 1b/13

ǰüz': a. бөлік, бөлім
ǰ. 1b/14
ǰ. + iniñ 1b/5
ǰ. + ge 1b/14
ǰ. + i naẓarīdin 1b/14
ǰ. + i naẓarīge 1b/15
ǰ. + i naẓarīniñ 1b/13
ǰ. + i ʻamaliyyege 1b/15

dawā: a. шешім, ем
d. + lardın 1b/10
d. + larnı 1b/9
d. + larnıñ 1b/6

dost:ɲ: дос
d. + lardın 1b/12

dūrud: n: сәлем
d. 1b/4

fän: a. пән, ғылыми бағыт
f. 1b/12, 1b/5, 1b/7, 1b/8
f. + de 1b/6
f. + ge 1b/4

ğayr: a. басқа, басқасы
ğ. + ı istifrāğnıñ 1b/10

ğazā: n. тамақ
ğ. 1b/6
ğ. + lardın 1b/10

ŋāl: a. жағдай
ŋ. + nı 1b/12

aʻżā: a. ағза; ағзалар
a. + ğa 1b/7, 1b/8

bağla -: байлау
b.- ğaylar 1b/12

bayān: a. баяндау
b. + ı 1b/11, 1b/7, 1b/8, 1b/9
b. + ıda 1b/14, 1b/5

bile: мен, менен
b. 1b/13, 1b/15, 1b/6

bir: бір
b. 1b/7, 1b/8

bol -: бол-
b.- ğay 1b/3, 1b/7

bu: бұл
b. 1b/14, 1b/4, 1b/5, 1b/9

ŋuṣūṣan: a. әсіресе
ŋ. 1b/1

ŋᵛāhla -: п. қалау
ŋ.- dım 1b/5
ŋ.- ydur-men 1b/11

i -: еді, емес етістігінің түбірі
i.- mes 1b/8

iki: екі
i. 1b/12

ikinçi: екінші
i. 1b/6

ikisi: екеуі
i. 1b/15

ʻilǰ: a. шешім, сақтық шарасы
ʻi. + larınıñ 1b/8, 1b/9
ʻi. + nıñ 1b/10

ʻilm: a. ғылым
ʻi. + i ṭıbb 1b/15
ʻi. + i ṭıbbdın 1b/13
ʻi. + i ṭıbbnıñ 1b/5

ʻilmiyye: a. ғылыми
ʻi. 1b/5

ʻişmat: a. тыйым салынған және жаман нәрселерден аулақ болу, сақ болу және адалдық
ʻi. + nı 1b/11

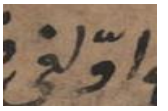
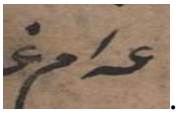
istifrāğ: a. денеден кез-келген заттың шығарылуы; құсу
i. 1b/10

ḥamd: а. шүкір
ḥ. 1b/3
här: п: әр
h. 1b/15
ḫāṣ: а. тиесілі
ḫ. 1b/7, 1b/8
ḫaṭā: а. қателік
ḫ.+ nı 1b/12
ḫudāy: п. Құдай
ḫ.+ ğa 1b/3
ḫudāy taʿālā: п. + а. Құдай Тағала
ḫ.+ dın 1b/11
ḫ.+ nıñ 1b/3
ḥukamā: а. ғалымдар
ḥ.+ larınıñ 1b/2
mäşhūr: а. атақты, мәшһүр
m. 1b/9
men: мен
m. 1b/11, 1b/9
müräkkäb: а. құрама, қоспа
m. 1b/6, 1b/7
oğ(u)l: ұл
o.+ ı 1b/3
ol: ол
o.+ anıñ 1b/7, 1b/8
olar: олар
o.+ ğa 1b/3
payġāmbar: п. пайғамбар, елші
p. 1b/3
qāʿida: а. қағида, ереже
q.+ i 1b/5
q.+ larıda 1b/13
q.+ larınıñ 1b/5
q.+ sınıñ 1b/11
qavl: а. сөз
q. 1b/13, 1b/15
q.+ ı 1b/14
qıl -: істеу, жасау, қылу
q.- adurğan 1b/6
q.- dım 1b/9
q.- ğaylar 1b/12
q.- ıp 1b/10
quyı: төмен
q. 1b/6
raḥmat: а. Алланың рахметі
r.+ ı 1b/3
riʿāya: а. талаптарға бағыну, ережелерді ұстану
r. 1b/10
istiʿmāl: а. қолдану
i. 1b/6
keyin: соң, кейін
k. 1b/4
ki: п. шылау
k. 1b/13, 1b/2, 1b/3, 1b/8
kitāb: а. кітап
k.+ da 1b/9
k.+ nı 1b/4
külli: а. күллі, барша
k. 1b/13, 1b/14
külliyä : а. күллі
k. 1b/15
k.+ niñ 1b/5
lāzım: а. керекті
l. 1b/9
şāmil: а. қамту
ş.+ dur 1b/12, 1b/13
şayḫ: а. шайх, тәжірибелі адам
ş.+ ī 1b/2
ṭabīat: а. мінез-құлық ерекшелігі; адамның болмысы.
ṭ. 1b/14
ṭabīb: а. емші
ṭ.+ dur 1b/3
taf -: табу
t.- qandur 1b/15
taḥqīq: а. зерттелген, тексерілген, расталған
t. 1b/4
tanhā: п. жалғыз өзі
t. 1b/6
taqsīm: а. салаларға бөлу
t. 1b/15
tärtïble -: а. + т. реттілікпен орналастыру
t. - dim 1b/4
tawfiq: а. Алланың жәрдемі
t 1b/11
tile -: тілеу
t.- ydür-men 1b/11
tört: төрт
t. 1b/14, 1b/4
törtünçi: төртінші
t. 1b/8
uluğ: ұлы, үлкен
u.+ ı 1b/2
üçünçi: үшінші
ü. 1b/7

sebeb: а. себеп
s. 1b/9
s.+ leriniñ 1b/7
sen: сен
s. 1b/15

wa: а. және
w. 1b/5, 1b/10, 1b/11, 1b/12, 1b/15, 1b/6, 1b/9
ya: а. я, яки
y. 1b/7

Нәтижелер

«Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» жалпы алғанда жақсы сақталған, оқуға ыңғайлы. Араб әріптерімен жазылған кітаптың [1b] және [2a] беттерінде тұтастай алғанда харекеттер қолданылмаған. Алайда кейбір жерлерде дұрыс оқуды жолға қою мақсатында мынадай диакритикалық белгілер қойылған: 1b/1-жолында тәнуин (ً) (дыбысталуы -an/-än); 12-жолында шәддә (ّ) қолданылған. 1b/4-жолында «алейһиссалам» сөзі толық көрсетілмей тек қана төрт әріппен (عه ام) қысқартылып берілген . Бұл сөзді контекстке қарап, басқа мәтіндермен салыстырмаса, сонымен қатар кейбір сөздерден кейін келетін дұға (пайғамбарлардан, сахабалардан кейін), салауат пен сәлем жолдау мағынасында қолданылатын сөздер білінбеген жағдайда қате оқылуға себеп болады. Осы жердегі қысқартуға келер болсақ, логикаға сәйкес жасалған. «Алейһиссалам» сөзі араб тілінде толық عَلَيْهِ السَّلَام тәрізінде жазылады, бұл жерде бастапқы және соңғы әріптері сақтала отырып, ортаңғы бөлігі түсірілгендігі байқалады.

Индекс-сөздіктің жасалуы қолжазбада кездесетін лексикалық қордағы қолданылған сөздердің үлес салмағын көрсету үшін маңызды. Бұл жерде араб, парсы тілдерінен енген сөздер а., п., деп қысқартылып көрсетілді; түркі тіліне тән сөздер өз күйінше қалдырылды. Екі беттегі сөздердің үлес салмағын төмендегі диаграммадан (Диаграмма-1) көруге болады.

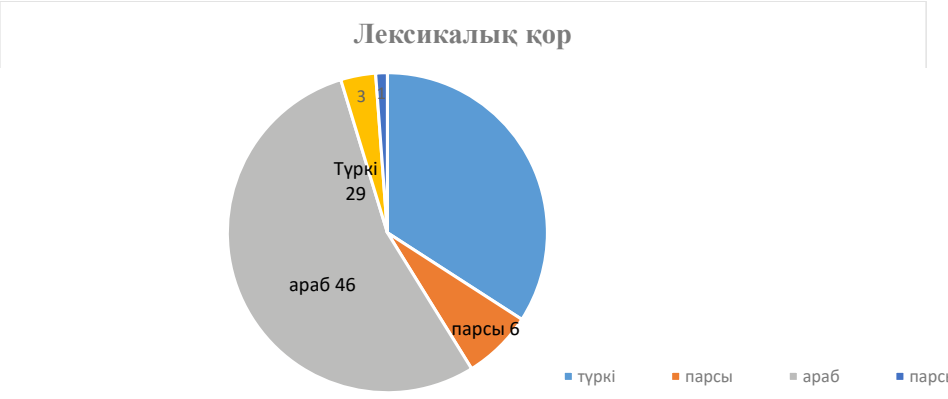

Диаграмма-1. Қолжазбадағы сөздік қордың статистикалық көрсеткіші.
Diagram 1. Statistical indicators of the manuscript's vocabulary.
Диаграмма 1. Статистические показатели словарного состава рукописи.

Мәтінде кездесетін сөздердің индекс-сөздігі М. Бозуйла тарапынан ұсынылған “Türksözdiz” бағдарламасының (https://turksozdiz.com/) көмегімен жасалды. Бұл екі бетті талдау барысында түркі тіліне тән сөздермен қатар араб, парсы тілінен енген сөздердің де көптеп кездесетіндігі анықталды. Қолжазба мәтін толықтай зерттеліп, индекс-сөздігі жасалған кезде тілдердің үлес салмағы анықталатын болады.

Қорытынды

Қарахандықтар кезеңінен бастап қолданысқа енген араб графикалы түркі мәтіндерінің жазылуы кезең-кезең өзгеріске ұшырап отырған. Олардың өзгешеліктерін әртүрлі ғасырларда жазылған еңбектерден көруге болады. Бұлардың қатарына мақалаға негіз болған «Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb» медициналық еңбегі де жатады. Қолжазба алғаш рет ғылыми тұрғыдан қарастырылып, алғашқы екі бетінің транскрипцияланuы мүмкіндігінше ғылыми әрі түпнұсқасы сақталған күйде берілді.

Мақалаға негіз болған қолжазбаның оқылуында Орталық Азия түркі тілдерінің дыбысталуы негізге алынып, транскрипцияланды. Мәтінде қолданылған транскрипция белгілері Қазақстанда жарияланған латын графикалы кітапқа сүйене отырып, сонымен қатар шағатай кезеңінде жазылған басқа да отандық және шетелдік зерттеушілердің медициналық еңбегі негізінде жасалды. Қолжазбаның алғашқы екі бетінің транскрипциясы берілді. Ал бірінші бетінің индекс-сөздігі TÜRKSÖZDİZ 4.3.1 бағдарламасы көмегімен ұсынылды. Нәтижесінде мәтіннің лексикасындағы тілдердің үлес салмағы белгілі болды. Араб, парсы тілінен енген сөздердің түпнұсқасына сай жазылғандығы анықталды. Қолжазбада негізінен диакритикалық белгілер көптеп кездеспейді. Тек мәтіннің бірнеше жерінде шәддә, тәнуин және дамма харекеттері көрсетілгендігі анықталды.

“Kitāb-ı ʿilm-i ṭıbb” қолжазбасы шағатай кезеңіндегі медициналық терминология үшін өте маңызды дереккөз болып табылады. Бұл еңбекті ғылыми тұрғыдан зерделеу, цифрландыру – филологиялық, медицина тарихы және лексикалық зерттеулер бағытындағы еңбектерге негіз бола алады. Мұндай зерттеулердің көбеюімен қолжазба орталықтарындағы еңбектердің оқылуына деген академиялық қызығушылық айтарлықтай артып, шағатай кезеңінде жазылған шығармалар айқынырақ бола түседі.

Қысқартулар

а. – араб тілі
п. – парсы тілі
т. – түркі тілі
1b/7 – бірінші тұрған сан мен әріп қолжазбаның бетін, екіншісі жол санын білдіреді

Әдебиет

Абу Али ибн Сино, 1993. Тиб қонунлари. (Дайындағандар: Каримов У., Хикматуллаев Х). Тошкент: Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 304 б.

Авакова Р.А., Бектемирова С.Б., 2018. Лексикографияның қайнар көзі – араб тіліндегі лұғаттар. Алматы: Қазақ университеті. Б. 19-22.

Жұбатова Б.Н., Ахметбекова А.К., 2026. Шығыс жазба дәстүрі контексіндегі ескі қазақ жазба әдеби тілі. «Қазақстан шығыстануы» ғылыми журналы. 1 (Т.17). Б. 387-406.

Қыдыр Т.Е., 2021. Ортағасырлық түркі әдеби тілінің атауына қатысты кейбір мәселелер. ҚазҰУ хабаршысы Шығыстану сериясы. 4 (Т.99). Б. 17-24.

Қыдырбаев Қ., 2019. Араб графикасындағы тарихи қолжазбаларды транскрипциялау және транслитерациялау мәселелері. Алматы: Ахмет Ясауи университеті. Б. 215-222.

Қыдырбаева Ү.Т., Шадкам З., Тұяқбаев Ө.О., 2023. «Дастӯр ал-ʻилāж» трактатының мазмұндық құрылымы. ҚазҰУ хабаршысы Шығыстану сериясы. 2. Т.105. Б. 119-129.

Маемерова А., Козырев Т., 2025. Абай. “Қара сөздер”. Астана: Түркі Академиясы. 176 б.

Мамырбек, Г.М., Сейітбекова А.А., 2023. «Хұсрау уа Шырын» мәтінін транскрипциялау мәселесі. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. 4. Т.145. Б. 55-65.

Сұлтанбек К.Б., Шадкам З., 2021. Араб әріптерімен жазылған еңбектерді транскрипциялау мәселесі. ҚазҰПУ хабаршысы. «Филология» сериясы. 1. Т.75. Б. 162-169.

Сұлтанбек К., Угурлу М., Билялова Д., 2025. “Dürrüʾl-ʿAcāyib” және “Rāzrāznama” негізінде араб графикалы шығыс мәтіндерін оқу мәселесі. Түркология журналы. 121. Б. 103-124.

Шадкам З., Қыдырбаева Ү.Т., Тұяқбаев Ө.О., 2021. Ортағасырлық түркі шипагерлік дәстүрі және жазба жәдігерлері. Тарих сериясы. 3. Т.102. Б. 178-187.

Шадкам З., Тұяқбаев Ө.О., Қыдырбаева Ү.Т., Абдраханов Д.М., 2021. «Дастӯр ал-ʻилāж» медициналық трактаты және қолжазба нұсқалары. ҚазҰУ хабаршысы Шығыстану сериясы. 3 (Т.98). Б. 101-110.

Шадкам З., Тұяқбаев Ө.О., Сұлтанбек К.Б., 2022. «Дастӯр ал-ʻилāж» трактатындағы халық емшілігі – медициналық антропология көзқарасымен. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. 3. Б. 89-100.

Шадкам З., Тұяқбаев Ө.О., Қыдырбаева Ү.Т., 2022. «Дастӯр ал-ʻилāж» медициналық трактатының орфографиялық және фонетикалық ерекшеліктері. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. 4. Т.103. Б. 4-13.

Щербак А., 1962. Грамматика староузбекского языка. Москва: Наука.

Arat R.R., 1987. Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu. Makaleler – Cilt I (yayına hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. S. 33-69.

Argunşah Mustafa, 2014. Çağatay Türkçesi. İstanbul: Kesit Yayınları.

Bodrogligeti A., 2001. A Grammar of Chagatay. Munich: Lincom Europa.

Çelik Ü., 1996. Ali Şir Nevâyî, Leylî vü Mecnûn. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eckmann J. (Çeviren Günay Karaağaç), 2017. Çağatayca El Kitabı. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

Ercilasun A.B., 2013. Tarihî Metinlerin Transkripsiyonu Hakkında. Yalım Kaya Bitiği. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. S. 235-244.

Kabadayı O., 2021. Kazakistan Millî Kütüphanesindeki Çağatayca El Yazması Eserler. Türkiyat Mecmuası. 31. S. 131-150.

Károly L., 2003. Lexical Analysis of a Seventeenth-Century Chaghatay Treatise on Medicine. Altaica Budapestinensia MMII, Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference (PIAC). Budapest: Eötvös Loránd University. P.171-180.

Károly L., 2012. Panaceas and other miraculous cures in Middle Turkic medical writings. Shaman. 20 (1-2). P. 5-21.

Károly L., 2014. Türkçe yazılmış İslam tıp eserlerinde şifalı dualar. Turcology and Linguistics. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları. S. 279-290.

Károly L., 2015. A Turkic Medical Treatise from İslamic Central Asia: A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subḥān Qulï Khan. Leiden/Boston: Brill. 462 p.

Kocaman A., Tekin T., 1992. Söyleşi - Türkoloji Üzerine. Dilbilim Araştırmaları. 3. S. 5-9.

Öztekten Ö., 2018. Türkiye Türkolojisinde Transkripsiyon. Transliterasyon Sorunu. Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı. Ankara: Bengü Yayıncılık. S. 600-614.

Sultanbek K., Shadkam Z., Kairanbayeva N. 2023. On the issue of transcription in historical Turkic text studies in Central Asia. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. 108/1. S. 99-118.

Reference

Abu Ali Ibn Sino, 1993. Tib qonunlari [The Canon of Medicine]. Comp. by Karimov, U., Khikmatullaev, Kh. Toshkent: Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 304 p. [in Uzbek].

Avakova R.A., Bektemirova S.B., 2018. Leksikografiyanyñ qainar közi – arab tilindegi luğattar [Arabic dictionaries as the source of lexicography]. Almaty: Qazaq universiteti. P. 19-22 . [in Kazakh].

Jubatova B.N., Akhmetbekova A.K., 2026. Shygys jazba dasturi kontekstindegi eski qazaq jazba adebi tili [The old Kazakh written literary language in the context of the Eastern written tradition]. Qazaqstan shygystanuy gylymi jurnaly. 1 (T.17). P. 387-406. [in Kazakh].

Qydyr T.E., 2021. Ortaghasyrlyq turki ädebi tiliniñ atauna qatysty keibir mäseleler [Some issues related to the naming of the medieval Turkic literary language]. QazUU khabarshysy. Shyghystanu seriyasy. 4 (T.99). P. 17-24. [in Kazakh].

Qydyrbaev Q., 2019. Arab grafikasyndagy tarihiy qoljazbalardy transkriptsiyalau jäne transliteratsiyalau mäseleleri [Issues of transcription and transliteration of historical manuscripts in Arabic script]. Almaty: Ahmet Yasawi University. P. 215-222. [in Kazakh].

Qydyrbaeva Ü.T., Shadkam Z., Tuyaqbaev Ö.O., 2023. “Dastūr al-ʿilāj” traktatynyñ mazmundyq qurylymy [The content structure of the treatise “Dastūr al-ʿilāj”]. QazUU Khabarshysy. Shyghystanu seriyasy. 2 (Vol. 105). P. 119-129. [in Kazakh].

Mayemerova A., Kozyrev T., 2025. Abay. “Qara sözder” [The Book of Words]. Astana: Turkic Academy. 176 p. [in Kazakh].

Mamyrbek G.M., Seitbekova A.A., 2023. “Husrav ua Shyryn” mätinin transkriptsiyalau mäselesi [The issue of transcription of the text “Khusraw and Shirin”]. L.N. Gumilyov ENU Bulletin. Philology series. 4 (Vol. 145). P. 55-65. [in Kazakh].

Sultanbek K., Shadkam Z., 2021. Arab äripterimen jazylğan eñbekterdi transkriptsiyalau mäseleleri [Issues of transcription of works written in Arabic script]. Abai KazNPU Bulletin. Philology series. 1. P. 162-169. [in Kazakh].

Sultanbek K., Uğurlu M., Bilalova D., 2025. “Dürrüʾl-ʿAcāyib” jäne “Rāzrāznama” negizinde arab grafikalyq shyghys mätinderin oqu mäseleleri [Reading issues of Arabic-script Eastern texts based on “Dürrüʾl-ʿAcāyib” and “Rāzrāznama”]. Turkology Journal. 121. P. 103-124. [in Kazakh].

Shadkam Z., Qydyrbaeva Ü.T., Tuyaqbaev Ö.O., 2021. Ortaghasyrlyq türk shipagerlik dasturi jäne jazba jädigerleri [Medieval Turkic healing tradition and written monuments]. Tarih seriyasy. 3 (Vol. 102). P. 178-187. [in Kazakh].

Shadkam Z., Tuyaqbaev Ö.O., Qydyrbaeva Ü.T., Abdrahanov D.M., 2021. “Dastūr al-ʿilāj” meditsinalyq traktaty jäne qoljazba nusqalary [The medical treatise “Dastūr al-ʿilāj” and its

manuscript copies]. QazUU Khabarshysy. Shyghystanu seriyasy. 3 (Vol. 98). P. 101-110. [in Kazakh].

Shadkam Z., Tuyaqbaev Ö.O., Sultanbek K.B., 2022. “Dastūr al-ʿilāj” traktatyndagy halyq emshiligi – meditsinalyq antropologiya kozqarasymen [Folk medicine in the treatise “Dastūr al-ʿilāj” from the perspective of medical anthropology]. Eurasian Humanities Institute Bulletin. 3. P. 89-100. [in Kazakh].

Shadkam Z., Tuyaqbaev Ö.O., Qydyrbaeva Ü.T., 2022. “Dastūr al-ʿilāj” meditsinalyq traktatynyñ orfografiyalyq jäne fonetikalyq erekshelikteri [Orthographic and phonetic features of the medical treatise “Dastūr al-ʿilāj”]. QazUU Khabarshysy. Shyghystanu seriyasy. 4 (Vol. 103). P. 4-13. [in Kazakh].

Shcherbak A., 1962. Grammatika starouzbekskogo yazyka [Grammar of the Old Uzbek language]. Moscow: Nauka. [in Russian].

Arat R.R., 1987. Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu [Guide to Turkish scientific transcription]. In: Makaleler, Vol. I. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. P. 33-69. [in Turkish].

Argunşah M., 2014. Çağatay Türkçesi [Chagatai Turkish]. Istanbul: Kesit Yayınları. [in Turkish].

Bodrogligeti A., 2001. A Grammar of Chagatay. Munich: Lincom Europa.

Çelik Ü., 1996. Ali Şir Nevâyî, Leylî vü Mecnûn. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [in Turkish]. Eckmann, J. (trans. G. Karaağaç), 2017. Çağatayca El Kitabı [Chagatai manual]. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [in Turkish].

Ercilasun A.B., 2013. Tarihî metinlerin transkripsiyonu hakkında [On the transcription of historical texts]. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. P. 235-244. [in Turkish].

Kabadayı O., 2021. Kazakistan Millî Kütüphanesindeki Çağatayca el yazması eserler [Chagatai manuscripts in the National Library of Kazakhstan]. Türkiyat Mecmuası. 31. P. 131-150. [in Turkish].

Károly L., 2003. Lexical analysis of a seventeenth-century Chaghatay treatise on medicine. In: Altaica Budapestinensia MMII. Budapest: Eötvös Loránd University. P. 171-180.

Károly L., 2012. Panaceas and other miraculous cures in Middle Turkic medical writings. Shaman. 20 (1-2). P. 5-21.

Károly L., 2014. Türkçe yazılmış İslam tıp eserlerinde şifalı dualar [Healing prayers in Islamic medical works written in Turkish]. Ankara: Hacettepe University. P. 279-290. [in Turkish].

Károly L., 2015. A Turkic medical treatise from Islamic Central Asia. Leiden, Boston: Brill. 462 p.

Kocaman A., Tekin T., 1992. Söyleşi - Türkoloji Üzerine [Interview - on Turkology]. Dilbilim Araştırmaları. 3. P. 5-9. [in Turkish].

Öztekten Ö., 2018. Türkiye Türkolojisinde transkripsiyon, transliterasyon sorunu [The problem of transcription/transliteration in Turkish Turkology]. Ankara: Bengü Yayıncılık. P. 600-614. [in Turkish].

Sultanbek K., Shadkam Z., Kairanbayeva N. 2023. On the issue of transcription in historical Turkic text studies in Central Asia. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. 108/1. P. 99-118.

Автор туралы мәлімет:
Сұлтанбек Кутлугжон Бахритдинұлы, PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Astana IT University, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.
Scopus Author ID: 58167658600

Information about author:
Sultanbek Kutlugjon Bahritdinuli, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Astana IT University, 71 Al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.
Scopus Author ID: 58167658600

Сведения об авторе:
Султанбек Кутлугжон Бахритдинулы, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Astana IT University, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.
Scopus Author ID: 58167658600

Conflict of Interest.
There is no conflict of interest related to this article.
Мүдделер қақтығысы.
Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.
Конфликт интересов.
Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal Special Issue,
2 (2026) 198-228
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Эпиграфический памятник «Карсакпайская надпись» на сопке Алтыншокы в ландшафте военного конфликта 1391 года Амира Тимура[1]

***Э.Р. Усманова[a], Р.М. Жумашев[b], Г.Т. Едгина[c], И.П. Панюшкина[d]**

[a]*Сарыаркинский археологический институт Карагандинского национального исследовательского университета им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0003-1625-5086
*(E-mail: emmadervish2004@mail.ru). *Автор для корреспонденции: emmadervish2004@mail.ru*
[b]*Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан*
ORCID: 0009-0004-9806-3997
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru)
[c]*Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан*
ORCID: 0000-0003-1380-0077
(E-mail: vastfak1999@mail.ru)
[d]*Лаборатория годичных колец, Университет Аризоны,Тусон, США*
ORCID: 0000-0001-8854-2637
(E-mail: ipanyush@arizona.edu)

«<…> дабы на лице времени осталось воспоминание об этом походе».
Низам-ад-дин Шами, персидский хронограф, XV в.

Сила – в справедливости. [Rasti rosti].
Амир Тимур

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
Амир Тимур, Тохтамыш, Алтыншокы, Улытау, Карсакпайская надпись, эпиграфика, уйгурская письменность, чагатайский язык, место памяти, ландшафт военного конфликта,

АННОТАЦИЯ

Статья представляет комплексное междисциплинарное исследование культурно-исторического комплекса на сопке Алтыншокы (область Улытау, Казахстан), сформированного в контексте военного похода Амира Тимура против хана Золотой Орды Тохтамыша в 1391 г. В центре внимания находится анализ ландшафта военного конфликта как особого историко-культурного пространства, в котором материальные объекты приобретают сакрально-мемориальное значение. Рассматриваются эпиграфический памятник – «Камень Тимура», известный как «Карасакпайская надпись», по определению первого переводчика текста Н.Н. Поппе, 1940 г. – и курган-обоо, интерпретируемые как взаимосвязанные элементы единого комплекса, сформировавшего «место памяти». Методологической основой выступает концепция lieu de mémoire, позволяющая выявить механизмы симво-

[1]Статья подготовлена в рамках проекта «Исследование этнокультурных процессов на территории Сарыарки в раннем средневековье» грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстана (ИРН проекта AP26199437)

© Э.Р. Усманова, Р.М. Жумашев, Г.Т. Едгина, И.П. Панюшкина, 2026

историческая память, политическая культура Тимуридов.

МРНТИ 16.21.31

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-198-228*

лического закрепления исторического события в материальной среде. Такой подход обеспечивает интеграцию археологических, исторических и источниковедческих данных в единую аналитическую модель. Эпиграфический памятник отражает преемственность тюркской письменной традиции в политической культуре эпохи Амира Тимура. Использование уйгурской графики для записи текста на чагатайском языке свидетельствует о сохранении древнетюркской письменной практики в официальной мемориальной коммуникации конца XIV в., тогда как сочетание арабской формулы и тюркского текста демонстрирует синтез исламской идеологии власти и тюркской государственно-административной традиции. Двуязычный характер надписи и особенности ее композиции позволяют рассматривать ее как инструмент легитимации власти, соединяющий сакральный дискурс ислама и традиционные формы степной политической культуры. Тем самым надпись выступает важным источником для изучения культурной и идеологической политики Тимуридов. Горизонтальная ориентация текста представляет собой важную эпиграфическую особенность памятника. Она отражает адаптацию уйгурской письменности к условиям монументальной эпиграфики и форме каменной плиты, что свидетельствует о трансформации графической традиции в контексте материальной культуры и региональных практик письменной фиксации. Эта особенность подчеркивает гибкость письменных норм в условиях их переноса из рукописной среды в пространство каменной эпиграфики. Кроме того, она демонстрирует влияние технических и пространственных факторов на визуальную организацию текста. Надпись выполняет функцию политико-мемориального маркера, фиксирующего событие похода Амира Тимура против Тохтамыша в 1391 г. В этом качестве эпиграфический памятник выступает материальным инструментом конструирования исторической памяти и символической репрезентации власти в средневековой тюркской политической культуре. В совокупности с курганом, интерпретируемым как ритуальное и теплотехническое сооружение, комплекс Алтыншокы рассматривается как уникальный пример сакрализации пространства военного конфликта, в котором сочетаются элементы тюрко-монгольской традиции, исламской идеологии и локальных природно-культурных практик освоения степного ландшафта. Данный комплекс позволяет по-новому осмыслить роль материальных объектов в формировании исторической памяти и политической символики.

Received 03 March 2026. Revised 10 April 2026. Accepted 12 May 2026. Available online 30 June 2026.

Для цитирования: Э.Р. Усманова, Р.М. Жумашев, Г.Т. Едгина, И.П. Панюшкина Эпиграфический памятник «Карсакпайская надпись» на сопке Алтыншокы в ландшафте военного конфликта 1391 года Амира Тимура // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2SI. С. 198-228. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-198-228

For citation: E.R. Usmanova, R.M. Zhumashev, G.T. Yedgina, I.P. Panyushkina The Karsakpay epigraphic monument on Altynshoky Hill in the landscape of Tamerlane's 1391 military campaign // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2SI. P. 198-228. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-198-228

E.R. Usmanova[a]
[a]*Saryarka Archaeology Institute*
Karaganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0003-1625-5086
(E-mail: emmadervish2004@mail.ru)
*Corresponding author: emmadervish2004@mail.ru

R.M. Zhumashev[b]
[b]*Karaganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0009-0004-9806-3997
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru)

G.T. Yedgina[c]
[c]*Karaganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan*
ORCID: 0000-0003-1380-0077
(E-mail: vastfak1999@mail.ru)

I.P. Panyushkina[d]
[d]*Laboratory of Tree-Ring Research, University of Arizona, Tucson, USA*
ORCID: 0000-0001-8854-2637
(E-mail: ipanyush@arizona.edu)

The Karsakpay epigraphic monument on Altynshoky Hill in the Landscape of Tamerlane's 1391 Military Campaign

"<…>"so that this campaign leaves its mark on time"
Nizam al-Din Shami, Persian court historian, 15th century

Power lies in justice [Rasti rosti]
Tamerlane

Abstract. This study offers a comprehensive interdisciplinary analysis of the cultural-historical complex on Altynshoky Hill (Ulytau, Kazakhstan), established in connection with Tamerlan's military campaign against Tokhtamysh, Khan of the Golden Horde, in 1391. We conceptualize the landscape of this military conflict as a distinct historical and cultural space, in which material objects acquire sacred and commemorative significance. The study focuses on the epigraphic monument known as "Timur's Stone" (also referred to as the Karasakpay inscription by its first translator, Nicholas N. Poppe, in 1940), as well as the kurgan-oboo, interpreting them as interconnected elements of a unified complex that constitutes a "place of memory." Using methodology of lieu de mémoire, which identifies historical events symbolically embedded in material environment, we integrated archaeological, historical, and textual evidence into a unified analytical framework. The epigraphic monument reflects the continuity of Turkic written traditions within the political culture of Timurid' era. It uses the Uyghur script to record a text in the Chagatai language upkeeping earlier Turkic writing practices in the official commemorative address of the late fourteenth century. The mixture of Arabic formulaic expressions with a Turkic text illustrates the synthesis of Islamic

political ideology and Turkic state-administrative traditions. The bilingual character of the inscription along with its composition suggest the prominence of this inscription in political legitimation, linking sacred Islamic discourse with established forms of steppe political culture. It constitutes as important relic of cultural and ideological policies under the Timurid dynasty. The horizontal orientation of the text is also a notable epigraphic feature. It reflects the adaptation of the Uyghur script to the demands of monumental inscription and to the physical layout of the stone slab, indicating a transformation of graphic conventions within the broader context of material culture and regional practices of written record-keeping. It shows flexibility of writing norms when transferred from manuscript to epigraphic context and highlights the influence of technical and spatial constraints on the visual organization of the text. The inscription functioned as a politico-memorial marker, recording Tamerlane's campaign against Tokhtamysh in 1391. In this role, the epigraphic monument serves as a material instrument for constructing historical memory and symbolically representing power in medieval Turkic political culture. Alongside the kurgan, interpreted as a ritual and thermotechnical structure, the Altynshoky complex is considered a unique example of sacralizing the space of military conflict, combining elements of Turkic-Mongol tradition, Islamic ideology, and local natural-cultural practices of steppe landscape. This study offers a new perspective on the role of material objects in shaping historical memory and political symbolism.

Keywords: Tamerlane, Tokhtamysh, Altynshoky, Ulytau, Karsakpay inscription, epigraphy, Old Uyghur script, Chagatai language, lieux de mémoire, conflict landscape, historical memory, Timurid political culture.

***Э.Р. Усманова**[a]
[a]*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0003-1625-5086
(E-mail: emmadervish2004@mail.ru)
*Хат-хабар үшін автор: emmadervish2004@mail.ru

Р.М. Жумашев[b]
[b]*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0009-0004-9806-3997
(E-mail: zhumashev_rymbek@mail.ru)

Г.Т. Едгина[c]
[c]*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы*
ORCID: 0000-0003-1380-0077
(E-mail: vastfak1999@mail.ru)

И.П. Панюшкина[d]
[d]*Жылдық сақиналар зертханасы, Аризона университеті, Тусон, АҚШ*
ORCID: 0000-0001-8854-2637
(E-mail: ipanyush@arizona.edu)

Әмір Темірдің 1391 жылғы әскери қақтығыс ландшафтындағы Алтыншоқы төбесінен табылған «Қарсақпай жазуы» эпиграфиялық ескерткіші

«<…> уақыт жүзінде бұл жорық туралы естелік қалсын деп».
Низам-ад-дин Шами, парсы жылнамашысы, XV ғ.

Күш – әділдікте. [Rasti rosti].
Әмір Темір

Аннотация. Мақала Әмір Темірдің Тоқтамысқа қарсы 1391 жылғы әскери жорығы барысында пайда болған Алтыншоқы мәдени-тарихи кешенін (Ұлытау облысы, Қазақстан) пәнаралық тұрғыдан зерттеу болып табылады. Әскери қақтығыс ландшафтын материалдық нысандар сакралды-мемориалдық мәнге ие болған ерекше тарихи-мәдени кеңістік ретінде талдау басты назарда ұсталды. Мәтіннің алғашқы аудармашысы Н.Н. Поппе (1940 ж.) «Қарасақпай жазуы» деп анықтама берген «Темір тасы» эпиграфиялық ескерткіші және қорған-оба «жад орнын» қалыптастырған тұтас кешеннің өзара байланысты бөлшектер ретінде қарастырылады. Әдіснамалық негізді тарихи оқиғаны материалдық ортада рәміздік тұрғыдан орнықтыру механизмдерін анықтауға мүмкіндік беретін lieu de mémoire тұжырымдамасы құрайды. Мұндай ұстаным археологиялық, тарихи және дереккөздік мәліметтерді бірыңғай талдамалық модельге ұйыстыруды қамтамасыз етеді.

Эпиграфиялық ескерткіш Әмір Темір дәуіріндегі түркі жазуы дәстүрінің сабақтастығын бейнелейді. Шағатай мәтіні үшін ұйғыр графикасын пайдалану көне түркі тәжірибесінің сақталуын танытса, араб формуласы мен түркі мәтінін ұштастыру ислам идеологиясы және далалық мемлекеттік-әкімшілік дәстүр синтезін көрсетеді. Жазудың қостілділігі мен композициясының ерекшелігі оны исламның киелі дискурсы мен далалық саяси мәдениеттің дәстүрлі формаларын байланыстыратын билікті заңдастырудың құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осылайша, жазу Темір әулетінің мәдени және идеологиялық саясатын зерттеу үшін маңызды дереккөз болып табылады.

Мәтіннің көлденең бағдары ескерткіштің маңызды эпиграфиялық ерекшелігін білдіреді. Ол ұйғыр жазуының монументалды эпиграфика мен тас тақтаға бейімделуін көрсетіп, материалдық мәдениет пен хатқа түсірудің өңірлік тәжірибесі аясындағы графикалық дәстүрдің трансформациясын куәландырады. Бұл ерекшелік қолжазбалық ортадан тас эпиграфикаға көшу кезіндегі жазу нормаларының икемділігін айқындап береді. Бұған қоса, ол техникалық және кеңістіктік факторлардың мәтіннің визуалды құрылымына тигізетін әсерін танытады.

Жазу Әмір Темірдің Тоқтамысқа қарсы (1391 ж.) жорығының саяси-мемориалдық айғағы ретінде қызмет етеді. Осы ретте эпиграфиялық ескерткіш тарихи жадты жаңғыртудың әрі ортағасырлық түркі мәдениетіндегі билікті рәміздеудің материалдық құралы ретінде көрінеді. Ғұрыптық-жылутехникалық құрылыс ретінде түсіндірілетін қорғанмен бірге, Алтыншоқы кешені түркі-моңғол дәстүрлерін, ислам идеологиясын және далалық ландшафты игерудің жергілікті табиғи-мәдени тәжірибесін ұштастырып, әскери қақтығыс кеңістігін киелілендірудің ерекше үлгісі болып табылады. Бұл кешен тарихи жад пен саяси символиканы қалыптастырудағы материалдық нысандардың рөлін жаңаша пайымдауға жол ашады.

Кілт сөздері: Әмір Темір, Тоқтамыс, Алтыншоқы, Ұлытау, Қарсақпай жазуы, эпиграфика, ұйғыр жазуы, шағатай тілі, жад орны, әскери қақтығыс ландшафты, тарихи жад, Темір әулетінің саяси мәдениеті.

Введение

Изучение ландшафтов военного конфликта – одно из новых направлений в археологии Казахстана. Междисциплинарный уровень исследования позволяет интерпретировать материальные объекты военного характера в ландшафте: походное расположение войск, военный маршрут следования, поля битв, воинские некрополи. В пространстве такого ландшафта существуют ритуальные объекты, памятники эпиграфического характера, которые возникают в театре военных действий в сочетании профанных и долгоживущих сакральных характеристик. В фокусе сакрализации ландшафта, затронутого военным конфликтом, сформировалось историко-культурное материальное свидетельство о походе Амира Тимура против хана Тохтамыша в 1391 году на сопке Алтыншокы (обл. Улытау, Республика Казахстан).

История открытия эпиграфического памятника «Карсакпайская надпись». В 1935 году главный геолог Главцветмета Наркомата тяжелой промышленности СССР (пос. Карсакпай, Карагандинская область) К.И. Сатпаев в беседе с местным жителем Таем Тилегеновым услышал рассказ о камне необычной формы «с меткой на одной стороне». В качестве ориентира была указана каменная курганная насыпь на вершине сопки Алтыншокы (в переводе с казахского языка Золотая сопка – прим. Ж.Р.) (Сарсекеев, 1980: 222). Среди камней встречались многочисленные обломки прокаленного камня, оплавленного шлака. Каменная плита с высеченным текстом находилась около подошвы кургана.

Для четкой фотофиксации надпись была забелена зубным порошком коллектором геологического отряда С.А. Рожновым. Полученная фотография была отправлена К. И. Сатпаевым в Москву, в Академию наук академику Л.А. Орбели. Стало очевидным, что найден интересный, дотоле неизвестный эпиграфический памятник. В 1936 году при содействии К.И. Сатпаева камень с надписью через станцию Джусалы поездом был отправлен в Ленинград, в Государственный Эрмитаж.

В результате первого перевода Н. Поппе была установлена историческая причастность текста на камне к походу Амира Тимура 1391 года, описанного персидскими хронографами XV века (Поппе, 1940: 185-187). Текст Н. Поппе обозначил символически – «Карасакпайская надпись». Сейчас камень находится в экспозиции отдела искусства Средней Азии и Золотой Орды Государственного Эрмитажа под названием «Камень с надписью на уйгурском и арабском языках о победе Тимура над золотоордынским ханом Тохтамышем Карсакпай, 1391 г.» (Крамаровский, 2005: 167-170).

Поход Амира Тимура 1391 года – единственный поход, после которого в ландшафте военного конфликта сохранился до нашего времени ритуальный знаковый объект в виде кургана и камня с надписью. Масштабные военные кампании Тамерлана (в переводе Железный Хромец – европейская трактовка имени Тимура) в Грузию (1392 г.), Иран (1386 г., 1392 г., 1399 г.), Индию (1398-1399 гг.), Сирию (1400 г.), в Малую Азию (битва при Анкаре, 1402 г.) (см. подробнее: Якубовский,1946: 42-74) не были обозначены какими-либо ритуальными объектами. Например, описание индийского похода лишено каких-либо подробностей материального оформления обрядовых действий. При этом же

присутствует строительство соборной мечети в Самарканде после завершения военных кампаний (Тамерлан…, 1992: 297, 298).

Заметным географическим пунктом военного похода 1391 года до решающей битвы на р. Кундурча (современная территория России, предположительно Самарская обл.), описанного в персидских источниках, является местность Уруг-так (современный топоним Улытау) (Бобров, 2015: 111-135; Миргалеев, 2011: 170-182. Григорьев и др., 2004а: 3-24).

Здесь, в северо-западном предгорье Улытау, пожелание правителя Мавераннахра победы над ханом Золотой Орды выразилось в постройке кургана воинами Тимура и постановке камня с надписью на вершине сопки Алтыншокы (48°46'5125" N, 66°27'6445"E, обл. Улытау, Республика Казахстан) (рис. 1).

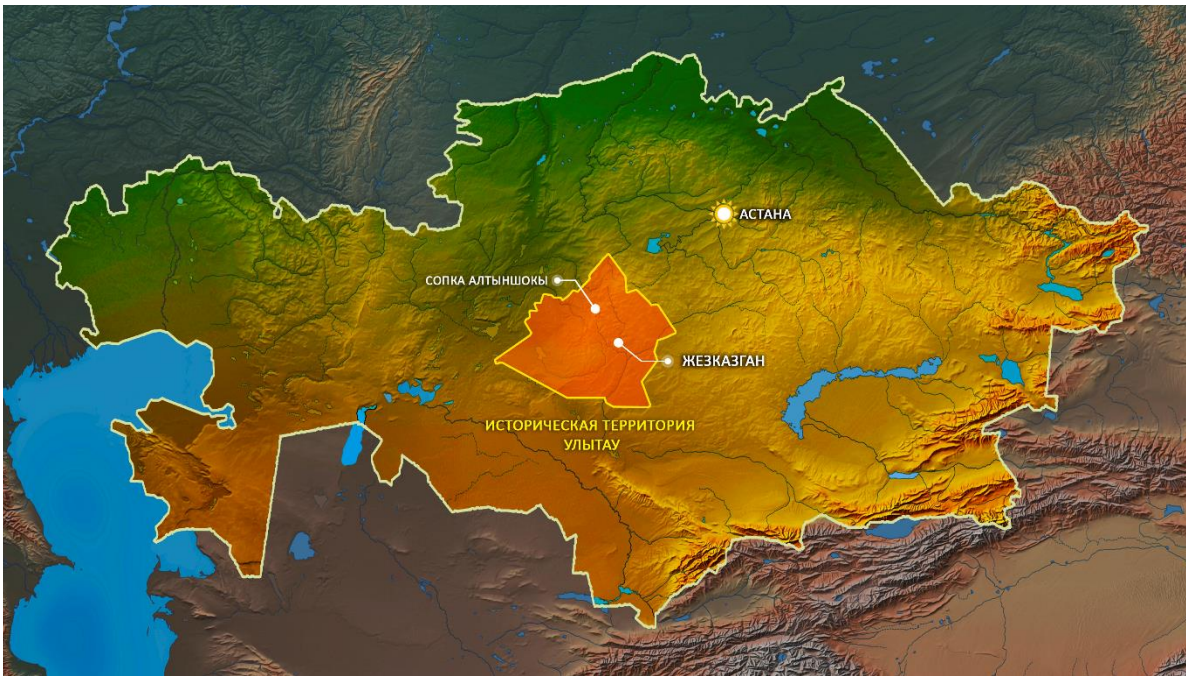

Рис. 1. Местонахождение сопки Алтыншокы на карте Казахстана.
Автор: В. А. Лопатин, Житикара.
1-сур. Қазақстан картасындағы Алтыншоқының орналасқан жері.
Автор: В.А. Лопатин, Жітіқара.
Fig. 1. Altynshoky Hill's location on a map of Kazakhstan.
Author: V. A. Lopatin, Zhitikara.

Цели и задачи

Эпиграфический памятник «Карсакпайская надпись», или «Камень Тимура», как правило, рассматривается отдельно в качестве доказательства военного маршрута Амира Тимура 1391 года через Дешт-и-Кыпчак. В персидских источниках военная кампания получает название «кыпчакский поход» (Тизенгаузен, 1941: 113,161; Мирхорд, цит. по: Миргалеев, 2011: 171). Камень с надписью и курган являются целостным историческим объектом, который, по замыслу Тимура, меткой был оставлен «на лице времени».

Цель статьи – представить эпиграфический памятник и курган как единый культурно-исторический комплекс Алтыншокы, сформировавший сакральное «место памяти» в ландшафте военного конфликта 1391 года между Амиром Тимуром и ханом Золотой Орды Тохтамышем.

В соответствии с поставленной целью определены следующие задачи:

• обзор опубликованных переводов надписи на «Камне Тимура»;

• представление результатов междисциплинарного исследования кургана;

• анализ эпиграфического памятника «Карсакпайская надпись» как основного свидетельства похода 1391 года;

• интерпретация сакрального значения культурно-исторического комплекса Алтыншокы;

• характеристика комплекса как «места памяти» в ландшафте военного конфликта.

Материалы и методы исследования

Материалы разделены на две группы по способу исследования. Первая включает опубликованные дешифрованные тексты эпиграфического памятника «Карсакпайская надпись», которые соотносятся со свидетельствами персидских хронистов XV века. Для их анализа применяется историографический метод (Григорьев и др., 2004: 3-24).

Вторая группа представлена материальным объектом – курганом на сопке Алтыншокы в долине реки Жетикыз. В совокупности эти объекты образуют сакральный комплекс в центральной точке Улытау на маршруте военной кампании между Самаркандом и местом битвы на реке Кундурча (Самарская обл., Россия) (Бобров, 2015: 111-135; Миргалеев, 2011: 170-182).

Если надпись на «Камне Тимура» была введена в научный оборот благодаря её прочтению, то курган с насыпью из шлака и прокалённой породы долгое время оставался малоизученным. Лишь междисциплинарные исследования с участием химиков, геологов, археологов и историков позволили проанализировать состав его каменной насыпи (Fomin et al, 2008: 64-74).

Для интерпретации социокультурного значения комплекса используется концепция «места памяти» (lieu de mémoire), предложенная Пьером Нора (Нора и др., 1999: 25, 26). Это позволяет рассматривать Алтыншокы как пространство, где материальные и символические элементы объединяются, приобретая значение в коллективной и национальной памяти. Функция мест памяти – сохранять память группы людей.

Степень изученности

Эпиграфический памятник «Карсакпайская надпись» достаточно хорошо изучен: известно четыре основных перевода (Поппе, 1940: 185-187; Пономарев, 1945: 222-224; Григорьев и др., 2004а: 3-24; Миргалеев, 2009: 121-127). История изучения культурно-исторического комплекса Алтыншокы прослеживается с момента его обнаружения и охватывает период 1935-2025 гг. (Усманова Э.Р. и др., 2025: 143-154).

В статье впервые предлагается интерпретация эпиграфического памятника и кургана как единого сакрального «места памяти», сформировавшегося в ландшафте военного конфликта во время похода Амира Тимура против хана Золотой Орды Тохтамыша в 1391 году.

Анализ

Социально-политический фактор в ландшафте военного конфликта

Причина военной кампании Амира Тимура против хана Тохтамыша. Известный в истории Внутренней Евразии ландшафт военного конфликта связан с одной из главных войн Амира Тимура (1336-1405) против хана Золотой Орды Тохтамыша (1380-1395) – это поход 1391 года. Причиной похода стала конфликтная ситуация в борьбе за власть между двумя лидерами постмонгольского имперского пространства: Тохтамышем и Тимуром (Миргалеев, 2011: 170).

Военные удачные походы Тохтамыша против Москвы и Рязанского княжества, набеги на Хорезм, осада Бухары вызывали беспокойство у Тимура, который понимал угрозу золотоордынца мирному существованию Мавераннахра. Требовалось лишить хана Тохтамыша военного преимущества и лидерства в Центральной Азии (Костюков, 2009: 124).

Выбор маршрута карательного похода. Перед Тамерланом-полководцем встала проблема выбора пути до владений Тохтамыша для битвы. От этого зависел успех всей военной кампании Амира Тимура. Знание особенностей степного ландшафта и необходимость обеспечить «секретность» пути, обусловили протяженность маршрута и выбор северного, более длинного пути. По замыслу полководца линия маршрута сложилась следующим образом: Самарканд, переправа через Сырдарью, Ташкент, Отрар, Сайрам, Яссы, переход через степь Бетпак-Дала, форсирование р. Сарысу, горы Кичигтаг (Малые горы) и Улугтаг (Великие горы, Улытау) и далее прямо на север через Тургайский прогиб к рекам Тобол и Жаик (рус. гидронимы Яик, Урал), к притокам Итиля (рус. гидроним Волга) (рис. 2).

Переход через сухую степь, которую кочевники называли Бетпак-Дала, что означает Голодная степь, практически незаметен и далек от врага. Путь пролегает мимо гор Улук-таг (совр. топоним Улытау), где есть мелкие речки, родники, что важно в качестве источника воды для людей и лошадей, далее форсировать Тобол, двинуться вглубь золотоордынских владений Тохтамыша (Иванин, 1992: 440-442).

Тамерлан происходил из отюреченного монгольского племени барлас и сохранил в своем менталитете неистребимый код своих предков-кочевников с врожденным чувством степного ландшафта, умением двигаться в нем и пониманием правил кочевки. Успешные военные походы Тимура, выросшего в тюрко-монгольской среде, в которой барласы воспевали подвиги и завоевания Чингисхана, связаны с его полководческим и стратегическим талантом (Бартольд, 1963: 157). Каким-то шестым чувством правитель цветущих городов Трансоксианы почувствовал тактические достоинства выбранного им пути.

Рис. 2. «Кыпчакский» поход Амира Тимура, 1391 г. План маршрута.
Автор: М.А. Антонов, Алматы.
2-сур. Әмір Темірдің «Қыпшақ» жорығы, 1391 ж. Маршрут жоспары.
Автор: М.А. Антонов, Алматы.
Fig. 2. “Kypchak” campaign of Tamerlane, 1391. Route map.
Author: M.A. Antonov, Almaty.

Воинское искусство Тимура в организации «кыпчакского» похода. Подготовка к походу началась как минимум за полгода. Весной 1390 г. в Акяре (под Ташкентом) Тимур созвал специальный курултай, на котором потребовал от своих бахадуров тщательно спланировать состав и организацию войск для кампании против Тохтамыша (Костюков, 2009: 125).

Персидский историк XV века Мухаммед ибн Хонд-шах ибн Махмуд, Мирхонд сообщает, что Тимур приказал своим воинам «<…> направиться в Кыбчакскую степь, запасаясь, по старым и новым обычаям, продовольствием и провизией на год. Каждому солдату было предписано взять с собой лук с тридцатью деревянными стрелами (видимо, имеются в виду древки – примеч. У. Э.), колчан и щит; кроме того, они должны были иметь одного коня на двоих, шатер на десятерых, две лопаты, кирку, косу, пилу, топор,

сто иголок, шило, веревки, различные припасы, неиспорченную бычью кожу и котелок, чтобы представить их в случае осмотра» (Мирхорд цит. по: Миргалеев, 2011: 171).

Особое внимание уделялось продовольственному обеспечению, поскольку на длинном обходном маршруте восполнить запасы было невозможно, а значительная часть пути проходила по степным территориям вне постоянных поселений. В войске Тимура также присутствовали кыпчаки, выполнявшие функции проводников и разведчиков, хорошо знавших степные маршруты и переправы.

По своим масштабам и сложности поход через Бетпак-Далу превосходил многие другие военные походы Тимура, включая сирийскую и индийскую кампании. Пустынные территории без источников воды, продовольствия и фуража и тяжелые логистические условия делали операцию исключительно сложной. При этом поход против Тохтамыша носил преимущественно карательный, а не завоевательный характер, как другие походы, направленные на расширение владений и включение территорий в сферу тимуридского влияния.

Хронология основных этапов похода Амира Тимура 1391 года. Поход начался осенью 1390 года с выступления отрядов Тимура из Самарканда и переправой через Сырдарью. Армия остановилась на зимовку вблизи города Ташкента. В январе, миновав Отрар, Сайрам, армия собралась около города Ясс (современный Туркестан) на общий парад-осмотр.

В феврале 1391 года войско совершило марш-бросок по природному коридору, созданному отрогами гор Каратау и левым берегом реки Сырдарьи (Иванин 1992: 439-440). В начале апреля, преодолев Бетпак-Далу, тимуровская армия вышла к левому берегу реки Сарысу (современная обл. Улытау, Казахстан), форсировав ее, и вошла в горную местность, названную персидскими летописцами Кичигдаг – Малые горы *(Центральноказахстанский мелкосопочник, Сарыарка, обширная возвышенность в центральных и восточных частях Казахстана – прим. У.Э.)*. Вскоре войско достигает горного хребта Улугтага – Великих гор *(современный топоним Улытау – прим. У.Э.)* – это был географический и пограничный пункт пределов владений Тохтамыша *(рис. 3)*. Дальше дорога вела к сопке Алтыншоки.

Рис. 3. Улытау. Общий вид сопки Алтыншоки с курганом. Фото Э.Р. Усмановой.
3-сур. Ұлытау. Қорғаны бар Алтыншоқы шоқысының жалпы көрінісі.
Э.Р. Усмановаңың фотосы.
Fig. 3. Ulytau. Altynshoky hill with a burial mound. Photo by E.R. Usmanova.

Перейдя реку Иланчук (совр. гидроним Улы-Жыланшык), Тимур продолжил двигаться на север со средней скоростью 15-20 верст (1 верста – 1066 м) в день, что соответствует по переходу перекочёвкам казахов-кочевников (Иванин, 1992: 440-441).

Персидские хронографы сообщают, что по мере продвижения к Тоболу иссякали запасы еды (Костюков, 2009: 127). Встала задача накормить изголодавших в походе воинов, ведь впереди предстояла битва с Тохтамышем. Тимур нашел выход в организации большой облавной охоты. В степи на сотни километров не было никакого жилья и было много дикого зверя. В персидских источниках в зависимости от автора указаны следующие топонимы о месте охоты: Анакаркуюн, Атакарагуй или Анакарагуй (Костюков, 2009: 128-129). По всей видимости, до форсирования реки Тобол, следуя сходству выше обозначенных топонимов с современным топонимом Аманкарагай (190 км к югу от г. Костанай), охота произошла в районе Наурзумского реликтового соснового бора.

Удачная охота помогла накормить солдат и сделать необходимые запасы мяса на дальнейший путь. Во время охоты вызвал удивление впервые увиденный лось как олень с крупными, лопатообразными рогами. Монгольское название лося – «хандгай», а у степных народов он был известен как «булан» (Ure, 1980).

После переправы через Тобол в конце мая войско подошло к Яику (русс. гидроним р. Урал, казах. гидроним – р. Жаик), переправилось на правый берег и подошло к реке Самур (современное название р. Сакмара). Последняя река, которая была перед сражением, – это Большой Йик. После ее форсирования армии Тохтамыша и Тимура сошлись в местности Кундурча или Кундузча в понедельник 15 раджаба (= 18 июня) (Костюков, 2009: 129). Историки и самарские краеведы предполагают, что указана местность Кундурча с рекой Кондурча, правым притоком реки Сок, в Самарской излучине (Миргалеев, 2011: 170; Бобров, 2015: 111–135).

Однако существует и альтернативная версия локализации места битвы. Наиболее развернуто её обоснование представил В.П. Костюков. Опираясь на персидские источники и русские летописи, а также анализируя логистику расстояний и время конного перехода, он пришёл к выводу о размещении поля сражения в западной части современной Оренбургской области (Костюков, 2009: 133-134). Схожую локализацию в районе верховьев реки Малый Уран предлагает О.Д. Федченко (Федченко, 2022: 44-55). Военный историк И.Н. Лопаткин приходит к выводам, близким к позициям Костюкова и Федченко (Лопаткин, 2023: 163-177).

В мировой военной истории победа 1391 года осталась под названием Кондурчинской и является одним <…> из самых масштабных сражений XIV в. Она оказала существенное влияние на исторические судьбы многих народов, населявших улус Джучи, и, в значительной степени, предопределила трагический конец Золотоордынской государственности» (Бобров, 2015: 111).

Формирование «места памяти» на сопке Алтыншокы

Тимур не был бы Тимуром, прозванный французским историком Жан-Полем Ру (Ру, 2007) «архитектором степи», если бы не оставил после себя знак своего присутствия. Построить замечательную по красоте мечеть или мавзолей – для этого есть земля Мавераннахра. Здесь, в степном пространстве, свободном от городской жизни и столь понятном культурному коду кочевника, он повелевает своим воинам построить

курган. Но не из черепов погибших людей в результате захвата и разорения городов, как произошло, например, при взятии Исфахана (Бартольд, 1992: 480). Курган был воздвигнут из камня на сопке, с вершины которой открывался вид на гряду гор Улытау.

Если исламские арабские эпиграфические надписи *китаба* размещаются на архитектурных сооружениях, памятниках или надгробиях, то на сопке Алтыншокы надпись была нанесена на камне местной скальной породы. Такой вид надписи можно отнести к виду *китабы – нукуш,* надписи, высеченной на скале или стене здания (https:// islamosfera.ru/kitaba-epigraficheskie-nadpisi-islamskogo-mira/ Китаба – эпиграфические надписи исламского мира. Исламосфера).

Перевод надписи на «камне Тимура». Транскрипция текста двуязычной надписи Тимура полностью приводится А.И. Пономаревым; мы сочли необходимым воспроизвести ее в данной статье (Пономарев, 1945: 222-224).

1. би-сми-ллахи-р-рахмани-р-рахйм
2. маику-л-мулки-л-куддусу-л-хакку-л-му'мину-л-мухаймину-л-джаббару
3. л-кадиру-л-хакйму-л-мумйту-л-хаййу
4. tariq jeti juz toqsan ufcinta qoj
5. jil jaznin ara aj turannin sultani'
6. temiir beg tic juz min cerig bila islam ucun toqtamis qan bulyar
7. qaniqa joridi bu jerka jetip belgu bolzun tip
8. bu obani qopardi
9. tanri ni'sfat bergaj insala
10. tanri il kisiga raqmat qilqaj bizni duu-a bila
11. jad qilqaj

Первым изучал надпись Н.Н. Поппе (1897-1991), советский и американский лингвист, этнограф, специалист по алтайским языкам, монголоведению и тюркологии. Он определил, что надпись состоит из одиннадцати строк (рис. 4,5,6). Первые три строки выбиты арабским шрифтом, а остальные восемь – знаками уйгурского алфавита, расположенными горизонтально, на среднеазиатском тюркском литературном языке «чагатайском». Первая строка надписи была понята как арабская кораническая формула «Во имя Бога, милостивого и милосердного». Вторая и третья арабские строчки не были прочтены (Поппе, 1940: 187). В переводе с чагатайского надпись гласит: *«В стране семисот черных Токмак в год овцы, в средний весенний месяц султан Турана Тимур-бег шел с двумястами тысячами войск, имени своего ради, по кровь Тохтамыш-хана. Достигнув этой местности, он воздвиг этот курган, дабы он был знаком. Бог да окажет правосудие! Если богу будет угодно, Бог да окажет милосердие людям! Да вспомнит о нас благословением!*» (Там же: 185).

Рис. 4. Общий вид камня Тимура «Карсакпайская надпись». Государственный Эрмитаж. Фото: Э.Р. Усмановой.
4-сур. «Қарсақпай жазуы» Темір тасының жалпы көрінісі. Мемлекеттік Эрмитаж. Э.Р. Усмановаңың фотосы.
Fig. 4. "Karsakpay Inscription" with inscription. The State Hermitage Museum. Photo by E.R. Usmanova.

После первого перевода стало очевидно, что камень и курган связаны с военной кампанией 1391 года Тимура против Тохтамыша, описание которой содержится в трудах персидских летописцев XV века. Второй перевод и анализ надписи были выполнены советским востоковедом А.И. Пономаревым (Пономарев, 1945: 222-224). Он указал на ошибочность названия «Карасакпайская надпись», отметив, что рудник следует называть «Карсакпайским» и что он расположен на левом берегу р. Сарысу, тогда как гора Алтын-Чоку *(Алтыншокы – прим. У.Э.)* находится примерно в 300 км от него на правом берегу той же реки.

Подробно был описан внешний вид памятника: на одной из ровных сторон камня высечены две надписи – верхняя из трёх строк арабским письмом и нижняя из восьми строк уйгурским письмом, расположенных параллельно арабскому тексту, а не вертикально, как обычно в уйгурской традиции. Были отмечены особенности мелкой резьбы, графики и наличие природных трещин, затрудняющих чтение.

Исследователь внёс корректировки в прочтение первой, третьей и четвёртой строк уйгурского текста, уточнив дату «в лето семьсот девяносто третье», то есть «год овцы» по монгольскому циклическому календарю. Им предложена иная интерпретация выражения «по кровь Тохтамыш-хана» как «против хана Булгарии, Тохтамыш-хана» (Там же: 224). Уточнена и дата установки камня – 23 джумада аль-уля 793 г. х. (28 апреля 1391 г.) (Григорьев и др., 2004а: 3-24).

В 1943 г. в Турции Зеки Велиди Тоган в статье «Уйгурская надпись Тимур-бея» рассказал, руководствуясь материалами советских газет, об истории обнаружения этого памятника казахским инженером Сатпаевым. Далее он привел перевод уйгурского текста надписи Тимура на турецкий язык, снабдив его кратким историческим комментарием (Togan, 1943: 6 цит. по Григорьеву, 2004а: 6). В 1977 г. Хасан Эрен опубликовал полный перевод статьи Н.Н. Поппе на турецкий язык (Poppe, 1977: цит. по Григорьеву, 2004а). К

сожалению, эти публикации для авторов данной статьи оказались вне доступа, по этой причине мы ограничиваемся только упоминанием о них.

Уточненное прочтение надписи принадлежит российским ученым А.П. Григорьеву, Н.Н. Телицыну, О.Б. Фроловой. Лингвистическое содружество тюрколога-источниковеда, тюрколога-лингвиста и филолога-арабиста привело к новому познанию, дешифровке и семантическому определению «Карсакпайской надписи»: «Мы, тюрколог-источниковед, тюрколог-лингвист и арабист-филолог, памятуя о том, что «древние надписи обычно не поддаются безошибочной дешифровке с первого раза», решили совместными усилиями пересмотреть дешифровки своих предшественников и, возможно, сделать новый шаг на пути познания формы и содержания этого ценного исторического источника.» (Григорьев и др., 2004а: 3-24).

Ученые обратили внимание на особенности нанесения арабского и уйгурского текстов на поверхность камня. Уйгурская надпись выполнена на сравнительно ровной и гладкой плоскости, а качество резьбы свидетельствует о высокой квалификации исполнителя. Арабский текст размещён выше, на неровной, треснувшей поверхности, и отличается менее тщательным исполнением (рис. 5). Из-за трещин и сколов на этой части камня в арабской надписи отсутствует диакритика (точки над и под буквами).

«Если уйгурская часть надписи Тимура равномерно и красиво выбита в камне, то ее арабская часть лишь неясно процарапана на камне неуверенной рукой не мастера, а подмастерья. Получается, что на камне находятся две разные надписи. Очевидно, что сначала неторопливо выполнялась уйгурская надпись, а затем к ней в спешном порядке была приписана сверху арабская надпись. При этом местоположение добавления свидетельствует о том, что именно ей отводилась главенствующая роль в двуязычном тексте надписи.» (Там же). По всей видимости, сначала тщательно была сделана уйгурская надпись, потом торопливо приписаны резьбой строчки на арабском языке, причем текст выполняли два разных человека.

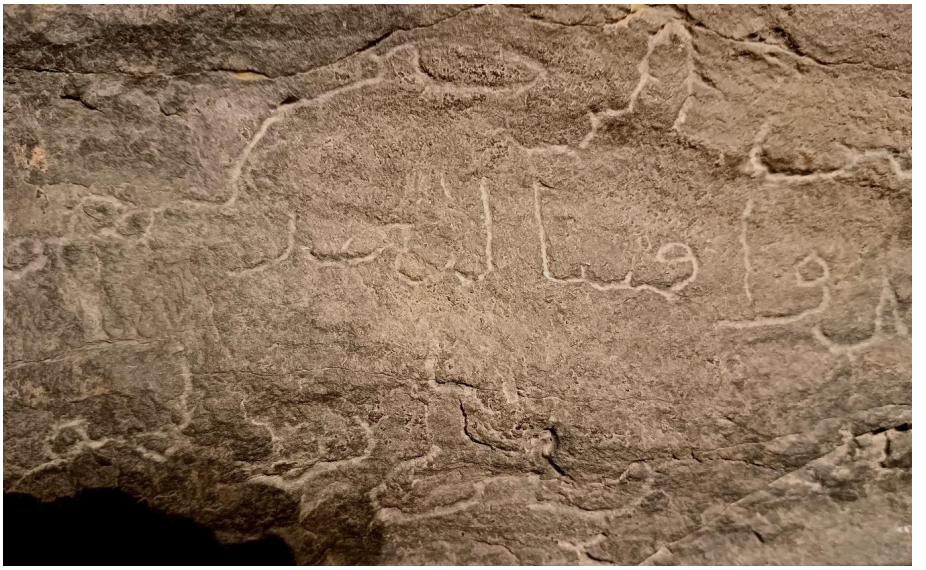

Рис. 5. Камень «Карсакпайская надпись». Строки арабского алфавита. Фото Э. Р. Усмановой.
5-сур. «Қарсақпай жазуы» тасы. Араб әліпбиіндегі жазу. Э.Р. Усмановаңың фотосы.
Fig. 5. The ‘Karsakpay Inscription’ Stone. Lines in the Arabic script. Photo by E.R. Usmanova.

Трехстрочная арабская надпись, представляющая ряд имен Аллаха, имеет первостепенное сакральное значение.

Автор надписи выбрал по символическому и знаковому смыслу из 99 имен Аллаха пять «изображений высочайшего имени», представляющих главную победную идею и сущность военной кампании Амира Тимура.

Восьмистрочный чагатайский блок надписи Тимура (рис. 6) носит информативный характер: почему, зачем и когда состоялся поход Тимура против Тохтамыша, с обозначением установки камня с надписью на кургане-обоо. Интерпретация и семантика текста представлена в статье авторов. Перевод текста приводится ниже (см. подробнее: Григорьев и др., 2004).

«Во имя Аллаха милостивого, милосердного! Владыка сущего, Святилище истины, Неусыпный защитник, Всесильный и всемогущий. Премудрый даритель жизни и смерти! Лета семьсот девяносто третьего, в средний месяц весны года овцы [6 апреля 1391 г.], султан Турана Тимур-бек поднялся с тремя сотнями тысяч войска за ислам на булгарского хана Токтамыш-хана. Достигнув этой местности, он возвел этот курган, чтобы был памятный знак. Даст бог, господь да свершит правосудие! Господь да окажет милость людям страны! Да помянут они нас молитвой!» (Там же: 24).

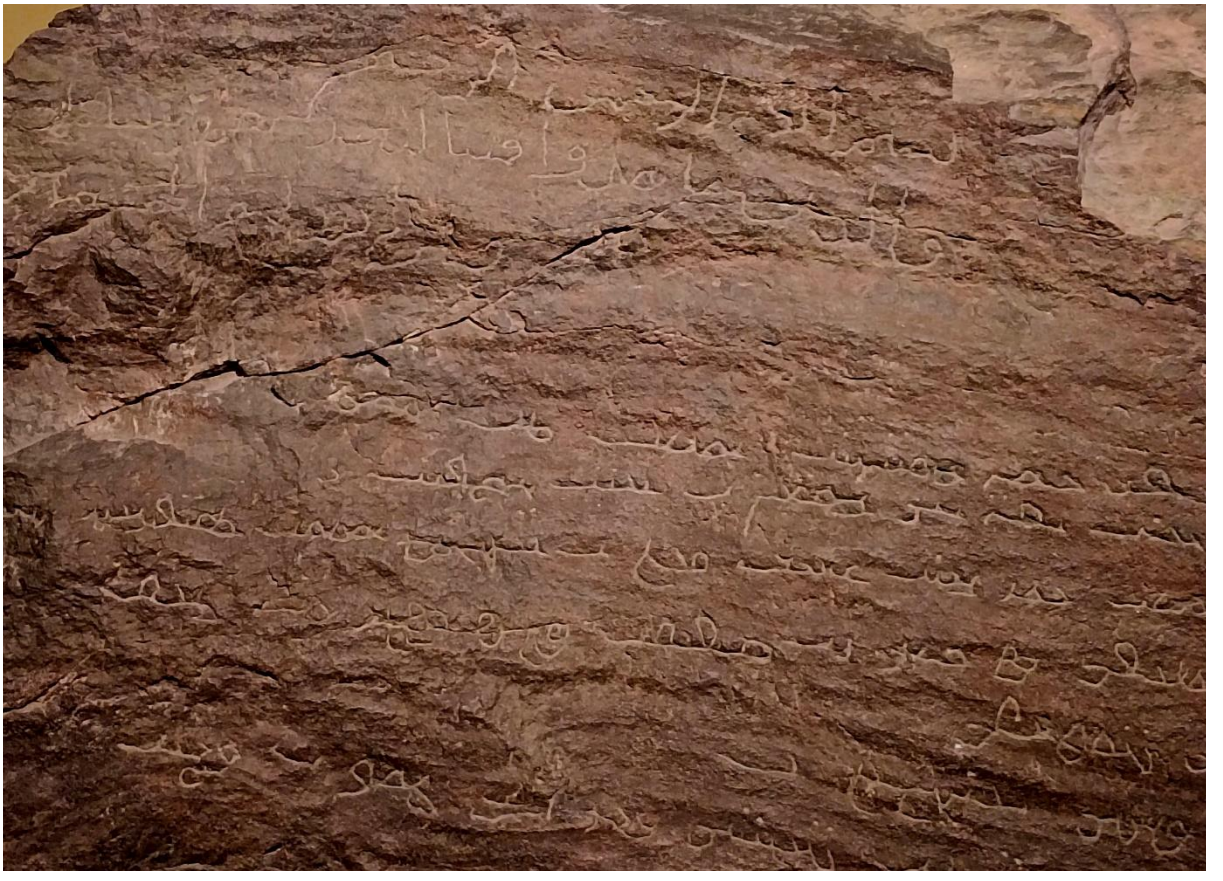

Рис. 6. Камень «Карсакпайская надпись». Строки уйгурского алфавита. Фото Э. Р. Усмановой.
6-сур. «Қарсақпай жазуы» тасы. Ұйғыр әліпбиіндегі жазу. Э.Р. Усмановаңың фотосы.
Fig. 6. The ‘Karsakpay Inscription’ Stone. Lines in the Uyghur script. Photo by E.R. Usmanova.

Надпись на камне Тимура в контексте военных карательных тимуровских походов была разобрана казанскими учеными И.М. Миргалиевым, А.Г. Мухамадиевым и М.И. Ахметзяновым. Они обратили внимание на расшифровку определения статуса хана Тохтамыша как хана Булгарии, которая демонстрирует историческую значимость надписи для понимания системы государственной власти в Золотой Орде. Имя Тимура употреблено так, как принято в старотатарских письменных источниках, – Аксак Тимур (Миргалиев, 2009: 121-127).

Родовая гора Улытау. Согласно дешифровке лингвистов, камень с текстом имел прямое отношение к походу 1391 года и кургану, построенному воинами Тимура. «Каменная надпись» подтвердила персидские письменные источники, призванные увековечить победы полководца Амира Тимура. Персидские хронографы XV в. Низам-ад-дин Шами, Шереф-ад-дин Али Йезди в «Книге побед – Зафар-наме», Мухаммед ибн Хонд-шах ибн Махмуд Мирхонд свидетельствуют о событии, произошедшим в горной местности Улуг-тага / Улук-дака.

«<…> в пятницу, достигли Улук-дака. Тимур взошел на вершину горы, осмотрел (местность) (это была) степь и в степи – пустыня. Он остановился там на тот день и приказал, чтобы все воины принесли камни и построили там высокий знак. Каменотесам он приказал изобразить на нем высочайшее имя и дату этих дней, дабы на лице времени осталось воспоминание об этом походе» Низам-ад-дин Шами.

«<…> в пятницу остановились в местности Улук-таг. Для радостного обозрения той степи Тимур взошёл на вершину горы; вся равнина сплошь зеленела. Он пробыл там тот день, (затем) вышел высокий приказ, чтобы воины принесли камней и на том месте поставили высокий знак, вроде маяка. Искусные каменотёсы начертали на нем дату тех дней, чтобы на лице времени осталась памятка» Шереф-ад-дин Али Йезди (Тигенгаузен 1941: 113, 161).

«Его величество остановился на день на вершине Улуг-тага и приказал, чтобы войска свезли туда со всех сторон камни, дабы воздвигнуть там большую башню в качестве указателя. Искусные скульпторы выгравировали там дату прихода августейшего монарха в эти места для того, чтобы этот монумент передал в самые отдаленные века память о высоких делах этого прославленного монарха» (Мирхонд цит. по: Миргалеев, 2007: 21).

Улук-дак, Улук-таг из персидских источников соотносится с современным топонимом Улытау. Это система невысоких гор, расположенных на юго-западе Казахского мелкосопочника (рис. 4). Улытау переводится как ‘великие, почитаемые горы’. Слово же *улуг* имеет значение: ‘большой, старший, великий, сильный’ <…> (Семби, 2014: 427–428). В русских летописях при описании походов Тохтамыша упоминается восточная граница его владений Оурукътанъ. По всей видимости, это искаженное имя Уруктаг. Первое слово «урук» у монголов и тюрков означало «поколение, родня, род», второе слово «таг» – гора. Один из вариантов русского перевода географического названия Уругтаг – Уругтак – «Родовая гора» (Григорьев и др., 2004а: 7–10).

Итак, топонимы сошлись в едином значении как «Родовая гора», объединив в один ритуальный комплекс курган, построенный на сопке, и «Камень Тимура» с выбитыми строками молитвы о том, что *«султан Турана Тимур-бек поднялся с тремя сотнями тысяч войска за ислам на булгарского хана Токтамыш-хана».*

Какое же значение имеет курган, построенный уставшими от трехмесячного перехода воинами (Тизенгаузен, 1941: 151-161), вышедшими в феврале 1391 года из Туркестана и достигшими Улуг-тага только в апреле?

Обращает на себя внимание состав курганной насыпи со шлаком, прокаленной и оплавленной породой. Такой характер насыпи дал повод К.И. Сатпаеву предположить, что это остатки печи для обжига кирпичей, которые использовались в строительстве близлежащих мавзолеев (Сарсекеев, 1989: 224). На сильный огонь указывают остатки отверстий воздуходувных каналов *(рис. 7, 8)*.

Рис. 7. Сопка Алтыншокы в Улытау. Вид курганной насыпи. Фото Э.Р. Усмановой.
7-сур. Ұлытаудағы Алтыншоқы шоқысы. Қорған үйіндісінің көрінісі. Э.Р. Усмановаңың фотосы.
Fig. 7. Altynshoky Hill in Ulytau. The kurgan mound. Photo by E.R. Usmanova.

Рис. 8. Сопка Алтыншокы в Улытау. Вид курганной насыпи с прокалом. Фото Э.Р. Усмановой.
8-сур. Ұлытаудағы Алтыншоқы шоқысы. Күйдірілген тас іздері бар қорған үйіндісінің көрінісі. Э.Р. Усмановаңың фотосы.
Fig. 8. Altynshoky Hill in Ulytau. The kurgan mound showing the signs of intensive burning. Photo by E.R. Usmanova.

Функция кургана на сопке Алтыншокы. Междисциплинарное исследование с использованием методов из области естественных и смежных наук, с охватом разнообразной информации по физической географии, ботанике, геологии, химико-технологический анализ шлаков, аэрофотосъемка позволили в полной мере реконструировать назначение ритуального сооружения на вершине сопки Алтыншокы (Fomin et al., 2008: 64-74).

Курган является теплотехническим сооружением для устройства большого костра, которое не использовалось для обжига кирпичей или плавки металла, а было самостоятельным сооружением *(рис. 9)*. Установлено, что шлакообразование скальной породы (базальта) произошло в результате действия огня высокой температуры.

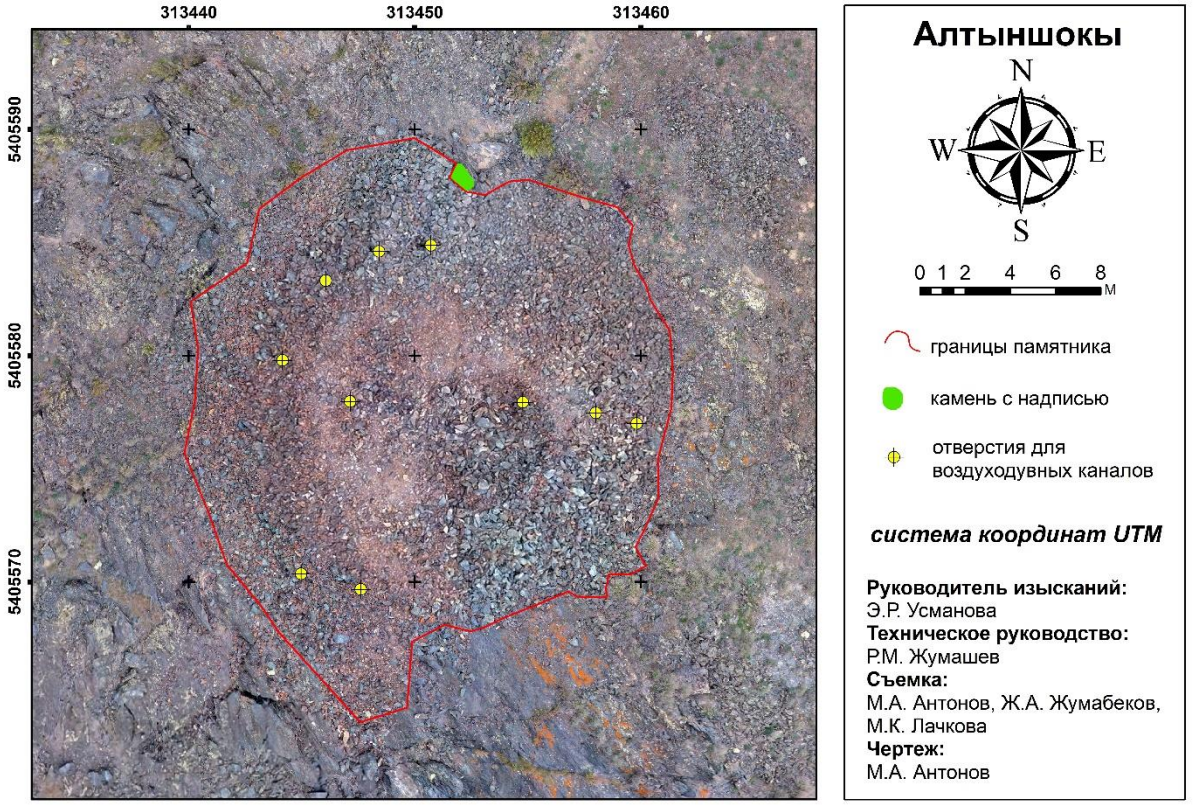

Рис. 9. Улытау. Сопка Алтыншокы. План вида сверху курганной насыпи с воздуходувными каналами. Автор: М.А. Антонов, Алматы.
9-сур. Ұлытаудағы Алтыншоқы шоқысы. Ауа үрлеу арналары бар қорған үйіндісінің жоғарыдан көрінісінің жоспары. Автор: М.А. Антонов, Алматы.
Fig. 9. Altynshoky Hill in Ulytau. Plan view of the kurgan mound with ventilation channels (yellow symbols). Author: M.A. Antonov. Almaty.

В Улытау в качестве топлива могло использоваться кустарниковое растение семейства розоцветных – таволга зверобоелистная (Spiraea hypericifolia L.). Ветви и древесина таволги содержат эфирные масла и смолы (консультация Ишмуратовой М.Ю., профессора-исследователя кафедры ботаники, канд. биол. наук, КНиУ). Её обгоревшие ветки сохранились в порах шлака. Очевидно, они использовались в качестве горючего

материала для кострища. Таволга сгорает быстро, давая сильный жар. Базальтовая порода, согласно проведенному эксперименту, плавится до шлакообразного состояния при температуре 1000-1100˚С. Следовательно, костёр требовал большого количество топлива, способного дать огонь такой высокой температуры. Температура горения некоторых видов древесины может превышать 1000˚С. Ещё большей температуры, до 1300˚С можно достичь, используя горение при продувке воздухом. При одновременной загрузке большого количества веток в костёр временно возникает недостаток кислорода и происходит образование древесного угля для высокотемпературного горения, которое и привело к оплавлению базальта.

Методы высотной съемки и 3D-моделирование позволили выявить технологические особенности строения кургана с устройством девяти сохранившихся воздуходувных каналов, расположенных преимущественно по длине окружности кургана (рис.9).

Радиокарбонное датирование было проведено на основе содержания радиоактивного изотопа углерода (^{14}C) (С14) во фрагментах обугленных веток таволги, извлечённых из крупных пор шлака. Полученные календарные даты (1298-1405 гг. и 1286-1394 гг.) подтвердили совпадение времени сооружения кургана с периодом военной кампании Тимура против Тохтамыша в 1391 году. (Знак…, 2020: 190). Комплекс Алтыншокы входит в систему природно-исторических локусов Улытау, где методом радиокарбонного анализа датированы другие памятники эпохи Золотой Орды: мавзолей Джучи-хана и погребальный комплекс Карасуыр (Panyushkina et al., 2022: 323-331; Усманова и др., 2025: 293-306).

Полученные результаты

Сакральное значение «знака времени» Амира Тимура

Историко-культурный комплекс на сопке Алтыншокы состоит из двух материальных объектов, оставленных в военном ландшафте карательного похода Амира Тимура 1391 года, связанных между собой по смыслу. Символическое значение комплекса раскрывается через ритуальный характер действий, которые на первый взгляд могут восприниматься как утилитарные: установка камня с надписью и возведение кургана как теплотехническое сооружение.

Эпиграфический памятник «Карсакпайская надпись» или «Камень Тимура» отражает преемственность тюркской письменной традиции в политической культуре эпохи Амира Тимура. Использование уйгурской графики для записи текста на чагатайском языке свидетельствует о сохранении древнетюркской письменной практики в официальной мемориальной коммуникации конца XIV в., тогда как сочетание арабской формулы и тюркского текста демонстрирует синтез исламской идеологии власти и тюркской государственно-административной традиции.

Горизонтальная ориентация текста является важной эпиграфической особенностью памятника. Она отражает адаптацию уйгурской письменности к условиям монументальной эпиграфики и форме каменной плиты, что свидетельствует о трансформации графической традиции в контексте материальной культуры и региональных практик письменной фиксации.

Эпиграфический памятник выступает материальным инструментом конструирования исторической памяти и символической репрезентации власти в средневековой тюркской политической культуре.

Вероятно, текст надписи, содержащий мотив надежды на победу, был задуман Тимуром еще до начала военной кампании. Можно предположить, что в войске был специально привлечённый опытный камнерез, который совмещал функции писца и исполнителя резьбы. Сам камень, по всей видимости, был заранее подготовлен для нанесения текста.

Визуально выявляется трапециевидная форма «Камня Тимура»; по правому нижнему краю (базальт коричневого цвета с зеленоватым оттенком) заметны следы горизонтальных сколов (рис. 10). Надпись, вероятно, сперва была нанесена зубилом, а затем доработана более тонким инструментом. Трасологическое исследование камня и техники нанесения текста могло бы предоставить дополнительные данные о происхождении эпиграфического памятника. Следовательно, возможны дальнейшие открытия по истории создания «Карсакпайской надписи».

Рис. 10. Камень «Карсакпайская надпись». Сколы на боковой стороне камня.
Фото Э. Р. Усмановой.
10-сур. «Қарсақпай жазуы» тасы. Тастың бүйір бетіндегі сынықтар. Э.Р. Усмановаңың фотосы.
Fig. 10. The ‘Karsakpay Inscription’ Stone. Flaking on the stone lateral surface.
Photo by E.R. Usmanova.

В какой-то степени доказательством о нанесении надписи, задуманной еще до похода, является чагатайский блок, выполненный более тщательно, чем три арабские

строчки коранического текста (рис. 6). По семантическому, сакральному значению они превосходят информационный смысл и «победный», торжественный характер текста на уйгурице. Они выражают суть молитвы по пяти выбранным именам из 99 имен Аллаха (Григорьев и др., 2011б: 117-119). После окончания выбивки восьми строк на чагатайском сверху дополнительно выбивается надпись на арабском как заклинание, отвечающее цели похода – победе над ханом Тохтамышем.

«Во имя Аллаха милостивого, милосердного! Владыка сущего, Святилище истины, Неусыпный защитник, Всесильный и всемогущий. Премудрый даритель жизни и смерти!».

Надпись на чагатайском имеет непосредственное отношение к событию, произошедшем на вершине сопки Алтыншокы. А именно: строительству кургана по приказу Тимура в виде культового теплотехнического сооружения для зажигания огня (рис. 11). Очевидно, что это был не сигнальный огонь, для которого требовался наброс из веток и зажженный костер. Следует еще раз отметить, что комплекс Алтыншокы (курган и камень с надписью) – единственный зафиксированный и сохранившийся ритуальный объект, известный в военном ландшафте тимуровских походов.

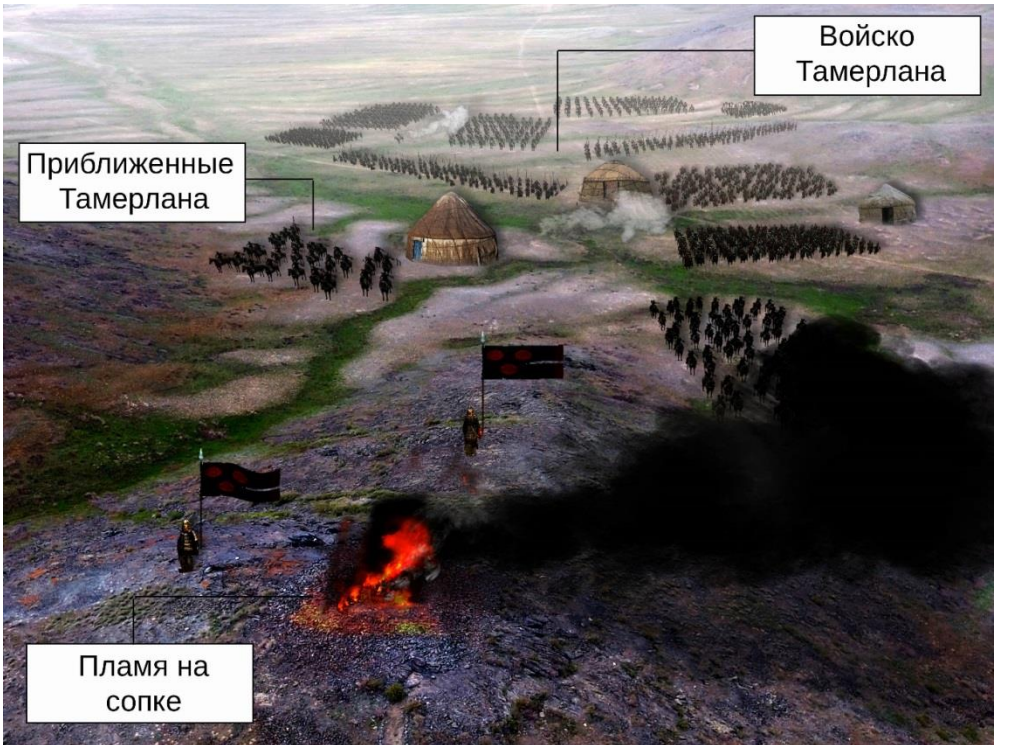

Рис.11. Расположение войск Тамерлана в районе сопки Алтыншокы. Реконструкция. Автор: М. А. Антонов, Алматы.
11-сур. Алтыншоқы шоқысы ауданындағы Әмір Темір әскерлерінің орналасуы. Реконструкция. Автор: М. А. Антонов, Алматы.
Fig. 11. Reconstruction of Tamerlane's camp at Altynshoky Hill. Author: M.A. Antonov, Almaty.

В письменных источниках о военных деяниях Тимура отсутствуют свидетельства о совершенных ритуалах или каких-либо оставленных культовых квази-знаков во время

других тимуровских походов в зонах военного конфликта (Усманова и Панюшкина, 2023, 130-139). В описаниях «кыпчакского» похода 1391 года в персидских источниках не описывается костер, который был разведен в полости кургана. Отсутствует информация об огне и в самом тексте на «Камне Тимура».

В «кыпчакском» походе Амир Тимур оказался в двойственном положении: с одной стороны, он почитал Чингисхана, с другой стороны, вел войну с его потомком – чингизидом по происхождению – Тохтамышем. Тимуровское войско двигалось через земли чингизидов, где гора Улытау почиталась как Родовая гора. Курган в оригинале надписи на камне описан как обоо, возможно, построенное для обрядового костра (рис.12), зажженного в честь поклонения предкам, почитаемым среди джучидов (Григорьев и др., 2011б, 113-127).

Рис. 12. Сопка Алтыншокы в Улытау. Вид сверху курганной насыпи.
Фото из архива Б.С. Кожахметова.
12-сур. Ұлытаудағы Алтыншоқы. Қорған үйіндісінің жоғарыдан көрінісі.
Б.С. Қожахметовтың мұрағатынан алынған фото.
Fig. 12. Altynshoky Hill, Ulytau. Aerial view of the kurgan mound.
Photo from the archive of B.S. Kozhakhmetov.

Заключение

Проведённое исследование позволило по-новому интерпретировать культурно-исторический комплекс на сопке Алтыншокы как уникальный сакральный объект, сформированный непосредственно в ландшафте военного конфликта эпохи Тимуридов. Он возникает по причине целенаправленной практики символического освоения и маркирования пространства, отражающей политическую волю правителя Мавераннахра, его талант полководца, а также особенности его мировоззрения как верующего и суеверного человека. Власть и вера – это культурный код, воплощенный в комплексе на вершине сопки Алтыншокы.

«Место памяти» в виде кургана-обоо и эпиграфического памятника отвечало интересам конкретной социальной группы – правителя и армии, выступая формой увековечения идеи военного похода и его значения. В широком смысле оно преобразовало ландшафт военного конфликта в сакральное пространство, реализуя установку мировоззренческого плана «<…> дабы на лице времени осталось воспоминание об этом походе» (Низам-ад-дин Шами, XV в., цит. по: Тигенгаузен 1941: 113).

Эпиграфический памятник и курган-обоо выступают как взаимодополняющие элементы единой системы, в которой письменный текст фиксирует историческое событие, а ритуальное сооружение придаёт ему сакральный статус. В результате междисциплинарного анализа было высказано предположение, что во время похода 1391 года на вершине сопки было сооружено теплотехническое сооружение в виде кургана ритуального значения. Одновременно «каменотёсы тех дней» высекли на камне письменное свидетельство о походе, установив его у подножия кургана, тем самым создавая материально закреплённый знак памяти.

Курган-обоо был возведён в традиции поклонения духам предков в Улытау – на родовой и Великой горе, почитаемой джучидами-чингизидами, на вершине сопки с панорамным обзором горной гряды, в весенний период (апрель), традиционно связанный с обрядами почитания предков; при этом обоо маркировало сакральное пространство (Жуковская, 1988: 28). «Место памяти» было неотделимо от представлений о Мировой горе, где «любое освящённое пространство совпадает с Центром Мира» (Элиаде, 1987: 44-45).

При этом выявляется кажущееся противоречие между языческими обрядами и образом Тимура как «защитника ислама», зафиксированном в тексте надписи и подтверждаемом его собственным утверждением о построении государства на основе исламских принципов: «Я построил здание своего государства согласно исламу» (Ахмедов и др., 1999: 29). Данное противоречие отражает синкретизм культуры эпохи Тимуридов, в которой органично сосуществовали исламские и доисламские тюрко-монгольские представления. Дополнительное объяснение может быть предложено через интерпретацию сообщения Шереф-ад-дина Али Йезди о возведении «высокого знака, вроде маяка», что позволяет сопоставить семантику «маяка» и «минарета» (перевод с араб. *башня с огнем* – прим. Е.Г.) как сооружений, связанных с огнём и выполняющих направляющую и сакрально-символическую функцию.

Примечательно, что создание данного комплекса совпадает по времени с датами, близкими ко дню рождения Амира Тимура (по различным источникам – 9 апреля 1336 г. (Бартольд, 1992: 473) или 7 мая 1333 г. (Иванин, 1992: 412), что, возможно, также имело символическое значение и могло повлиять на замысел сооружения.

Комплекс Алтыншокы демонстрирует синкретизм ритуально-культового пространства и культурной жизни народов Центральной Азии, в которой переплетаются доисламские и исламские верования. Устойчивые модели сакрализации пространства формируются на основе взаимодействия различных религиозных традиций.

Социальные и сакральные функции памяти, власти и ритуала объединяются в трёх ключевых элементах – курган-обоо, огонь и камень с надписью – автором-демиургом которых явился Амир Тимур. Комплекс Алтыншокы предстает как метафора многослойного культурного текста, обладающего собственной системой знаков и символов, через которую осмысляются как прошлое, так и настоящее.

Сохранение «воспоминания о походе, оставленного на лице времени» в 1391 году в Улытау, вдали от Самарканда, можно рассматривать как важный исторический факт.

В условиях степного пространства формируется «место памяти», осуществленное через интеграцию природного ландшафта, материальных объектов и символических практик. Таким образом, создан устойчивый культурный код, направленный на закрепление исторического события в коллективной памяти социума.

Литература

Ахмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А., 1999. Амир Темур. Жизнь и общественно-политическая деятельность. Ташкент: «Университет». 263 с.

Бартольд В. В., 1963. Сочинения. Общие работы по истории Средней Азии. Т. II, ч. 1. М.: Изд-во Вост. лит-ры. 1024 с.

Бартольд В.В. 1992. Царствование Тимура. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. Сост., обр. и подг. текста Р. Рахманалиева. Изд-во «Гураш». С. 472–489.

Бобров Л.А., 2015. Командный состав армии Амира Тимура в Кондурчинской битве 1391 г. Золотая Орда: история и культурное наследие: сборник научных материалов. Отв. ред. А.К. Кушкумбаев. Астана: ИП «BG-PRINT». С. 111–135.

Григорьев А.П., Телицин Н.Н., Фролова О.Б., 2004а. «Надпись Тимура 1391 г.». Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. XXI. СПб: Изд. СПбГУ. С. 3-24.

Григорьев А.П., Телицин Н.Н., Фролова О.Б., 2011б. Надпись Тимура 1391 г. Тюркские народы Евразии в древности и средневековье. ред. кол. С.Г. Кляшторный (пред.), Т.И. Султанов, В.В. Трепавлов. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН. С.109-129.

Иванин М. И., 1992. Состояние военного искусства у среднеазиатских народов при Тамерлане. Тамерлан: Эпоха. Личность. Деяния. Сост., обр. и подг. текста Р. Рахманалиева. Изд-во «Гураш». С. 412–459.

Жуковская Н.Л., 1988. Категории и символика традиционной культуры монголов. М.: Изд-во «Наука». 198 с.

Знак Тимура на сопке Алтыншокы: сб. ст. и публикаций, 2020. Гл. ред. Усманова Э. Р. Караганда: LtdTengri. 192 с.

Китаба – эпиграфические надписи исламского мира. Исламосфера [Электронный ресурс] https://islamosfera.ru/kitaba-epigraficheskie-nadpisi-islamskogo-mira (Дата обращения: 15.03.2026).

Костюков В.П., 2009. Несколько замечаний к походу Тимура 1391 г. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. № 2 (вып. 11). С.120–138.

Крамаровский М.Г., 2005. «Камень Тимура» как феномен чингизидской истории и культуры. Золотая Орда. История и культура: каталог выставки к 1000-летию Казани. СПб.: Славия. С. 167–170.

Лопаткин И.Н., 2023. Реконструкция Южно-Уральского этапа карательного похода войск Тамерлана на Золотую Орду 1391 года. Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: История и право. Т. 13, № 4. С. 163–177.

Миргалеев И.М., 2007. Материалы по истории войн Золотой Орды с империей Тимура. Казань: Институт истории АН РТ. 108 с.

Миргалеев И.М., 2011. Битвы Токтамыш-хана с Аксак Тимуром. Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Отв. ред. и составитель И.М. Миргалеев. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. С. 170–182.

Миргалеев И.М., 2009. Надпись Аксак Тимура: несколько замечаний по прочтению. Золотоордынская цивилизация. Вып. 2. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ., С. 121–127.

Нора П., Озуф М., Ж. де Пюимеж, Винок М., 1999. Франция-память. Пер. с фр.: Дина Хапаева. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та. С. 17-50.

Panyushkina I., Usmanova E., Uskenbay K., Kozha M., Dzhumabekov D., Akhatov G., & Jull A., 2022. Chronology of The Golden Horde in Kazakhstan: 14C dating of Jochi Khan mausoleum. Radiocarbon. 64 (2). 323-331.

Пономарев А.И., 1945. Поправки к чтению «надписи Тимура». Советское востоковедение. М.; Л. Т. 3. С. 222–224.

Поппе Н.Н., 1940. Карасакпайская надпись Тимура. Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа. Л., Т. 2. С. 185–187.

Ру Жан-Поль, 2007. Тамерлан. М.: Изд-во «Молодая гвардия». 286 с.

Сарсекеев М., 1989. Сатпаев. Алма-Ата: Өнер. 448 с.

Семби М., 2014. Улытау. Краткий энциклопедический словарь исторических топонимов Казахстана. Сост. И.В. Ерофеева. Алматы: КазНИИК. С. 427–431.

Снесарев Г.П.,1969. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Изд-во «Наука». 336 с.

Тизенгаузен В.Г., 1941. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II.М.-Л.: Изд-во АН СССР. 307 с.

Усманова Э.Р., Панюшкина И.П., 2023. Ландшафты военного конфликта Золотой Орды в Улытау: комплексы Карасуыр и Алтыншокы. Древние и средневековые государства и союзы номадов Евразии в контексте новых археологических и письменных источников: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию археолога, д.и.н., профессора А.Н. Подушкина (г. Шымкент, 17–18 марта 2023 г.). Алматы: Институт археологии имени А.Х. Маргулана. С. 130-139.

Усманова Э.Р., Жумашев Р.М., Кожахметов Б.С., Тлеубергенов Т.А., 2025. Знание и сохранение памяти о «кыпчакском» походе Амира Тимура 1391 года. Поволжская археология. № 2 (52). С.143–154.

Усманова Э.Р., Захаров С.В., Панюшкина И.П., 2025. Природно-исторические локусы Улуса Джучи в Улытау. Золотоордынское наследие: Материалы VII международного Золотоордынского форума «Pax Tatarica: средневековые источники и исторический контекст». Болгар–Казань. 9–11 июня 2025 г. Выпуск 6. Казань. С. 293-306.

Федченко О.Д.., 2022. Поход Тамерлана на Дешт-и Кипчак в 1391 году. Тюркологические исследования. Т. 5. № 4. С. 44-55.

Fomin V.N., Usmanova E.R., Zhumashev R.M., Pokussayev A.V., Motuza G., Omarov Kh.B., Kim Yu.Yu, Ishmuratova M.Yu., 2008. Chemical-technological analysis of slags from the Altynshoky complex. Bulletin of the University of Karaganda-Chemistry. P. 64-74.

Элиаде Мирча, 1987. Космос и история. М.: Прогресс. 312 с.

Ure J., 1980. The trail of Tamerlane. London: Constable. 206 p.

Якубовский А.Ю., 1946. Тимур. Вопросы истории. № 8-9. С.42-74.

Reference

Akhmedov B.A., Mukminova R.G., Pugachenkova G.A., 1999. Amir Temur. Zhizn' i obshchestvenno-politicheskaya deyatel'nost'. [Amir Temur. Life and socio-political activities]. Tashkent: Universitet. 263 p. [in Russian].

Bartol'd V.V., 1963. Sochineniya. Obshchiye raboty po istorii Sredney Azii [Works. General works on the history of Central Asia]. V. II. P. 1. M.: Izd-vo Vost. lit-ry. 1024 p. [in Russian].

Bartol'd V.V., 1992. Tsarstvovaniye Timura. Tamerlan: Epokha. Lichnost'. Deyaniya. [he Reign of Timur. Tamerlane: Era. Personality. Deeds]. ed. R. Rakhmanaliyev Izd-vo «Gurash». P. 412–459 [in Russian]. P. 472-489 [in Russian].

Bobrov L.A., 2015. Komandnyy sostav armii Amira Timura v Kondurchinskoy bitve 1391 g. [Command staff of Amir Timur's army in the Battle of Kondurchin in 1391]. Zolotaya Orda: istoriya i kul'turnoye naslediye: sbornik nauchnykh materialov [Golden Horde: history and cultural heritage: collection of scientific materials]. Otv. red. A.K. Kushkumbayev. Astana: IP «BG-PRINT». P. 111–135. [in Russian].

Grigor'yev A.P., Telitsin N.N., Frolova O.B., 2004a. Nadpis' Timura 1391 g. [Timur's Inscription of 1391]. Istoriografiya i istochnikovedeniye istorii stran Azii i Afriki. [Historiography and source studies of the history of Asian and African countries]. Issue XXI. St. Petersburg: P. 3–24. [in Russian].

Grigor'yev A.P., Telitsin N.N., Frolova O.B., 2011в. Nadpis' Timura 1391 g. [Timur's Inscription of 1391]. Tyurkskiye narody Yevrazii v drevnosti i srednevekov'ye. red. kol. S.G. Klyashtornyy (pred.). T.I. Sultanov, V.V. Trepavlov [Turkic peoples of Eurasia in ancient times and the Middle Ages. ed. S.G. Klyashtorny (chairman). T.I. Sultanov, V.V. Trepavlov]. M.: Izdatel'skaya firma «Vostochnaya literatura» RAN. P. 109-129 [in Russian].

Ivanin M.I., 1992. Sostoyaniye voyennogo iskusstva u sredneaziatskikh narodov pri Timarlane. Tamerlan: Epokha. Lichnost'. Deyaniya. [The State of Military Art among the Central Asian Peoples under Timur]. ed. R. Rakhmanaliyev Izd-vo «Gurash». P. 412–459 [in Russian].

Zhukovskaya N.L., 1988. Kategorii i simvolika traditsionnoy kul'tury mongolov. [Categories and symbolism of traditional culture of the Mongols.]. M.: Izd-vo «Nauka». 198 p. [in Russian].

Znak Timura na sopke Altynshoky: sb. st. i publikatsiy [Timur's sign on Altynshoky hill: collection of articles and publications]. Gl. red. Usmanova E.R. Karaganda: LtdTengri. 192 p. [in Russian].

Kitaba – epigraficheskiye nadpisi islamskogo mira. Islamosfera [Kitaba – epigraphic inscriptions of the Islamic world. Islamosphere] [Electronic resource] https://islamosfera.ru/kitaba-epigraficheskie-nadpisi-islamskogo-mira. (Accessed at: 15.03..2026) [in Russian].

Kostyukov V.P., 2009. Neskol'ko zamechaniy k pokhodu Timura 1391 g. [Several remarks on Timur's campaign of 1391]. Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana [Questions of history and archeology of Western Kazakhstan]. № 2 (Iss. 11). P.120–138. [in Russian].

Kramarovskiy M.G., 2005. «Kamen' Timura» kak fenomen chingisidskoy istorii i kul'tury ["Timur's Stone" as a Phenomenon of Chinggisid History and Culture]. Zolotaya Orda. Istoriya i kul'tura: katalog vystavki k 1000-letiyu Kazani [Golden Horde. History and Culture: Catalogue of the Exhibition for the 1000th Anniversary of Kazan]. SPb.: Slaviya. P. 167–170. [in Russian].

Lopatkin I.N., 2023. Rekonstruktsiya Yuzhno-Ural'skogo etapa karatel'nogo pokhoda voysk Tamerlana na Zolotuyu Ordu 1391 goda [Reconstruction of the South Ural stage of the punitive campaign of Tamerlane's troops against the Golden Horde in 1391]. Izvestiya Yugo-Zapadnogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya i parvo [Bulletin of the South-West State University. Series: History and Law]. V. 13. № 4. P. 163–177. [in Russian].

Mirgaleyev I.M., 2007. Materialy po istorii voyn Zolotoy Ordy s imperiyey Timura [Materials on the history of the wars of the Golden Horde with the empire of Timur]. Kazan': Institut istorii AN RT. 108 p. [in Russian].

Mirgaleyev I.M., 2011. Bitvy Toktamysh-khana s Aksak Timurom. Voyennoye delo Zolotoy Ordy: problemy i perspektivy izucheniya [Battles of Tokhtamysh Khan with Aksak Timur. Military affairs of the Golden Horde: problems and prospects of study]. Otv. red. i sostavitel' I.M. Mirgaleyev. Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. P. 170–182. [in Russian].

Mirgaleyev I.M., 2009. Nadpis' Aksak Timura: neskol'ko zamechaniy po prochteniyu [The inscription of Aksak Timur: several comments on reading]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya [Golden Horde civilization]. Issue 2. Kazan': Izdatel'stvo «Fen» AN RT., P. 121–127. [in Russian].

Nora P., Ozuf M., ZH. de Pyuimezh, Vinok M., 1999. Frantsiya-pamyat' [France-memory]. Trans. from fr.: Dina Khapayeva. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta. P. 17-50. [in Russian].

Panyushkina I., Usmanova E., Uskenbay K., Kozha M., Dzhumabekov D., Akhatov G., & Jull A., 2022. Chronology of The Golden Horde in Kazakhstan: 14C dating of Jochi Khan mausoleum. Radiocarbon. 64 (2). P. 323-331.

Ponomarev A.I., 1945. Popravki k chteniyu «nadpisi Timura» [Corrections to the reading of the “Timur inscription”]. Sovetskoye vostokovedeniye [Soviet Oriental Studies]. M.: L.V. 3. P. 222–224. [in Russian].

Poppe N.N., 1940. Karasakpayskaya nadpis' Timura [The Karasakpai inscription of Timur]. Trudy otdela Vostoka Gosudarstvennogo Ermitazha [Transactions of the Oriental Department of the State Hermitage Museum]. L., V. 2. P. 185–187. [in Russian].

Ru Zhan-Pol', 2007. Tamerlan [Tamerlane]. M.: Izd-vo «Molodaya gvardiya». 286 p. [in Russian].

Sarsekeyev M., 1980. Satpayev. Zhizn' zamechatel'nykh lyudey [Satpayev. Life of Remarkable People]. M. 319 p. [in Russian].

Sembi M., 2014. Ulytau. Kratkiy entsiklopedicheskiy slovar' istoricheskikh toponimov Kazakhstana [Brief encyclopedic dictionary of historical toponyms of Kazakhstan]. Comp. I.V. Yerofeyeva. Almaty: KazNIIK. P. 427–431. [in Russian].

Snesarev G.P., 1969. Relikty domusul'manskikh verovaniy i obryadov u uzbekov Khorezma [Relics of pre-Muslim beliefs and rituals among the Uzbeks of Khorezm]. M.: Izd-vo «Nauka». 336 p. [in Russian].

Tizengauzen V.G., 1941. Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde.]. T. II. Izvlecheniya iz persidskikh sochineniy sobrannyye V.G. Tizengauzenom i obrabotannyye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym [Extracts from Persian works collected by V.G. Tiesenhausen and processed by A.A. Romaskevich and S.L. Volin]. M.-L.: Izd-vo AN SSSR. 307 p. [in Russian].

Usmanova E.R., Panyushkina I.P., 2023. Landshafty voyennogo konflikta Zolotoy Ordy v Ulytau: kompleksy Karasuyr i Altynshoky [Landscapes of the Golden Horde military conflict in Ulytau: the Karasuyr and Altynshoky complexes]. Drevniye i srednevekovyye gosudarstva i soyuzy nomadov Yevrazii v kontekste novykh arkheologicheskikh i pis'mennykh istochnikov: materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 70-letiyu arkheologa, d.i.n., professora A.N. Podushkina [Ancient and medieval states and unions of nomads of Eurasia in the context of new archaeological and written sources: Proceedings of the International scientific and practical conference dedicated to the 70th anniversary of the archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor A.N. Podushkin] (g. Shymkent, 17–18 marta 2023 g.). Almaty: Institut arkheologii imeni A.KH. Margulana. P. 130-139 [in Russian].

Usmanova E.R., Zhumashev R.M., Kozhakhmetov B.S. Tleubergenov T.A. 2025. Znaniye i sokhraneniye pamyati o «kypchakskom» pokhode Amira Timura 1391 goda [Knowledge and Preservation of the Memory of Amir Timur's Campaign Against the Kipchaks in 139]. Povolzhskaya arkheologiya. № 2 (52). P.143–154 [in Russian].

Usmanova E.R., Zakharov S.V., Panyushkina I.P., 2025. Prirodno-istoričeskie lokusy Ulusa Džuči v Ulytau [Natural History Loci Ulus Juchi in Ulytau]. Golden horde legacy: Materials of the VIII International Golden Horde Forum “Pax Tatarica: Medieval Sources and Historical Context”. Bolgar-Kazan. June 9–11. Issue 6. Kazan. P. 293-306 [in Russian].

Fedchenko O.D., 2022. Pokhod Tamerlana na Desht-i Kipchak v 1391 godu [Tamerlane's campaign against Desht-i Kipchak in 1391]. Tyurkologicheskiye issledovaniya [Turkic studies]. V. 5. № 4. P. 44–55. [in Russian].

Fomin V.N., Usmanova E.R., Zhumashev R.M., Pokussayev A.V., Motuza G., Omarov Kh.B., Kim Yu. Yu, Ishmuratova M.Yu., 2008. Chemical-technological analysis of slags from the Altynshoky complex. Bulletin of the University of Karaganda-Chemistry. P. 64–74. [in English].

Eliade Mircha, 1987. Kosmos i istoriya [Space and history]. M.: Progress. 312 p. [in Russian].

Ure J., 1980. The trail of Tamerlane. London: Constable. 206 p. [in English].

Yakubovsky A.Yu., 1946. Timur [Timur]. Voprosy istorii [Questions of history]. No. 8-9. P. 42-74 [in Russian].

Сведения об авторах

Усманова Эмма Радиковна, ведущий научный сотрудник, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова, ул. Университетская, 28, Караганда, Республика Казахстан.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId = 36175214500

Жумашев Рымбек Муратович, доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова, ул. Университетская, 28, Караганда, Республика Казахстан.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId = 55966078000

Едгина Галина Тлеубековна, PhD, ассистент профессора кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, Карагандинский национальный исследовательский университет им. академика Е.А. Букетова, ул. Университетская, 28, Караганда, Республика Казахстан.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId = 57194946434

Панюшкина Ирина Петровна, PhD, профессор-исследователь, Лаборатория годичных колец, Университет Аризоны, Тусон, ул. E Lowell 1215, Тусон, Аризона 85721, США.

Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId = 6506064836

Авторлар туралы мәлімет:

Усманова Эмма Радиковна, жетекші ғылыми қызметкер, Сарыарқа археология институты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Университет көш., 28, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

Жумашев Рымбек Муратович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Археология, этнология және Отан тарихы кафедрасы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Университет көш., 28, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55966078000

Едгина Галина Тлеубековна, PhD, профессордың ассистенті, Археология, этнология және Отан тарихы кафедрасы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Университет көш., 28, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57194946434

Панюшкина Ирина Петровна, PhD, зерттеуші профессор, Жылдық сақиналар зертханасы, Аризона университеті, E Lowell көш., 1215, Тусон, Аризона 85721, АҚШ.
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=6506064836

Information about authors:
Usmanova Emma Radikovna, Leading Researcher, Saryarka Archaeological Institute, Karaganda Buketov University, 28 Univesity Str., Karaganda, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=36175214500

Zhumashev Rymbek Muratovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Archaeology, Ethnology and National History, Karaganda Buketov University, 28 Univesity Str., Karaganda, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55966078000

Yedgina Galina Tleubekovna, PhD, Professor Assistant, Department of Archaeology, Ethnology, and National History, Karaganda Buketov University, 28 Univesity Str., Karaganda, Republic of Kazakhstan.
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57194946434

Panyushkina Irina Petrovna, PhD, Research Professor, Laboratory of Tree-Ring Research, University of Arizona, 1215 E Lowell Str., Tucson, AZ 85721, USA.
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=6506064836

Вклад авторов:
Э.Р. Усманова – концепция статьи, методология, контакты с исследователями, исследователь объекта, редактор, автор фотографий.
Р.М. Жумашев – методология, историографический обзор, исследователь объекта.
Г.Т. Едгина – редактирование эпиграфического памятника, редакция статьи.
И.П. Панюшкина – редактирование результатов междисциплинарных исследований, радиокарбонное датирование объекта.

Авторлардың үлесі:
Э.Р. Усманова мақаланың тұжырымдамасын анықтады, әдістемесін нақтылады, зерттеушілермен байланыс жүргізді, нысанның зерттеушісі, редактор, фотограф қызметтерін атқарды.
Р.М. Жумашев әдістеме, тарихнамалық шолу жасады, нысанды зерттеді.
Г.Т. Эджина эпиграфиялық ескерткішті және мақаланы редакциялады.
И.П. Панюшкина салалараралық зерттеу нәтижелерін өңдеді, нысанның радиокарбондық уақытын анықтады.

Author contributions:

E.R. Usmanova **–** concept of the article, methodology, communication with researchers, researcher of the site, editor, photographer.

R.M. Zhumashev – methodology, historiographical review, site researcher.

G.T. Edgina **–** editing the epigraphic monument and article editing.

I.P. Panyushkina – editing interdisciplinary research's results and radiocarbon dating of the site.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Turkic Studies Journal Special Issue,
2 (2026) 229-241
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

Resolving High-Vowel Ambiguity (⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩) in OCR-Derived Old Turkic Editions: An Edition-Metadata-Driven Disambiguation Layer

E. Uçar

Friedrich-Schiller-Universität, Jena, Germany
ORCID ID: 0000-0002-0039-9619
(E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de)

ARTICLE INFO

Keywords:
Old Turkic, OCR, text normalization, TEI-P5, high vowels, graphemic ambiguity, digital philology, historical corpora, Turcology, disambiguation.

IRSTI 16.21.27

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-229-241*

ABSTRACT

This study addresses the problem of high-vowel ambiguity in OCR-derived Old Turkic texts, in which the graphemic distinction between ⟨ï⟩, ⟨i⟩, and ⟨ı⟩ is frequently neutralized to ⟨i⟩. This issue arises from the limitations of existing normalization approaches, which fail to adequately capture edition-specific orthographic conventions or the variability across the editorial traditions. As a result, a significant portion of the original graphemic information is lost during digitization, thereby reducing the reliability of subsequent linguistic and philological analysis. To resolve this problem, the paper proposes a dedicated disambiguation layer integrated into a TEI-P5 two-layer encoding framework (orig/reg). The proposed layer operates strictly at the representation level and does not attempt to reconstruct phonology or modify the original OCR output. Instead, it combines edition-specific metadata with rule-based linguistic cues, including lexical allow-lists, morphological constraints, vowel harmony patterns, and loanword profiles. The model follows a deterministic priority structure, ensuring that each ambiguous case is resolved in a transparent, consistent, and reproducible manner. By design, the framework avoids probabilistic inference and prioritizes philological accountability over statistical generalization. The model was evaluated on a dataset of 4,485 tokens drawn from thirteen Old Turkic editions published between 1919 and 2023. Among these, 1,837 tokens exhibited unresolved high-vowel ambiguity after normalization. The proposed method successfully disambiguates approximately 88-93% of these cases, depending on the edition, while preserving unresolved forms through explicit TEI <unclear> annotation. This approach ensures that ambiguity is not obscured but remains visible and accessible for further philological evaluation and interpretation. Comparative analysis across editions further confirmed the stability of the method under varying orthographic conventions. The results demonstrate that a deterministic,

© E. Uçar, 2026

edition-aware approach can significantly improve accuracy compared to baseline methods, without sacrificing transparency, reversibility, or interpretability. The study further highlights the importance of editorial traditions in shaping graphemic representation and shows that ambiguity can be effectively managed through structured metadata and constrained rule-based systems. The proposed framework offers a reproducible and extensible solution for enhancing the quality, consistency, and interoperability of OCR-derived historical corpora in Turcology and digital philology. Future work will focus on extending the framework to additional Turkic editions and integrating it with corpus-level search and annotation tools.

Э. Учар
Фридрих Шиллер атындағы университет, Йена, Германия
ORCID ID: 0000-0002-0039-9619
(E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de)

OCR арқылы цифрланған көне түркі мәтіндері басылымдарындағы қысаң дауыстылардың (⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩) көпмәнділігін басылым метадеректеріне сүйене отырып ажырату: дизамбигуация қабаты

Аннотация. Бұл зерттеу OCR арқылы цифрланған көне түркі мәтіндеріндегі қысаң дауыстылардың көпмәнділігі мәселесін қарастырады, мұнда ⟨ï⟩, ⟨i⟩ және ⟨ı⟩ арасындағы графемалық айырмашылық көбінесе ⟨i⟩ түріне дейін бейтараптанады. Бұл мәселе қолданыстағы нормализация әдістерінің шектеулерінен туындайды, олар жекелеген басылымдардың орфографиялық ерекшеліктерін және редакциялық дәстүрлердің вариативтілігін жеткілікті түрде ескермейді. Соның салдарынан цифрландыру барысында бастапқы графемалық ақпараттың елеулі бөлігі жоғалып, кейінгі лингвистикалық және филологиялық талдауларға әсер етіп, шынайылығын төмендетеді. Бұл мәселені шешу үшін зерттеу жұмысымызда TEI-P5 екі деңгейлі кодтау жүйесіне (orig/reg) интеграцияланған арнайы дизамбигуация қабаты қоса ұсынылады. Ұсынылған қабат қатаң түрде тек репрезентация деңгейінде ғана жұмыс істейді және фонологияны қайта қалпына келтіруге немесе OCR нәтижесін өзгертуге келмейді. Оның орнына ол нақты басылымдардың метадеректерін лингвистикалық белгілерге негізделген ережелермен біріктіреді, соның ішінде рұқсат етілген лексикалық тізімдер, морфологиялық шектеулер, дауысты дыбыстар үндестігінің үлгілері және кірме сөздер профилін де қоса алады. Модель қатаң белгіленген ережелер жүйесіне басымдық береді, әрбір көпмәнді жағдайдың ашық, бірізді және қайталанатын түрде шешілуін қамтамасыз етеді. Құрылымы бойынша модель ықтималдық әдістерін қолданбайды және статистикалық

Received 27 February 2026. Revised 29 March 2026. Accepted 30 April 2026. Available online 30 June 2026.

For citation: E. Uçar Resolving high-vowel ambiguity (⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩) in OCR-derived Old Turkic editions: an edition-metadata-driven disambiguation layer // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2SI. P. 229-241. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-229-241

жалпылаудан гөрі филологиялық есеп берушілікке басымдық береді. Модель 1919–2023 жылдар аралығында жарияланған көне түркі мәтіндерінің он үш басылымынан алынған 4485 токеннен тұратын деректер жиынында бағаланды. Олардың ішінде 1837 токен нормализациядан кейін қысаң дауыстылар бойынша көпмәнділікті сақтаған. Ұсынылған әдіс басылымға байланысты осы жағдайлардың шамамен 88–93%-ын сәтті ажыратады, ал шешілмеген формалар TEI (unclear) аннотациясы арқылы сақталады. Бұл тәсіл көпмәнділікті жасырмай, оны айқын күйде қалдырып, кейінгі филологиялық талдау мен интерпретация үшін қолжетімді етеді. Басылымдар арасындағы салыстырмалы талдау әдістің әртүрлі орфографиялық дәстүрлер жағдайында тұрақтылығын растады. Нәтижелер қатаң белгіленген және басылым ерекшеліктерін ескеретін тәсілге негізделген базалық әдістермен салыстырғанда дәлдікті едәуір арттыра алатынын, сонымен бірге ашықтықты, кері қайтарылымдылықты және интерпретацияланушылықты сақтайтынын көрсетеді. Зерттеу сондай-ақ редакциялық дәстүрлердің графемалық репрезентацияны қалыптастырудағы маңызын атап өтеді және көпмәнділікті құрылымдалған метадеректер мен шектелген ережелер жүйесі арқылы тиімді басқаруға болатынын көрсетеді. Ұсынылған фреймворк түркология мен цифрлық филологияда OCR арқылы цифрланған тарихи корпустардың сапасын, бірізділігін және интероперабельділігін арттыруға арналған қайта жаңғыртылатын және кеңейтілетін шешім ұсынады. Болашақ жұмыс фреймворкты қосымша түркі басылымдарына кеңейтуге және оны корпус деңгейіндегі іздеу мен аннотация құралдарымен біріктіруге бағытталады.

Кілт сөздер: көне түркі тілі, OCR (оптикалық мәтінді тану), мәтінді нормализациялау, TEI-P5, қысаң дауыстылар, графемалық көпмәнділік, цифрлық филология, тарихи корпустар, түркология, дизамбигуация.

Э.Учар
Университет имени Фридриха Шиллера, Йена, Германия
ORCID ID: 0000-0002-0039-9619
(E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de)

Разрешение неоднозначности гласных верхнего подъёма (⟨ï⟩ / ⟨i⟩ / ⟨ı⟩) в OCR-оцифрованных изданиях древнетюркских текстов: слой дизамбигуации, основанный на метаданных издания

Аннотация. Данное исследование рассматривает проблему неоднозначности гласных верхнего подъёма в OCR-оцифрованных древнетюркских текстах, в которых графемное различие между ⟨ï⟩, ⟨i⟩ и ⟨ı⟩ часто нейтрализуется до ⟨i⟩. Эта проблема обусловлена ограничениями существующих методов нормализации, которые недостаточно учитывают орфографические особенности отдельных изданий и вариативность редакционных традиций. В результате значительная часть исходной графемной информации утрачивается в процессе цифровизации, что снижает надёжность последующего лингвистического и филологического анализа. Для решения данной проблемы в работе предлагается специализированный слой дизамбигуации, интегрированный в двухуровневую систему кодирования TEI-P5 (orig/reg). Данный слой функционирует строго на уровне представления и не предполагает восстановления фонологии или изменения исходного OCR-вывода. Вместо этого он сочетает метаданные конкретных

изданий с лингвистически обусловленными правилами, включая лексические списки разрешённых форм, морфологические ограничения, модели гармонии гласных и профили заимствованных слов. Модель использует детерминированную систему приоритетов, обеспечивая прозрачное, последовательное и воспроизводимое разрешение каждой неоднозначности. По своей конструкции она исключает вероятностные методы и отдаёт приоритет филологической проверяемости над статистическим обобщением. Модель была протестирована на корпусе из 4485 токенов, извлечённых из тринадцати изданий древнетюркских текстов, опубликованных в период с 1919 по 2023 год. Из них 1837 токенов сохранялинеоднозначностьгласныхверхнегоподъёмапосленормализации. Предложенный метод успешно разрешает приблизительно 88-93% таких случаев в зависимости от издания, при этом неразрешённые формы сохраняются посредством явной TEI-аннотации <unclear>. Такой подход не скрывает неоднозначность, а сохраняет её в явном виде, обеспечивая доступность для последующего филологического анализа и интерпретации. Сравнительный анализ различных изданий подтвердил устойчивость метода при различных орфографических традициях. Результаты показывают, что детерминированный, ориентированный на особенности издания подход может существенно повысить точность по сравнению с базовыми методами, не снижая при этом прозрачности, обратимости и интерпретируемости. Исследование также подчёркивает важность редакционных традиций в формировании графемной репрезентации и демонстрирует, что неоднозначность может эффективно управляться с помощью структурированных метаданных и ограниченных систем правил. Предложенный фреймворк представляет собой воспроизводимое и расширяемое решение для повышения качества, согласованности и интероперабельности OCR-оцифрованных исторических корпусов в тюркологии и цифровой филологии. Дальнейшие исследования будут направлены на расширение фреймворка на дополнительные тюркские издания и его интеграцию с инструментами корпусного поиска, и аннотирования.

Ключевые слова: древнетюркский язык, OCR (оптическое распознавание текста), нормализация текста, TEI-P5, гласные верхнего подъёма, графемная неоднозначность, цифровая филология, исторические корпусы, тюркология, дизамбигуация.

Introduction

Over the past century, various Old Turkic editions have been published, each employing different conventions for the representation of high vowels. These systems are neither fully standardized nor mutually compatible. For example, German, Russian, French, and Japanese editions generally preserve a clear distinction between ⟨ï⟩ (back unrounded high vowel), ⟨i⟩ (front high vowel), and in some cases ⟨ı⟩. On the other hand, Turkish editions based on modern Latin orthography retain only the ⟨i⟩ / ⟨ı⟩ opposition and omit ⟨ï⟩ entirely. For transliteration conventions in Turkish editions, see Uçar (2020; 2021). In Japanese and early Chinese editions, diacritics at are absent, and all three vowels may be merged into a single grapheme ⟨i⟩.

When such editions are processed through OCR, the problem becomes even more pronounced Even relatively accurate OCR systems frequently remove the diaeresis from ⟨ï⟩ and normalize the dotless ⟨ı⟩ to ⟨i⟩. As a result, the original three-way difference is reduced to a single graphemic form. To address this issue, a normalization layer proposed by Uçar (forthcoming) introduces a TEI-P5 parallel encoding framework. Within this framework, the

uncorrected OCR string is preserved in the orig layer, while a normalized representation is provided in the reg layer. At the same time, the framework explicitly identifies high-vowel collapse as the main error type that cannot be resolved solely at the representation level.

There have been a few past efforts to gather electronic collections of Old Turkic texts, with VATEC *(= Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus)* standing out as the most significant. This project, led by Marcel Erdal, Jost Gippert, Klaus Röhrborn, and Peter Zieme, was a collaborative effort between the Goethe-Universität Frankfurt, the Georg-August-Universität Göttingen, and the Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, supported by the DFG. In 2001, VATEC released a pilot CD-ROM while in 2003 a VATEC website that included re-editions of texts written in Runiform, Old Uyghur, Manichaean, Sogdian, and Syriac scripts, complete with transliteration, normalized transcription, morphological parsing, and translation (Erdal et al. 2003). However, it's worth noting that VATEC didn't start with OCR-derived material. Instead, the editions were carefully re-keyed by hand from the original print versions, and the high-vowel distinction was maintained through careful editorial choices rather than relying on a standardized normalization process. Because of this, the differences in orthography between different editorial traditions and the systematic disappearance of ⟨ï⟩, ⟨i⟩, and ⟨ı⟩ that often happens in OCR-based systems didn't fall within the project's goals (Erdal et al. 2003). Other digital resources, like Wilkens's open-access Old Uyghur dictionary (2021), the ongoing Uigurisches Wörterbuch by the Göttingen Academy, and the digitized Turfan collection from the Berlin-Brandenburg Academy, also use editorially curated input and don't tackle the graphemic uncertainties that can arise during OCR. To our knowledge, no existing Old Turkic database offers a clear, edition-aware way to handle high-vowel collapse in OCR-derived texts while keeping the original text intact. This project is designed to address exactly that need.

This paper proposes a dedicated disambiguation layer designed to address this residual ambiguity. The layer is applied after representation-level normalization and prior to subsequent linguistic annotation. The method combines edition-specific metadata with a consistent system of linguistically motivated constraints. Rather than attempting phonological reconstruction, the model operates exclusively at the graphemic level by analyzing distributional patterns within individual editions. In doing so, it preserves the integrity of the OCR output while avoiding intervention in the original textual data.

Materials and research methods

The disambiguation layer proposed in this study is intentionally narrow in scope. It does not replace representation-level normalization. It operates directly above it and does not substitute for philological analysis. Its primary function is to render residual ambiguity machine-tractable without concealing it. The behaviour of the layer is constrained by five core principles.

Non-destructiveness: The original layer remains unchanged throughout the process. All disambiguation decisions are encoded in the reg layer and where necessary, are marked using TEI <unclear> or @cert attribute attribute to indicate residual uncertainty.

Edition-awareness: Each source edition is associated with a dedicated profile describing its treatment of high vowels, OCR related behaviour, and preferred normalization conventions within the reg layer. These profiles are created once and subsequently reused across the corpus.

Deterministic priority: Disambiguation clues are applied according to a fixed hierarchical order. The first rule capable of resolving a given token is accepted, while unresolved ties are handled through edition – specific fallback strategies.

Edition conformity: The system strictly adheres to the orthographic conventions of each edition. No rule may introduce graphemic contrasts that are absent from the source tradition. For example, a Turkish edition that consistently employs the ⟨i⟩ / ⟨ı⟩ opposition will never generate ⟨ï⟩ in the reg layer, even if such a reconstruction might appear philologically plausible.

Reversibility: Since the original text is preserved unchanged and each reg token remains linked to its source through the TEI <choice> structure, all disambiguation decisions remain fully reviewable and revirsible at the token level.

The layer was evaluated using the same 4,485-token dataset employed in earlier representation-level normalization research (Uçar, forthcoming), comprising thirteen editions published between 1919 and 2023 (Le Coq, 1919; Bang, 1923; Arat, 1965; Hamilton, 1971; Röhrborn, 1971; Geng, 1989; Dietz et al., 2015; Zieme et al., 2022; Kaya, 2023; among others). Of these tokens, 1,837 (approximately 41%) contained at least one high vowel that remained ambiguous after normalization. To establish a reference interpretation, two annotators independently evaluated the tokens using the glossaries and indices of the corresponding editions. Disagreements were subsequently resolved through discussion and consensus.

Research background

The graphemes ⟨ï⟩, ⟨i⟩, and ⟨ı⟩ correspond to distinct categories within the reconstructed Old Turkic vowel system. In different editorial traditions, ⟨ï⟩ and ⟨ı⟩ represent the same phonological category, namely the back unrounded high vowel, whereas ⟨i⟩ encodes the front high vowel. The variation is therefore orthographic rather than phonological in nature. Editorial systems map this phonological space onto the Latin alphabet in incompatible ways, as summarized in Table 1.

Table 1. High-vowel encoding across editorial traditions.
1-кесте. Редакциялық дәстүрлердегі қысаң дауыстылардың кодталуы.
Таблица 1. Кодирование гласных верхнего подъёма в различных редакционных традициях.

Tradition	Back high	Front high	Additional notes
Early German	ï	i	Diaeresis is contrastive; ⟨ı⟩ is not used
Russian (Soviet)	ï	i	Follows the German convention
French	ï	i	Occasional use of ⟨ï⟩ with trema
Modern Turkish	ı	i	Employs the orthographic ⟨ı⟩ / ⟨i⟩ opposition
Japanese / early Chinese	i (undiff.)	i (undiff.)	No orthographic distinction between back and front high vowels

OCR processing may further obscure graphemic distinctions present in the source editions. In particular, diacritics are frequently lost during recognition, while the Turkish grapheme ⟨ı⟩ is often misidentified as ⟨i⟩ due to the minimal visual difference between the two characters at

low resolution. Similar challenges in the OCR processing of historical and low-resource scripts have been documented in recent research (Carlson et al., 2023; Özateş et al., 2025).

Analysis

1. The Edition Profile

Each edition is associated with a concise profile containing the information necessary for resolving collapsed high vowels. Functionally, these profiles serve as compact philological guides, specifying which graphemic distinctions are preserved or neutralized in a given edition, how loanwords are treated, and how OCR processes affect the original orthography in practice.

At minimum, each profile contains six components:

1. the inventory of high-vowel sounds employed by the edition (e.g., {ï, i} in German conventions, {ı, i} in Turkish conventions, or {i} in systems lacking a back/front distinction;

2. OCR transformation patterns affecting these graphemes, such as the frequent normalization of ⟨ï⟩ to ⟨i⟩;

3. the default fallback grapheme used when OCR ambiguity cannot be resolved deterministically;

4. loanword handling conventions for lexical items of Sogdian, Sanskrit, Chinese, or Tocharian origin, including whether vowel representation follows the donor language or the adapted Old Turkic form;

5. a lexical allow-list of common forms whose high-vowel representation is fixed within the edition, typically consisting of 150-400 items extracted from the edition's glossary or index and cross-checked against standard Old Turkic etymological references such as Clauson (1972);

6. a parameter indicating whether the edition applies vowel harmony from the initial syllable or permits the lexical stem to determine affix vowel realization.

The profiles are implemented as compact, manually curated YAML files distributed together with the TEI corpus. They are not inferred automatically from statistical patterns in the data. By maintaining explicit and human-readable profile definitions, the framework preserves philological transparency and allows individual disambiguation decisions to be traced directly to their underlying editorial assumptions rather than to opaque probabilistic inference.

2. The Disambiguation Pipeline

If the representation-level normalized form of a token still contains unresolved high-vowel ambiguity, the disambiguation layer applies four cues in a fixed hierarchical sequence grounded in the morphological and vowel-harmonic regularities of Old Turkic. The first cue that produces a determinate outcome is accepted, and no subsequent cues are consulted.

Table 2. Cue priority in the disambiguation layer.
2-кесте. Дизамбигуация қабатындағы белгілердің басымдық тәртібі.
Таблица 2. Приоритет признаков в слое дизамбигуации.

Cue	Mechanism	Example
Lexical allow-list	Direct lookup in the edition-specific fixed high-vowel lexicon.	OCR tingri → reg täŋri (allow-listed lemma).

Morpheme rule	Application of finite rules governing Old Turkic derivational and inflectional morphemes with fixed high-vowel realization.	OCR {-lig} / {-lik} → reg {-lïg} / {-lig} depending on stem class.
Vowel harmony	Propagation of harmonic class from an unambiguous front or back vowel within the stem to the unresolved high vowel.	OCR arig → reg arïg (back-harmonic stem ⟨a⟩).
Loanword profile	Application of the edition-specific loanword policy when the token matches a recognized donor-language pattern.	Skt. sūtra > > OCR sudur → reg sudur (edition keeps donor vowel).
Fallback	Emission of the edition-defined fallback grapheme, accompanied by TEI <unclear> annotation.	OCR ir → reg ir + <unclear>.

In rare cases where multiple cues are simultaneously applicable (e.g., lexical and harmonic evidence), the fixed priority hierarchy ensures deterministic resolution. For example, if a token matches both a lexical entry and a harmonic pattern, the lexical cue takes precedence.

The pipeline is intentionally designed to remain shallow, as the majority of philologically relevant cases can be resolved using the four core cues alone. Additional mechanisms, such as edition-wide statistical models, neural language models, or cross-edition voting strategies, may provide modest improvements in recall; however, such gains would come at the expense of interpretability, transparency, and philological verifiability.

3. TEI Encoding

Disambiguation is implemented as an additional layer within the existing TEI-P5 <choice> structure. Once a determinate interpretation has been established, the resolved token is emitted directly in the normalized representation.

<choice>
<orig>arig</orig>
<reg source="#harmony" cert="high">arïg</reg>
</choice>

When a token cannot be resolved, the system applies the edition-specific fallback grapheme together with explicit TEI <unclear> annotation and an associated @cert value. This ensures that downstream users can seeidentify the form as unresolved ambiguity rather than as a silently normalized representation.

<choice>
<orig>ir</orig>
<reg cert="low"><unclear>ir</unclear></reg>
</choice>

The @source attribute associated with the <reg> element records the cue responsible for the disambiguation decision, such as #lexicon, #morph, #harmony, #loanword, or #fallback. As a result, each token preserves a transparent and traceable path from the original OCR input to its normalized representation.

4. Evaluation

The disambiguation layer was evaluated using the same 4,485-token dataset employed in earlier representation-level normalization research (Uçar, forthcoming), comprising thirteen

editions published between 1919 and 2023 (Le Coq, 1919; Bang, 1923; Arat, 1965; Hamilton, 1971; Röhrborn, 1971; Geng, 1989; Dietz et al., 2015; Zieme et al., 2022; Kaya, 2023; among others). Of these tokens, 1,837 (approximately 41%) contained at least one high vowel that remained ambiguous after normalization. To establish a reference interpretation, two annotators independently evaluated the ambiguous forms using the glossaries and indices of the corresponding editions. Cases of disagreement were subsequently resolved through discussion and consensus.

Across the ambiguous subset, the disambiguation layer correctly resolved approximately 88-93% of high-vowel assignments, depending on the edition. The highest performance was observed in recent German and Turkish editions with extensive and well-structured glossaries, whereas lower performance was recorded for early twentieth-century editions such as Le Coq (1919) and Bang (1923), whose inconsistent typography and orthographic variation complicated stem identification. Table 3 presents the contribution of each disambiguation cue to the overall resolution process.

Table 3. Per-cue share of decisions and accuracy on ambiguous tokens.
3-кесте. Әрбір белгі бойынша шешімдердің үлесі және көпмәнді токендердегі дәлдік.
Таблица 3. Доля решений по каждому признаку и точность на неоднозначных токенах.

Cue	Share of decisions	Accuracy	Effect on recall
Lexical allow-list	∼46%	∼99%	High
Morpheme rule	∼21%	∼96%	High
Vowel harmony	∼18%	∼88%	Medium
Loanword profile	∼5%	∼92%	Low
Fallback (<unclear>)	∼10%	n/a	Preserved

For comparison, a naive baseline that assigns all ambiguous vowels to ⟨i⟩ achieves an accuracy of approximately 52-58%, depending on the edition. This result highlights the substantial improvement provided by the proposed disambiguation layer.

Two observations are particularly noteworthy. First, the lexical allow-list functions not merely as a supplementary heuristic, but as a major source of disambiguation evidence It accounts for nearly half of all successful resolutions while maintaining near-perfect precision. This reflects a broader characteristic of the Old Turkic lexicon, in which a relatively small set of highly frequent lexical items constitutes a substantial proportion of the attested corpus across editions. Second, vowel harmony proved less reliable as an independent cue. This does not indicate weakness in the harmonic system of Old Turkic itself; rather, harmonic propagation becomes unstable when OCR corruption affects the vowels serving as harmonic anchors within a token. Such errors are most common in forms where several complementary cues are simultaneously unavailable, precisely the cases in which the fallback strategy based on TEI <unclear> annotation becomes particularly valuable.

Inter-annotator agreement was high (approximately Cohen's $\kappa = 0.92$), indicating strong consistency in gold-standard assignment. Remaining disagreements were resolved through joint review with reference to the glossaries and indices of the corresponding editions.

All evaluation scripts and annotation guidelines are available upon request in order to support reproducibility.

Results

The results support the central hypothesis of the study: the residual high-vowel ambiguity that remains unresolved after representation-level normalization can, in most cases, be effectively managed through a simple and transparent disambiguation layer. High levels of accuracy can be achieved without the use of neural or statistical modelling techniques. The remaining unresolved cases do not constitute unstructured noise, rather, they are systematically preserved in orig, represented through used fallback forms in reg layer, and explicitly marked as uncertain.

Among the non-fallback cues, the loanword component demonstrates the lowest accuracy. This is primarily attributable to cross-edition variability in the treatment of donor-language vowels, as well as inconsistencies in adaptation strategies within individual editions.

Several limitations should be noted. The proposed layer remains confined to representational normalization and does not address script-level transliteration for Runiform, Old Uygur, or Manichaean sources. Its performance depends in part on the quality of the edition profile: editions lacking a substantial glossary yield smaller lexical allow-lists and therefore lower recall. In addition, the loanword cue remains the weakest component because donor-language treatment varies not only across editions and sometimes even within a single edition. Finally, the vowel-harmony cue presupposes that at least one stem vowel remains recoverable after OCR processing; when this condition is not met, unresolved forms appropriately remain marked with TEI <unclear> annotation.

Project Scope and Hosting: This paper outlines a framework created by a single researcher at the Friedrich-Schiller-Universität Jena. Right now, it's not part of a bigger group, but it's designed to work with and enhance existing resources in Turcology, especially VATEC and the *Uigurisches Wörterbuch* from the Göttingen Academy.

The initial dataset mentioned above includes 4,485 tokens from thirteen Old Turkic editions published between 1919 and 2023. In its complete form, the database is expected to expand over the next few years to include a much broader range of editions, including the main Old Uyghur, Manichaean, and Runiform editions from the 20th and 21st centuries. We're aiming for a total volume of several tens of thousands of tokens, depending on the availability of suitable editions and the creation of edition profiles. Each new edition will follow the same process described above, so adding more editions won't require changing the main disambiguation system.

We haven't yet decided on a permanent hosting solution. The disambiguation layer, edition profiles, and the TEI-P5 corpus are planned for open release under a permissive license, with a long-term open-access repository like Zenodo, and, if possible, integration with an existing Turcological system. If you're interested, please reach out to the author to learn more about the current status of the resources and how you can help develop more edition profiles.

Conclusion

When we look at earlier projects like VATEC, which needed people to manually re-key everything, it couldn't handle the OCR-induced high-vowel collapse issue. But the framework we're proposing has four cool benefits. First, it works directly with noisy OCR output, which

is great for all the digitised editions out there that can't be re-keyed by hand. Second, it puts editorial knowledge into clear, human-readable edition profiles, so everyone can see the decisions made. Third, by using a TEI-P5 ⟨choice⟩ structure with clear ⟨source⟩ and ⟨cert⟩ tags, every disambiguation step can be undone at the token level, which is something we didn't have before. Fourth, the framework is easy to add to: you can just add a profile without changing the main process. All these features make OCR-derived Old Turkic corpora more like what we need for digital philology today, which is all about being reproducible and working together. Plus, they're a nice addition to the depth of curated resources like VATEC (Erdal et al., 2003) and the Uigurisches Wörterbuch (Wilkens, 2021).

High-vowel collapse has remained a persistent problem in the normalization of OCR-derived Old Turkic texts. This study argues that high-vowel ambiguity in OCR-based Old Turkic corpora is best understood as a structurally constrained problem that can be addressed through explicit, edition-aware modelling. To this end, the study introduces declarative edition profiles, a strictly ordered four-cue disambiguation pipeline, and a TEI-P5 extension capable of preserving both provenance and uncertainty information. Together these components make it possible to recover the majority of lost graphemic distinctions without compromising the integrity of the source edition. The proposed framework is incremental, reversible at the token level and fully transparent in its operation. When combined with representation-level normalization, it substantially improves the consistency and interoperability of OCR-derived Old Turkic corpora and thereby contributes to the broader development of large-scale digital philology resources.

Abbreviations

OCR = Optical Character Recognition.
orig = original (TEI element: the unaltered source reading).
reg = regularized (TEI element: the normalized / standardized form).
Skt. = Sanskrit.
TEI-P5 = Text Encoding Initiative, Proposal 5.
YAML = YAML Ain't Markup Language.

Reference

Arat R.R., 1965. Eski Türk Şiiri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bang W., 1923. Manichaeische Laien-Beichtspiegel. Le Muséon. 36. P. 137–242.

Carlson J. et al., 2023. Efficient OCR for building a diverse digital history. arXiv preprint arXiv:2304.02737.

Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.

Dietz S. et al., 2015. Die alttürkische Xuanzang-Biographie V: Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain (Hrsg., Übers., Komm.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Erdal M., Gippert J., Röhrborn K., Zieme P., Nevskaya I., Knüppel M., Özertural Z., Taube J., 2003. Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus. [Electronic resource]. Available at: https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de.

Geng S., 1989. A study of one newly discovered folio of the Uighur Abhidharmakośaśāstra. Central Asiatic Journal. 33. P. 36–45.

Hamilton J.R., 1971. Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure. Paris: Klincksieck.

Kaya C., 2023. Uygurca Altun Yaruk: Belgeler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Le Coq A. von., 1919. Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, Westasiatische Studien. 22. P. 93–109.

Özateş Ş. et al., 2025. Building foundations for natural language processing of historical Turkish: Resources and models. arXiv preprint arXiv:2501.04828. (Accessed: 20.04.26)

Röhrborn K., 1971. Eine uigurische Totenmesse: Text, Übersetzung, Kommentar. Berliner Turfantexte 1. Berlin: Akademie Verlag.

TEI Consortium, 2024. TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange (Version 4.7.0, tei-c.org). (Accessed: 20.04.26)

Uçar E., 2020. Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu. Journal of Old Turkic Studies. 4(1). P. 231–250.

Uçar E., 2021. Türkiye'deki Manihey Harfli Eski Uygurca Neşirler İçin Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu. Journal of Old Turkic Studies. 5(1). P. 161–194.

Uçar E., 2026. A Normalization Layer for Old Turkic Text Editions in OCR-Based Workflows. (forthcoming).

Wilkens, J. 2021. Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 930 p.

Zieme P. et al., 2022. Avalokiteśvara-Sūtras: Edition altuigurischer Übersetzungen nach Fragmenten aus Turfan und Dunhuang. Berliner Turfantexte 50. Turnhout: Brepols.

Reference

Arat R.R., 1965. Eski Türk Şiiri [Old Turkic Poetry]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları [Ankara: Turkish Historical Society Publications]. [in Turkish].

Bang W., 1923. Manichaeische Laien-Beichtspiegel [Manichaean Lay Confessional Mirror]. Le Muséon. 36. P. 137–242. [in German].

Carlson J. et al., 2023. Efficient OCR for building a diverse digital history. arXiv preprint arXiv:2304.02737.

Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.

Dietz S. et al., 2015. Die alttürkische Xuanzang-Biographie V: Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain (Hrsg., Übers., Komm.) [The Old Turkic Xuanzang Biography V: Based on the Manuscripts from Leningrad, Paris and Beijing and the Transcript by Annemarie von Gabain (ed., trans., comm.)]. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. [in German].

Erdal M., Gippert J., Röhrborn K., Zieme P., Nevskaya I., Knüppel M., Özertural Z., Taube J., 2003. Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus. [Electronic resource]. Available at: https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de

Geng S., 1989. A study of one newly discovered folio of the Uighur Abhidharmakośaśāstra. Central Asiatic Journal. 33. P. 36–45.

Hamilton J.R., 1971. Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure [The Buddhist Tale of the Good and the Bad Prince in Uighur Version]. Paris: Klincksieck. [in French].

Kaya C., 2023. Uygurca Altun Yaruk: Belgeler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [Uighur Altun Yaruk: Documents. Ankara: Turkish Language Association Publications]. [in Turkish].

Le Coq A. von., 1919. Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde [A Short Introduction to Uighur Paleography]. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin [Proceedings of the Seminar for Oriental Languages at the Friedrich Wilhelm University of Berlin, West Asian Studies]. Westasiatische Studien. 22. P. 93–109. [in German].

Özateş Ş. et al., 2025. Building foundations for natural language processing of historical Turkish: Resources and models. arXiv preprint arXiv:2501.04828. (Accessed: 20.04.26)

Röhrborn K., 1971. Eine uigurische Totenmesse: Text, Übersetzung, Kommentar [A Uighur Funeral Mass: Text, Translation]. Berliner Turfantexte 1. Berlin: Akademie Verlag. [in German].

TEI Consortium, 2024. TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange (Version 4.7.0, tei-c.org). (Accessed: 20.04.26)

Uçar E., 2020. Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu [Grapheme and Transliteration Guide for Old Uighur Text Editions in Turkey]. Journal of Old Turkic Studies. 4(1). P. 231–250. [in Turkish].

Uçar E., 2021. Türkiye'deki Manihey Harfli Eski Uygurca Neşirler İçin Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu [Grapheme and Transliteration Guide for Manichaean Script Old Uighur Editions in Turkey]. Journal of Old Turkic Studies. 5(1). P. 161–194. [in Turkish].

Uçar E., 2026. A Normalization Layer for Old Turkic Text Editions in OCR-Based Workflows. (forthcoming).

Wilkens, J. 2021. Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 930 p.

Zieme P. et al., 2022. Avalokiteśvara-Sūtras: Edition altuigurischer Übersetzungen nach Fragmenten aus Turfan und Dunhuang [Avalokiteśvara Sutras: Edition of Old Uighur Translations Based on Fragments from Turfan and Dunhuang]. Berliner Turfantexte 50. Turnhout: Brepols. [in German].

Information about the author:

Erdem Uçar, Doctor of Philology, Professor, Institute of History, Friedrich Schiller University, 13 Fürstengraben Str., 07743, Jena, Germany.

Researcher ID: 1000090124289

Автор туралы мәлімет:

Эрдем Учар, филология докторы, профессор, Тарих институты, Фридрих Шиллер атындағы университет, Fürstengraben көш., 13, 07743, Йена, Германия.

Researcher ID: 1000090124289

Сведения об авторе:

Эрдем Учар, доктор филологии, профессор, Институт истории, Университет имени Фридриха Шиллера, ул. Fürstengraben, 13, 07743, Йена, Германия.

Researcher ID: 1000090124289

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

Turkic Studies Journal Special Issue,
2 (2026) 242-269
Journal homepage: https:tsj.enu.kz

Article

О месте, времени и методе написания труда *«Диван лугат ат-турк»* Махмуда Кашгари Барскани

Т.К. Чоротегин (Чороев)

Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына
Бишкек, Кыргызская Республика
ORCID: 0000-0002-2833-3160
(E-mail: chorotegint@gmail.com)

ARTICLE INFO

Ключевые слова: *Махмуд Кашгари Барскани, тюркские языки, Караханидский каганат, источниковедение, Центральная Азия, XI век, этнология, письменная культура, диалектология, энциклопедия.*

МРНТИ 03.01 + 03.20 + 03.21 + 03.26 + 03.81

DOI: *https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-242-269*

АННОТАЦИЯ

Изучение наследия Махмуда Кашгари, выдающегося общетюркского представителя культуры и науки «Золотой эпохи ислама», родившегося в семье бека Барсканского (Иссык-Кульского) удела в восточной части Караханидского каганата между 1029-1038 годами (год и место его смерти, к сожалению, пока неизвестны), является комплексной проблемой. Данная статья посвящена изучению весьма сложных её аспектов, а именно вопросам определения не только места, но и времени написания его единственного дошедшего до нас труда “Диван лугат ат-турк”. В статье также проанализирован источник метода написания данного уникального сочинения как тюрко-арабского словаря и энциклопедически богатого этнографического свода тюркологического характера. Махмуд Кашгари считается первым тюркологом-этнологом и картографом, выходцем из правящей династии мусульманского Караханидского каганата. На основе источниковедческих данных автор статьи считает, что изучаемый арабографический труд Махмуда Кашгари был написан не в Кашгаре, а на Среднем Востоке, а именно в пределах центральных районов Аббасидского (Багдадского) халифата, подпавшего под политическую зависимость султанов тюркоязычных Сельджукидов. В статье доказывается, что 464-469 г.х. / 1072-1077 гг. н.э. были временем написания данного труда. В статье подчеркивается, что труд Махмуда Кашгари был выполнен не в классическом словарном варианте, характерном для предыдущих арабских словарей, а в уникальном варианте, сочетавшем как словарные и грамматические, так и диалектологические, этнокультурные и картографические (т.е. энциклопедические) подходы. Автор акцентирует внимание на работах востоковедов Готтфельда Бергштрассе и Анаса Халидова, которые еще в XX веке сумели доказать, что метод, выбранный Махмудом Кашгари, был

© Т.К. Чоротегин (Чороев), 2026

усвоен из работы центральноазиатского лингвиста Абу Ибрахима Исхака аль-Фараби (умер в 350 г.х. / в 961-962 гг. н.э.), выходца из города Фараб, развалины которого находятся в Южном Казахстане. Даже название его труда «Дивану ль-адаб фи байани луғати ль-‘араб» – «Свод слов изящных знаний в описании арабских языков» был использован Махмудом Кашгари как шаблон. В статье подчеркивается, что разница у них состоит в том, что Махмуд Кашгари написал слово «язык» («луға») не в единственном числе, как у аль-Фараби, а во множественном числе в форме «...тюркских языков» («... луғāти т-турк»). В «Заключении» статьи предлагается научной общественности широко отмечать в 2027 году 950-летие со дня завершения Махмудом Кашгари (1077-2027) «Дивана» как важного наследия для научной истории человечества.

T.K. Chorotegin (Tchoroev)
Balasagyn Kyrgyz National University, Bishkek, Kyrgyz Republic
ORCID: 0000-0002-2833-3160
(E-mail: chorotegint@gmail.com)

The place, time and method of writing the ‘Dīwān Lughāt al-Turk’ by Mahmud Kashgari Barskani

Abstract. The legacy of Mahmud Kashgari, an outstanding figure in pan-Turkic culture and science during the "Golden Age of Islam", is a complex issue. He was born into the family of the Bek of the Barskan (Issyk-Kul) principality in the eastern part of the Karakhanid Khaganate between 1029 and 1038 (the year and place of his death remain unknown). This article is devoted to studying its complex aspects, particularly the issues of determining the time and place of composition of his only surviving work, “Dīwān Lughāt al-Turk”. It also analyses the source of the method used to compose this unique work, which serves as both a Turkic-Arabic dictionary and an encyclopedic, ethnographically rich compendium. Mahmud Kashgari, a native of the ruling dynasty of the Muslim Karakhanid Khaganate, is considered the first Turkologist, ethnologist, and cartographer. Based on critical analysis of the sources, the author believes that Mahmud Kashgari's Arabographic work was written in the Middle East, specifically in the central regions of the Abbasid Caliphate (Baghdad), which was under the political control of the Turkic-speaking Seljuk Sultans at the time. The article argues that this work was written between 464-469 AH/1072-1077 CE. It emphasizes that Mahmud Kashgari's work was not written in the classical dictionary format characteristic

Received 24 February 2026. Revised 25 March 2026. Accepted 28 April 2026. Available online 30 June 2026.

Для цитирования: Т.К. Чоротегин (Чороев) О месте, времени и методе написания труда «Диван лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгари Барскани // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 2SI. С. 242-269. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-242-269

For citation: T.K. Chorotegin (Tchoroev) The place, time and method of writing the ‘Dīwān Lughāt al-Turk’ by Mahmud Kashgari Barskani // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 2SI. P. 242-269. DOI: http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2SI-242-269

of earlier Arabic dictionaries but rather in a unique format combining lexical, grammatical, dialectological, ethnocultural, and cartographic (i.e., encyclopedic) approaches. The author highlights the work of orientalists Gotthelf Bergstrasser and Anas Khalidov, who, as early as the 20th century, proved that Mahmud Kashgari's method was derived from the work of Central Asian linguist Abu Ibrahim Ishaq al-Farabi (died in the year 350 AH / 961–962 CE). Al-Farabi was a native of Farab, whose ruins are located in southern Kazakhstan. Mahmud Kashgari even used the title of al-Farabi's work, “Divan al-Adab fi Bayani Lughat al-‘Arab” – “A Compendium of the Words of Fine Arts in the Description of the Arabic Languages", as a template. The article emphasizes that the difference between the two lies in the fact that Mahmud Kashgari wrote the word "language" ("луға" (‘luga’)) in the plural form, "...Turkic languages" ("...луғāti т-турк" (‘…lugati t-turk’)), whereas al-Farabi wrote it in the singular. The article concludes with a proposal for the academic community to widely celebrate the 950th anniversary of the completion of Mahmud Kashgari’s (1077–2027) "Divan" in 2027, recognizing it as an important legacy for the intellectual history of humanity.

Keywords: Mahmud Kashgari Barskani, Turkic languages, Karakhanid Khaganate, source studies, Central Asia, 11th century, ethnology, written culture, dialectology, encyclopedia.

Т.Қ. Чоротегин (Чороев)
Ж.Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті
Бішкек, Қырғыз Республикасы
ORCID: 0000-0002-2833-3160
(E-mail: chorotegint@gmail.com)

Махмұд Қашқари Барсқанидың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінің жазылу орны, уақыты және әдісі туралы

Аннотация. Қарахан қағанатының шығыс бөлігіндегі Барсқан (Ыстықкөл) бекінің отбасында шамамен 1029 және 1038 жылдар аралығында дүниеге келген, «Исламның алтын ғасыры» кезеңіндегі түркі халықтарының мәдениеті мен ғылымының көрнекті ортақ өкілі болған Махмұд Қашқари Барсқанидың мұрасын зерттеу күрделі мәселе болып табылады (өкінішке қарай, оның қайтыс болған жылы мен орны әлі белгісіз). Бұл мақала ғалым мұрасының ең күрделі қырларының бірі – оның бүгінгі күнге дейін сақталған жалғыз еңбегі “Диуани лұғат ат-түрк” («Түркі сөздерінің жинағы») шығармасының жазылған жерін ғана емес, сонымен қатар уақытын анықтауға арналған. Мақалада сонымен қатар бұл бірегей еңбектің түрік-араб сөздігі және түркілік сипаттағы энциклопедиялық бай этнографиялық жинақ ретінде сүйенген дереккөзі мен әдісі талданады. Махмұд Қашқари Барсқани мұсылман Қарахан қағанатының билеуші әулетінен шыққан алғашқы түркітанушы-этнолог және картограф болып саналады. Дереккөздерді зерттеуге сүйене отырып, мақала авторы Махмұд Қашқари Барсқанидың араб тіліндегі еңбегі Қашқарда емес, Таяу Шығыста, атап айтқанда, түркі тілді селжүк сұлтандарының саяси бақылауында болған Аббасид (Бағдат) халифатының орталық аймақтарында жазылған деп санайды. Мақалада Махмуд Қашқари Барсқанидың бұл еңбегінің хижра бойынша 464-469 / милади бойынша 1072-1077 жылдары

жазылғаны дәлелденген. Мақалада Махмұд Қашқари Барсқанидың еңбегі бұрынғы араб сөздіктеріне тән классикалық сөздік форматында емес, сөздікке тән және грамматикалық, сондай-ақ диалектологиялық, этномәдени және картографиялық (яғни энциклопедиялық) тәсілдерді біріктірген ерекше форматта жазылғаны баса айтылған. Автор шығыстанушылар Готтфельд Бергштрассе мен Анас Халидовтың еңбектеріне назар аударады, олар XX ғасырда Махмуд Қашқари Барсқани таңдаған әдістің Орталық Азия лингвисі Әбу Ибраһим Исхак әл-Фарабидің (хижра бойынша 350 жылы / б.з. 961-962 жылдары қайтыс болған) еңбегінен алынғанын көрсете алды. Ол ғалым қирандылары Оңтүстік Қазақстанда орналасқан Фараб қаласынан шыққан. Тіпті оның еңбегінің «Диуану л-адаб фи байани луғати л-'араб» (Араб тілдерін сипаттаудағы талғампаз білім сөздерінің жинағы) атауын Махмуд Қашқари Барсқани үлгі ретінде пайдаланған. Мақалада олардың арасындағы айырмашылық «тіл» («луға») сөзін әл-Фарабидегідей жекеше түрде емес, Махмуд Қашқари Барсқани көпше түрде «...түркі тілдері» («...луғāти т-түрк») түрінде жазғанына айрықша мән берілген. «Қорытындыда» автор ғылыми қауымдастыққа 2027 жылы Махмұд Қашқари Барсқанидың «Диуан» еңбегінің (1077-2027) жазылғанының 950 жылдығын адамзаттың ғылыми тарихы үшін маңызды мұра ретінде кеңінен атап өтуді ұсынады.

Кілт сөздер: Махмұд Қашқари Барсқани, түркі тілдері, Қарахан қағанаты, деректану, Орталық Азия, XI ғасыр, этнология, жазба мәдениет, диалектология, энциклопедия.

Введение

Современное изучение наследия выдающегося тюрколога Махмуда Кашгари Барскани в постсоветской Центральной Азии, в отличие от предыдущего советского этапа, имеет преимущество быть свободным от прежних идеологических рамок и стать органично включенным в те круги зарубежных научных центров, которые раньше искуственно избегались (из-за ложной боязни так называемого “пантюркизма” и “буржуазной идеологии”).

Целью данной статьи является продолжение комплексного исследования источниковедческих и историографических материалов кашгариведения, а в данном случае, изучение вопросов зарождения арабоязычного труда “Диван лугат ат-турк”[1] Махмуда Кашгари Барскани (XI век) с широким энциклопедическим охватом.

Задачи данной статьи связаны с изучением следующих конкретных вопросов:

1) уточнение местности (хотя бы ареала), где мог быть завершен «Диван» Махмудом Кашгари Барскани (ведь предлагаются местности, начиная от Кашгара в Центральной Азии и кончая Ближним Востоком);

2) время написания «Дивана» (различные мнения ученых охватывают широкий хронологический диапозон с 1072 г. н.э. до 1083 г. н.э.);

3) метод составления словарной составляющей “Дивана” (является ли словарь целиком оригинальным или были еще какие-то модели – предшественники по написанию арабоязычных словарей);

[1] В данной статье полное название данного труда иногда пишется сокращенно в форме «Диван». Мы еще с 1980-х гг. отказались от русифицированной формы нисбы (т.е. относительного имени) «Кашгари» как «Кашгарский» (как известно, С.Г. Кляшторный и другие российские ученые пользовались последним вариантом, но нигде не употребляли таких форм, как «Хорезмский», «Фарабский», «Берунский», и т.д.), конкретного места рождения Махмуда Кашгари Барскани.

4) дальнейшая популяризация знаний о наследии Махмуда Кашгари Барскани в рамках предстоящего юбилея (см. ниже).

Материалы и методы исследования

Основным источником, конечно, является сам «Диван» Махмуда Кашгари Барскани, а также те мусульманские источники IX – начала XIII веков, которые помогают аутентично отразить эпоху Караханидов. Среди них – труд центральноазиатского ученого-лингвиста Исхака аль-Фараби (см. ниже). Особо следует отметить и дидактическую поэму «Кутадгу билиг» (1069-1070 гг. н.э.) Жусупа Баласагына, земляка Махмуда Кашгари Барскани.

Объективно-исторический и сравнительный подходы используются нами в сочетании с различными методами источниковедческого, историографического и текстологического анализа. Например, сами материалы «Дивана» были недостаточны для ответа на вопрос о том, была ли подарена данная книга халифу или это осталось лишь намерением его автора, и где конкретно она была завершена.

Так, сравнительный анализ материалов о халифе аль-Муктади дополнительно требует изучения его взаимоотношений с Малик-шахом, султаном Сельджукидов. А сопоставление словарных материалов и контент-анализ труда Махмуда Кашгари Барскани с материалами лингвиста Исхака аль-Фараби также приводит к их внутренним, ранее неизвестным культурно-историческим связям.

Подобные лингвистические, фольклорные и этнографические детали являются частью методологической новизны при исследовании труда Махмуда Кашгари Барскани для традиционного историка нашего региона (на Западе комплексный подход реально означает стать одновременно текстологом, лингвистом, культурологом и историком, что нам предстоит заново усвоить).

Степень изученности темы

Материалы «Дивана» Махмуда Кашгари Барскани были изучены по различным аспектам такими учеными, как Рифат Бильге, Бесим Аталай, В.В. Бартольд, А.-З. Велиди Тоган, Карл Брокельман, Халел Досмухамедулы, С.Е. Малов, Омельян Прицак, О.К. Караев, С. Муталлибов, Р. Данкофф, Ж. Келли, А.Б. Халидов, Решат Генч, Э. Трыярски, Дж. Клосон, Б.Е. Кумеков, П. Голден, Зифа-Алуа Ауэзова, А.Б. Эрджиласун и многими другими. В данной статье мы смогли процитировать лишь отдельных из них. Хотя данный длинный список историографии производит внушительное впечатление, однако доселе посредственная степень разработанности проблемы, стоящей в фокусе данной статьи, требует дальнейшего углубленного изучения и тесного международного сотрудничества, которое облегчилось в условиях Интернета.

Кратко об эпохе Караханидов и “золотом веке ислама”

История огромной части Центральной Азии середины X – начала XIII вв. была тесно связана с историей тюркоязычного Караханидского каганата (Бартольд, 2002а; Григорьев, 1874), который был новым тюркским мусульманским государством, возникшим к середине X-го века на месте осколков Карлукского каганата (бывшего джабгуства) и иных государственных образований (см. Кумеков, 1972; Кумеков, 2010б; Лившиц, 2008; Сыздыков, 2000; и др.) с северным центром именно в Семиречье, теперь в городе Баласагун (Настич, 2005: 70–82).

Южным политическим центром данного кочевого, полукочевого и оседлого тюркского населения всей горностепной системы Тенгри-Тау (Тянь-Шаня) был город Кашгар, расположенный в Южном Тенгри-Тау. Оседлое население Кашгара также состояло не только из тюрков, но и из отюреченных торговцев, говоривших на неродственных тюркскому разных индоевропейских и иных языках. Политическое господство на этой территории в X-ом веке (т.е. до образования Караханидского государства) принадлежало кочевым тюркским этносам.

Данное тюркоязычное мусульманское государство стало самым восточным форпостом мусульманского мира так называемой "Золотой эпохи ислама" (А. Мец называет эту эпоху «мусульманским ренессансом») (Мец, 1996). К востоку от него находилось Уйгурское Турфанское идыккутство (Бартольд, 2002b; Бартольд, 2002c; Генч, 2004; Камалов, 2001; Тугушева, 1980; Тугушева, 2013, Чоротегин, 1995; Chorotegin, 2023; Golden, 2011; и др.).

С конца X-го в. Мавераннахр с центром в г. Самарканд также стал частью данного огромного мусульманского государства, основанного местными кочевыми и оседлыми тюрками Центральной Азии. Вкупе с восточно-ферганским городом Узгенд Самарканд стал важным удельным центром и впоследствии стольным градом западного крыла Караханидов (Караев, 1983; Кумеков, 2010б; Genç, 1981).

В состав каганата Караханидов входили различные тюркские народы и их племена (Genç, 1997; Караев, Кожобеков, 1989, Çorotegin, 2023), а также подвластные им и постепенно отюреченные нетюркские этносы. В то время как тюрки Мавераннахра стали исламизироваться с VIII века, то родственные им тюркоязычные этносы Тенгри-Тау стали принимать ислам лишь с X-го века (Chorotegin, 2025; также см.: Муминов, 2015; Муминов, 2018).

Среди караханидских этносов были и представители ряда немусульманских народов, такие как сирийцы-несториане, согдийцы, а также местные тюрки-тенгрианисты (Джумагулов, 1971; Джумагулов, 1987; Жумагулов, 2011; Чоротегин, Садырова, 2023: 319-327). В таких условиях полиэтничности постепенно сложился общий "хаканийско-тюркский" наддиалектный литературный язык уже в XI-ом веке (Чоротегин, 2017:109-110). Одним из выдающихся представителей, написавших труды на данном языке, был мыслитель, поэт и государственный деятель Жусуп Баласагын (Баласагуни). (См.: Бартольд, 2002a; Бартольд, 2002c; Баласагунский, 1983; Жусуп Баласагындын, 2016; Кононов, 1983; Чоротегин, Садырова, 2025; Balasaghunî, 1983; KB, Metin, 2024; и др.).

К концу X века Караханиды стремились объединить крупные оазисы Мавераннахра, Кашгара, Хотана, благодатные степи Казахстана, горные местности Тенгри-Тау, огромные пустыни Центральной Азии в одно целое государство (Караев, 1983: 125-140), как это когда-то было в эпоху Тюркского каганата.

В 1040-42 гг. Караханидский каганат фактически разделился на два крыла – на каганаты Западных и Восточных Караханидов, когда Ибрахим ибн Наср стал ханом западного крыла (Давидович, 1957; Давидович, 1968: 67-764; Кочнев, 2005; Pritsak, 1950; Pritsak, 1953a; Караев, 1983: 145-149; Кумеков, 2010б: 400-401).

Но все эти перипетии политической жизни внутри страны не помешали всему региону Восточного и Западного каганата Караханидов еще глубже вовлечься в научно-культурный мир всего Багдадского халифата, который тогда был на голову выше в отношении развития различных отраслей наук, чем тогдашний так называемый христианский мир Европы.

Анализ

Махмуд Кашгари Барскани – караханидский ученый-тюрколог

Выдающийся ученый из Караханидского каганата Махмуд Кашгари Барскани был продуктом той новой научно-культурной среды как в своем родном государстве, так и в целом халифате, которая была условной общей родиной научных дерзаний ученых различных мусульманских государств, которые зачастую были в состоянии почти перманентной политической борьбы друг с другом за овладение теми или иными участками Великого Шелкового пути.

К началу XXI-го века появилось много работ касательно наследия Махмуда Кашгари Барскани, но вопросы определения как места, так и времени написания его единственного дошедшего до нас труда «Диван лугат ат-турк» («Свод слов тюркских языков»; 1072-1077) (DLT, Tıpkıbasıim, 1990; Чороев, 1987) остаются актуальными для дальнейшего уточнения.

Согласно гипотезе выдающегося украинского учёного-востоковеда Омельяна Прицака (укр.: Омелян Йосипович Пріцак, Omeljan Pritsak; 07.04.1919 – 29.05.2006), Махмуд Кашгари Барскани родился в семье Хусейна, сына Мухаммада, бека (удельного правителя), владевшего караханидским уделом в Прииссыккулье с центром в городе Барскан. Он был представителем знатного династийного рода Караханидов (Pritsak, 1953b: 243–246; Чоротегин, 2017: 62–69).

Башкирский и турецкий ученый Ахмет Заки Валиди Тоган (1890-1970) полагал, что Махмуд Кашгари был выходцем из г. Барскан (Togan, 1981: 85), но именно О. Прицак впервые предложил, что будущий знаменитый тюрколог и этнолог родился в городе Барскан между 1029 и 1038 годами. После него нисбу «Барскани» вместе с нисбой «Кашгари» (как места, где обучался Махмуд ибн Хусейн) стали поддерживать такие ученые, как петербургский арабист татарского происхождения Анас Бакиевич Халидов (1929-2001), американский ориенталист Роберт Данкофф и многие другие учёные, которым мы также следуем (Халидов, 1987; al-Kāšγarī, 1982: 1: 4; Чоротегин, 2017; Çorotegin (Çoroyev), 2024; и др.).

Изучение наследия Махмуда Кашгари Барскани, выдающегося общетюркского представителя культуры и науки «Золотой эпохи ислама» (год и место его смерти, к сожалению, пока неизвестны), является комплексной проблемой.

Данная статья посвящена изучению весьма сложных её аспектов, а именно вопросам определения не только места, но и времени написания его единственного дошедшего до нас труда «Диван лугат ат-турк». В статье также проанализирован вопрос о методе написания данного уникального сочинения как тюрко-арабского словаря и энциклопедически богатого этнографического свода тюркологического характера.

Махмуд Кашгари Барскани считается и первым тюркологом, и «Радловым» тюркологии XI-го в. (В.В. Радлов также заслуживает уважения как Махмуд Кашгари своего времени). Не только диалектологическая работа, сопряженная с путешествиями среди тюркских гор, степей, долин и пустынь, привела его на этот уровень. Самое главное, что он был не просто путешественником, а ученым, посвятившим всего себя описанию тюркских языков и диалектов, на основе собранных им богатых и уникальных сведений (Golden, 2015). Для этого требовалась его высокая научная подготовка (Çorotegin, 2024).

Некоторые исследователи (П.К. Жузе, Х.Х. Хасанов и др.) считают, что «Диван» был написан в Кашгаре (Жузе, 1926; Хасанов, 1970: 14.). Однако, если принять во внимание политическое значение нарочито детализированных сведений об огузах в «Диване», данное мнение представляется далеким от истины.

Большинство ученых сходятся во мнении, что Махмуд Кашгари Барскани завершил написание труда «Диван» в Багдаде, столице Аббасидского халифата (Крачковский, 2004: 268-269). В своем исследовании А.Б. Халидов отметил, что Махмуд Кашгари мог закончить свою работу и в Исфахане, столице Сельджукского государства (Халидов, 1987: 16-17). Учитывая подробные сведения об огузах, мы считаем, что вполне могло быть и так. Но в «Диване» ни этот город, ни Багдад не упоминаются в качестве места завершения работы. Главные столицы сельджуков Нишапур и Мерв просто упоминаются в «Диване», без какой-либо связи с работой над книгой.

Нам представляется, что Махмуд Кашгари Барскани подытожил свою работу именно в том регионе Среднего Востока, где политически довлели Сельджукиды.

Время создания "Дивана"

Теперь обратимся к вопросу о том, какая информация в самом «Диване» Махмуда Кашгари Барскани отражает историю его создания.

По сообщению ас-Сави ад-Димашки, переписывавшего «Диван», в оригинальной рукописи (автографе) Махмуда Кашгари на последней странице (колофоне) строками, оформленными в виде треугольника с вершиной вниз, сообщалось: «Эту книгу я начал в первый день месяца *джумада ал-'ула* четыреста шестьдесят четвертого года (т.е. 25 января 1072 г. – Т.Ч.), и после внесения правок, улучшений и переписываний четыре раза, закончил её десятого дня месяца *джумада ал-ахир,* во вторник, четыреста шестьдесят шестого года (т. е. 10 февраля 1074 г. н.э.). (DLT, Tıpkıbasıim, 1990: 319b.)

Однако многие исследователи справедливо отмечают, что последняя дата неверна. Махмуд Кашгари в трех других местах текста предоставляет информацию, которую исследователи должны принять во внимание.

Так, во «Введении» после начальной части сложного предложения: «Я, завершив эту книгу, уповая на помощь Всевышнего Аллаха, чтобы она навечно осталась в памяти и служила неизгладимым следом, дал ей название "Диван лугат ат-турк" ...» [перевод – Т.Ч.], была добавлена Махмудом Кашгари следующая часть: *«би-расми-л-хазрати... ал-муктади би-'амриллах, 'амир аль-му'минин ва халифа рабби ль-'аалямин...»,* которую необходимо тщательно проанализировать.

Слово *«би-расми-л-хазрати»* А.Б. Халидов переводит: «для {дословно: по приказу} Присутствия...», т.е. у маститого татарского и российского арабиста слово *«ал-хазра»* было переведено на русский язык более архаичным вычурным словом «Присутствие» (время торжественного приема, собрания и места – зал и т.п.). (Халидов, 1987:51; также ср.: Ауэзова, 2005:4).

Если перевести этот отрывок более подробно, получится: «… дабы представить очам нашего Святого, Пророка, Имама, Хашимского, Аббасидского Саййида (или Учителя) и нашего Господина Абуль-Касима Абдуллаха ибн Мухаммад аль-Муктади би-Амриллах, Эмира Правоверных и Халифа Властителя Миров (Представителя Аллаха на земле – Т.Ч.)...» (Чоротегин, 2017: 99–100).

Отсюда мы узнаем, что Махмуд Кашгари Барскани намеревался посвятить свою книгу халифу Муктади би-Амриллах. Однако осуществилось ли его намерение или нет, нам остается неизвестным.

Учитывая, что халифы Аббасидов находились в Багдаде, книга Махмуда Кашгари в конечном итоге предназначалась для двора халифа в Багдаде. Здесь немного остановимся на личности аль-Муктади би-Амриллах (это имя переводится с арабского как «Направляющий по повелению Аллаха»), одного из халифов династии Аббасидов.

Этот халиф (Абу аль-Касим Абдуллах ибн Мухаммад аль-Муктади) был двадцать седьмым халифом Аббасидов. Арабский историк Джалал ад-Дин ас-Суюти (1445–1505) в своей книге по истории халифов писал, что его отец умер, когда мать будущего халифа была беременна (см.: as-Suyúti, 1881: 443-444). В 467 г. хиджры / в апреле 1075 г. н.э он сменил своего деда аль-Каима в качестве халифа правоверных. Умер он 29 февраля 487 г. хиджры / в 1094 г. (Hartmann, 1993: 540; Işıltan, 1979: 573–575).

Поэтому, учитывая, что Махмуд Кашгари Барскани намеревался посвятить свой «Диван» данному халифу, дата завершения последней редакции труда «Диван» никак не могла быть ранее 1075 года. Вышеуказанная дата 466 год хиджры / 1074 г. н.э., вероятно, является датой одной из первых редакций книги, или, как предположили Р. Данкофф и Дж. Келли (al-Kāšγarī, 1982: Pt.1:6.), это могло быть просто ошибкой при переписывании, т.е. вместо цифры 469 года написали ошибочно “466” (Чоротегин, 2017: 102-103).

Во-вторых, в другой части «Дивана» сказано: «Нек йылан» – великий / дракон. «Нек йылы» – это тюркское название одного года из двенадцатилетнего (животного – ТЧ) календаря. И четыреста шестьдесят девятый год, в который мы написали эту книгу, – тот самый год» (DLT, Tıpkıbasıim, 1990: 257a). И этот 469-й год хиджры соответствует 1076-1077 годам по христианскому календарю (Чоротегин, 2017: 101).

В-третьих, в «Диване» Махмуда Кашгари Барскани говорится: «Когда мы написали эту книгу, это был месяц мухаррам 466 года хиджры, начался год змеи; и если этот год завершится – то начнется четыреста семидесятый год, год лошади» (DLT, Tıpkıbasıim, 1990: 87b).

Однако турецкий переводчик “Дивана” Бесим Аталай в свое время отметил, что последняя дата в копии написана рукой ас-Сави как “70 лет”, другой же рукой эта дата была зачеркнута и справа красными чернилами написана “шестьдесят седьмой”. Сам же Б. Аталай в своем переводе использует дату по ас-Сави (в специальном примечании Б. Аталай отмечает, что Килисли Рифат при подготовке текста к печати руководствовался, наоборот, не тем, что написал ас-Сави, а исправленным вариантом) (Atalay, 1939: 346). Кстати, Килисли Рифат и в дальнейшем придерживался мнения, что слово “семьдесят” является ошибочным, год 467 по хиджре является верным (Rifat, 1939: 35).

Это исправление Бесима Аталая для нас очень важно. Ведь 466-й год хиджры длился с сентября 1073 года по октябрь 1074 года по григорианскому календарю. Однако этот год не совпадает с годом змеи (“йылан йылы”) по тюркскому традиционному животному календарю. Год змеи приходился не на 466-й год, а на вторую половину 469 г. – первую половину 470 г. (по григорианскому календарю – это 1076-1077 гг.).

Также было бы ошибкой считать 467-й год “годом лошади”, потому что на самом деле год лошади включает в себя остаток четыреста семидесятого года хиджры после года змеи.

Поэтому 466-й год в последнем отрывке надо читать как 469-й, а год лошади, переведенный Махмудом Кашгари Барскани по-арабски как «санату л-фарас» («год лошади») и называемый по-тюркски как «год йунд», надо читать как 470-й год хиджры.

Только тогда мы подтвердим, что книга закончена именно в год змеи (Чоротегин, 2017: 101-102).

Однако же Махмуд аль-Кашгари Барскани в предыдущем отрывке 469-й год называет годом дракона («нек йылы»). Здесь нет путаницы, потому что 469-й год хиджры соответствует второй половине года дракона (1076 г. н.э.) и первой половине года змеи (1077 г. н.э.) (Togan, 1932: 77–78; al-Kāšγarī, 1982: Pt.1: 6–7.).

Академик А.Н. Кононов и профессор А.Б. Халидов поддерживали французского востоковеда Луи Базена и считали, что Кашгари начал писать словарь 25 января 1072 г. и закончил его 27 октября 1083 г. (Bazin, 1957: 24; Кононов, 1972: 10; Халидов, 1987: 15–16). Все же «1083-й год н.э.» был получен ими прибавлением 10 лет к 466 году хиджры (году змеи), упоминаемому в колофоне, т.е. получается «476-й год хиджры».

Предполагая, что последняя дата является правильной, А.Б. Халидов попытался найти веские доказательства этому: ссылаясь на труд арабского историка Ибн аль-Джавзи, петербургский исследователь указывает, что в 475-й год хиджры (1082 г. н.э.) восемнадцатилетний халиф Муктади посылает сватов к дочери султана Мелик-шаха и его жене Тюркан-Хатуна. «А в 1077-м году халифу было всего двенадцать лет, и трудно представить, что в этом возрасте ему могли делаться посвящения – халиф был у власти только на словах», – говорит он (Халидов, 1987: 16).

Здесь следует отметить, что, согласно историческим сведениям, халиф аль-Ка'им (1031–1075 гг.), отец Халифа аль-Муктади би-Амриллах, сосватал дочь сельджукского султана Алп-Арслана внуку, своему наследнику, в 464 году хиджры (1071–1072 гг. н.э.). Следовательно, благоприятные дипломатические отношения между огузами (султанами Сельджуков) и халифами Багдада имелись еще в 70-х годах XI-го века.

Что касается года рождения халифа аль-Муктади, то в VIII томе «Исламской энциклопедии» (Стамбул), в статье, посвященной этому халифу, говорится, что он родился в 1056 году в семье Мухаммеда, единственного сына Халифа Аль-Ка'има (Işıltan, 1979: 573–574). Следовательно, в 1077 году халифу было не двенадцать, а уже двадцать один год. А в 464 году хиджры (1071–1072 годы н.э.), когда в Нишапуре аль-Муктади (тогда он просто звался Абу-л-Касым Абдуллах ибн Мухаммад) женился на дочери Алп-Арслана, ему было уже шестнадцать лет, т.е. он считался тогда уже взрослым.

Г-жа Анжелика Хартманн тоже пишет в своей небольшой статье, что аль-Муктади по желанию своего деда аль-Ка'има женился на одной из дочерей Алп-Арслана в юном возрасте, еще до своего восшествия на престол (Hartmann, 1993: 540). Далее отметим, что в 468-м году хиджры (1076-й год н.э.), после успешных походов сельджукского султана Мелик-шаха на Ближнем Востоке укрепилась позиция и его союзника Халифа аль-Муктади. В этом году, например, в Шаме (Сирии) была прочитана хутба в честь Халифа, то есть они подчинились его халифской религиозной власти. Историк Джалал ад-Дин ас-Суйути (ас-Суюти) также сообщает, что в 468-м году хиджры в городе Дамаск читалась хутба в честь халифа аль-Муктади (as-Suyúti, 1881: Vol.5: 444).

Причина роста славы Халифа аль-Муктади была связана с тем фактом, что Малик шах ибн Алп Арслан (Bosworth, 1987: 273–276) хотел использовать Багдадского халифа в своих политических целях. Хотя казалось, что он действует во славу халифата, однако же могущественный султан Сельджукской империи Малик-шах стремился добиться поддержки своих завоеваний в мусульманском мире. Даже в 480 году хиджры (1087 г. н.э.) он согласился, чтобы аль-Муктади женился на внучке Алп-Арслана – дочери

Малик-шаха (после переговоров), и Малик-шах настаивал на том, чтобы зять его, т.е. сам халиф, распустил свой гарем и полностью уделял внимание только его дочери (Hartmann, 1993: 540). Очевидно, что если мы посмотрим на его тактику в середине 70-х годов XI-го века, то Малик-шах старался привлечь к себе молодого халифа аль-Муктади и оказывал ему политическую поддержку.

Следовательно, если даже согласно этим сведениям в 1077 году Махмуд Кашгари Барскани мог написать свою работу не в Багдаде, а в сфере прямого влияния власти султана Сельджуков, например, в Нишапуре, то это еще раз доказывает, что он был намерен посвятить «Диван лугат ат-турк» халифу аль-Муктади (что согласуется как с целями сельджукских правителей, так и со взглядами обычных суннитских тюрков, которые относились к халифу в Багдаде как к духовному руководителю мусульман), и, как мы полагаем, А.Б. Халидов был неправ, когда слишком омолаживал халифа аль-Муктади (Халидов, 1987: 16; Чоротегин, 2017: 104).

Подытоживая, необходимо отметить, что исторической истине соответствует предложение А.-З. Велиди Тогана, Р. Данкоффа, Дж. Келли и других (Togan, 1932: 77–78; al-Kāšγarī Mahmūd, 1982-198: Pt.1: 6-7) считать датами начала и завершения «Дивана» 1072 и 1077 годы н.э. Как известно, благодаря данной датировке, в 2017 году в Кыргызстане отметили 940-летие со дня завершения «Дивана» Махмудом Кашгари Барскани, а в 2027 году следует отметить уже 950-летие со дня завершения «Дивана» данным выдающимся ученым, общим предком всех тюркских народов Центральной Азии (Чоротегин, 2017: 102).

Поиск научного метода Махмудом Кашгари Барскани

Одним из важных аспектов изучения наследия Махмуда Кашгари Барскани является изучение его метода написания словаря, т.е. энциклопедически расширенного свода слов, сочетающего в себе богатые фольклорные, грамматические, этнологические, политологические, ономастические, географические, картографические и иные сведения как о караханидских тюрках, так и почти о всем тогдашнем тюркском мире, доступном для тогдашнего высокообразованного ученого-полиглота из Тенгри-Тау.

Конечно, многие земли тюркских народов не были доступными для него. Среди них – земли суваров (предков чувашей), печенегов и булгар Восточной Европы, курыкан (предков саха) на восточных окраинах Южной Сибири и т.д., он был знаком со страной и городом Катун Сыны во Внутренней Азии только благодаря сведениям путешественников и даже включил некоторые фрагменты их эпических песен, переложенных на язык караханидских тюрков (Чоротегин, 1995: 81–89). Но мы не думаем, что он посещал знаменитый коридор Хэси в Китае, ведь враждебное для мусульман Уйгурское буддийско-манихейское идыккутство было буферной зоной между Караханидским каганатом и коридором Хэси.

Одним из важных отличий Махмуда Кашгари Барскани как специалиста было прекрасное знание как ряда тюркских языков и их диалектов, так и арабского языка. Без последнего языка он не смог бы войти в мир науки своего времени. И он изучил арабский язык не только как *«лингва франка»* своей эпохи, но и как объект научного исследования. Как известно, арабская лингвистическая система сформировалась уже в VIII-ом веке (Ахведиани, 1981: 62). Арабское языкознание стало одной из ведущих наук своего времени в результате развития достижений греческого, сирийского, латинского и индийского и т.д. языкознания в арабоязычном и этнически пестром мире

в период Халифата, соединившего культурные центры Средиземноморского побережья на западе, Центральной Азии на востоке и Индии на юго-востоке. Лингвистическая научная традиция арабов впоследствии оказала большое влияние не только на иранское и тюркское языкознание, но и на европейское востоковедение (Ахведиани, 1981: 62–63; Haywood, 1960: 118–119; Рибалкін, 1993: 65–72).

Из книги Махмуда Кашгари Барскани мы знаем, что он изучил труды великого арабского грамматика Халила ибн Ахмад аль-Фарахиди (или Фархуди). Его полное имя было Абу Абду р-Рахман аль-Халил ибн Ахмад ибн Амр ибн Таммам аль-Фарахиди аль-Азди аль-Яхмади. Он родился в 100 году хиджры (718-719 г. н.э.) и умер в 170 или 175 году хиджры (786 или в 791 г. н.э.). Он является автором книги *«Китабу л-'айн»* («Книга [буквы] ‘Айн»), ставшей основным источником для книги «аль-Китаб», другой важной арабской грамматики, дошедшей до наших дней. Автором *«аль-Китаб»* является Сибавейхи (умер в 794 году), лингвист, выходец из Басры (Ibn Khallikan, 1842: Vol.1: 497; Haywood, 1960: 20; Wild, 1965).

Труд Халила ибн Ахмада стал бесценным учебником для арабских лингвистов как толковый словарь арабского языка. Его словарь отличался попыткой наиболее полно охватить лексическую сокровищницу арабского языка (Haywood, 1960: 28-40) (см. также другую работу, приписываемую аль-Халилю (Рибалкін, 1993: 68).

Помимо слов, употребляемых в арабском языке, в словарь также включен ряд «приблизительных» слов (с определением «устаревшее»), найденных Халилом ибн Ахмад логическим и математическим путем (Ахведиани, 1981: 91).

В свою очередь, Махмуд Кашгари Барскани тщательно изучил это произведение при поиске своего метода написания грамматического труда. Он вспоминает во вступительном разделе «Дивана»: «Вначале я задумался, не написать ли свою книгу как сочинил аль-Халил свою «Книгу Айна», рассматривая вместе употребляемые сейчас слова и слова, уже не используемые ныне (гипотетические единицы слов – Т.Ч.)» (DLT, Tıpkıbasıim, 1990: 2b–3a).

Поэтому возможно, что Махмуд Кашгари Барскани избрал априори (до накопления опыта) метод аль-Халиля в качестве первого метода своего исследования, и только потом отказался от него, когда из собственного опыта стало ясно, что этот метод не подходит для описания грамматики тюркских языков.

«Этот метод», – говорит Махмуд Кашгари Барскани, – мог бы значительно покрыть (богатство тюркского языка). Но метод, которым я следовал, был еще лучше: место, где было найдено слово, было близко, и люди с жадностью спешили к нему. Поэтому, считая, что лучше меньше, да лучше, я взял употреблявшиеся слова, а переставшие употребляться термины я не стал упоминать» (DLT, Tıpkıbasıim, 1990: 3a).

Современному читателю интересно, как Махмуд Кашгари объяснил своему арабоязычному читателю суть метода аль-Халиля в контексте лексического богатства тюркских языков:

арык – «река»; используется;
акыр – «конюшня»; используется;
кар – «снег»; используется;
кара – «чёрный»; используется;
рака – не используется;
азук – «пища»; используется;

акуз – не используется... и другие слова (DLT, Tıpkıbasıim, 1990: 3a; Ауэзова, 2005: 5–6; ДТС, 1969: 51, и др.).

Слова «рака» и «акуз» – здесь гипотетические придуманные лингвистом слова («мухмаль» – «игнорируемый», т.е. «не употребляемый» (Халидов, 1987: 9)), образованные сменой чередования согласных в предыдущих слогах.

Поэтому этот способ не устроил Махмуда Кашгари Барскани. По его мнению, книга была бы отягощена лишними словами и затруднила бы восприятие читателем. Конечно, Махмуду Кашгари Барскани было еще рано сделать научный вывод о том, что система гласных флективного арабского языка не вполне соответствует системе агглютинативных тюркских языков.

Все же он был первым исторически зафиксированным лингвистом-тюркологом. Вывод о том, что, в отличие от арабского, тюркский язык относится к агглютинативным языкам, современная (европейская) тюркология сделала только на основе синтеза многих языковедческих исследований. Однако принадлежность этих двух языков к двум разным системам, по единодушному мнению, А.Н. Кононова и Х.Г. Нигмашова (Кононов, Нигмашов, 1981: 133), Махмудом Кашгари Барскани была четко обозначена в объяснении арабоязычным читателям на примере способов образования отношений и времен глаголов тюркских языков.

Что касается метода, избранного Махмудом Кашгари Барскани, то он сам указывает на одну из главных его особенностей: «стремясь к краткости, я включил то, что употребляется, и пренебрег тем, что не употребляется» (DLT, Tıpkıbasıim, 1990: 3a; Ауэзова, 2005: 5).

Ученые из города Фараб – источники метода «Дивана»

Хотя сам Махмуд Кашгари Барскани не упомянул об имени ученого-грамматика, который дал ему важную идею по поиску метода составления словаря, но востоковедам XX-го века удалось установить имя ученого, придумавшего этот метод, и его работу.

Видный немецкий востоковед Готтфельд Бергштрассе (Gotthelf Bergsträßer, 1886–1933) еще в 1921 году в лейпцигском издании «Die Orientalistische Literaturzeitung» опубликовал статью о научной модели, которая была использована Махмудом Кашгари Барскани (Bergsträsser, 1921: 154–155). В данной статье немецкого ученого впервые было доказано, что метод, выбранный Махмудом Кашгари Барскани, был взят за образец из работы лингвиста аль-Фараби. (Эту очень небольшую, но оригинальную статью профессора Г. Бергштрассера я нашел в библиотеке Школы востоковедения и африканистики Лондонского университета 30 марта 1996 г. во время моего творческого визита в Великобританию (Chorotegin, 2017: 95).

Данная статья Г. Бергштрассера считается весомей многих томов. Позднее его мнение подтвердили такие арабисты, как К. Брокельман, Дж. Келли, А.Б. Халидов (Brockelmann, 1937; Supplementband I: 195–196; Kelly, 1979: 497; Халидов, 1987: 15, прим. 21).

Подробных биографических сведений об Абу Ибрахиме Исхаке ибн Ибрахим аль-Фараби нет (он умер в 350 г. по хижре, т.е. в 961–962 гг.). Из его имени ясно, что этот ученый был родом из города Фараб (Халидов, 1987: 5).

Этот город, позже названный Отрар, располагался на территории современного Южного Казахстана, в низовьях Сырдарьи. Кстати, из Фараба вышло много ученых-богословов, среди них – Абу Хафс ‘Умар ибн ал-Хасан ад-Дихкан ал-Бараби (умер после 518/1124–1125 года) (Муминов, 2018: 138). Таким образом, в «Золотой век ислама»

указанные нами ученые-филологи отнюдь не были единственными интеллектуалами – выходцами из данного города.

Основное произведение Абу Ибрахима Исхака ибн Ибрахим аль-Фараби «Диван аль-адаб» («Этический сборник», «Свод слов изящных знаний») призвано обеспечить высокий уровень образованности в лексике и морфологии арабского языка, необходимый нравственным, образованным, знатным слоям своего времени (Чоротегин, 2017: 95).

Этот четырехтомный важный научный труд был впервые опубликован в Каире доктором Ахмадом Мухтаром Омаром в 1974-1979 гг. По мнению этого исследователя, «Диван аль-адаб» содержит около двадцати четырех тысяч лексических единиц (Халидов, 1987: 4, 10). Полное название работы – *«Дивану ль-адаб фи байани луґати ль-ʻараб»* – «Свод слов изящных знаний в описании арабского языка».

Исхак аль-Фараби мог написать свой труд только во внутренних районах Аббасидского халифата, так как он не имел такой научной среды на своей родине, считает арабский исследователь Ахмад Мухтар Умар. По нашему мнению, ближе к истине – взгляд арабиста из Санкт-Петербурга А.Б. Халидова, который, критикуя арабского исследователя, считает, что этот тюркский ученый, живший в эпоху Саманидов, вернулся на родину после учебы в халифате, а в Фарабе он завершил свою работу и читал лекции местным студентам по своей книге (Халидов, 1986: 115; Халидов, 1987: 6, прим. 6.). Возможно, удаленность от центра халифата послужила дополнительным фактором для аль-Фараби, чтобы он более вольно интерпретировал устоявшиеся в то время методы лингвистики.

Согласно профессору Г. Бергштрассеру (Bergsträsser, 1921: 154-155), полное название этой работы Абу Ибрагима Исхака аль-Фараби также послужило в какой-то мере образцом для названия книги Махмуда Кашгари Барскани *«Диван лугат ат-турк» («Дивану… лугати ль-ʻараб»)*. Нужно подчеркнуть, что разница у них состоит в том, что Махмуд Кашгари Барскани написал слово «язык» не в единственном числе как у аль-Фараби, а во множественные числа в форме «…тюркских языков» *(«…луґаати т-турк»)*.

Этот оригинальный (арабско-арабский) словарь аль-Фараби, который давал только арабские толкования арабских слов и часто приводил иллюстративные примеры этих слов, был разделен на шесть «книг» (т. е. глав). Каждая «книга» состоит из двух частей[2].

В труде *«Диван аль-адаб»* слова расположены в новом, не встречавшемся ранее в арабском языкознании порядке. Так, Исхак аль-Фараби расположил слова в алфавитном порядке коренных консонантов (согласных) и, что наиболее важно, он придерживался такого алфавитного порядка: последний согласный в слове, за которым следует второй, третий и затем следующий. Этим коренным образом изменилась система размещения арабских слов в словаре и поиска в нем.

По словам А.Б. Халидова, новый метод Исхака аль-Фараби помог арабским лингвистам сосредоточиться на проблемах реального языка, избегая излишней проблемы предполагаемых основ и предполагаемых лексем (Халидов, 1987: 11). Кстати, его метод Джон Хейвуд называет «ритмическим порядком – the rhyme order» (Haywood, 1960: 68-69); он был наиболее полно использован и развит его племянником и учеником Абу Насром Исмаилом ибн Хаммадом аль-Джавхари аль-Фараби (который умер

[2] Копия рукописи «Дивана» Исхака аль-Фараби (Kitabu diwani l-'adab fi bayani lugati l-'arab; арабская рукопись, переписана в 668 г. хиджры) ныне хранится в Бодлианской библиотеке в Оксфорде, Великобритания (код MS Pococke 227; 369 листов). Нам удалось ознакомиться с данной копией в июне 1997 г.

предположительно между 1002-1007 годами н.э.) в его труде *«Таджу ль-луга ва-сыхаху ль-'арабиййа»* («Венец речи и правильные [слова] арабского языка»).

Однако сегодняшних исследователей удивляет то, что Абу Наср аль-Джавхари ни разу не упоминает своего дядю Исхака аль-Фараби в качестве своего учителя в этом произведении, распространенном во всем регионе «исламской культуры». Выражение благодарности своему учителю в то время, как верно отмечает проф. А.Б. Халидов (Халидов, 1987: 12, прим. 10 и 11), было укрепившейся традицией.

Возможно, не так широко, как «Венец слов» аль-Джавхари (сокращенно ее называют «ас-Сыхах» – «Правильные слова»), но и творчество его дяди Исхака аль-Фараби было довольно хорошо известно в тогдашнем мусульманском мире.

По мнению А.Б. Халидова, благодаря особенно удачному сочетанию грамматических идей и лексических приемов, метод Исхака аль-Фараби подходил к языковым особенностям неарабских народов, поэтому этот прием использовался как образец для создания первого “Свода слов тюркских языков” Махмудом Кашгари Барскани и для арабско-персидского словаря. Таким образом, Исхак аль-Фараби своим трудом «Дивану ль-адаб» оказал влияние на формирование последующей тюркской и иранской лексикографии (Халидов, 1987: 14).

Ввиду вышеизложенного необходимо внести некоторые поправки в вывод некоторых исследователей о том, что якобы Махмуд Кашгари сам изобрел способ расположения лексического материала в словаре (Қәшқәрий, 1981: Т.1: 15-16; из «Введения» от имени группы по подготовке к изданию).

Махмуд Кашгари Барскани также упоминает свою другую книгу, которая не дошла до нас. Эта работа называлась *«Джавахиру н-нахв фи луғаати т-турк»* («Суть относительно синтаксиса тюркских языков»). По её названию представляется, что она была бы самой ранней известной нам научной работой, целиком посвященной синтаксису тюркских языков XI-го века, т.е. почти десять веков назад.

Таким образом, одним из будущих аспектов изучения наследия Махмуда Кашгари Барскани является изучение трудов другого великого языковеда Исхака аль-Фараби и его последователей, имени которых он не назвал, и дальнейшее сопоставление их с лингвистическими материалами “Дивана” Махмуда Кашгари Барскани.

Полученные результаты

Изучение наследия Махмуда Кашгари Барскани, выдающегося общетюркского представителя культуры и науки «Золотой эпохи Ислама», родившегося в семье бека Барсканского (Иссык-Кульского) удела в восточной части Караханидского каганата между 1029–1038 годами (год и место его смерти, к сожалению, пока неизвестны) (Чоротегин, 2017: 304), является комплексной проблемой.

Данная статья отразила некоторые из весьма сложных её аспектов, а именно вопросы определения не только места, но и времени написания его единственного дошедшего до нас труда “ Диван лугат ат-турк”.

В статье подытоживается, что датами начала и завершения «Дивана» являются 464 – 469 годы хиджры, т.е. 1072-1077 годы н.э. (в их промежутке были разные редакционные поправки и уточнения). Кстати, П. Голден также придерживается данной датировки (Golden, 2015: 505, прим. 13).

В статье также проанализирован метод, который был использован Махмудом Кашгари Барскани для написания данного уникального сочинения как тюрко-арабского словаря и энциклопедически богатого этнографического свода тюркологического характера.

Махмуд Кашгари Барскани также считается первым тюркологом-этнологом и картографом, выходцем из правящей династии мусульманского Караханидского каганата. На основе источниковедческих данных автор статьи считает, что изучаемый арабографический труд Махмуда Кашгари Барскани был написан не в Кашгаре, а на Среднем Востоке, а именно в пределах центральных районов Аббасидского (Багдадского) халифата вблизи Багдада, подпавшего под политическую зависимость султанов тюркоязычных Сельджукидов. Эпохой написания труда является период возвышения огузов – Сельджукидов на Среднем Востоке.

В статье заключается, что метод, которого придерживался Махмуд Кашгари Барскани при составлении словаря, отнюдь не был механически взятым методом, полученным из труда арабского грамматика аль-Халиля ибн Ахмад аль-Фарахиди, а был методом, созданным его центральноазиатским соотечественником – Абу Ибрахимом Исхаком аль-Фараби для арабо-арабского словаря. В то же время в статье сделан вывод о том, что Махмуд Кашгари Барскани адаптировал его метод к тюркским языкам, т.е. использовал его творчески.

Кстати, Абу Ибрахим Исхак аль-Фараби был родом из города Фараб; городище данного раннесредневекового города, также известного как Отрар, расположено в 57 километрах к югу от современного города Туркестан в Южном Казахстане (Байпаков, 1986; Байпаков, 2010: 454–455, 474–475). По свидетельсту Абу Зайда ал-Балхи (X-ый в.), в окрестностях Фараба находилось несколько других городов (Кумеков, 2010а: 91–92).

Необходимо заключить, что труд Махмуда Кашгари Барскани был выполнен не в классическом лингвистическом и словарном варианте, характерном для предыдущих арабских словарей, а в уникальном варианте, сочетавшем как словарные и грамматические, так и диалектологические, этнокультурные и картографический подходы, с чем и связан сложный алгоритм выполнения данного сочинения энциклопедического характера.

Подытоживаем, что Махмуд Кашгари Барскани взялся за свою книгу только после того, как творчески изучил достижения арабского языкознания в соответствии со своей целью. Собранный его неустанным трудом богатый словарный запас является одним из его величайших вкладов в тюркологию.

Выводы

Эпоха Караханидского каганата, откуда вышли такие выдающиеся ученые и мыслители, как Махмуд Кашгари Барскани и Жусуп Баласагын (Йусуф Баласагуни), была очередным шагом к культурному и научному развитию в условиях толерантности и полиэтничности «золотой эры Ислама».

Наследие Махмуда Кашгари Барскани, который сравнивал арабский и тюркские языки как двух бойких скакунов–аргамаков, которые равномерно приближались к финишу, являлось интеллектуальным мостом между пёстрым, полиэтническим арабоязычным населением Багдадского халифата и других мусульманских регионов и тюркскими народами, которые еще в те времена были разделены не только по языкам и диалектам, но и по различным государствам и религиям.

Судя по сохранившимся источникам, следует отметить, что пока Махмуд Кашгари Барскани остаётся первым тюркским арабоязычным ученым – светским интеллектуалом, вышедшим из государства Караханидов, который не стал исследовать богословские и иные аспекты, а вплотную стал разрабатывать комплексные проблемы лингвистики, синтаксиса тюркских языков, составления сравнительного словаря с фольклорными и диалектальными вкраплениями из этих языков, а также этнографическими, этнологическими и картографическими изысканиями тюркского мира XI-го века.

Его ссылки на такие эпические персонажи, как Алп Эр Тоңа (Алп Эр Тонга), Барскан, на легенду о происхождении 12-летнего животного цикла, на различный подход в использовании слова «Тенгри» у разных конфессиональных общин тюрков, на собственную альтернативную «тюркскую» письменность своей эпохи и т.д., свидетельствуют, что тюркские народы осознавали свою историческую (включая и духовную, культурную и государственную[3]) преемственность с минувшими эпохами доисламских тюркских каганатов.

И через десять веков данный культурно-научный мост, построенный нашим общетюркским предком-энциклопедистом, не теряет свою значимость. Надеемся, что все больше изысканий по кашгариведению будет написано в XXI-ом веке.

По предложению автора данной статьи в общий учебник по истории тюрков, подготовленном Международной Тюркской академией (г. Астана, Казахстан), была включена иллюстрация портрета Махмуда Кашгари Барскани, выполненная художником Ибрагимом Бакировым, проживающим в г. Брюсселе (Бельгия)[4]. Кстати, 31 октября 2025 года был торжественно открыт памятник Махмуду Кашгари Барскани в селе Барскоон Джети-Огузского района Иссык-Кульской области Кыргызской Республики.

Полагаем, что в 2027 году научной общественности региона (а также повсеместно по линии ЮНЕСКО) следует отметить 950-летие со дня завершения «Дивана» Махмудом Кашгари Барскани (1077-2027).

Это – важный юбилей не только для тюркского мира, но и для всего человечества, так как в XI веке Махмуд Кашгари Барскани заполнил определенный вакуум сведений о своем крае и о тюркских народах, их языках и богатой культуре не только для всего образованного люда своей эпохи, но и для грядущих поколений всего человечества.

Литература

Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк, 2005. Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М.Ауэзовой. Индексы составлены Р.Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с.

Ахведиани В.Г., 1981. Арабское языкознание средних веков. История лингвистических учений: Средневековый Восток. Отв. ред. А.В.Десницкая, С.Д.Кацнельсон. Л.: Наука. С. 53-95.

Байпаков К.М., 2010. Культура оседлого, городского и степного населения во второй половине IX – начале XIII вв. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней):

[3] См.: Женис, Жомарт Женисулы. Традиционное мировоззрение и государственность средневековых тюрков: историческая преемственность и трансформация (VI–XIII вв.): 07.00.07 – этнография, этнология и антропология: Автореф. на соиск. уч. ст. д-ра ист. наук. Бишкек, 2025. 40 с. С. 10–11, 14–18.

[4] См.: Чоротегин Т.К. Тарых: Махмуд Кашгари Барсканини кандайча элестетесиз? (История: Как Вы представляете себе Махмуда Кашгари Барскани?) (На кыргызском языке) // азаттык.орг. 26.05.2020. [Электронный ресурс] – URL: https://www.azattyk.org/a/science_kashghari-barskani_image_ibragim-bakirov_2020_tch_blog_ky/30634501.html (дата обращения: 07.02.2026). Также см.: https://gdb.rferl.org/D22BE363-8142-4D9C-9AD9-E7BB23B64E9A_w650_r0_s.jpg (дата обращения: 02.02.2026).

В пяти томах. Т. 1. Казахстан от эпохи палеолита до позднего средневековья. Гл. ред. А.Прманов. Алматы: Атамұра. 544 с.

Байпаков К.М., 1986. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI-начало XIII в.). Алма-Ата: Наука. 256 с.

Баласагунский Юсуф, 1983. Благодатное знание. Издание подг. С.Н.Иванов: отв. ред. А.Н.Кононов. М.: Наука. 560 с.

Бартольд В.В., 2002a. Богра-хан, упомянутый в Кутадгу Билик. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. подгот. к изд. С.Г.Кляшторный; отв.ред. А.Н.Кононов. Перепеч. с изд. 1968 г. М.: Вост. лит. С. 419–424.

Бартольд В.В., 2002b. Кара-китаи. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. подгот. к изд. С.Г.Кляшторный. С. 542–546.

Бартольд В.В., 2002c. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. подгот. к изд. С.Г.Кляшторный; отв.ред. А.Н.Кононов. Перепеч. с изд. 1968 г. М.: Вост. лит. 757 с.

Генч Решат, 2004. Карахандар мамлекетинин бийлик түзүлүшү. Которгондор Музаффер Үрекли, Зиба Мусабаева; ред. М.Ч.Кожобеков. Бишкек: КТМУ. 240 б.

Григорьев В.В., 1874. Караханиды в Мавераннагре по Тарих-и Мунеджжима баши в османском тексте с переводом и примечаниями. Труды Восточнаго отделения ИРАО. Т. 17. СПб. С. 189–258.

Давидович Е.А., 1957. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караханидов. Труды государственного исторического музея (ГИМ). Вып. XXVI. М. Ч. 2. С. 91–119.

Давидович Е.А., 1968. О двух караханидских каганатах. Народы Азии и Африки. № 1. С. 67–76.

Джумагулов Ч., 1987. Эпиграфика Киргизии. Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, Илим, 1963–1987. Вып. 1–3. (Вып. 3. 168 с.).

Джумагулов Ч., 1971. Язык сиро-тюркских (несторианских) памятников Кыргызии. Под ред. И.А.Батманова. Фрунзе: Илим. 164 с.

ДТС, 1969. Редакторы: В.М.Наделяев и др. Л.: Наука. 676 с.

Жузе П.К., 1926. Диван лугат ат-турк. Thesaurus linguarum turcarum. Известия Азербайджанского государственного университета им. В.И.Ленина. Востоковедение. Баку. Т. 1. С. 75-94.

Жумагулов Четин, 2011. Кыргызстандагы несториан-түрк жазуу эстеликтери (XIII–XIV кылымдар). Жооптуу ред. Асан Абетеков, Дөөлөтбек Сапаралиев. Бишкек. 524 б.

Жусуп Баласагындын “Куттуу билими”, 2016. X-XI кылымдардагы Борбордук Азиядагы мусулмандык кайра жаралуунун күзгүсү: Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгына арналган V “Кыргыз жана Карахандар каганаттары” эл аралык илимий–тажрыйбалык жыйынынын материалдары. 2016-жылдын 16-18-сентябры. Жооптуу ред. Т.К.Чоротегин. Бишкек: MaxPrint. 416 + ii б.

Караев О.К., 1983. История Караханидского каганата (X – начало XIII вв.). Отв. ред. М.Б.Джамгерчинов, В.П.Мокрынин. Фрунзе: Илим. 302 с.

Караев О., Кожобеков М.Ч., 1989. О переселении енисейских киргизов на Тянь-Шань. Вопросы этнической истории киргизского народа. Отв ред. О.Караев, И.Молдобаев. Фрунзе: Илим. С. 41-66.

Қәшқәрий Мәхмут, 1981. Түркий тиллар дивани (Диван лугат ат-түрк). Мәс'ул мухәррири Ибрайим Мути'и. Үрүмчи: Шинжаң хәлқ нәшрийати, 1981-1984. Т. 1. 62 + 689 б.

Кононов А.Н., 1972. Махмуд Кашгарский и его труд “Диуан лугат ат-тюрк”. СТ. № 1. С. 3-17.

Кононов А.Н., 1983. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание». Баласагунский Юсуф. Благодатное знание. Изд. подготовил С.Н.Иванов. М.: Наука. С. 495-517.

Кононов А.Н., Нигмашов Х.Г., 1981. Махмуд Кашгарский о тюркских языках. История лингвистических учений: Средневековый Восток. Л.: Наука. С. 130–142.

Кочнев Б.Д., 2005. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть I. Источниковедческое исследование. Отв. ред. В.Н.Настич. М.: Евразия. 314 с.

Крачковский И.Ю., 2004. Арабская географическая литература. М. Вост. лит. 919 с.

Арабские географы и путешественники IX – XII вв., 2010а. Вступит. статья, пер. с араб., коммент., тексты и факсимиле Б.Е.Кумекова, Р.Б.Кумекова. Отв. ред. А.К.Муминов. Алматы: Дайк-Пресс. 328 с.

Кумеков Б.Е., 2010б. Караханиды. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): в пяти томах. Т. 1. Казахстан от эпохи палеолита до позднего средневековья. Гл. Ред. А.Прманов. Алматы: Атамұра. 544 с.

Мец А., 1996. Мусульманский ренессанс. Пер. с нем., предисл. и примеч. Д.Е.Бертельса. 2-е изд. М.: Изд-во «ВиМ». 544 с.

Муминов А.К., 2015. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. Под ред. С.М.Прозорова. Алматы: Казак энциклопедиясы. 400 с.

Муминов А.К., 2018. Научное наследие ханафитских ученых Центральной Азии и Казахстана. Астана: «Фонд поддержки духовных ценностей». 216 с.

Настич В.Н., 2005. К эпиграфической истории средневекового Баласагуна (городище Бурана в Кыргызстане). Нумизматика и эпиграфика. Т. 17. М.: Издат. фирма «Восточ. литература» РАН. С. 70-82.

Рибалкін В.С., 1993. Класична арабська лексикографія (VIII-XIII ст.). Східний свíт. Киї'в. № 2. С. 65-72.

Сыздықов С., 2000. Қарлық мемлекетінің тарихы. Алматы, 2000. 216 б.

Тугушева Л.Ю., 2013. Уйгурские деловые документы X-XIV вв. из Восточного Туркестана. Факсимиле рукописей. Предисл., транскр., пер. с древнеуйгурского Л.Ю.Тугушевой. Факсимиле рукописей. М.: Вост. лит. 326 с.

Халидов А.Б., 1986. Два творческих портрета: Исхак ал-Фараби и Махмуд ал-Кашгари (Тезисы к докладу). Историко-культурные контакты народов Алтайской языковой общности: Тезисы докладов XXIX сессии постоянной международной алтаистической конференции (PIAC). Ташкент, сентябрь 1986 г. М.: Наука. Ч. 1. С. 114–116.

Халидов А.Б., 1987. Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашгари: (Из истории лексикографии в Средней Азии X-XI вв.). Отв. ред. П.А.Грязневич. Л.: Ленинград, отд. ИВ АН СССР. 68 с.

Хасанов Х., 1970. Кошғарийнинг жуғрофий мероси. Фан ва турмуш. Тошкент. № 10. Б. 14-15.

Чороев Т.К., 1987. «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии. Ориенталистика в Киргизии. Отв. ред. М.Я.Сушанло. Фрунзе: Илим. С. 12–26.

Чороев Т.К., Садырова З.Т., 2023. Караханиды. Летопись тюркской цивилизации. Том 1. Тюркский мир в VI-XII вв. Коллективная монография. Барнаул. Изд-во Алтайского гос. ун-та.

Чоротегин Т. К., 2017. Махмуд Кашгари Барсканинин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: Илимий басылыш (Труд Махмуда Кашгари Барскани «Дивану лугати т-түрк» – неиссякаемый источник по истории тюркских народов: Научное издание). Жооптуу ред. Т.Н.Өмүрбеков, К.С.Молдокасымов. Бишкек: «Турар» басмасы. 376 б.

Чоротегин Т.К., 1995. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусулманским источникам IX—XIII вв. Науч. ред. Б.А.Ахмедов. Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан». 208 с.

Чоротегин Т.К., Садырова З.Т., 2025. Караханидский поэт и мыслитель Жусуп Баласагын и его эпоха. Turkic Studies Journal. Astana. Volume 7, No. 1. С. 108–129. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-108-129

Atalay, Besim, 1939. Dîvânu Lûgat-it Türk Tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Ankara: Alaeddin Kıral Basımevi. 1939-1941. Cilt 1-3. XXXVI + 530 s.

Yûsuf Khâss Hâjib, 1983. Wisdom of Royal Glory: (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. transl. with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. Chicago; London: The University of Chicago Press. 281 p.

Bazin L., 1957. Les dates de rédaction du «Divan» de Kašğari. Acta Orinetalia Hungaricae (AOH). Vol. 7. P. 21–25.

Bergsträsser G., 1921. Das Vorbild von Kasgari's Diwan lugat at-turk. Orientalistische Literaturzeitung. Juli-August. No 7–8. S. 154–155.

Bosworth C.E., 1987. Malik-shah. EI2. Vol. 6. P. 273–276.

Brockelmann C., 1937. Geschichte der arabischen Litteratur. Leiden. Supplementband 1–3. xx + 973 s.

Çorotegin (Çoroyev) Tınçtıkbek, 2024. Mahmud Kaşğari Barskaninin kökəni, doğum ili və yeri haqqında bilğilər və nəzəriyyələr. Mahmud Kaşğarli Beynəlxalq elmi jurnal Vol. II №2. Baki. P. 179–188.

Chorotegin (Tchoroev) Tyntchtykbek, 2023. Migration Processes in Central Asia From the Middle of the Eighth to Early Tenth Century and Their Consequences. Heritage and Identity in the Turkic World: Contemporary Scholarship in Memory of Ilse Laude-Cirtautas (1926–2019). Edited by: Alva Robinson, etc. Berlin: De Gruyter. Vol. 33. Series Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker. P. 45–62. URL: https://doi.org/10.1515/9783110720228-004. Available at: https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110720228-004/html (Accessed: 20.12.2025).

Chorotegin (Tchoroev) T., 2025. On The Real Religious Situation in The Pre-Islamic Regions of Jeti-Suu (Semirechye) And Tengir-Too (Tian-Shan) After the 751 Battle of Atlakh: (Mid-8th – Mid-12th Centuries), Science of Europe, Praha, Czech Republic, No 176. ISSN 3162-2364. P. 33–36. DOI: 10.5281/zenodo.17606912 [Electronic resource]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/397609214_Sciences_of_Europe_No_176_2025 (Accessed: 7.02.2026).

Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lügati 't-Türk: Tıpkıbasıim, 1990. Facsimile. Ankara: Türkiye Kültür Bakanlığı. III + la–320a.

Genç Reşat, 1981. Karahanlı Devlet Teşkilâti: (XI. Yüzyıl): (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar). Istanbul: Tifdruk Matbaas. 372 s.

Genç Reşat, 1997. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk dünyası. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Xiv. 412 s.

Golden Peter B., 2011. Central Asia in World History. Oxford, New York: Oxford University Press. Inc. X + 180 p.

Golden Peter B., 2015. The Turkic World in Mahmûd Al-Kâshgharî. Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in The First Millennium CE. Edited by Jan Bemmann, Michael Schmauder. The conference was co-organized and the book is co-edited by Ursula Brosseder, Susanne Reichert, and Timo Stickler. Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. P. 503–555.

Hartmann Angelika, 1993. al-Muktadi bi-amr Allah. The Encyclopaedia of Islam: New edition. Leyden–New York: E.J. Brill. Vol. 7. Mif—Naz. P. 540–541.

Haywood John A., 1960. Arabic Lexicography: Its history, and its place in the general history of lexicography. Leiden: E.J. Brill. VIII + 141 p.

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1842. Transl. from the Arabic by B. Mac Guckin De Slane. Paris – London. Vol. 1. XL + 688 p.

Işıltan Fikret, 1979. Muktedî (al-Muktadî). İslâm Ansiklopedisi. Cilt 8. S. 573–575.

al-Kāšγarī Mahmūd, 1982. Compendium of the Turkis dialects (Dīwān Luγāt at-Turk). Edited and Transl. with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. Cambridge, Massachusetts: Harvard Un-ty Printing Office. Pt. 1–3.

Yûsuf Hâs Hâcib, 2024. Kutadğu Bilig. Metin. Hazırlayan Mustafa S. Kaçalin. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara. 343 s. URL: https://www.academia.edu/8048541/Kutadgu_Bilig_Yusuf_Has_Hacip_Orjinal_Tam_Metin (Accessed: 07.02.2025).

Kelly James M., 1979. “A Closer Look at the Dīwān Al-Adab.” Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday... Pt. 2. Harvard Ukrainian Studies, vol. 3/4. P. 497–506. JSTOR, http://www.jstor.org/stable/41035850. Accessed: 12 Apr. 2026.

Pritsak O., 1953a. Die Karachaniden (mit einer genealogischen Tafel). Der Islam. Bd. 31/1. Berlin. S. 17–68. (Reprint: Pritsak O. Studies in medieval Eurasian history London: Variorum Reprints. 1981. 376 p. Part XVI.)

Pritsak O., 1950. Karachanidische Streitfragen 1–4. Oriens, Vol. 3. No 2, Leiden. S. 209–228. (Reprint: Pritsak O. Studies in medieval Eurasian history London: Variorum Reprints. 1981. 376 p. Part XVII.)

Pritsak O., 1953b. Mahmud Kaşgari kimdir? (Çeviren Hasan Eren). Türkiyat Mecmuası. Cilt 10. S. 243–246. (Reprint: Pritsak O. Studies in medieval Eurasian history London: Variorum Reprints. 1981. 376 p. Part XVIII.).

Rifat Kilisli Muallim Rifat, 1939. Diwanü Lugatğ t-Türk’ün Telifi Tarihi. Türkiyat Mecmü ‘ası: 1936–1939. Müdür: M. Fuad Köprülü. Istanbul: Burhaneddin Matbaası. Cilt 6. S. 358–360.

as-Suyúti Jalálu 'ddín, 1881. History of the Caliphs. Translated from the original Arabic by Major H.S. Jarrett. Calcutta: Asiatic Society. Vol. 5. XXIII + 385–563 p.

Togan A. Z., 1932. Velidi. Divan-i Lugat üt-Türk'un te'lif senesi hakkında. Atsız Mecmua. No 16. S. 77–78.

Togan A.Z., 1981. Velidi. Umumî Türk Tarihine Giriş. 1. Cilt. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar. 3. Baskı. İstanbul. XVI + 539 s.

Wild Stefan, 1965. Das Kitāb al-‘Ain und die arabische Lexikographie. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. VIII + 100 s.

Reference

Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk, 2005. Perevod, predislovie i kommentarii Z.-A.M. Auezovoj. Indeksy sostavleny R. Ermersom [Translation, preface, and commentary by Z.-A.M. Auezova. Indexes compiled by R. Ermers.]. Almaty: Dajk-Press. 1288 p. [in Russian].

Ahvlediani V.G., 1981. Arabskoe yazykoznanie srednih vekov. Istoriya lingvisticheskih uchenij: Srednevekovyj Vostok. Otv. red. A.V. Desnickaya, S.D. Kacnel’son [Arabic linguistics of the Middle Ages History of linguistic teachings: Medieval East Ed. A.V. Desnitskaya, S.D. Katsnelson]. L.: Nauka. P. 53-95. [in Russian].

Bajpakov K.M., 2010. Kul'tura osedlogo, gorodskogo i stepnogo naseleniya vo vtoroj polovine IX – nachale XIII vv. Istoriya Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnej): V pyati tomah. T. 1. Kazahstan ot epohi paleolita do pozdnego srednevekov'ya. Gl. Red. A. Prmanov [The culture of the sedentary, urban, and steppe population in the second half of the 9th – early 13th centuries. History of Kazakhstan (from ancient times to the present day): In five volumes. Vol. 1. Kazakhstan from the Paleolithic era to the late Middle Ages. Ed. A. Pramanov]. Almaty: Atamura. 544 p. [in Russian].

Bajpakov K.M., 1986. Srednevekovaya gorodskaya kul'tura Yuzhnogo Kazahstana i Semirech'ya (VI-nachalo XIII v.) [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (VY-early 13th century)]. Alma-Ata: Nauka. 256 p. [in Russian].

Balasagunskij Yusuf, 1983. Blagodatnoe znanie. Izdanie podg. S.N. Ivanov: otv. red. A.N. Kononov [Graceful Knowledge. Published by S.N. Ivanov: Ed. A.N. Kononov]. M.: Nauka. 560 p. [in Russian].

Bartol'd V.V., 2002a. Bogra-han, upomyanutyj v Kutadgu Bilik. Bartol'd V.V. Raboty po istorii i filologii tyurkskih i mongol'skih narodov. podgot. k izd. S.G. Klyashtornyj; otv.red. A.N. Kononov. Perepech. s izd. 1968 g [Bogra-khan, mentioned in Kutadgu Bilik. Bartold V.V. Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples. Prepared for publication by S.G. Klyashtorny; ed. by A.N. Kononov. Reprinted from the 1968 edition]. M.: Vost. lit. P. 419-424. [in Russian].

Bartol'd V.V., 2002b. Kara-kitai. Bartol'd V.V. Raboty po istorii i filologii tyurkskih i mongol'skih narodov. podgot. k izd. S.G. Klyashtornyj [Kara-Kitai. Bartold V.V. Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples. prepared for publication by S.G. Klyashtorny]. P. 542–546. [in Russian].

Bartol'd V.V., 2002s. Raboty po istorii i filologii tyurkskih i mongol'skih narodov. podgot. k izd. S.G. Klyashtornyj; otv.red. A.N. Kononov. Perepech. s izd. 1968 g [Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples. Prepared for publication by S.G. Klyashtorny; editor-in-chief A.N. Kononov. Reprinted from the 1968 edition.]. M.: Vost. lit. 757 p. [in Russian].

Gench Reshat, 2004. Karahandar mamleketinin bijlik tuzulushu. Kotorgondor Muzaffer Yrekli, Ziba Musabaeva; red. M.Ch. Kozhobekov [The Political Structure of the Karakhanid State. Transl. from Turkish into Kyrgyz by Muzaffer Ürekli, Ziba Musabayeva; ed. M. Ch. Kojobekov]. Bishkek: KTMU. 240 p. [in Kyrgyz].

Grigor'ev V.V., 1874. Karahanidy v Maverannagre po Tarih-i Munedzhzhima bashi v osmanskom tekste s perevodom i primechaniyami. Trudy Vostochnago otdeleniya IRAO [The

Karakhanids in Maverannagr according to Tarin-i Minejjima Bashi in the Ottoman text with translation and notes. Proceedings of the Eastern Branch of the IRAO]. T. 17. SPb. P. 189–258. [in Russian].

Davidovich E.A., 1957. Numizmaticheskie materialy dlya hronologii i genealogii sredneaziatskih Karahanidov. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya (GIM) [Numismatic Materials for the Chronology and Genealogy of the Central Asian Karakhanids. Proceedings of the State Historical Museum (SHM)]. Vyp. XXVI. M. Ch. 2. P. 91–119. [in Russian].

Davidovich E.A., 1968. O dvuh karahanidskih kaganatah. Narody Azii i Afriki [About the two Karakhanid Khaganates. Peoples of Asia and Africa]. № 1. P. 67–76. [in Russian].

Dzhumagulov Ch., 1987. Epigrafika Kirgizii [Epigraphy of Kyrgyzstan]. Frunze: Izd-vo AN Kirg. SSR. Ilim. 1963–1987. Vyp. 3. 168 p. [in Russian].

Dzhumagulov Ch., 1971. Yazyk siro-tyurkskih (nestorianskih) pamyatnikov Kyrgyzii. Pod red. I.A. Batmanova [The Language of the Syro-Turkic (Nestorian) Monuments of Kyrgyzstan. Edited by I.A. Batmanov]. Frunze: Ilim. 164 p. [in Russian].

DTS [Old Turkic Dictionary], 1969. Redaktory: V.M. Nadelyaev i dr. [Editors: V.M. Nadelyaev and others]. L.: Nauka. 676 p. [in Russian].

Zhuze P.K., 1926. Divan lugat at-turk. Thesaurus linguarum turcarum. Izvestiya Azerbajdzhanskogo Gosudarstvennogo universiteta im. V.I. Lenina. Vostokovedenie [The divan is a Turk. The text of the dictionary is a translation of the original. Bulletin of the Azerbaijan State University named after V.I. Lenin. Oriental Studies]. Baku. T. 1. P. 75-94. [in Russian].

Zhumagulov Chetin, 2011. Kyrgyzstandagy nestorian-turk zhazuu estelikteri (XIII–XIV kylymdar). Zhooptuu red. Asan Abetekov, Doolotbek Saparaliev [The Nestorian-Turkic Written Monuments of Kyrgyzstan (The 13th – 14th centuries)]. Bishkek. 524 p. [in Kyrgyz].

Zhusup Balasagyndyn “Kuttuu bilimi” ["The Blessed Knowledge" by Jusup Balasagyn], 2016. X-XI kylymdardagy Borborduk Aziyadagy musulmandyk kajra zharaluunun kүzgүsү: Zhusup Balasagyndyn 1000 zhyldygyna arnalgan V “Kyrgyz zhana Karahandar kaganattary” el aralyk ilimij–tazhryjbalyk zhyjynynyn materialdary. 2016-zhyldyn 16–18-sentyabry. Zhooptuu red. T.K. Chorotegin [a Mirror of the Islamic Golden Era in Central Asia in the 10th – 11th centuries: The Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference "The Kyrgyz and Karakhanid Khaganates" dedicated to the 1000th anniversary of Jusup Balasagyn]. Bishkek: MaxPrint. 416 + ii p. [in Kyrgyz].

Karaev O.K., 1983. Istoriya Karahanidskogo kaganata (X — nachalo XIII vv.). Otv. red. M.B. Dzhamgerchinov, V.P. Mokrynin [History of the Karakhanid Khaganate (C – early 13th centuries). Ed. M.V. Dzhamgerchinov, V.P. Mokrynin]. Frunze: Ilim. 302 p. [in Russian].

Karaev O., Kozhobekov M.Ch., 1989. O pereselenii enisejskih kirgizov na Tyan'-SHan'. Voprosy etnicheskoj istorii kirgizskogo naroda. Otv red. O. Karaev, I. Moldobaev [On the migration of the Yenisei Kyrgyz to the Tien Shan. Issues in the ethnic history of the Kyrgyz people. Edited by O. Karaev and I. Moldobaev.]. Frunze: Ilim. P. 41–66. [in Russian].

Qashqarij Mahmut, 1981. Turkij tillar divani (Divan lugat at-turk). Mas'ul muharriri Ibrajim Muti'i. Urumchi: Shinzhaң halq nashrijati [Compendium of the Turkis dialects (Dīwān Luγāt at-Turk). Edited and Transl. with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly]. T. 1. 62 + 689 p. [in Uzbek].

Kononov A.N., 1972. Mahmud Kashgarskij i ego trud «Divanu lugati t-turk» [Mahmud of Kashgar and his work "Divanu lugati t-turk"]. ST. № 1. P. 3–17. [in Russian].

Kononov A.N., 1983. Poema Yusufa Balasagunskogo «Blagodatnoe znanie». Balasagunskij Yusuf. Blagodatnoe znanie. Izd. podgotovil S.N. Ivanov [Yusuf Balasagunsky's poem "Blessed Knowledge." Yusuf Balasagunsky. Blessed Knowledge. Published by S.N. Ivanov.]. M.: Nauka. P. 495–517. [in Russian].

Kononov A.N., Nigmashov H.G., 1981. Mahmud Kashgarskij o tyurkskih yazykah. Istoriya lingvisticheskih uchenij: Srednevekovyj Vostok [Mahmud of Kashgar on the Turkic Languages. History of Linguistic Studies: The Medieval East]. L.: Nauka. P. 130–142. [in Russian].

Kochnev B.D., 2005. Numizmaticheskaya istoriya Karahanidskogo kaganata (991–1209 gg.). Chast' I. Istochnikovedcheskoe issledovanie. Otv. red. V.N. Nastich [Numismatic history of the Karakhanid Khaganate (991–1209). Part I. Source study. Ed. V.N. Nastich]. M.: Evraziya. xxx + 314 p. [in Russian].

Krachkovskij I.Yu., 2004. Arabskaya geograficheskaya literature [Arabic geographical literature]. M. Vost. lit. 919 p. [in Russian].

Arabskie geografy i puteshestvenniki IX – XII vv., 2010a. Vstupit. stat'ya, per. s arab., komment., teksty i faksimile B.E. Kumkova, R.B. Kumekova. Otv. red. A.K. Muminov [Introduction. Article, translated from Arabic, commentary, texts and facsimiles by V.E. Kumkov, R.V. Kumekov. Ed. by A.K. Muminov]. Almaty: Dajk-Press. 328 p. [in Russian].

Kumekov B.E., 2010b. Karahanidy. Istoriya Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnej): V pyati tomah. T. 1. Kazahstan ot epohi paleolita do pozdnego srednevekov'ya. Gl. Red. A. Prmanov [Karakhanids. History of Kazakhstan (from ancient times to the present day): In five volumes. Vol. 1. Kazakhstan from the Paleolithic era to the late Middle Ages. Ed. A. Pramanov]. Almaty: Atamura. 544 p. [in Russian].

Mec A., 1996. Musul'manskij renessans. Per. s nem., predisl. i primech. D.E. Bertel'sa [The Muslim Renaissance. Translated from German, foreword and notes by D.E. Bertels]. 2-e izd. M.: Izd-vo «ViM». 544 p. [in Russian].

Muminov A.K., 2015. Hanafitskij mazkhab v istorii Central'noj Azii. Pod red. S.M. Prozorova [The Hanafi School of Islamic Studies in the History of Central Asia. Edited by S. M. Prozorov]. Almaty: Kazak enciklopediyasy. 400 p. [in Russian].

Muminov A.K., 2018. Nauchnoe nasledie hanafitskih uchenyh Central'noj Azii i Kazahstana [The Scientific Heritage of Hanafi Scholars of Central Asia and Kazakhstan]. Astana: «Fond podderzhki duhovnyh cennostej». 216 p. [in Russian].

Nastich V.N., 2005. K epigraficheskoj istorii srednevekovogo Balasaguna (gorodishche Burana v Kyrgyzstane). Numizmatika i epigrafika [On the Epigraphic History of Medieval Balasagun (Burana Fortress in Kyrgyzstan). Numismatics and Epigraphy]. T. 17. M.: Izdat. firma «Vostoch. literatura» RAN. P. 70–82. [in Russian].

Ribalkin B.C., 1993. Klasichna arabs'ka leksikografiya (VIII — XIII st.) [Classical Arabic Lexicography (VII–XIII centuries)]. Skhidnij cvít. Kiï'v. № 2. P. 65–72. [in Ukrainian].

Syzdyқov S., 2000. Qarlyq memleketinin tarihy [History of the Karlyk State]. Almaty. 2000. 216 p. [in Kazakh].

Tugusheva L.YU., 2013. Ujgurskie delovye dokumenty X–XIV vv. iz Vostochnogo Turkestana. Faksimile rukopisej. Predisl., transkr., per. s drevneujgurskogo L.Yu. Tugushevoj. Faksimile rukopisej [Ujghur business documents of the 10th–14th centuries from East Turkestan. Faksimile manuscripts. Preface, transcribed, translated from Old Ujghur by L. Yu. Tugusheva. Faksimile manuscripts]. M.: Vost. lit. 326 p. [in Russian].

Halidov A.B., 1986. Dva tvorcheskih portreta: Iskhak al-Farabi i Mahmud al-Kashgari (Tezisy k dokladu). Istoriko-kul'turnye kontakty narodov Altajskoj yazykovoj obshchnosti: Tezisy dokladov XXIX sessii postoyannoj Mezhdunarodnoj altaisticheskoj konferencii (PIAC).

Tashkent, sentyabr' 1986 g [Two creative portraits: Ishaq al-Farabi and Mahmud al-Kashgari (Abstracts to the report). Historical and cultural contacts of the peoples of the Altaj language community: Abstracts of the reports of the XXIX session of the permanent International Altaic Conference (PIAC). Tashkent, September 1986]. M.: Nauka. Ch. 1. P. 114–116. [in Russian].

Halidov A.B., 1987. Slovari Iskhaka al-Farabi i Mahmuda al-Kashgari: (Iz istorii leksikografii v Srednej Azii X—XI vv.). Otv. red. P.A. Gryaznevich [Dictionaries of Ishak al-Farabi and Mahmud al-Kashgari: (From the history of lexicografii in Central Asia in the 10th–11th centuries). Ed. P.A. Gryaznevich]. L.: Leningrad. otd. IV AN SSSR. 68 p. [in Russian].

Hasanov X., 1970. Koshgarijning zhugrofij merosi. Fan va turmush [The geographical heritage of Kashgari. Science and life. Tashkent]. Toshkent. № 10. P. 14–15. [in Uzbek].

Choroev T.K., 1987. «Divan lugat at-turk» Mahmuda Kashgari kak istochnik po istorii tyurkoyazychnyh narodov Srednej i Central'noj Azii. Orientalistika v Kirgizii. Otv. red. M.Ya. Sushanlo ["Divan lugat at-turk" by Mahmud Kashgari as a source on the history of the Turkish-speaking peoples of Central Asia. Orientalism in Kyrgyzstan. Ed. M. Ya. Sushanlo]. Frunze: Ilim. P. 12–26. [in Russian].

Choroev T.K., Sadyrova Z.T., 2023. Karahanidy. Letopis' tyurkskoj civilizacii. Tom 1. Tyurkskij mir v VI-XII vv. Kollektivnaya monografiya [Karakhanids. Chronicle of the Turkic Civilization. Volume 1. The Turkic World in the 6th-12th Centuries. Collective Monograph]. Barnaul. Izd-vo Altajskogo gos. un-ta. [in Russian].

Chorotegin T. K., 2017. Mahmud Kashgari Barskaninin «Divanu lugati t-turk» emgegi turk elderinin taryhy boyuncha koonorgus bulak: Ilimij basylysh (Trud Mahmuda Kashgari Barskani «Divanu lugati t-turk» – neissyakaemyj istochnik po istorii tyurkskih narodov: Nauchnoe izdanie). Zhooptuu red. T.N. Omurbekov, K.S. Moldokasymov [Mahmud Kashgari Barskani's work "Divanu lugati t-turk" is the history of Turkish elders: Ilimij basylysh (Trud Mahmuda Kashgari Barskani "Divanu lugati t-turk" - neissyakaemyj istochnik po istorii tyurkskih narodov: Nauchnoe izdanie). Zhooptuu ed. T. N. Omurbekov, K. S. Moldokasymov]. Bishkek: «Turar» basmasy. 376 p. [in Kyrgyz].

Chorotegin T.K., 1995. Etnicheskie situacii v tyurkskih regionah Central'noj Azii domongol'skogo vremeni: Po musulmanskim istochnika IX—XIII vv. Nauch. red. B.A. Ahmedov [Ethnic situations in the Turkic regions of Central Asia in the pre-Mongol period: Based on Muslim sources of the 1st–12th centuries. Ed. V.A. Akhmedov]. Bishkek: Fond «Soros-Kyrgyzstan». 208 p. [in Russian].

Chorotegin T.K., Sadyrova Z.T., 2025. Karahanidskij poet i myslitel' Zhusup Balasagyn i ego epoha [Karakhanid poet and thinker Zhusup Balasagyn and his era]. Turkic Studies Journal. Astana. Volume 7. No. 1. P. 108–129. DOI: https://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-1-108-129 [in Russian].

Atalay Besim, 1939. Dîvânu Lûgat-it Türk Tercümesi. Çeviren Besim Atalay [Translation of Divanu Lugat-it Turk. Translated by Besim Atalay.]. Ankara: Alaeddin Kıral Basımevi. 1939-1941. Cilt 1-3. XXXVI + 530 p. [in Turkish].

Yûsuf Khâss Hâjib, 1983. Wisdom of Royal Glory: (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. transl. with an Introduction and Notes by Robert Dankoff. Chicago; London: The University of Chicago Press. 281 p.

Bazin L., 1957. Les dates de rédaction du «Divan» de Kašğari. Acta Orinetalia Hungaricae (AOH). Vol. 7. P. 21–25.

Bergsträsser G., 1921. Das Vorbild von Kasgari's Diwan lugat at-turk. Orientalistische Literaturzeitung. Juli–August. No 7–8. P. 154–155.

Bosworth C.E., 1987. Malik-shah. EI2, Vol. 6. P. 273–276.

Brockelmann C., 1937. Geschichte der arabischen Litteratur. Leiden. Supplementband 1–3. xx + 973 p.

Çorotegin (Çoroyev) Tınçtıkbek, 2024. Mahmud Kaşğari Barskaninin kökani, doğum ili va yeri haqqında bilğilar va nazariyyalar [Information and theories about the origin, city and place of birth of Mahmud Kashgari Barskani]. Mahmud Kaşğarli Beynəlxalq elmi jurnal Vol. II №2. Baki. P. 179–188. [in Uzbek].

Chorotegin (Tchoroev) Tyntchtykbek, 2023. Migration Processes in Central Asia from the Middle of the Eighth to Early Tenth Century and Their Consequences. Heritage and Identity in the Turkic World: Contemporary Scholarship in Memory of Ilse Laude-Cirtautas (1926–2019). Edited by: Alva Robinson, etc. Berlin: De Gruyter. Vol. 33. Series Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker. P. 45–62. URL: https://doi.org/10.1515/9783110720228-004. Available at: https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783110720228-004/html (Accessed: 20.12.2025).

Chorotegin (Tchoroev) T., 2025. On The Real Religious Situation in The Pre-Islamic Regions of Jeti-Suu (Semirechye) And Tengir-Too (Tian-Shan) After the 751 Battle of Atlakh: (Mid-8th – Mid-12th Centuries), Science of Europe, Praha, Czech Republic, No 176. ISSN 3162-2364. P. 33–36. DOI: 10.5281/zenodo.17606912 [Electronic resource]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/397609214_Sciences_of_Europe_No_176_2025 (Accessed: 7.02.2026).

Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lügati 't-Türk: Tıpkıbasıim [Dîvânü Lügati 't-Türk: Facsimile Edition], 1990. Facsimile. Ankara: Türkiye Kültür Bakanlığı. III + la–320a. [in Turkish].

Genç Reşat, 1981. Karahanlı Devlet Teşkilâti: (XI. Yüzyıl): (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar) [Karahanid State Organization (11th Century): (Turkish Concept of Sovereignty and the Karahanids)]. Istanbul: Tifdruk Matbaas. 372 p. [in Turkish].

Genç Reşat, 1997. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk dünyası [According to Mahmud al-Kashgari, the Turkic world in the 11th century]. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. Xiv. 412 p. [in Turkish].

Golden Peter B., 2011. Central Asia in World History. Oxford, New York: Oxford University Press. Inc. X + 180 p.

Golden Peter B., 2015. The Turkic World in Mahmûd Al-Kâshgharî. Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in The First Millennium CE. Edited by Jan Bemmann, Michael Schmauder. The conference was co-organized and the book is co-edited by Ursula Brosseder, Susanne Reichert, and Timo Stickler. Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn. P. 503–555.

Hartmann Angelika, 1993. al-Muktadi bi-amr Allah. The Encyclopaedia of Islam: New edition. Leyden—New York: E.J. Brill. Vol. 7. Mif–Naz. P. 540–541.

Haywood John A., 1960. Arabic Lexicography: Its history, and its place in the general history of lexicography. Leiden: E.J. Brill. VIII + 141 p.

Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, 1842. Transl. from the Arabic by B. Mac Guckin De Slane. Paris – London. Vol. 1. XL + 688 p.

Işıltan Fikret, 1979. Muktedî (al-Muktadî). İslâm Ansiklopedisi [Al-Muqtadi. Encyclopedia of Islam.]. Cilt 8. P. 573–575. [in Turkish].

al-Kāšγarī Mahmūd, 1982. Compendium of the Turkis dialects (Dīwān Luγāt at-Turk). Edited and Transl. with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. Cambridge, Massachusetts: Harvard Un-ty Printing Office. Pt. 1–3.

Yûsuf Hâs Hâcib, 2024. Kutadğu Bilig. Metin. Hazırlayan Mustafa S. Kaçalin. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları [Kutadğu Bilig. Text. Prepared by Mustafa S. Kaçalin. Publications of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey.]. Ankara. 343 p. URL: https://www.academia.edu/8048541/Kutadgu_Bilig_Yusuf_Has_Hacip_Orjinal_Tam_Metin (Accessed: 07.02.2025). [in Turkish].

Kelly James M., 1979. "A Closer Look at the Dīwān Al-Adab." Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday... Pt. 2. Harvard Ukrainian Studies. vol. 3/4. P. 497–506. JSTOR, http://www.jstor.org/stable/41035850. Accessed 12 Apr. 2026.

Pritsak O., 1953a. Die Karachaniden (mit einer genealogischen Tafel). Der Islam. Bd. 31/1. Berlin. S. 17–68. (Reprint: Pritsak O. Studies in medieval Eurasian history London: Variorum Reprints. 1981. 376 p. Part XVI.)

Pritsak O., 1950. Karachanidische Streitfragen 1–4. Oriens, Vol. 3. No 2, Leiden. S. 209–228. (Reprint: Pritsak O. Studies in medieval Eurasian history London: Variorum Reprints. 1981. 376 p. Part XVII.)

Pritsak O., 1953b. Mahmud Kaşgari kimdir? (Çeviren Hasan Eren). Türkiyat Mecmuası [Who is Mahmud Kashgari? (Translated by Hasan Eren). Journal of Turkology]. Cilt 10. P. 243–246. (Reprint: Pritsak O. Studies in medieval Eurasian history London: Variorum Reprints. 1981. 376 p. Part XVIII.). [in Turkish].

Rifat Kilisli Muallim Rifat, 1939. Diwanü Lugatğ t-Türk'ün Telifi Tarihi. Türkiyat Mecmü 'ası: 1936–1939. Müdür: M. Fuad Köprülü. Istanbul: Burhaneddin Matbaası, Cilt 6 [History of the Compilation of Diwanü Lugatğ t-Türk. Türkiyat Mecmü 'ası: 1936–1939. Editor: M. Fuad Köprülü. Istanbul: Burhaneddin Matbaası. Volume 6.]. P. 358–360. [in Turkish].

as-Suyúti Jalálu 'ddín, 1881. History of the Caliphs. Translated from the original Arabic by Major H.S. Jarrett. Calcutta: Asiatic Society. Vol. 5. XXIII + 385—563 p.

Togan A. Z., 1932. Velidi. Divan-i Lugat üt-Türk'un te'lif senesi hakkında. Atsız Mecmua [Velidi. Regarding the year of compilation of Divan-i Lugat üt-Türk. Atsız Collection]. No 16. P. 77–78. [in Turkish].

Togan A.Z., 1981. Velidi. Umumî Türk Tarihine Giriş. 1. Cilt. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar. 3. Baskı [Velidi. Introduction to General Turkish History. Volume 1. From the Earliest Times to the 16th Century. 3rd Edition.]. İstanbul. XVI + 539 p. [in Turkish].

Wild Stefan, 1965. Das Kitāb al-'Ain und die arabische Lexikographie. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. VIII + 100 p.

Сведения об авторе:

Чоротегин (Чороев) Тынчтыкбек Кадырмамбетович, доктор исторических наук, профессор кафедры регионоведения и кыргызоведения, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына, ул. Фрунзе, 547, Бишкек, Кыргызская Республика.

Scopus ID: 6507718697

Information about the author:

Chorotegin (Tchoroev) Tynchtykbek Kadyrmambetovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Regional and Kyrgyz Studies, Jusup Balasagyn Kyrgyz National University, 547 Frunze Str., Bishkek, Kyrgyz Republic.

Scopus ID: 6507718697

Автор туралы мәлімет:

Чоротегин (Чороев) Тынчтыкбек Қадырмамбетұлы, тарих ғылымдарының докторы, өлкетану және қырғызтану кафедрасының профессоры, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Фрунзе көш., 547, Бішкек, Қырғыз Республикасы.

Scopus ID: 6507718697

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

SUBMISSIONS
АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

***

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew

Рәсімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

***

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

Computer layout and design – Nurusheva D.
English translation and editing – Kupayeva A., Baigazh A.
Kazakh translation and editing – Sharip A., Rakhatkyzy N.
Russian translation and editing – Amalbekova M.
Technical secretary – Rustemova A.

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
А. Купаева, А. Байгаж – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау
және ағылшын тіліне аудару
А. Шәріп, Н. Рахатқызы – мәтіндерді қазақ тіліне аудару және редакциялау
М.Б. Амалбекова – мәтіндерді орыс тіліне аудару және редакциялау
Техникалық хатшы – Рустемова А.

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод и редактура текстов на английском языке – А. Купаева, А. Байгаж
Перевод на казахский язык и редактура текстов – А. Шәріп, Н. Рахатқызы
Перевод на русский язык и редактура текстов – М.Б. Амалбекова
Технический секретарь – Рустемова А.

TURKIC STUDIES JOURNAL
2026. Vol. 8, Special Issue, No.2 – Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University. – 271pp.
Accepted for publication 22.06.2026.
2026. Vol. 8, Special Issue, №2 – Астана: ЕҰУ. – 271 б.
22.06.2026 журнал жариялауға жіберілді.
2026. Т. 8, Special Issue, №2 – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва. – 271 с.
Подписано к публикации 22.06.2026.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008
tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

©L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2026
©Turkic Studies Journal, 2026

tsj.enu.kz

ISSN 2664-5157